

Роман Федорів

821(477)
Ф 33

Такець
Чудаків

Передмова автора

Колись в одній із своїх книжок я просив читачів не мандрувати по рідній землі байдужими туристами... просив ходити по ній синами і господарями; коли ти син і коли ти господар, то буде тебе радувати і колос у степу, і нова хата в селі, яке вважалося «неперспективним», і щойно видрукувана мудра книжка вченого,

нова пісня композитора, і виробничий успіх робітника; і буде тебе боліти і надщерблений камінь старої фортеці, і призабуте, стерте вітрами і дощами ім'я солдата на скромному сільському обеліску.

Коли ти син і господар, то радість і біль вповнюють і збагачують твою душу. Коли ми багаті душею, то ми і щиріші, і добріші, і хоробріші, і працьовитіші, і мудріші.

Якось кілька років тому пізньою вечірньою порою мені довелося побувати на місці сумнозвісної в українській історії битви — на полях під Берестечком. Стояло сухе, гоже літо, ніч княжувала лагідна, світла, і здавалося, що якраз сьогодні, у цю місячну ніч, козацтво нишком видобувається з боліт, з мочаристих берегів річки Пляшівки, висотуючись з ворожого кільця.

І ганебно-несподівано серед святої тиші, серед мовчазного і лютого дзвону козацьких шабель, серед героїчних смертей, серед серед трьохсотрічного болю і жалю покоїлися покотилися хмільні під гітару пісні, дівоче веселе вивівкування.

Були це підохочені молоді «туристи», які на давньому полі брані влаштували дівоче товариську надто веселу і «романтичну» вечерю і ні на хвилинку не замислюючись, що п'яними своїми співами і реготом оскверняють святе місце.

Чи були вони винні в цьому!

Чи винуваті Чи винні їхні батьки, які, убагаючи своїх своїх нащадків, дали їм, певно, модну одягу, модну одягу та музику, а в душу нічого не вклали? Не Не мали часу. Не відчували обов'язку,

Чи Чи винуваті їхні вчителі зі шкіл та інститутів, інститутів котрі натоптували їх знаннями, понад усе турбуючись про успішність та про дисципліну, дисципліну. І зовсім мало (або ще гірше — формально!) дбали, щоб протоптати стежку стежку до джерел, до криниць, до витоків, з яких би молода людина черпала для душі цілющу й невмирущу воду, що так конче потрібна в житті,

І хто хто сказав що криниці, джерела, витoki викопувати тільки на Берестецькому полі чи

на полі під Бороднім, на Мамаєвому кургані чи біля старих партизанських землянок у Волинському лісі? Такі криниці є скрізь. Безліч криниць, мов зір, розсіяно по рідній землі, треба тільки вміти їх бачити, не минати байдуже, не кажучи вже про те, що ніхто нам не дозволить їх засмічувати і скаламучувати.

Бо звідки будемо пити!

Я писав цю книжку, маючи сміливу надію поділитися з читачем чарами, якими сам начарувався, здибаючись чи то з пам'ятними місцями першодрукаря Івана Федорова у Львові, чи слухаючи історію пошрамленого ранами бійця Інтернаціональної бригади в Іспанії, чи зачерпуючи долонею води з вузької річечки Збруч, що колись розкраювала, як злою шаблею, нашу землю навпіл, чи милуючись виробами безіменних народних митців, що їх зібрав у гуцульських селах старий художник, чи дивуючись звичайному робітникові, який їздить по містах і селах і змальовує до свого альбома пам'ятки старовини, бо він має тверде переконання, що його малюнки завтра конче будуть потрібні вашим і моїм онукам. Я навіть ділюся з вами поміченими радіощами і бідами наших менших братів — звірят, які населяють ліси і поля. Бо все це разом узятє — земля, на якій живемо.

Я не писав цю книжку день за днем, вона складалася роками, однак, хоч зшита вона з різних мовби зошитів, хочу сподіватися, що вийшла цілісною за своїм звучанням. Я не випадково назвав її «Танець Чугайстра»; я мав на увазі весняну пору, коли в горах вибухають зеленню та квітами дерева і трави, тоді появляється у селах, містах, на дорогах, у лісах добрий герой карпатського фольклору — Чугайстер. Ніхто, правда, Чугайстра не бачив, однак складено про нього чимало оповідей: одні стверджують, що він високий — голова його сягає найвищої деревини, а борода стелиться зеленими мохами, інші переказують, що він малий і в'юнкий, наче полонинський вітер, іще треті уявляють його стомленим подорожнім, який протоптує у горах на бескетті для людей зручні й непомильні стежки, сіє дерева і трави, напуває звірів і птахів, Чугайстер — вічна таємниця, поклик до добра, це прокладання стежок до криниць. Перехілімося через цямриння.

Роман Федорів

Татень
Чукашча

Роман Федорів

Такець суданська

ПОВІСТІ-ЕСЕ

22944 (1)

Криворізьке
міська централизоване
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

ДЛЯ ДІТЕЙ

20/8

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
1984

Новая книга известного советского украинского писателя состоит из цикла повестей-эссе, в которых рассказывается о современности и прошлом Прикарпатья. Герои книги — люди вдохновенного творческого труда, высочайшим побуждением к которому служит общественное благо, благо всей Отчизны.

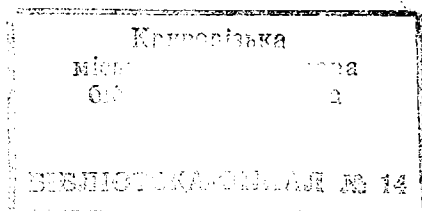
Танец Чугайстра — это вечный зов таинства и красоты.

Рецензент:

П. А. Загребельний, Ю. Ю. Сливка

Художник

Олексій Дмитрієв

Заруч

ПОВІСТЬ
ДОБУВАННЯ
ВОГНЮ

УВІЙДИ У ВОГОНЬ

Дмитро Осічний, який усе своє життя у карпатському селі Кобаки сів жито і писав вірші, якось сказав:

— Вересень 1939 року — це як вогонь усеочищаючий. Ми вийшли з вересневого полум'я чисті, білі, оновлені, опала з нас іржа поневолення, ми вийшли з вогню людьми.

Поет-хлібороб стояв під розлогим горіхом у своїй садибі. Був у білій сорочці, сивий, прекрасний у старості; панувала тоді осінь на Покутті: кричали дикі гуси у високостях, сонце пряло павутиння, вітер дихав пахощами яблук із недалеких кутських садів.

Потому поет додав:

— Правда, спершу ніж увійти у вогонь, треба було перейти Збруч... а дорога до Збруча далека й довга, і вогонь той ще треба було добути.

Він любив образну мову, цей старий мудрий гуцул, який друкував свої твори у революційному журналі «Вікна» і котрий разом з Іваном Михайлюком, теж селянським поетом, у роки польської реакції видавав у Коломиї прогресивні журнали «Дзеркало» і «Плуг».

Є щось первісне, глибоко народне в його мудрості: добудь вогню... увійди у вогонь... і хай полум'я тебе овіє і очистить.

— Як просто начебто і як неймовірно тяжко було добувати вогонь, — роздумує над словами поета Марія Семнівна Кіх. Ми сидимо з нею на лаві у сквері поблизу старої Порохової вежі. Внизу на вулиці снують, як червоні човники, львівські трамваї, плывуть безперервним потоком автомобілі. Бронзовий Іван Федоров — першодрукар важкою ходою міряє старовинну площу. Я ловлю себе на думці, що й хода друкарева, і передзвін трамваїв, і безперервне роїння автомобілів, і галас дітлахів, що ганяють на Гетьманських валах м'яча, і начищений до блиску мідний диск сонця, який мовби зачепився за вежу Корнякта, — увесь Львів, від глибоких його фундаментів, з підземель і по найвищі шпилі, зі своїми людьми, з будинками, вулицями і площами, з фабриками і заводами має приховану дотичність до слів Марії Семенівни; ця дивна жінка, яка у свій пенсійний вік не хоче і не вмє старіти, мовби кличе, весь навколишній світ: «А посвідчи-но, світе, що таки тяжко було нам здобувати вогонь. Хтось не витримував і зупинявся на півдорозі, хтось сумнівався, хтось, траплялося, зраджував, хтось умирав від куль, від бригадських карце-

рів, від березнянських катувань. А все ж таки ми були й були кресалом об кремій, іскри бризкали снопом...

Деся попереду світився нам Збруч.

Довгі роки я снів Збручем...

Він усім нам, галичанам, снівся; уявлявся глибоченою прірвою, найжаченою скелями, котру не можна було ні переплисти, ні вброд перебрести і через яку ніякі майстри не вміли перекинути міст. Збруч був для галичан не звичайною тільки річкою, якою проходив кордон між буржуазною Польщею і Радянським Союзом. Збруч став для нас межею між ніччю і днем, між добром і злом.

Він ножем краєв, шматував українську землю.

І нічого не було дивного в тому, що котроїсь днини я зійшов з автобуса в Скалі-Подільській і оглянувся навкруг, шукаючи стежки до Збруча.

Я приїхав до нього на побачення, я хотів занурити руки в його хвилі, відчутти смак його води, хотів обранитися об його береги й дорікнути, може, за минуле.

Панував будній день, клопітливий, жнивний. У Скалі пахло зерном і кізяковим пилом доріг; містечко, по самі очі запилене автомобілями, розтормошене тракторами й комбайнами, купчилося і нишкло в садах понад річкою, як птах у захистку.

Річка виявилась непоказною, аж не вірилося, що це «той» Збруч. Я блукав понад його берегами і не міг повірити у Збручеву жорстокість, в його безодні, що розколювали світ на день і ніч; по-літньому обміліла річка сумирно текла собі, вода ліниво видзвонювала на камінні й виблискувала, як розплавлене срібло, то тут то там попід берегами в ковбурах скидалася риба.

Це вже була інша річка, сумирна, тиха. Навіть у Скалі-Подільській люди, особливо молодь, починають поволеньки забувати, що Збруч був колись кордоном, що он там поблизу моста залишилися сліди від польської прикордонної застави, що ось із цих-но берегів не один бідак із Скали позирав заздрісним оком на радянський бік, очікуючи й випрошуючи звідти волі:

Ой коли ти, Збруче, висохнеш?..

Я сидів над жнивним Збручем, умивався у ньому і був щасливий: береги збручанські — правий і лівий — були поєднані не тільки мостом, вони були з'єднані спільною долею, однаково праворуч і ліворуч світило сонце, однаково там і тут жнивували, однакових співали пісень, однаково жили. А тоді був самий тільки міст...

Ой, Збруче наш, возвеселись!

У моїй збудженій уяві воскресала ніч на 17 вересня 1939 року, коли все починалося: на тому боці, де Гуків, Зарічанка та інші села нинішньої Хмельницької області, уже стояли в садах, гаях та вибалках готові до походу танки й артилерія; десь там принишкла піхота з гранчастими багнетами, іржали бойові коні, передчуваючи далеку дорогу.

Та ось засурмила сурма...

Вереснева сурма звучить тут дотепер. У Скалі вам охоче розкажуть, що вже рано-вранці 17 вересня 1939 року село — невиспане, але радісно збуджене, по-великодньому зустрічало визволителів.

Одне з перших у Галичині.

На старому замчищі, на кругій скелі, на солом'яних стріхах яріли червоні знамена.

А люди тоді обнімалися і плакали в обіймах братів.

Може, плач братерський, радісний, зняв із Збруча давнє заклиття бути кордоном, що роз'єднував родину?

Я пив збручанську воду... Вона була чиста як сльоза.

— А чи знаєте, як добувати кресалом вогонь? — раптом запитує Марія Семенівна Кіх, повертаючись до нашої розмови.

— Кресалом?

Я слухав Марію Семенівну десятки разів: на велелюдних мітингах, на ділових сесіях міської Ради народних депутатів, на зустрічах з піонерами й комсомольцями у Львівському філіалі Центрального музею Леніна, і мене завжди захоплювало її уміння говорити про високі речі людському просто, щиро і якимось по-жіночому гарно й мудро. І навіть зараз, коли думка про добування вогню «загрозувала» перерости в символ, Марія Семенівна мовби одним помахом руки приземлила її і пустила поміж люди. Це вміння, до речі, не мною першим відкрите. В одному з численних листів, які надходили до Кіх, коли вона довгі роки була депутатом Верховної Ради УРСР, їй писали: «А любимо ми вас, Маріє Семенівно, не тільки за поміч депутатську і не тільки за те, що прожили велике життя підпільниці-комуністки, а ще й за те, що вмiєте ходити поміж людьми усміхненою, з добрим серцем, простою і доступною».

Шана людська, якщо тільки вона справжня, скоро не минається.

Ось і тепер мимо нашої лави на Гетьманських валах ідуть і йдуть людські гуртища... і хтось у тому гурті послі-

шає, хтось собі спроквола проходжується, а хтось, помітивши здалека Марію Семенівну, знімає капелюха, хтось киває їй головою, хтось дружньо махає рукою, а хтось їй привітно усміхається. Багатьох із них Марія Семенівна вперше бачить, вона їх не знає, вони нібито чужі... і водночас вони їй рідні. Певно, десь вони бачили цю жінку, слухали її, знають її життя; видно, комусь вона допомогла в біді, а когось підтримала дружнім потиском руки.

А може, таїна її популярності в тому, що руки, душа, серце, усе життя цієї жінки обпалені під час добування вогню?

Добування вогню кресалом...

У моєму рідному селі жив собі трохи дивакуватий, назгал дуже добрий дідисько, якого звали Танасієм Черняком або ж просто — Черняком. Зросту він був середнього, сухорлявий, голову завжди мав схилепу на правий бік — скрутило йому дець в'язи. Влітку й взимку переперізувався широчезним чересом, який напихав тютюном, люлькою, дротяними окулярами, ножиком і на додачу — кресалом.

Він любив пасти з нами, дітлахами, своїх кіз. Здавалося, старий жде не дідеться осінньої пори, коли можна було пасти худобу громадою на людських кукурудзиннях і стернищах, щоб наспівати нам давніх, як світ, співанок і наговорити цілі торби казок та оповідок про «страхи».

За це ми бігали виганяти з посіву його кози.

Коли ж осінь супилася і холоднішала, наставала тоді Чернякова пора. Він розпалював ватру для пастушого гурту. Робив це серйозно, зосереджено, за єдиним, добре вивіреном порядком. Спершу старий вигрібав дець під межею яму, дно її вистелював плескати́м камінням, клав хрест-навхрест сухе кукурудзяне бадилля, картопляну гичку, мох — це мало зайнятися насамперед, а вже потому накладав патиччя.

Найдовше він марудився з кресалом.

Ми зусібіч обступали його від вітру, від сонця і, як казав старий, від «злого ока». Він скоцюрблювався у три погібелі перед наготовленою для вогню поживою і раз по раз ударяв кресалом об кремій; він бив кресалом і бубонів чи то заклинання, чи то молитву, а чи, може, найчорнішу лайку, поки в його долоні не зароджувався, як навесні квітка, живий вогонь. Черняк дмухав на нього, ховав у пригорщах, ковтав із губки смердючий дим, кашляв і плакав... і все ж таки домагався свого: через хвилину-другу — хай там дощ періщить, хай там який не крутить вихрисько — ватра гоготіла полум'ям. Правда, ми, комашня пас-

тушкова, дещо скептично ставилися до прадавнього добування вогню: досить було черкнути сірником або й половинкою його (тоді в буржуазному польському «моцарстві» сірники ділили голкою навпіл і навіть начетверо, бо ж не мав селянин зайвого гроша на коробку сірників) — і маєш те саме полум'я.

Танасій Черняк докладав у ватру дров, хитав головою і гнівався:

— Ет, що ви розумієтеся на цьому! Вогонь на вогонь не схожий: є добрий вогонь і злий... добрий той, що зігріває, а злий — що спалює. А ще є мертвий і є живий... той, що в сірниковій голівці — мертвий, а з-під кресала, із-під рук — вогонь живий.

Ми гріли долоні над полум'ям, і живлюще тепло входило в наші душі.

Марія Семенівна Кіх не уявляла себе без спілкування з молоддю. Вона часто зустрічалася з робітниками, студентами, учнями шкіл і профтехучилищ. З молоддю почувалася легко. Із плечей, як птахи, злітали прожиті роки, в юному колі вона молоділа, набиралася енергії і запалу. Її очі під густими чорними бровами спалахували веселими іскорками, і вона знову ставала стрункою підпільницею тридцятих років, комсомолкою з псевдонімом «Чорна», яка бралася за важкі, а отже, й небезпечні підпільні завдання. Сьогоднішні робітники, учні, студентство... усі притихали під її поглядом, потрапляли в полон її усмішки.

...Вона стоїть на сцені, звично крутить у руках окуляри й думає:

«Як мені сказати простіше... як мені висповідатися перед вами (та щоб не було моє признання надто гучне), що я люблю вас? Моя любов, якщо хочете знати, трохи йде від егоїзму. Я... ми всі, комсомольці-підпільники тридцятих років, думали про вас, вимріявали вас... ми сиділи в тюрмах, друкували в глибоких підземеллях ленінські брошури й нелегальні газети... ми організовували страйки на львівських фабриках і пробиралися у глухі бойківські та гуцульські села, щоб там розбудити революційний дух. Водночас із щоденною поточною підпільною роботою ми думали про майбуття, про тих, які будуть жити через півстоліття. Які вони, люди з майбуття, будуть? Чи не даремно ми перетерпіли підпільні ночі і дні, повні небезпек?

Ні, не даремно...

Вона про цю недаремність говорить робітникам. Між поколіннями і роками встановлюється зв'язок, вона вбачає у них, у цих молодих, своє продовження, а вони дивляться

на неї захоплено, як на живу легенду, і ждуть від неї легендарного. Марія Семенівна тим часом стиха мовби наспівує їм давно призабуту пісню, розповідає про свого батька — селянина з Новосілок Кардинальських біля Рави-Руської, про свою велику родину, в якій було аж одинадцятьох дітей, про батькових братів Михайла і Юлія, які їздили до Канади за щастям і шматком хліба, бо щастя і хліба в хаті старого Кіха завжди бракувало.

Тепер, коли юнак або ж дівчина виїжджає з села, то кажуть, що їх світ манить і романтика, а тоді світ кликав не романтикою, ніколи й не чула такого гарного слова... у світ ішли за кусником хліба, гнані нещадною потребою. Здається, мала заледве десять років, коли її відправили у Варшаву до знайомого вчителя — трохи набратися знань, а більше «прятати в покоях». Потім був Львів, пил і задуха кравецької майстерні, в якій відбувала своє учнівство.

— Чого ви навчилися тоді... у кравецькій майстерні? — спитала на одній із зустрічей з молодими швеями білява дівчина... спитала й зніяковіла. Вона стояла в задумі, немовби білява дівчина перебила їй план розповіді, поки врешті не сказала:

— Якщо правду, то я рада... мені просто-таки пощастило, що на життєвій дорозі постала кравецька майстерня. Я могла б її обійти, обминути... могла б, як тисячі і тисячі інших загубитися серед прачок, кухарок, няньок. Вони губилися, як камені в річці... розпорочувалися: тут — одна, там — друга, а третя горем четвертої не цікавилася. Я, на своє щастя, потрапила в гурт... у гурті навчилася розуміти, що єсьм силою — робітницею. У вісімнадцять років вступила до профспілки, 1933 року стала комсомолкою, а в 1935 — членом Комуністичної партії Західної України.

Записка:

«Дорога Маріє Семенівно, розкажіть, будьте ласкаві, як ви стали революціонеркою. Із чого починалися революціонери?»

Вона дивилася у зал, намагаючись упізнати юнака або дівчину, які хочуть дізнатися, з чого починалися революціонери. А й справді, з чого починалася вона як революціонерка? З перших профспілкових зборів? З голодних очей безробітних? З диму спалених паціфікаторами сіл? З потолоченого уланамі жита? З протесту проти гугнявих молитов попід мурами собору святого Юра? З ненависті до карбованих кроків поліції?

Її дитинство відлунювало, ніби казкою, цокотом копит

і зблисками шабель Першої кінної, яка летіла на захід, щоб визволити братів з панської цеволі. Але... У квітні 1920 року від села до села покотилася страшна новина про розправу над учасниками Гуцульського повстання, які мріяли про возз'єднання з Радянською Україною. «Жолнежи» спеціального батальйону, який прибув із Косова, кільцем обступили гірські села Краснолів та Голови, зігнали жителів села на майдан і буквально цідили з повстанців кров — багнетами, буками і шомполами. На початку травня 1924 року окупанти вчинили новий злочин: у покутському містечку Заболотів над Прутом поліція розстріляла першотравневу демонстрацію трудящих. Марійка уявляла собі, як «гранатові мундири» стріляють у людські гуртовиська: передні падають, а Заболотів таки не скорюється і не стихає. Того дня містечко розквітло, наче маки в лузі, червопими прапорами. Незважаючи на поліцейські застави, до міста з дев'яти сусідніх сіл прийшло понад чотири тисячі селян.

Через два роки нові жертви: у Стрию поліція ударила з карабінів по колоні безробітних, які прийшли до міських властей вимагати хліба і роботи.

Ха-ха-ха! Хліба і роботи вам?! А свинцю, пся кров, вам у вічі, а куль, а...

День за днем ходили поміж людьми переписані то чорнилом, то олівцем передсмертні листки керівників «червоної дванадцятки» — партизанського загону, який перейшов Збруч, щоб підняти трудовий люд проти поміщицького гніту. Проти невеличкого загону були кинуті великі сили поліції та кілька кавалерійських ескадронів. Бій випав нерівний. Шеремета з Мельничуком були полонені. І за годину до розстрілу Петро Шеремета писав родичам із чортківської тюрми: «...За наказом польських властей польовий суд за мою роботу присудив розстріляти. Ось третя година мине, а мене вже не буде... Умираю з Мельничуком. Як будете колись у нашій стороні, відвідайте мою могилу. За народ не страшно положити мені мові буйної голови».

Степан Мельничук додавав, прощаючись, із побратимом: «Хочу в останній годині свого життя попрощатися з тобою і побажати тобі кращої долі, ніж та, яка судилась мені. Бажаю, щоб ти дожив до тої хвилини, коли згине сила оружна, запанує правда, свобода і справедливість».

Марія Семенівна вдивлялася у зал, прагнучи відгадати, хто з молодих написав записку-запитання, з чого вона починалася як революціонерка... і раптом зрозуміла, що

всі вони хочуть про це знати. Всі до одного. І вона вже знала, що їм відповісти: я починалася з робітничих демонстрацій, з поєвисту поліцейських куль, з червоних майових прапорів, з сірої безпросвітної буденщини — голої і голодної, від якої хотілося вити; революціонер, мої юні друзі, чутливий, як той дзвін, що вилитий з голосної бронзи, чи війне вітер, чи закигиче десь чайка, що втратила часнят, чи хлібороб люто прокляне своє поле — дзвін усе вловлює, вбирає у себе, виповнюється близькими й далекими звуками, і його гомін — то злиті воєдино голоси багатьох.

Вона мала завдання разом з іншими товаришами нести терновий вінок — символ страждання пролетаріату — попереду траурно-урочистої процесії під час похорону Владислава Козака.

Терповий вінок не був бутафорний, його таки скрутили нашвидкуруч із колючого терну. Вона несла його, а колючки вшивалися у долоні і в пальці, висмоктувала кров і знову піднімала вінок.

Праворуч і ліворуч, попереду й позаду йшли, по бруку люди — робітництво Львова, знайомі їй і незнайомі, українці, поляки, євреї, старі й молоді, чоловіки й жінки, і всі вони навдивовижу були сьогодні для неї рідні, усі вони були злютовані, злиті в єдину ріку. Відчувалося: у тій ріці, що перекочується, вирує Пекарською вулицею, двигтить залізна сила й міць. Львів, мабуть, ще ніколи не чув і не бачив на своєму віку чогось подібного.

Марійка час від часу оглядалася: труна з тілом безробітного Владислава Козака, який загинув від поліцейської кулі, хиталася позаду на високих плечах; червоні прапори пливли над містом, як птахи, що віщують грозу. За кованими штахетами переляканих котеджів буйно цвіли сади.

Співали:

Шалійте, шалійте, скажені кати!

На площі і вулиці міста викотилася лавина — десятки тисяч трудового люду, який постановив того дня, 16 квітня 1936 року, віддати останню шану своєму загиблому товаришеві й поховати його не на Личаківському (близько від місця вбивства!), як цього вимагали поліційні власті, а на Янівському кладовищі. На це були свої причини: похоронна процесія пройде через ціле місто, це буде фактично політична демонстрація.

Співали:

Шалійте, шалійте...

Крик:

— Поліція!!!

Що могла вдіяти поліція? Кінні й піші поліціанти, численні шпики в цивільному готові були зубами шматувати прапори, готові були копитами розтоптати вінки. Карабінами, повними набоїв, вони перегороджували вулиці й волали: «Назад, пся кров! Назад, ні кроку!!!» Вони були смішні й жалюгідні в своїй службовій запопадливості. Ніхто їхніх вигуків не чув, не хотів чути, стіни, які вони вимуровували з найжачених багнетів, робітники розкидали, розминали, перемелювали, обпікали ненавистю. Колони, як хвилі, рокітливо і грізно розлилися у центрі міста — хто їх зупинить?

Хто?

Кулемети на куполах Бернардинського монастиря?

Карабінна стрілянина біля пам'ятника Міцкевичу?

Немає на світі сили, здатної загнати грізне море назад у тихі дрімотні береги покірливості.

Марійка з товаришкою несла свій терновий вінок, а справа і зліва падали вбиті й поранені. Інколи хвиля виносила її на саме чоло походу, й дівчина знала, що кожної миті вона теж може впасти, однак вінка свого не кидала. Вона пам'ятала, що це було її партійне доручення, це був сьогодні її бій, і вона повинна разом з усіма дійти до Янівського кладовища й вивершити могилу товариша Козака терновим вінком.

Мусить!

Що й казати, часом її проймав страх... і досить було бодай на хвилину піддатися страхові, щоб упасти, знищити в очах товаришів і самої себе; вона зціплювала страх у кулаці, переборювала його, це було тяжке випробування, однак повинна його пройти, перестраждати, перегоріти, бо хтось ніс труну Козакову, хтось — прапори, хтось будував біля оперного театру барикади, хтось голірuch або ж з каменяками, вивернутими з бруківки, йшов на багнети. Вона почувалася часткою робітничої маси і сили. То було нове, раніше ще не переживане нею почуття, вона, як ніколи, почувалася спорідненою з кожним зокрема і з усіма разом, з містом оцим розтривоженим, з оцим весняним днем; почувалася щасливою, бо була молода і гожа, дорога її тільки-но починалася і вона знала, що дорогу собі обрала правильну.

Поки...

Поки не поцілила в неї куля; куля вдарила в обличчя. І дівчина, як сніп, упала на брук Городецької вулиці.

— Ви ж тоді були молодою, вродливою. Вам хотілося жити. А навколо кулі літали як шершні. А ви були попереду... ті, що попереду, завжди падають першими. То невже вам не було страшно? — запитав я її під час нашої відвертої розмови в скверіку на Гетьманських валах.

Вона заплющила повіки і довго мовчала; я навіть чекав, що вона почне говорити щось високе, патетичне, а вона нахилилася до мене і майже прошепотіла:

— Признаюся, скажу правду... тільки, щоб Львів не почув... оці вали... оці діти, що бавляться з м'ячем, — пожартувала. — Боялася я. Ой, як боялася. Та мені сказали: «Треба, «Чорна» (такий я мала псевдонім). Іншим теж сказали: «Треба. Ми повинні довести панам у Львові, що ми — сила. А ви, ті, що будете йти з вінками попереду процесії, пам'ятайте: за вами Львів. Розумієте — Львів». Отож я зціпила зуби — я не мала права боятися...

І при цьому її очі по-молодечому спалахували, і я вірив, що ця жінка, незважаючи на сиві роки, готова, якщо було б потрібно, знову понести на кулі й на багнети терновий вінок революціонерки.

— А як же інакше? — усміхнулася вона в унісон моїм думкам. — А як же інакше? — повторила. — Наша боротьба не була марною. Гляньте, яким красенем став Львів і весь наш край. Було заради чого жити і вмирати.

Якось кореспонденти її спитали:

— Який день у вашому житті був найважливішим?

Правду кажучи Марія Семенівна відповіла не відразу, їй у житті щастило на пам'ятні дні, і тепер важко було вибрати з-поміж них найголовніший. Хіба 16 квітня 1936 року згладиться колись у пам'яті чи забудеться, хіба це не був для неї день високої, аж попід саме небо, революційної напруги? А хіба забудеться перша ніч у львівській тюрмі «Бригідки», куди її припровадили після арешту на Тернопільщині — після одужання ЦК КПЗУ послав її на Поділля активізувати боротьбу за школу рідною мовою. Шпика, однак, не спускали з неї ока...

Перша тюремна ніч, глуха, просмерділа потом, парашами, карболкою, начинена катуванням, карцерами, брязкотом ключів, кроками наглядачок, облягала тендітну дівчину зусібіч... облягала й нашіптувала, що звідси виходу нема, що шляхетський суд може нарокувати їй за кару тисячі й тисячі отаких тюремних ночей. І що тоді будеш чинити?

Ледве втрималися, щоб не вдарити кулаками в двері; і добре, що втрималась; бо враз тюремні стіни, такі

дотепер грізні, чужі, неприступні, обізвалися дрібним перестуком: «Тримайся, дівчино. Тримайся. Ми з тобою». За стінами, за ґратами, у тиші, у млявому мареві тюремних лампочок були друзі, вони її підбадьорювали — і тюремна ніч відступила.

Вона не може байдуже зірвати зі свого життєвого календаря майже жодного листочка, усі вони були вщерть заповнені або ж боротьбою, або роботою, або печаллю, або відповідальністю. Був... Ой, який то був радісний вересневий день 1939 року, коли вона бігла львівською вулицею навстріч радянському танкові... бігла з розкритими обіймами, щоб припасти потім до нагрітого заліза і плакати, плакати, а молоденький танкіст, зворушений дівочою вродою, величальними кличами, що сколихували львівську вулицю, обережно торкався її плеча і казав лагідно:

— Ну, чого б то я плакав... З радості, га? Ну, досить уже, досить... Прошу тебе.

Ніколи також не зблякне в пам'яті березнева ніч 1943 року, коли її, курсантку спецкоколи, підняли по тривозі, видали рацію, пістолет, гранати, рюкзак з батареями, парашут і сказали: «Навчання ваше закінчилось. Уже час». Вона чекала цих слів довго, задля них писала в ЦК КП(б)У, була на прийомі в Д. С. Коротченка. «Хай візьмуть мене в школу радистів. Хочу воювати проти фашистів. Маю підпільний досвід. Хочу їх бити. Хочу. Буду. Прошу вас». І ось нарешті година вибила: літак, ніч, унизу чорніють волинські ліси.

Там ворог, там — окупація.

А в лісах славнозвісний партизанський загін Д. М. Медведєва, в якому вона стала радисткою «Маріною».

— А все ж... а все ж, який день був найпам'ятніший?

Вона мовчить; вона ходить од вікна до вікна у своєму помешканні, опук Миколка збитошно позирає на замислену бабусю, яка киває на нього пальцем, мовляв, тихо сиди, дитино, тут твою бабусю запитують про найпам'ятніший день; я перебирала в голові чимало днів і подій, і таки найбільшим днем для мого народу, для мене, для тебе, Миколко, був день 27 жовтня 1939 року, коли Народні Збори, що відбувалися у Львівському оперному театрі, проголосили: «Виявляючи однастайну волю звільненого народу Західної України, йдучи за прикладом народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України. Віднині вся влада на Західній Укра-

їні належить трудящим міста і села в лиці Рад депутатів трудящих».

Народні Збори ухвалили: «Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим самим покласти край віковому роз'єднанню українського народу».

Покласти!

Вона стояла разом з Марією Соляк, з іншими товаришами, піднявши вгору руку, голосуючи за возз'єднання; стояла обличчям до залу, до робітників, до селян, що приїхали до Львова з усіх куточків Галичини й Волині; стояла обличчям до живих і мертвих борців за волю і соціальну справедливість; стояла обличчям до многотраждальної рідної землі і голосувала за її воскресіння.

Марія Семенівна померла раптово. А я подумав, почувши про її смерть. «А якби їй ковток збручанської води?»

ПОВЕРНЕННЯ

Хочу вас познайомити з оцим високим і сивим чоловіком... чоловік стоїть у воротах своєї сільської садиби. Його тепер часто можна побачити у воротах. Звідси він мовби споглядає на мальовані вікна своїх сусідів, на чепурну, обсажену горіхами вулицю, на ціле своє село і на весь білий світ; і, видно, добре йому й гарпо стояти на своїх воротах, світ, видно, йому всміхається, бо на чоловіковому обличчі, у зморшках, у сивизні скронь, у примружених очах то зблискує, мов вранішня роса, задержуватий вогник, то в кутиках вуст ясніє тихий усміх, то на чоло спаде тиха задума; на чоловіка з цілого сільського світу — з дубових гаїв, що клубочаться на пагорбах, з білих придністрянських скель, з вікон мальованих, зі скрипу колодязних журавлів напливає сонячний туманець... у туманці тому, в сльозі ув оці, у зрадливому тремтінні губ відчувається щастя.

Він не боїться сполохати з дерева, як голуба, своє щастя; усі дороги довгі, неміряні, уже ним пройдені, зло все пережито й зборено, усе, що було колись ним розпочато — закінчено, і ніхто тепер не може з минулого й теперішнього ані відняти, ані чогось додати, щоб возвеличити чи принизити.

Все стало на свої кола справедливі.

Чоловіка звать Семеном Яковичем Побережником, прізвисьце це відоме не тільки в його рідних Клішківцях на Хотинщині чи в Чернівцях. Після того, як у Москві вийшла його книжка мемуарів, автора знає весь Союз. І це цілком закономірно: життя його незвичне. Він орав і сів, був пастухом і мийником автомобілів, робітником у ливарному цеху і матросом на кораблі, був шофером, бійцем інтернаціональної бригади в Іспанії, професійним розвідником, фуражиром у рідному колгоспі. Газета «Правда» від 23 серпня 1977 року назвала свою розповідь про нього «Дорогою додому», і справді, Семен Якович ціле своє життя виборював право на щасливу дорогу додому; цей високий сухорлявий чоловік не може похвалитися, що життя ним прожито для власного задоволення, він завжди боровся — і це високе слово стосовно нього насправду не виглядає ні високим, ані надто патетичним. Боротися — для нього означало жити; боротися — для нього означало працювати, відсиджувати строки в тюрмах, кожену мить наражатися на небезпеку, з карабіном у руках лежати на горячій іспанській землі.

Коли він задумував книжку і в думках повертався на пройдені дороги, то відкривав для себе, що ціле життя носив вогонь у долонях, обпікався цим вогнем, грівся біля нього і вогнем жив.

І приніс його додому в Клішківці.

Був і в Семена Яковича день, який можна назвати найголовнішим — день повернення додому. Це сталося уже на порозі старості, за плечима лишилися не тільки громадянська війна в Іспанії і його діяльність в Болгарії у роки Великої Вітчизняної війни. Пилом також припали довгі та гіркі післявоєнні роки; усе велике й дрібне, біль і образ лишилися позаду, давнє, хоч і не забувалося, але вже й не боліло — він стояв на майдані рідного села — і що ще більше треба?

Він не бачив Клішківців ще від того далекого квітня 1927 року, коли вирушив до Канади на заробітки; залишив тоді село солом'яним і мазаним, із заболоченими вулицями; сільські хатки з маленькими віконцямигнулися тоді і хилилися, мов на них також давив і пригинав до землі окупаційний режим румунських бояр; село тоді славилось корчмами і майже півсотнею королівських жандармів, що служили тут, деручи шкіру з бідного буковинця, «королю Фердинандові і Великій Румунії»; село потопало в темряві, смоляні скіпки й гасові «лампічки» ледве

жевріли посеред ночі, а люди в селі блукали темними, як і скрізь на Буковині. 80 відсотків населення Клішківців було неписьменним, жінки ж не знали письма майже поголовно. Рідко тоді з яких дверей і з яких вікон пахло хлібом (хіба що з багацьких), тут справіку панував кукурудзяний пан-малай, якого теж ой як часто бракувало.

Рідною сестрою малая вважалася мамалига.

Навіть казки тоді почипали так: «Був собі пан Малай і пані Мамалига...»

І все ж, попри все лихо, жив у Клішківцях, нуртував нескорений дух — пам'ять про народне Хотинське повстання 1919 року, в якому клішковецькі селяни брали найактивнішу участь. Його батько, теж у минулому повстанець, якому чудом пощастило уникнути репресій, бувало, у тихі січніві вечори виводив сина в сад, у його білу засніжену тишу й учив: «А слухай-но, Семене... слухай-но, хлопче, гостро, як б'ють на горбах, захлинаються повстанські скоростріли. Ти чуєш-но... у кулеметах набої кінчаються, заламалася наша оборона і пішов, пішов королівський вояк гуляти по Клішківцях. Ти чуєш-но, Семене?..»

А ще, коли Семен підростав, батько водив його на кладовище і показував могили п'ятдесяти трьох розстріляних повстанців. «Хотіли-бо наші хлопці червоної волі, такої, як на Великій Україні, а дісталось їм по кулі. Та й чи по одній? Хто їх рахував, кулі? На зло ворог щедрий».

Батько взагалі не був із говірких; коли Семен виїжджав до Канади, то не давав довгого напуття, а тільки казав: «А не забувай, сину, свого гнізда».

Клішківці сьогодні лежали перед ним переінакшені, відмолоділі, з них мовби майові дощі позмивали убогість, темноту, дим... їх хтось мовби повбирав у білі сорочки, обсадив садами — рідне село постало перед ним у всій своїй теперішній красі. Він обіймав його зором і не міг одразу обняти; він стовбенів, заклика на майдані й дивувався, як дотепер жив у чужому світі без знайомих з дитинства вулиць, без криниць, в яких темніе найсмачніша у світі вода. Тепер усе це належало йому — кожна хата, криниця, садок, він тепер мав право на цю приналежність, бо за неї боровся довгі роки... так, боровся, бо хоч на почесних скрижальях села не вибито золотом його імені (хто ж у селі до сьогоднішнього дня щось знав, де обертається і що поробляє Семен Побережник і чи взагалі він існує на світі?), а Семен Якович, однак, завжди пам'ятав, що, будучи у Франції, в Бельгії чи Іспанії, він і там завойовував рідному селу світлий день.

День над Клішківцями бринів-переливався, як зоря, усе навколо росло, буяло, тонуло в зелені, вигойдувалося у сонячній колісці, виспівувало й видзвонювало, Семен Якович, не кваплячись, ішов вулицею до старої батькової хати й зазірав у кожний двір, у кожне відчинене вікно, кланявся зустрічним краям (його, звичайно, не впізнавали) — і серцем вбирав у себе клішківську новизну, переймався нею. Він ще тоді не знав, що за післявоєнні роки майже тисяча клішківських родин справила новосілля, що в селі побудовано нову амбулаторію і пологовий будинок, що понад дев'ятсот юнаків і дівчат здобули середню і вищу освіту — з Клішківців вийшли сотні вчителів, медиків, агрономів, офіцерів Радянської Армії, учених. Про ці відрадні цифри Семен Якович дізнається пізніше, сьогодні ж сільську новизну, воскресіння своїх Клішківців він сприймає скоріше серцем, аніж розмишлом.

На воротах його зустріла стара мати, молодший брат Василь, він кинувся їм в обійми... він хотів сказати, що надто довгою була його дорога додому, однак не сказав ні слова, а тільки уткнувся обличчям у мамине плече і схлипнув як дитина.

Скільки років сплигло, а він не може без хвилювання згадувати журавлів. Вони йому снилися ночами, привиджувались. Їхнє журливе курликання причувалося посеред паризького гомону, журавлі жили в ньому — в крові, у серці, в кожній клітині, у дні вчорашньому і сьогоднішньому. Він дотепер пам'ятає, як мама в ту останню ніч удома, коли на завтра мав вирушати до Канади... у ту останню ніч мама сиділа в його узголів'ї і напівголосно-напівпошепки пряли, як тонюсіньку нитку, котру лише він і мама чули... тонюсіньку мелодію про журавлів, що рановранці покидають отчі пороги.

Співанка була сумна, вона відповідала настроєві, і може бути, що мама в цю хвилину самі її складали, бо опісля де тільки він не побував — на яких концертах і в яких операх! — а маминої слухати більше не доводилося. Вона була, може, одна-єдила, лише, може, для нього наспівана. Він навіть у котромусь листі з Канади писав додому: «Пришліть мені, мамо, з дому, з нашої хати оту співанку про журавлів... я, мамо, листа від вас читатиму, а журавлі витимуться наді мною, і полегшає мені на чужині».

Як не дивно, але чимало листів Семена Яковича Побережника з чужини додому збереглося, їх цілком випадково знайшли під час перебудови старої батьківської хати

в поживклому клунку. І хто знає, може, для старої матері синові листи теж були очікуваними журавликами?

Синові журавлі прилітали до матері печасто, світ за Клішківцями виявився навістрах високим і глибоким, більшою хіба що була материнська любов. Син, вирушивши з Чернівців, минув Львів і Варшаву, звідти повернув на Чехословаччину, Австрію, Швейцарію, Францію... А в тій Франції, мамо, є гамірливий порт Шербур, де вашого Семена очікував корабель, що називався «Авсонія»...

Мама, може, не уявляла собі ні «Авсонії», ні океану, по якому хвилі горбилися, як гори, і западалися разом із кораблем у безодні. Мама не чули синових приступів туги, коли хотілося або вити, або кидатися сторч головою у море.

І кинувся б, може, коли б не Квебек — обітована земля.

«Будь благос...»

Прикушую собі язика, мамо, а рука моя опускається долі, бо кого й за що маю благословляти? Квебек — це юдоль земпа, затока печалі, клубок доріг... звідси мої дороги побігли по Канаді-Канадійці: батракував у фермера за кусень хліба, корчував ліси, аж жили тріщали, їздив «зайцем» поїздами — уздовж і впоперек перетоптував тую Канадице, шукаючи сякого-такого зарібку. Спершу нічого, окрім заробітку, не хотів, ні про що інше не думав, селянський син прагнув заробити, як тоді було заведено, купку доларів...

Цент до цента — долар буде...

Долар до долара — два буде...

Канада з наївною селянською мрією про «купку доларів» не рахувалася — у країні починалася страшна економічна криза, і Семен, згадавши, що поряд, у Сполучених Штатах Америки, в Детройті, має рідного дядька, рушив через кордон до другої «обітованої землі». Тут, на автомобільному заводі Форда, сповнюючи в ливарному цеху найчорнішу роботу, теж ще в думках багатів: «Цент до цента — долар буде. Долар до долара...»

На цьому, мабуть, і скінчилися його мрії про високі заробітки; тут, у ливарному цеху Фордівського заводу, молодий Побережник пізнав смак класової боротьби. Якось робітничий комітет доручив йому таємно розповсюдити листівку з вимогою до адміністрації: скоротити до восьми годин робочий день, не звільнювати робітників і не приймати на їх місце за нижчу плату інших, не зпижувати розцінок.

Листівка закінчувалася закликком зміцнювати робітничу солідарність. «У солідарності — сила!» Йому роздумували: треба триматися спільно; якщо робітники

йтимуть спільно, то їхній крок нажене жах не тільки на капіталіста Форда, а й на румунського короля Фердинанда. Де б ти, юначе, не боровся за робітничі права, за соціальну справедливість, а тая боротьба обов'язково відлуниться на твоїй рідній землі.

Він повірив у робітничу мудрість відразу й на все життя. І це нічого, прошу вас, не означає, що за «розповсюдження комуністичної пропаганди» його звільнили з роботи, та ще й на додаток дали дев'ять місяців тюрми; це нічого, прошу вас, не означає, що після відбуття карі його депортували за межі «вільних» і «демократичних» Сполучених Штатів, посадивши в Балтіморі на старий бельгійський корабель «Ван», який плыв до Південної Америки. Він тоді думав: якщо звільняють, арештовують, депортують, то це означає, людоньки добрі, що його, Семена Побережника, бояться форди й королі фердинанди. Тоді він осягнув просту класову науку: спину гнуть мільйони, а благами користуються одиниці. Чому? Чому, я вас питаю, існує на світі така чорна несправедливість? І чи є сила на світі, я вас питаю, яка спроможна несправедливість потоптати?

Серпневої ночі на пароплаві «Ван», на якому він пайнявся (а що ж вдівш?) працювати юнгою, Семенові Побережнику приснився сон. Власне, перед очима з дитячого забуття, з тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року вилилася січнева днина, в яку румунські окупанти привели на околицю села групу полонених клішківських повстанців. Малий ще тоді Семенко принишк у снігових заметах, замерз там на віки-вічні й з глибин цих правічних усіма своїми очима, заплаканими й за одну годину постарілими, спостерігав за дядьками, яких мали ось-ось розстріляти. Він усіх цих сільських дядьків знав. Ось — Конрад Ткач, ось — Софрон Вирста, ось — Костянтин Чебан... Чебан у цю хвилину роздер на грудях сорочку й закричав конвоїрам:

— Стріляйте, гади! Стріляйте! Нічого, і на вас уже відліті кулі!..

Була ніч, «Ван» монотонно погойдувався на хвилях, яскраві південні зорі, як грушки, висіли низько — хоч зривай їх; у тісних кубриках похрапували вільні від вахти матроси, ніхто з них і не запідозрював, що тут щойно вдарили залпи у груди клішківських червоних повстанців і що дядько Чебан гукнув на всю морську просторінь в обличчя конвоїрам у постолах:

«Гей ви, чуєте, на вас уже відліті кулі!»

Дядько Чебан кричав, а молодий його краєнин Семен Побережник шептав, як молитву:

— Я теж буду... буду... буду відливати кулі.
Кожний по-своєму добуває вогонь.

Семен Якович розповідає:

— Мені щастило в житті на добрих людей, не можу, отже, поскаржитися, що кулі доводилося відливати самотужки. Першим моїм учителем і наставником на «Вані» був матрос, Федір Галаган. Ні, не відразу він відкрився переді мною, приглядався, видно, чоловік, вивчав. А коли ж почав розмову по-російському, то в мене перехопило дух. Він, як виявилось, був матросом на революційному броненосці «Потьомкін», після 1905 року дорога в рідний Сибір, зрозуміла річ, була перегороджена, і він рушив разом з іншими вигнанцями борознити моря на чужих кораблях, заробляючи хліб насущний.

Червону Росію любив понад усе, снів нею...

Другим моїм учителем став угорець Ян Єлен, комуніст, учасник боротьби за встановлення Радянської влади в Угорщині. Власпе, Ян Єлен і дав мені справжні уроки класової боротьби, від нього я дізнався, що треба робити, щоб добитися перемоги над буржуазією, і чому тільки комуністи спроможні очолити робітничий клас у його змаганнях за свободу. «А за свободу треба боротися скрізь — в Угорщині і на твоїй Буковині, у Бельгії і в Америці. Вороги наші повсюдно однакові. Ти їх хіба не бачив у Штатах?»

Пароплав «Ван» вважався приписаним у бельгійському порту Антверпен, куди він час від часу заходив. Тут Ян Єлен познайомив мене зі своїми друзями, переважно комуністами. Майже всі вони були, як згодом я дізнався, членами слов'янської секції Бельгійської компартії. Вони поступово почали мене залучати до підпільної роботи: вести в інтернаціональних матроських клубах комуністичну пропаганду, розповсюджувати нелегальну літературу тощо. Це, очевидно, була перевірка ділом. У 1931 році мене прийняли в члени Бельгійської компартії. Ніколи не забуду, як товариші, зібравшись на квартирі одного докера, сурово запитували мене:

— Чи готові ви виконати будь-яке партійне доручення? Знайте, наша компартія діє в умовах підпілля, а це означає, що кожному її членові на випадок провалу загрожує тюрма.

— Готовий, товариші.

Я справді був готовий на все. З того дня я цілком належав партії, навіть власне прізвище довелося забути, прибравши собі партійну кличку «Чебан» (пам'ятає дядька

Чебана, повстанця з Клішківців, розстріляного 1919 року?). Безпаспортний, часто безробітний, я жив фактично на нелегальному становищі. Ще було півбїди, поки тримався на воді старий «Ван», на якому я «дослужився» до боцмана. Коли ж корабель списали, то почалися мої навколосвітні митарства — довелося шукати роботи то в Англії, то у Франції. Під час підготовки до першотравневої демонстрації в Антверпені мене арештувала бельгійська поліція і запроторила на півроку до тюрми. На цей раз тюрма вже була європейською, але ніяк не кращою від американської. Потім мене депортували в Люксембург. Тамтешня поліція теж не побажала тримати в своїй мініатюрній державі небезпечного «червоного», який підкопується під підвалини влади, й вислали... до Франції.

Далі — Париж, вступ до Французької компартії. У Парижі я трохи голодував, трохи куховарив, а трохи заробляв на прожиття натурщиком. У вільні ж хвилини разом з іншими такими ж відчайдухами проникав на білогвардійські зборища: коли треба — вислуховував їхні змови, коли треба — освистував промовців, коли треба — взагалі ми зривали зборище. Це була нелегка й небезпечна робота, кожної хвилини міг потрапити до рук знавсіної білої офіцерні, яка, хоч і постаріла, але не перестала снити походами на Росію.

Ім, бачите, снилися походи на сивих конях... а я їхні коні, виходить, розковував і розкульбачував; мала була, може, моя робота, але надто важлива... і я розумів її важливість.

Париж вирував людьми, автомобілями, рекламою, весняним духом, товариш Чебан нічого цього не чув і не бачив... Товариш Чебан навчився усамітнюватися на найлюднішому місці. В такі хвилини він був недоступний... у такі хвилини чоловік повертався у Клішківці, у думках виходив на поля, десь на межі роззувався і тюпав босоніж білою стежкою, що зникала серед горбів; ішлося йому легко, світ лягав йому під ноги по-дитячому лоскітливо, поля лежали тихі... тиха радість котилася і котилася полем, він також потрапив у цей радісний вал, що котився полем.

Потім схопився з місця і побіг-полетів.

Легко було йому літати над рідним полем.

До Парижа «вертався» мовби викупаний у чистій воді... а чи, може, набирався сили від домашніх споминів, бо хапався за партійну роботу по-новому гаряче й пристрасно.

А в перший день свого повернення додому Семен Якович, ще й не встигнувши розпакувати валізу й ще не віддавши усіх родичів, вибрався у поле.

Поле його кликало.

Лежав у траві горілиць, прислухався до шуму колгоспної кукурудзи, царював у тиші й мирі навколишніх полів.

Може, це й називається щастям?

Запитання:

— А чи відомо вам, що на наших клішківських полях є урочище, яке називається Галичем? Переповідають, що на цьому місці стояло село Галич... стояло, поки татари його не спалили, а турки — не потоптали.

Земля, як бачите, сама свідчить і за свідків покликує свої імена, що по ній розсіяні... по урочищах розсіяні, по горбах, у ярах, на могилах, що була вона, земля, злучена зі столярними Галичем, Києвом і Москвою.

А хто там пхав її ненаситно, по-жебрацьки в боярську торбу, віднімав у неї ім'я і вчив молитися на здоров'я румунських королів?

Коли згадує про Іспанію, то обличчя його молодіє, очі спалахують веселим блиском, а вся його постать виструнчується, мовби він через хвилину стане в шеренгу поруч з іншими волонтерами Дванадцятій інтернаціональної бригади... стане в шеренгу й буде «істи очима», як мовлять старі вояки, своє начальство — генерала Лукача, якого вдома, в Угорщині, й у Радянському Союзі знали як талановитого письменника Мате Залку.

Іспаніє, Іспаніє...

Коли ж, буває, відчуває, що насувається на нього старість або ж коли починають надокучати житейські марниці, він іде до своєї кімнати, розкладає на столі дорогі реліквії: радянську медаль «Учаснику національно-революційної війни в Іспанії 1936—1939 рр.», медаль Гарібальді, яка заснована ЦК Італійської компартії на честь спільної боротьби в Іспанії проти фашизму. До речі, диплом про нагородження Побережника італійською медаллю підписав колишній комісар 12 інтербригади Луїджі Лонго, голова Італійської компартії. Цікаво, чи пам'ятає товариш Луїджі Лонго колишнього штабного шофера Чебана? Польський уряд також нагородив Побережника іспанською медаллю «За нашу і вашу свободу».

Семен Якович торкається дзвінкої бронзи... бронза відзвонює під пальцями далекими боями, промовляє голо-

сами друзів, яких давно на світі нема; бронза немовби свідчить, що він педаремно прожив на світі свої роки. Бо хіба не мудро викарбували на медалі, що він боровся за нашу й вашу свободу?

Побережник потрапив до Іспанії у числі перших добровольців. У Парижі йому доручили ще одинадцять товаришів — і поїзд рушив на південь Франції до міста Перпіньян, що стоїть на самому франко-іспанському кордоні.

Правду кажучи, він не шукав в Іспанії воєнної романтики, уже в першому іспанському місті Альбасете, де формувалися батальйони Дванадцятої інтербригади, відчувалося, що в країні йде тяжка кровопролитна війна; війна вимагала кулеметників, артилеристів, саперів — десятки інших професій; військові професії — це, насамперед, робота і робота, і він почав війну з таким почуттям, мовби взявся за копання каналів на альбасетських висотах.

Ще в Парижі Побережник закінчив шоферські курси, і під Мадридом, як водій санітарної автомашини, дістав перше бойове хрещення. Згодом його перевели на штабний автомобіль, доручивши возити військового радника бригади Пабло Фріца.

З ним, з цим мовчкуватим, надзвичайно сміливим, глибоко людяним товаришем Паблом Семен Побережник відміряв на автомобілі тисячі кілометрів фронтних доріг; часто потрапляли то під бомбардування, то під франкістський артилерійський обстріл, то наражалися на ворожі кулемети, однак «Чоферо Чебан» завжди доставляв Пабла Фріца до потрібного місця вчасно і, як кажуть, цілого й неушкодженого.

Між ними була різниця в роках, у військовому званні, в освіті («Чоферо Чебан» заледве закінчив чотири класи, а Пабло був дорадником самого генерала Лукача), однак іспанська земля, спільна воєнна доля зблизила їх і поріднила.

Вони, крім усього іншого, комуністи, і це було головним.

Тут, в Іспанії, і в усьому світі вони мали спільного ворога — фашизм, і кожний з них у міру сил і можливостей вкладав у боротьбу з ворогом свою частку. Один розробляв операції Дванадцятої інтернаціональної бригади в районі Мадридського університетського містечка, другий сидів за кермом штабного автомобіля, обидва при потребі «спішувалися» і брали в руки карабіни.

Чи здогадувався Чебан, звідки походить товариш Пабло Фріц? Очевидно, так, бо військовий радник чудово розмовляв по-російському.

Крім того, Семен Якович інтуїтивно відчував у Пабло ві радянську людину... бо тільки людина з Росії могла колить сказати камарадо Чебану:

— Нічого, Семене, діждеться свята й твоя Буковина. Ось закінчимо війну з Франко, тоді визволимо й твої краї,— і він міцно обняв свого шофера.

Пабло Фріц не мав права відкриватися, назвати своє справжнє ім'я навіть найближчому бойовому побратимові. Навіть під Уесою у тяжку годину, коли від одного снаряда загинув генерал Лукач, його особистий шофер, а Пабло Фріц, що теж сидів у генеральській автомашині, був контужений, тяжко поранений, і товариш Чебан, як і належить бойовому побратимові, узяв на себе всі турботи про догляд за пораненим, то й тоді Пабло Фріц, зціпивши зуби, мовчав. Його шофер метався від одного госпіталю до іншого, випрошуючи для Пабла крові:

— Йому конче треба зробити переливання крові... так сказав наш бригадний лікар... а вже потому — операцію. Але спершу — крові. Негайно, негайно. Інакше...

Ні, цього «інакше» Семен Якович допустити не міг. На свій страх і ризик він мчить з ледве живим військовим радником до міста Леріда, де пораненому (нарешті!) зробили переливання крові й операцію. Однак у Леріді обставини були небезпечні, місто кишіло прихованими ворогами республіки. Довелося везти Пабла аж у Барселону, там Чебан зв'язався з місцевою організацією комуністів і пораненому був забезпечений належний догляд і особиста безпека.

Кожного дня навідувався Чебан до Пабла. Той нетерпеливився, бо франкісти напірали на всіх фронтах. Пабло прагнув чимдуж на фронт, у бої, там він був потрібний, як кажуть, до зарізу. «Чофери Чебан» слухав, кивав головою і укладав його на подушку, благаючи й наказуючи:

— Вам треба лежати... А війна... а війна, товаришу Пабло, вас не обміне. Коби сила...

— Розкажи, як ховали генерала Лукача, — просив безустанно Пабло Фріц, коли біль в ногах поволі стихав.

І Семен Побережник думкою повертався у Валенсію, куди привезли тіло загиблого генерала. Домовина була встановлена в залі колишньої єзуїтської семінарії, яка на той час була зайнята Валенсійською селянською спілкою.

Тисячі людей у цей спекотний день — ні вітру, ні хвилі, ні прохолоди — мовчазно проходили повз домовину генерала з піднятими вгору кулаками... проходили, відда-

юти генералові останню шану, іспанці, поляки, українці, росіяни, угорці, бельгійці. Ніколи ще Семен Якович не бачив на фронті такого зцементованого різноплемінного братства... братство підняло вгору стиснуті п'ястуки й запряглося перед загиблим командиром боротися за кращу долю народів.

...Як він тут, в Іспанії, серед її оливкових гаїв, серед виноградників, серед гір і білих улоговин тужив за своїми Клішківцями! Хотів стати вітром, щоб торкнутися крилами пшениць; хотів стати дощем, щоб упасти на гарячу й пухку від пилу польову дорогу під селом; хотів стати журавлем, щоб покружляти над батьківською хатою — і тоді був готовий з новими силами знову повернутися на фронт під Уеску.

Ген-ген пізніше, коли позаду залишилася розп'ята ф'ранкістами Іспанія, а за Іспанією — царська Болгарія, де він під іменем іноземного туриста виконував завдання радянської розвідки... коли на його плече, як крук, сіла несправедливість, один чоловік (не запам'ятав, не захотів запам'ятати його ім'я), озлоблений на цілий світ, кпив собі з нього:

— Отака тобі віддяка. Нікому ти не потрібний ні тут, ні в Москві, ні в Клішківцях, ніде! Ніхто й ніколи не віддасть тобі борги!

Він, правду кажучи, ніякої віддачі боргів не ждав, та й не можна було віддати чи якось «компенсувати» те, що пережив і зазнав в Іспанії, Франції, Бельгії, Америці, Болгарії, Канаді...

Хто міг віддати йому дорогу, яку торував собі додому?
Хто?

А ось удома, в Клішківцях, коли він, немолодий уже, з жоною своєю Любою вирішив побудувати собі хату... коли він одного дня розпланував ділянку під нову будівлю, прийшла до нього колгоспниця з сусіднього села Чепоноси Феодосія Соколюк і принесла гроші. «Я прийшла сюди, сусідо, щоб позичити вам грошей. Продала-м корову, а гроші, правду сказати, поки нема куди й дівати. А вам, чула-м, страх вони потрібні, бо будуетесь. Ото й беріть».

Він відмовлявся.

Він був тоді то скотарем на фермі, то робітником у саду — звідки мав великі гроші заробляти? Коли він їй віддасть?

Феодосія Соколюк лишила гроші на воротах.

— Не бійтеся, віддасте, як будете мати. Тепер хіснуйте на здоров'я.

Пішла.

Дивився їй услід вологими очима. Може, це Буковина заходилася віддавати йому борги?

Листування з газетою «Правда». Лист до Москви:

«Я, Побережник Семен Якович, житель с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області, брав участь у громадянській війні в Іспанії (1936—1939 рр.) на боці республіканців. Кличку маю «Семен Чебан». Працював при штабі Дванадцятої інтернаціональної бригади і возив одного російського товариша на ім'я Пабло Фріц. Якщо редакція що-небудь знає про нього, то прошу повідомити мені його адресу або мою — йому».

Відповідь із «Правди»:

«Шановний тов. Побережник! Відповідаємо на Ваше запитання. Тов. Батова Павла Івановича Ви зможете знайти за такою адресою: м. Рига, штаб Прибалтійського військового округу. Радимо звернутися до нього безпосередньо з листом. Військовий відділ «Правди», М. Денисов, 27 серпня 1958 року».

Так Пабло Фріц виявився через роки не менше й не більше, а тільки генералом армії, командуючим на той час Прибалтійським військовим округом Павлом Івановичем Батовим.

Вони листувалися. Семен Якович побував у гостях у генерала. Батов не раз допомагав йому матеріально. Та не це, не поміч була важлива. Важливо, що в листах Батов підписувався: «Твій бойовий друг». Отже, нічого не змінилося, отже, не розпалося братство, скріплене кров'ю на іспанській землі.

А кілька років тому Побережник приймав генерала в себе вдома. Нова хата була заставлена столами, що вгиналися під смаженим і вареним, за столом сиділи передові люди Клішківців: бригадири, механізатори, ланкові, були гості з Хотина й Чернівців.

Генерал підняв тоді вгору келих:

— Я п'ю за хазяїна цієї господи, за Семена Яковича, за одного з тих, який, хоч і далеко будучи поза Буковиною, наближав її сьогоднішній світлий день!

Кілька років тому Семен Якович Побережник вивів із воріт «Волгу» і поїхав надивлятися на свою Буковину. Побував у Чернівцях, у селі Димці, звідки Ольга Коби-

лянська почерпнула тему для своєї знаменитої «Землі», відвідав також стару Путилу і Вижницю над Черемошем.

Він пережив у цій мандрівці найщасливіші дні. Тоді Черемошем ще сплавляли дараби; дараби пливли повільно, бокораші плавно вдаряли кермами, виводячи свої «кораблі» на бистрину річки. Заворожений красою гір, задивлений у плин Черемоша, Семен Якович довго сидів на березі річки й чув, що ріка текла крізь нього, що ліси шуміли в ньому, що боліли його руки від керм бокорашів, що співанки висотувалися з його душі.

І все це належало йому... йому належали люди і земля, небо і води, для цього жив і за це боровся.

Мабуть, через місяць після Побережникової поїздки по Буковині я знову навідався у Клішківці: Київська телестудія замовила мені сценарій для фільму про боротьбу західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною, і я мав намір одним із основних героїв стрічки зробити Семена Яковича.

Старий «іспанець», як звичайно, стояв на воротях своєї садиби. Осінній день квітнув ясно і тепло; десь у високості курликали журавлі. Семен Якович був хворий, пригноблений, і розмова наша ледве-ледве жевріла.

— Що говорити, — мовби виправдовувався Побережник, — журавлі он відлітають...

І дві сльозини покотилися по лиці.

КОРІННЯ, ЩО СЯГАЄ ГЛИБИНИ

Художник має намір намалювати Личуків портрет...

Художник знає, що до голови в Стецеву не раз приїжджали його колеги, сиділи тут довгі тижні, або лише кілька поквалітивих днів — і всі вони малювали Личука: художник бачив ці полотна, був там Личук то задивлений у далину, то парадний (з усіма своїми численними нагородами, значками і відзнаками), то задоволений і умиротворений зробленим за довге життя. Позаду, як фон, мріла відбудована на сучасний лад Стецева.

Художник, однак, збирався намалювати Личука інакше, простіше, може, разом із тим — складніше, він ще точно не знав, як ВОНО насправді в нього визріє... Художник підозрівав, що йому через Личука доведеться намучитись і настраждатися; Художник думав, що його Юстин Тодорович Личук — двічі Герой Соціалістичної Праці, прославлений голова колгоспу «Перше травня» Снятинського району Івано-Франківської області, мусить вирос-

тати із землі, із землі черпати, як Антей, силу, із землею він має бути пов'язаний, переплетений і прирослий тисячами коренів.

Він ходив за Головою зі своїм етюдником, як тінь, приглядався до Юстина Тодоровича із-за дерева, з-за хатнього рогу, із-за чужого плеча. Що правда, то правда, Юстин Тодорович за останній час помітно постарів, бо «сімдесят п'ятка, прошу вас, не якісь там жарти», але й сімдесят п'ять років не заважають йому стояти на «капітанському мостику» в рідній своїй Стецеві з того самого 2 жовтня 1945 року, коли після війни був відновлений колгосп і Юстинові Тодоровичу вручили колгоспну печатку, і по сьогоднішній день.

Беззмінно, день за днем, з року в рік, крізь хмари, крізь хворощі, що часом напосідали, він вів колгосп уперед, і на цій довгій дорозі в нього не було інших устремлень, окрім одного — добро рідного села й рідної землі.

Ні, таки не задурно дісталися йому дві Зірки Героя Соціалістичної Праці. Зірки золоті важкі, справжні і ясні.

Чи можна вилити золоті зірки з прожитих днів?

Художник знає, що землю на Покутті тяжко проклинали («А щоб ти під землю запався і слід по тобі пропав», «Щоб земляця тобі плечі згорбатила», «Щоб ти, каїне, сирої землі наївся») і землею благословляли молодих, коли вони ставали до вінця («Будьте багаті, як земля... будьте щедрі... будьте мудрі... будьте глибокі...»)

Дві сили сиділо в землі на Покутті — чорна і ясна.

Художник не раз слухав це «зичення» — добре й зле віншування, воно вражало і хвилювало. У Карпатах гуцули, приміром, так не сказали б. Може, тому, що там люди живуть «з рук», із ремесла — з гончарства, різьбярства, боднарства, лісорубної роботи, земля у Карпатах навіть для вівчарів — це тільки полонина, а земля на Покутті — це мама, що годує від пуп'янка аж до смерті...

Художника кортить спитати Юстина Тодоровича, що він думає з цього приводу, питання, однак, варто ж перекласти на пізніше, бо ранок тільки-но починається і колгоспного Голову, як голодні птахи, обсідають турботи весняного дня...

Художник знав, що майже кожний день Юстин Тодорович теж починає із землі. Одного досвітка Художник підгледів, як, тихо скрипнувши хвірткою, колгоспний Голова вийшов на вулицю. Ішов він неквапливо, заклавши руки за спину. Роки не давали йому змоги поспішати, та й

гріх було такого ранку кудись бігти. Село іще спало, іще білий туманець сповивав садки, іще в глибині дворів у кропивах не розтала до решти, як запізнілий сніг (чи є чорний сніг?), нічна темрява.

Аж потому, коли Юстин Тодорович минув село й поволі попростував на горбаті поля, у Стедеві за його плечима заціяв досвітній когут; це стало мовби сигналом для цілого села, що враз заходилося дзвонити дійпицями, відрами, поскрипувати хвіртками й колодязними журавлями; і це було немовби «побудкою» для худібки й для птиці, бо село тут як тут виповнилося муканням корів, меканням овець, високим кінським іржанням, що вилунювалося з колгоспного подвір'я; і це було мовби командою для механізаторів, бо чмихнув, а потім лунко заторохтів перший мотоцикл, за ним форкнув басисто трактор.

Ранок починався високий, голосний, чистий. Сонце з-за буковинських горбів викочувалося, мов червоне яблуко. Роси світилися такою чистотою, що хотілося усе навкруг зціловувати. І Художник мусив з гіркотою признатися, що коли б навіть прожив на світі двісті років, то однаково йому не вдалося б передати на полотні дихання майового досвітку, отого росяного незцілованого дзвону, що котиться і котиться полями, отого глибинного чару, що йде від самої землі. Ну, звичайно, звичайно, Художник буде прагнути досконалості і сьогодні, і завтра, і все життя...

Та чи вдасться?

Тим часом Юстин Тодорович усе далі заглиблювався у поля, він, здавалося, потрапив у полон до зелених пшениць, до ярих ячменів, до кукурудзи.

Художник підозрівав, що Юстин Тодорович розмовляє з полем, сповнюючи тільки йому відомий язичницький вранішній обряд; і, може, на правду було б щось язичницьке і давнє в ранішньому поклонінні горбатим полям, якби поблизу на дорозі не просигналив газик. Юстин Тодорович, геть чисто зарошений, слустився з горба і поспішив до автомашини. Газик підскочив з місця і побіг, аж за ним закурилося — починався об'їзд полів — і нічого більше.

Увечері стомлений Юстин Тодорович скаже, що вранішні об'їзди не такі вже й буденні, і не такі вже й службові, часом без них обійтися можна, до жнив ще далеко, а ось не обходиться, потрібні вони для душі.

— Хочу, по-перше, знати... щоденно хочу знати, на чому стою, бо в нашому господарстві поле всьому голова. По-друге, я у поле ходжу, як колись мої тато до церкви. Вам це, товаришу Художник, не видається непридатним

для порівняння, га? Що б ви, приміром, сказали на моє признання, що йду собі в поле послухати жайворів та щоб запахуці вітри мене обвіяли, га? Ну, ну, не лякайтеся мого краснослів'я,— додасть на закінчення колгоспний голова.— Я знаю, що для когось, прошу вас, поле — це тільки «зелений цех», а в тому цеху робота — різновид виробничої діяльності людини. А що, так пишуть... І ніби, з одного боку, правильно. Але лише з одного. Ми в себе, у Стецеві, господарство теж перевели на промислові рейки... та ми попри всі рейки залишаємося людьми, маємо серця... і будемо, чуте, багатіти пшеничним шумом і росами, а не самими тільки центнерами.

Художник знав, що покутська земля не завжди була матір'ю для Юстина Личука і його краєнів. Хіба Василь Стефаник, який походив із сусіднього села Русова й котрого Юстин Тодорович знав особисто, не писав, голосячи на цілий білий і проклятий світ, у своїй знаменитій повелі «Камінний хрест», що «земля не годна стільки народу здержати та й стільки біди витримати. Мужик не годен, і вона не годна, обое вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема...»

А коли ж нема хліба, нема картоплі, нема кукурудзянки на мамалигу, коли діти пухнуть з голоду, як стручки, а податкові езекутори — байдуже, служать вони австрійському цісареві чи папові маршалку Пілсудському — виводять з двору останню корівчину, на яку газдиня молиться, як на божу матір, тоді земля черствіє, віддаляється від мужика, чужіє, ворожіє і стає йому нарешті ненависною мачухою.

«А грім би тебе спалив!»

«А ріка винесла б тебе по грудочці в море!»

«А запалась би ти в бездна-пропасті...»

Так тяжко проклинали її.

Тяжко кленучи й водночас обіймаючи її, землю свою рідну і розпрокляту, котра не могла їх прогодувати, селянин купував «шіфкарту», сідав на корабель і плив у трюмах до Канади, Аргентини чи до «Гамерики» шукати якщо не щастя, то бодай кусня хліба. «Про Канаду в нас уже говорили немов про сусіднє село: знали всі її міста, заводи, шахти, залізниці, на яких працювали вихідці із Стецевої...» — писав Юстин Тодорович Личук у своїй книжці «Під радянською зорею», яка 1952 року вийшла у Львові.

Ще гірше було халупникові, який не мав землі ні клаптя, а таких у Стецеві нараховувалось не мало й не багато — 400 родин. Ще 300 родин ледве перебивалися на

своїх «господарках», у володінні котрих було від половини до півтора морга землі.

До малоземельних газдів належала також родина Личуків. Спершу Личуки пробували було доробитися в пана дідича Криштофовича, пана орендаря Кона і «свого» пана вїйта Филипчука, однак нічого з того не вийшло, махнули рукою на бідацькі заробітки вдома, рушили в далекі світи.

Першим подався батько...

Потому настала черга Юстинова.

«Чотири з половиною роки поневірявся на чужині. Об'їхав Канаду з кінця у кінець, уздовж і впоперек, шукаючи роботи і хліба,— згадував Юстин Тодорович у своїй книжці.— Діставши першу платню, зразу ж вислав гроші додому... Відривав від рота, посилав додому і просив родичів: як набереться якась сума — купіть шматок землі».

Скільки було втіхи, коли одного дня прийшла з дому звістка, що куплено цілий морг поля. Він, молодий Юстин, разом із татом і мамою, з близькою і далекою родиною подумки йшов на куплене поле... ні, не йшов, біг до нього, летів, а прилетівши, спершу обміряв його кроками (чи є тут цілий морг, чи його, не дай боже, не ошукано), потому готов був, поваючи на грудді й камінню, обмацати долонями все поле, і готов був цілувати ту землю, обнімати її. А додому стривожено писав, запитуючи: «А чи не моклякуватий той кавалок... а чи не на безплідному горбі? Бо хіба щось там уродить?»

Власний шматок поля, так тяжко ним загарований, уособлював у собі всю рідну землю; якщо б його тоді спитали, який вигляд має людське щастя, то відповів би, що щастя схоже на поле. То був уявою його намальований райський куточок, куди приходив у думках відпочити після виснажливої канадської роботи.

Нарешті повертався додому.

Їхав додому хоч і покалічений, хоч змучений на тяжких роботизнах, але й щасливий водночас — їхав на свою землю.

Говорить Юстин Тодорович:

— Поле мало наді мною тяжку й не виміряну ніким владу. Якби хтось копнув моє поле істиком, якби зачепив плугом чи сапою, то я за себе не ручався. Влада ця була не лише від того, що поле було моє і нічим більше, що воно мене і мою родину годувало, що воно, поле, давало мені якесь становище в селі серед газдів. Сила землі множилася також від нашої сліпої до неї любові. Ми, селя-

ни, ставились тоді до землі, як до чогось святого і... живого. Ночами ми слухали, як вона зітхає і дихає.

Художник до самісінького обіду ходив за Юстином Тодоровичем із своїм етюдником; в альбомі були наспіх зарисовані сцени в колгоспній конторі, коли до Голови йшли і йшли люди з своїми бідами, потребами, radoщами, із своїми порадами. Художник сидів у кутку просторого, посучасному обставленого кабінету, слухав людські бесіди і думав: коли і як Юстин Тодорович позбувся тяжкої влади землі? (А може, не позбувся?).

А ще аркуші альбому зарисовані сценами з колгоспних ферм, — господарство ж бо в «Першому травні» не тільки зернове, а й тваринницьке також. На великих фермах, де ручна праця зведена до мінімуму, вирощують теличок і свиней. Усе тут налагоджене, «накручене», як у доброму годиннику, скрізь відчувається спокійний і діловий ритм: тут виробляють м'ясо. Ніхто не поспішає, не біжить, кожний знає своє місце і обов'язки, усе тут по-господарському розплановано. Ще кілька років тому Юстин Тодорович доповідав в області:

— Ми своє тваринництво повністю перевели на промислову основу.

Промислова ж основа означає комплексну механізацію, тверду оплату праці, вихідний день для тваринників і плюс появу нових професій, що є дуже важливим фактом для закріплення молоді на селі.

А ще Художник зарисовував Юстину Тодоровича серед механізаторів і техніки, серед довгих рядів комбайнів, сівалок, культиваторів і ще бозна-яких машин; Художник дивувався, що колгоспний Голова пам'ятає, скільки в нього є ще неготових до косовиці зернових комбайнів і скільки ще треба полагодити комбайнів бурякозбиральних.

Старий колгоспний Голова, нипаючи поміж машинами (і в машини зазираючи), час від часу перепочивав, сідаючи на станину. Художник тоді поспішав нанести на папір цю мить відпочинку... олівець бігав, а Художник далі своє думав: «А може, завдяки оцим машинам Юстин Тодорович Личук позбувся темної влади землі... а може, завдяки цим машинам Личук сам став над землею панувати?»

Перед самим полуденком, коли сонце висіло над горами, Художник разом з Юстином Тодоровичем знову їхав — квапився у поле, на цей раз уже на плантації цукрових буряків, на яких стецівчанське жіноцтво робило проривку; Художник замилувався зеленими струнами

рядків, що быгли вдалину... струни, здавалося, аж грали. Художник також милувався стецівчанськими жінками; були вони здалеку схожі на зграї білих птиць. Зблизька це романтичне порівняння дещо блідло, бо робота, звісно, не дуже легка, і Юстин Тодорович, що теж снував поміж рядками, де пальцями, а де патичком розгрібаючи буряковий кущик, говорив, що, незважаючи на велику кількість механізмів, бурякове поле ще таки потребує людських рук.

В його голосі Художник уловлював сум; колгоспний Голова сумував, що не словна ще осідлав, запанував над землею... земля ж бо, виходить, пручається, бореться з ним.

— А хіба можна любити лише впокорене? — запитує самого себе Юстин Тодорович.

Художник роздумує:

— Чекайте, а може, варто намалювати Юстина Тодоровича в Москві на Красній площі, коли він поспішав до Кремля на сесію Верховної Ради? Уявляєте, йде собі старий чоловік... роки його вже підтоптали, а він йде кремено й статечно, несе до Кремля сподівання і радощі покутянської Стецевої.

Юстин Тодорович стоїть таки навсправжки на Красній площі в Москві, слухає передзвін кремлівських курантів, і сріберний той дзвін мовби розширює йому світ, і бачить Юстин Тодорович світ у його бездонних глибинах і просторах, у його теперішності й минувшині. А в тій минувшині десь під канадським Торонто близький його приятель Микола Загорук, який не один місяць проблукав по Канаді без роботи, кинувся з розпачу під поїзд, бо бігме, легше кинутися під поїзд, під залізні безжальні колеса, аніж вертатися додому впорожні без сякого-такого «доляра» в кишені та без надії прикупити загонець поля; а в тій минувшині висять на білих стінах у саморобних рамцях виляняли, бліді фотографії стецівчан, що згинули на шахтах Франції і Бельгії, на будовах залізниць у Канаді, в хащах Бразилії.

Про них у селі вже давно забули, бо де їхні могили? Фотографії їхні теж зблякли, мовби їх прислалли з «тамтого світу», а Юстин Тодорович, однак, згадав про них на Красній площі і думав про них як про таких, що мимоволі стали жертвами... ой, тоді ненаситна земля вимагала жертв та жертв.

І, може, вперше на Красній площі спало Личукові на гадку, що колгосп у Стецеві — це не тільки добробут, нове життя, нові умови праці, а й нове ставлення до землі.

«Тепер людина і земля собі рідні»; — усміхнувся Личук.

Художник міг би розповісти, що не відразу земля покірливо піддавалася Личукові, та й не відразу легко й без надуми, мов старий кештар, скинув Юстин Тодорович тягар її влади. Навіть у дні Золотого Вересня 1939 року земля над ним володарювала, як сама хотіла; він маїнів червоними прапорцями, закосичував ружами вітальну браму, через яку мали в'їхати в село визволителі-червоноармійці; він збирав для радісної okazji скрипалів і цимбалістів, щоб грали вони людям і війську; він порядкував у Снятинському повітовому тимчасовому управлінні, де вибрали його головою; він зустрічав на вулицях Снятина радянські танки. Все він тоді робив, а в голові свердлила й непокоїла одна думка: що будемо, людоньки, робити з Криштафовичевою землею, з Коповою, з Филипчуковою, таж її там, рахманної, як масло, сотні та сотні моргів... таж тоті, людоньки, морги для усіх нас такі жадані.

Він заспокоївся аж у жовтні, коли поважно ходив (а жадалося співу) Криштафовичевими полями із сажнем у руках й розділяв морги поміж людьми:

- Оце тобі, Йване.
- Оце тобі, Василянко.
- Оце Юркові...
- Оце...

Чи був колись у Стецеві, відколи стоїть село, великоднішній день? Чи було тут величніше храмове свято?

Люди хмеліли від духу осінньої землі, як від давно непитого (мо', й ніколи не куштованого?) вина.

Земля втратила над ним силу ген-ген пізніше, коли зрозумів переваги колгоспного господарювання. Пам'ятає: пішов у загінку трактор з плугами, а свій парокінний плуг Юстин Тодорович вийняв із борозни й витер з чола піт. Тепер міг випрямати спину, тепер хай трактор оре, хай сіє, хай жне, а Юстин Тодорович — Голова на Покутті, а за ним усі стецівчани можуть теж відпочити, розпрямити спину й відпарити у зіллі давні, як гудзи, мозолі.

Можуть тепер і оглянутися довкола.

Яка ти, земле напа, красна!

Юстин Тодорович розмірковує:

— Любов... тоді любов, коли вона взаємна. Це сто-сується також любові до землі.

Художник ходив по селу, люди йому розповідали:

— Ая, Юстин Тодорович любить роздумувати про зем-лю, про шану до неї і про любов, бо, каже, нема понад неї нічого дорожчого. Тільки любити треба практично, на ділі, а не на словах. На словах, чоловічку, твоя любов не варта щербатого грейцара... ти люби її в роботі, у дбайли-вому ставленні до неї; якщо ти, чоловічку, на тракторі, на комбайні, якщо ти, приміром, один із другим садиш сад, то доведи, що не дурно марнуєш час, аби тільки з ран-ку до вечора; і ще доведи, що не самі лише гроші сидять тобі в голові. Гроші прийдуть самі по собі — це закон, якщо тільки будеш на полі й на фермі господарем.

З Личукової промови:

— Вересень 1939 року не просто повернув нам дідиць-ку землю. Він зробив нас господарями на ній. А госпо-дарем ой як нелегко бути — знаю це по собі. Земля не любить, коли ти ходиш коло неї, посвистуєш і поцвьох-куєш батіжком, нічого не думаючи.

На доброму господареві земля висить горою. Неси її та неси...

В полудневу пору колгоспний Голова і Художник си-дять у саду під яблунею... яблуня якраз відквітає, і вони обидва геть чисто обсіпані білими пелюстками; бджоли гудуть і сіють мир над людьми і над деревами. Для бджіл нема обідньої перерви, щоб тільки сонце було надворі та щоб тільки цвіли яблуні.

— Пустирі тут лисіли, горбища, — порушує довгу мов-чанку Юстин Тодорович. Йому трохи незвична прискіп-лива уважність Художника, і це його дещо сковує (він, може, радий би чимдуж його спекатися). — Тут, отже, гор-бища, а внизу — багна. Ніде мовби й розвернутися госпо-дареві. А ми на початках, як лише колгосп зав'язувався, обійшли всі наші землі, обдивилися, приглянулися — і на горбах згодом посадили сади, а на пизинах викопали ста-ви. Вся мудрість у тому, щоб ні кусничка землиці не мар-нувалося. Бо не штука, скажу я вам, землю любити, шту-ка давати їй поживу, правильно використовувати. Тепер щороку збираємо в садах сім-вісім тисяч центнерів фрук-тів. У ставках виловлюємо чотири-п'ять тонн риби. Це на-ші грошові прибутки.

Художника попереджували, що Юстин Тодорович любить рахувати, усе переводити на гроші (в колгоспній конторі бачив напис: «У дев'ятій п'ятирічці на соціально-культурний розвиток села колгосп виділяє два мільйони карбованців!»); тепер Художник теж очікував підрахунків і цифр, що мали сипатися на нього потоком, а замість цього почув:

— Гроші, само собою розуміється, у господарстві потрібні. Та не в них тільки суть. Беремо, приміром, сади... з садів доходи немалі — і це добре, а ще, прошу вас, ліпше, що на цих горбах, на яких колись лише хрести від грому закопували, буяють і тішать око дерева. Чи як кажете? Не знаю, хто, а я в саду почувуюся... як би то легше сказати... пу, хай буде: почувуюся творцем. Я ж, прецінь, цей сад садив, він — людське творіння. А як зацвітає весною наш сад, то здається — самі горби світяться, і те свічення гріє душу землі і людини.

Голова надовго замовкає і замислюється, як старий волхв, що знає секрет добування земного вогню і береже — пестить його у своїй мудрій душі. Полудень струменіє і тече парним духмяним молоком поміж густе садове плетиво; сонце висить на яблуневій гілці, аж поки сорока його не сколихнула й воно покотилося на захід: у бджоляну тишу, як до великої хати, увірвався далекий дзвін: закінчилася обідня перерва.

— А ораниця, орні угіддя тим паче потребують людського до них ставлення. Був час, коли стецівчани першими в районі зібрали з гектара по 20 центнерів зернових. Потому ми перші зібрали по 35 центнерів. У цій п'ятирічці намолочуємо 50—60 центнерів із гектара, цукрових буряків беремо по 400—500 центнерів. І не гадайте собі, що то гора, ні. Воістину земля — наша всеплодюча мати.

Художник ішов селом.

Художник бував у далеких світах, він бачив також удома багато міст і сіл, міг побачене співставляти. Стецева дивувала його своєю молодістю, хоч документи свідчать, що їй минуло рівно п'ятсот років. Стецева радувала не тільки новими будинками (тут чи не в кожному з тисячі дворів стоїть новий «чворак») і новими вулицями, і знаменитим Палацом культури, і Будинком побуту, і Будинком зв'язку, і школою, і магазинами, й асфальтованими дорогами. А найбільше Стецева радувала бадьорим, наповненим по вінця ритмом свого життя, впевненим поглядом у завтрашній день.

Відчувалося, що люди тут навечно вросли в землю, що працю на ній цінують понад усе.

Вікна скрізь були відчинені...

Художник радий би зазирнути в кожную хату, постояти мовчки перед поживклими фотографіями тих, які не вернулися з Канади та Аргентини, постояти й посумувати перед фотографіями тих, що загинули на фронтах за нову Стецеву.

Западав вечір.

Увечері вдома Юстин Тодорович походжав по кімнаті й говорив Художникові:

— Ось ви, приміром, малюєте... а чи можна намалювати такий день, сонця повно, хоч пий його, як воду... а в моїх руках лопата... і я тією лопатою, тобто рискалем, копаю канаву під фундамент майбутньої школи... і копаю, чуєте, на тому самому місці, де стояла колись корчма. Земля на тому місці була проклята і тверда, бо скільки сліз тут пролито, а скільки жалю тут у землю втопано, а я копав канаву під фундамент майбутньої школи.

Таке, чуєте, зі мною отут, у Стецеві, якщо вам цікаво знати, діялося. Але чи ви могли б тоте дійство намалювати?

— Я спробую,— каже Художник.

Влітку 1983 року, коли в Стецеву з'їхалися з цілого Прикарпаття люди на Личукове свято — відкриття його бронзового погруддя — в центрі села відбувся великий мітинг. Були промови, віншування...

Художник, що теж був запрошений на свято, стояв у величезному гурті, слухав, робив замальовки, час від часу пас очима Юстина Тодоровича. Личук то горбився під зливою слів, то яснів, то змахував сльозу. А коли заговорив... він говорив про землю, про людей, про колгосп, про добутий вогонь, що світить нам у повому дні. І ще старий скаржився, що йому вже важко тримати в руках управління великим і складним господарством, але ніколи не буде йому важко встати рано-вранці і помандрувати в поле, як це було протягом цілого його життя.

— Може, я від поля, з роси, від пошуму пшениці молодію?

Художник думав про глибини Личукової любові до землі.

Довідка з «Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область»: «Самостріли — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру (м. Корця Ровенської обл.). У Самострілах є річка Стави. Дворів — 384, населення — 858 чоловік.

Село вперше згадується в історичних документах 1629 року... На фронтах Великої Вітчизняної війни воювали 70 чоловік, 18 з них загинули.

Уродженцями села є український радянський ботанік член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Липський (1863—1937) і академік АН УРСР Я. С. Підстригач...»

Для ясності — Ярослав Степанович — математик.

У ці краї свого часу привели мене історико-літературні зацікавлення...

Поля тут схожі на літописи, лихо тільки, що ніхто не вмів їх читати; це вічні, не якісь там пергаментні чи паперові книги, що їх писали самі століття; тут кожна скиба зорана списками, тут мечі дзвенять у глибинах колгоспної землі; тут на сіножатах ще й тепер жайвори п'ють воду з «копитець», що їх витолочили коні древніх русичів; тут усе навколо пахне старою Руссю... села звуться літописно: Бранів, Крилів, Головниця, Залізниця, Харалуг...

І Самостріли.

В околицях Самострілів мені довелося побувати влітку, шукав літописне місто Сапожин, хотів, так би мовити, зблизька надивитися на місця, де так багато точилося у давнину битв. Так, 1151 року галицький князь Володимирко Ростиславич, зачувши, що Мстислав, син київського князя Ізяслава, тайно веде до «матері городів руських» батькові на поміч проти Юрія Долгорукого угрів (веде обхідними шляхами, через лядську землю), спішно зібрав свої полки і таємно, як лис, став вистежувати чужинців. Скориставшись тим, що угри у своєму таборі під волинським городом Сапожином перепилися до безтями, темної ночі обложив їх так, що й птах вилетіти з табору не міг, і всіх до ноги вибив, лише їхнього воєводу, обрізавши йому носа, пустив по світу на пострах і для своєї слави.

Скільки то було тієї ночі крові пролито...

Під сучасним Сапожином мені показали городище, де, власне, стояв город. Урочище як урочище... а я ходив тут тихо й обережно, немов боявся, що десь під черевиком

хрусне вибілений часом череп чи розсиплеться до решти іржею сточений меч, що наступлю випадково на жало стріли, яке вже давно не могло нікого вжалити.

Тлінь...

Заходило червоне сонце; сутінь пливла над буряковими полями, навкруг тепло і тихо, дзвеніли, як незримі струни, хмари комахні; сутінь була червона, мовби підпалена далеким сонцем, що заходило на волинській стороні; з-поза сонця, з-за кучугур дерев, що, певно, обступили на виднокрузі село, випливали вершники... вершників було багато, сотня за сотнею гарцювали на білих конях, однак до Сапожина не наближались, зникали в імлі, розвіювались і лише видзвонювали в тиші їхні щити... відблиски з черлених щитів (а може, від далекого сонця?) гасли на пагорбах у пшеницях.

Я знав добре, що це омана, що все це я сам вигадую, але не міг не підкоритися дивній ворожбі цього краю, що стоїть мовби насторожі трьох земель — Волині, Поділля і Полісся; ворожба напливала і від цієї землі, що родила хліб і буряки, і від давніх білих доріг, і від людей — мовчуватих і добрих, які, правда, трохи підозріло поглядали на дивакуватого чоловіка, що приїхав на їхні поля бозназвідки, а поля ж то нічим не примітні...

Ім так здавалося.

Для мене нічого тут не було ні звичного, ні буденного, тут усе дихало таїною правіку, тут усе було в спогадах, у пам'яті... щось забуте і давнє буяло в травах, пам'ять про давнє сконденсувалася у камінні під ногами. Вслухайтесь у назви: Харалуг, Головниця, Залізниця... Почекайте, а може, не випадково збіглися поряд Залізниця і Харалуг, може, на правду, в цьому ворожбитному краї, у недалекому від Сапожина селі Харалуг, жили майстри-ковачі, котрі викувували славетні харалужні мечі, про які згадує автор «Слова о полку Ігоревім»? Здається, свого часу деякі історики висували таку гіпотезу.

Зрештою, для мене не так уже й важливо: погодилися вчені-історики з думкою про походження харалужських мечів чи засперечалися, до мене й так уже долинув передзвін молотів із Харалуга, там для мене віднині кують і кують мечі.

Від Сапожина, що входить до складу Самострілівської сільради, до Харалуга не один десяток кілометрів, але сьогодні відстані значення не мають, я теж осідлав сивого коня і теж узяв собі черленого щита... щитом висвічую собі дорогу і їду землею тайпою і глибокою.

Кажу академікові Підстригачу:

— Якось воно дивно виходить... отчий край твій романтичний, там дороги пахнуть історією... тобі б вийти зі своїх Самострілів поетом або ж художником, а ти став прозаїчним математиком.

Він заперечливо хитає головою:

— Прозаїчних математиків, щоб ти знав, нема...

Восени у Стрийському парку, в гущаках, де раптово війнуло на нас духом розораного поля, Ярослав Степанович сказав:

— Хто зна, може, з тих прадавніх «копитець», про які ти згадуєш, що їх нібито коні древніх русичів натоптали, я сам напився води. Я у своїй землі по пояс, по плечі в полоні. Я — весь у тих полях, і коли мені важко — їду туди, і коли мені радісно — теж їду туди.

Віриш, мені здається, що коли я чогось домігся у житті, то завдяки тому, що рівнявся на матір, на село своє, на поля, хотів стояти на рівні з ними усіма, боявся їх осоромити.

Іншого разу при зустрічі він признався:

— Чи знаєш, що я писав вірші? У мене, виходить, теж був білий кінь і черлений щит, тільки мій кінь повернув до Львівського університету...

Інтер'ю для Центрального телебачення:

— Розкажіть, будь ласка, коротко про своє життя.

— Нема чогось особливого. Життя, якщо можна так висловитися, випало на мою долю «рядовим»: не був вундеркіндом, батьки мої — звичайні хлібороби. Починав як усі: школа, університет.

— Трапляється, що чимало юнаків і дівчат, поступивши зопалу в той чи інший інститут, через курс-другий виявляють, що жорстоко помилилися, бо вчаться діла, якого не люблять і ніколи не будуть любити.

— У мене все виходило простіше: відразу після школи я знав, чого хочу і до чого прагну. Математика була моїм улюбленим предметом.

— Отже, у вас був талант до математики?

— Про талант нічого не скажу... та завжди відчував потяг до цієї науки.

— Звідки математика, наука складна, не для всіх доступна, загостила до вас, сільського хлопця з Самострілів? Раніше про математику в гімназіях говорили, що то

«панська наука», для неї треба мати голову і час. Вона, мовляв, «затверда» для дітей з села.

— Тоді говорили, що всяка наука, а не тільки математика, не для хлопського сина. Пани так переконали в тому свого «хлопа», що й він сам повторював своїм дітям: «з книжки хліб їсти не будеш, хліб треба заробляти мозолями».

— Як ви йшли до своєї мети?

— Що розумієте під «метою»? Високе становище в суспільстві? Наукові досягнення? Кар'єру?

— Все разом. Мене вів, ніс на крилах наш Зоряний час, і було у селянського сина прагнення віддячитися часові і землі... Часові за те, що він його, селянського сина, підтримав, додавав сили й наснаги, вимагав, нарешті, віддачі. А землі віддячитися за те, що вона є у нього.— У 1951 році був аспірантом, в 1954 — кандидат наук, у 1967 — доктор наук. 1969 року мене обрали членом-кореспондентом Академії наук України, через два роки я вже був академіком і головою Західного центру Академії наук України. Ось поки що всі мої сходинки.

— Що сприяло вашому науковому зростанню?

— Я уже казав: радянський час. У мене було право і можливість учитись, були прекрасні вчителі, у роботі — мобілізація, концентрація усіх сил, упевненість, що саме в цій галузі доб'юся успіху й принесу користь суспільству.

Уривок із статті Я. С. Підстригача:

«Напередодні першої річниці нової Радянської Конституції у Львові створено академічний осередок математичної науки — Інститут прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Значно зміцніли й інші академічні установи та підрозділи, кількість яких у західному регіоні сягає нині двох десятків. У системі академічної, вузівської й галузевої науки плідно трудяться майже 12 тисяч наукових і науково-педагогічних працівників, серед них 496 докторів і 4763 кандидати наук...»

Перший коментар Ярослава Степановича стосовно нового Інституту:

— Що й казати, я радий. Ми починали двадцять років тому на голому місці. Працювало зі мною аж сім осіб... Був то сектор математики і механіки, що згодом виріс у філіал Інституту математики, яким я керував. Тепер ось Інститут... а в тому Інституті сотні вчених. Це сила, якою можна гори розорати. Власне, гори ми й розорюємо.

На базі математики вчені досліджують різні форми рухів, процеси різної природи. Що це дає? Наші дослідження, може, надто специфічні для непосвяченого... а простіше — наші дослідження відкривають невикористані можливості для комплексного розв'язання наукових проблем і впровадження їх у народне господарство.

І другий коментар Ярослава Степановича стосовно зростання кадрів учених:

— Вважаю, що відбувся просто-таки революційний стрибок у підготовці кваліфікованих кадрів, відкрилися усі шляхи для росту народних талантів. Ми починали з «нуля»! Розумію, що буквально за чверть століття на порожньому місці створити й виховати робітничий клас, кадри інженерів — це вже подвиг, а створити такий потужний науковий потенціал — подвійний подвиг. Подвиг, забезпечений радянським способом життя...

Його часто можна побачити в музеях...

Навіть дивно, що і він, людина по горло зайнята науковими й громадськими справами, завантажена роботою в своєму інституті, переобтяжена вченими радами, засіданнями, діловими зустрічами з керівниками наукових установ і виробничих підприємств, знаходить час, щоб побувати в Музеї українського мистецтва, у картинній галереї або ж у Музеї народної архітектури просто неба.

Хтось мудро сказав: приходимо в музеї, як до криниць.

Він любить походити тихими й напрочуд гулками залами, зі стін яких поглядають на нього очі, котрим художники подарували вічність.

Відпочиває він тут?

Хоче побути з самим собою... хоче порозмовляти з цими людьми, які часто, втративши імена, залишили собі на полотнах лише людську сутність?

Цікаво, невже і тут його не покидає математика, проблеми сьгоднішнього дня? Невже він не залишає їх перед порогом музею?

Найчастіше він буває у Музеї етнографії і художнього промислу Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, котрий, до речі, теж перебуває у віданні Західного наукового центру, головою якого є Ярослав Степанович. Отже, сюди він приходить якоюсь мірою як господар, порадник і водночас... звичайний відвідувач. Його радує, що керівник відділення Юрій Григорович Гошко, доктор наук, хвалиться і новим поповненням фондів, і новими монографіями

ми, що їх написали науковці закладу. Сьогодні — це знаменита книжка П. М. Жолтовського про український живопис XVII—XVIII століть, завтра — цікава праця К. І. Матейко про український народний одяг, післязавтра — це монографія М. Мандибури про господарювання гуцулів на полонинах...

— Вважаю, це закономірно, — говорить Ярослав Степанович, — що поряд і одночасно з технічними досягненнями, з наукою точною розвивається у західних областях України також наука гуманітарна. І чим більші її досягнення, чим глибші наукові дослідження етнографів, істориків, археологів, мовознавців, літераторів, тим багатшою стає душа радянської людини — будівника комунізму. Поза кордонами нашої Вітчизни є чимало «вболівальників-землячків», які люблять повправлятися у брехнях, що нібито на Радянській Україні нічого українського нема: ні мови, ні культури, ні літератури, ні науки. Я вважаю нижче своєї гідності вступати із «землячками» в суперечку, але їй-бо, при нагоді показав би «вболівальникам» два томи «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», які підготували й видали львівські лінгвісти, і це стало подією в українській радянській культурі, я також повів би невіруючого Хому в Олеський замок, в якому любовно зібрані витвори стародавнього українського мистецтва, або ж показав би йому новий Музей книгодрукування у колишньому Онуфріївському монастирі, або показав би новий театр в Івано-Франківську, картинну галерею в Тернополі, пам'ятники Лесі Українці в Луцьку та першодрукареві Івану Федорову у Львові.

Може, перестали б уболівати «вболівальники від української культури»?

Зрештою, не для них стараємося, для себе. Радіємо, що таких висот сягнула культура, наука, освіта в західних областях України. Висоти ці можна вимірювати по-різному: в одному випадку досить сказати, що з будь-якого глухого карпатського чи волинського села вийшли інженери, педагоги, лікарі, письменники й академіки; у другому випадку — це ніби такий звичайний, нічим не примітний з першого погляду факт, що десь серед поліських лісів на хуторі в Камінь-Каширському районі, де колись «дідько казав добраніч», живе собі Євстахій Іванович Іванюк, до якого грамота і книжка прийшли разом із Радянською владою, коли він уже був дорослою людиною... грамота відкрила йому світ, і він тепер буквально поглинає книжку за книжкою. Я бачив у бібліотеці села Целява, що на Бойківщині, старих і середніх літ читачів, молодь,

котрі просили «записати» їм твори Толстого і Франка, Хемінгуей і Шолохова. І хто знає, чи оце тотальне захоплення літературою не є найпершим і найточнішим свідченням високого культурного рівня радянських людей.

...Але вернімося до музею.

Ярослав Степанович стоїть у задумі перед звичайним плугом... плуг цей вичовганий, старий, тепер такі побачиш лише в музеях, що відпочивають після тяжкої роботи в спокої і тиші: цей плуг, до речі, «родом» із Тернопільщини, а не з рідної академікові Підстригачу Волині, але він придивляється до нього, як до знайомого, кладе на чепіги долоні.

І, може, ожила в ньому вічна селянська туга за землею? А може, згадав легенду, що десь-колись чи то в тому ж Харалузі, а чи в Залізниці, а чи в Самострілах, а чи в древньому, як світ, Сапожині, появився майстер, котрий знає, як викувати плуг, що сам буде орати... буде він орати без коней і без плугатаря, ніби тому плугові майстер доробить крила.

А ще в тому Харалузі, у Сапожині чи в Самострілах мав би колись жити-бути майстер, що робить жорна, які самі жорнували, сип тільки в лоток зерно, а камінь сам уже крутиться і крутиться.

Казка?

Спогад, що загубився серед трав, серед хлібів, серед гаїв, про давню ремісничу славу староруського города Сапожина?

А чи й насправду в Харалузі жили ковачі, які не тільки до мечів, до всякого знаряддя були придатні?

А може, так виражалася наївна селянська мрія про полегшення оранки й жорнування, що були найтяжчими роботами в господарстві; академік Підстригач у своєму дитинстві і в юності теж орав, сів, молотив і жорнував, і йому, може, теж свого часу снилися крилатий плуг і жорна, що самі крутяться.

Із статті Підстригача:

«Наші вчені в співдружності з ученими інших наукових центрів країни внесли вагомий вклад у розвиток радянської науки і техніки, продуктивних сил республіки. Минулої п'ятирічки було впроваджено у виробництво понад тисячу наукових робіт, одержано півтори тисячі авторських свідоцтв на винаходи. Оpubліковано 400 монографій і понад 30 тисяч наукових статей... П'ять наукових робіт відзначені Державними преміями УРСР, дві — республіканським і дві — іменними...

Посилене нарощування економіки, наукового й культурного потенціалів забезпечило розвиток наукових шкіл у галузях механіки, математики, фізики, геології, хімії, біології та інших наук.

Коллективи інститутів, філіалів і відділів провадять науковий пошук практично в усіх напрямках науково-технічної революції...»

Довідка:

«Західний науковий центр АН УРСР у нинішній п'ятирічці в основу своєї діяльності поклав реалізацію комплексних регіональних програм, сформованих відповідно з проблемами, які мають першочергове значення для економіки регіону, дальше зміцнення усіх форм зв'язку науки з виробництвом. Позитивну оцінку в республіці дістав досвід Західного наукового центру АН УРСР у справі створення й організації діяльності міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань та міжгалузевих науково-виробничих комплексів як нової форми співпраці науки і виробництва.»

У перший день минулорічної зими я випадково зустрів академіка Підстригача у Києві; вдома, у Львові, випадає нам зустрічатися дуже рідко — хіба на різних зібраннях та ще інколи перемовимося по телефону. А тут ми обидва мали трохи вільного часу і, хоч із Дніпра дув холодний вітер, довго ходили старими київськими вулицями.

Ми не помітили, як заблукали до Золотих воріт.

— А пам'ятаєш... — Підстригач повернув нашу розмову в інший, здавалось би, бік. — Пам'ятаєш, ти колись писав про Збруч і про добування вогню. Я читав твоє писання. Так ось... допиши тепер, що якраз звідси, з-під Золотих воріт, з наших первородних джерел, вирушили у вересні 1939 року теслі, щоб побудувати міст на Збручі. Допишеш?

Прощаючись (на якусь там годину він мав призначену ділову зустріч в Академії наук УРСР), Ярослав Степанович мовби між іншим запропонував:

— А давай-но колись виберемося в мої Самостріли? Розкладемо під лісом багаття і будемо слухати легенди про плуги, що самі літають і про вічні жорна?

— Хіба це потрібно «сухому математикові»? — спитав я жартوما.

— А як же, друже мій, жити без цього будемо? — спитав академік Підстригач цілком серйозно.

Леву і Брук

Повість
Львівських
акварелей

Хочу розпочати свої акварелі про Львів неймовірною романтичною історією, яка в післявоєнні роки довго жила, то пригасаючи, то знову спалахуючи поміж старими вуличками середньовічного міста, у тісних, схожих на криниці дворах, у запустілих монастирських садах. Оповідають, що начебто в невеликий будинок десь під Високим Замком влучила німецька бомба, що пробила черепичний дах, стелю, підлогу і, не вибухнувши, застрягла в льоху. Господар, самотній дідусь, який дуже любив свій будиночок і гордився його давністю та своєрідною архітектурою, боячись, щоб сапери випадково, рушивши бомбу, не стерли з лиця землі шедевр невідомого будівничого, полагодив дах і стелю, притихлу бомбу закидав усяким старим мотлохом і настелив поверху нову підлогу.

Так жив на вістрі смерті ще п'ять чи десять років. А коли вмирав, то написав і вклав у конверт заповіт: «Я не знаю, як ви, мої спадкоємці, видобудете з льоху стару німецьку бомбу, що не вибухла з часів війни, але прошу вас — будиночок якось збережіть. І не тому збережіть, що він належав мені і що я його любив. Ні, я переконаний, що цей куточок Львова без мого будиночка, без його ганку і шпилья втратить щось характерне раз і назавжди».

Правда це була? Я хотів вірити в повоевну легенду і не раз, блукаючи чи то закутинами старого міста, де дрімають забуті, колись велелюдні й гомінкі площі Вічева, Старий Ринок, чи то нипаючи тихими околицями попід Замковою горою, чи то пробираючись тісними вуличками теперішнього Ринку, де серед бруку під ратушею сидять і пильнуть своє місто білі кам'яні леви, мимохіть ловив себе на думці, що шукаю той врятований старим чоловіком надзвичайний львівський будинок. Який він? Зупинявся перед одним, перед другим, перед десятим, сотим... і всі вони, мені здавалося, були варті турботливих слів старого чоловіка: без кожного з яких той чи інший куточок Львова напевно зблід би, став би убогішим.

Однак «того» будиночка знайти не пощастило.

З роками я почав підозрівати, що «справжнього» будиночка з притихлою бомбою у підвалі ніколи не існувало, його вигадав якийсь фантазер, мрійник, що напевно був закоханий у своє місто. Та я не мав на нього зла. Легенда привчила мене вдивлятися в обличчя будинків. Я відкрив для себе, що буквально чи не кожний будинок у нашому місті має своє обличчя, свій архітектурний характер. Це не обов'язково стосується лише тих, на яких висять охо-

ронні державні таблиці, спробуйте приглянутися уважніше, без поспіху і без упередження до «рядових» будинків на вулицях Івана Франка, Коперника, Маяковського, Валовій, Ватутіна, Миру, проспектах В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка — і ви відкриєте для себе цілий світ доцільності і краси. Я можу годинами блукати вулицями Леніна, Печкарською, Короленка, кварталами в районі залізничного вокзалу та Центрального колгоспного ринку. Не шукаю тут тільки архітектурних шедеврів, не пробую дошукуватися стилів і напрямків. Мене просто зачаровує фантазія зодчих, які прагнули надати своїм творінням тільки їм притаманної неповторності, що виражена в оздобленні вікон, балконів, порталів, фризів. Часто лише кована решітка, дубові парадні двері, форма вікна говорять тобі, що архітектор любив своє творіння і дбав, аби воно не загубилося серед численного львівського різноманіття.

Тому я з насолодою «читаю» львівські вулиці, наче справжні поетичні книжки, і навіть гадаю, що кожна, як струна, має власний настрій, своє звучання. У так званому «професорському містечку», яке попід Шевченківським гаєм тоне в садах, у тихі літні вечори яблука гупають, зриваючись з дерев, як у селі; на Тернопільській, поміж стрімкими котеджами, що будувалися до 1939 року для білопольської військової верхівки на «емеритурі» і які тепер заселені переважно робітниками, раннього літа густо пахне розквітлим каштанами: тут гудуть бджоли і співають солов'ї. А недавно ж на околиці міста в районі вулиці Варшавської я відкрив для себе за давнини крик, що лишився з тих часів, коли тут селилася міська чернь, коли тут клали собі халабуди так звані «робітники випадку» — дроворуби, вантажники, підмітайли.

Ще й дотепер тут і там залишилися їхні «вілії» — вузькі, тісні, присадкуваті, з підсліпкуватими віконцями. І хоч у центрі міста давно нема тих, на яких тяжко гарували «робітники випадку», і хоч околичні львівські вулиці оновлюються на правду космічними темпами (хоч би, приміром, на відомому львівському Збоїщі, що було колись долиною жебрацтва, юдолі: там будується сучасний мікрорайон з 19-поверховими красенями), то тут то там на околицях, а то і в центрі виглядає з мороку минулого старий присадкуватий покривлений будиночок і нагадує про минуле.

І, може, добре, що нагадує?

...Якось над яром на горішньому кінці вулиці Кутузова мені показали міщанський будинок кінця XVIII — початку XIX століття з колонами. На ньому, правда, немає

ніякої охоронної таблиці, він не зачислений до «історичних», до вибраних, проте по-своєму був дуже цікавим. Коли я підійшов до нього ближче, з віконця виглянув старий вусатий чоловік. Може, чоловік, який промовчав про бомбу у своїй пивниці, живе до сьогоднішнього дня?

ЧЕРЕПОК ІЗ КНЯЖОГО ЗАМКУ

На початку сімдесятих років у редакції журналу «Жовтень» організували прес-конференцію на тему «Що нового в наших львівських археологів». Розмова відбулася цікава і корисна: письменники почерпнули від науковців чимало такого, що, можливо, згодом знадобилося їм у творчій роботі. Серед присутніх був відомий у Львові й на Україні археолог Олексій Онисимович Ратич — людина талановита, інтелігентна, знаюча і водночас навдивовиж скромна. Ціле своє життя він присвятив вивченню слов'янських старожитностей, розкопував, наприклад, староруські городи Пліснеськ і Звенигород, не вельми дбаючи, чи «модними» і «дисертабельними» були на той час теми його наукових зацікавлень.

Я тоді працював над романом «Отчий світильник», мене цікавило все, що стосувалося галицько-руських городів XII—XIII століть, і Олексій Онисимович, звісна річ, був для мене найпершим консультантом. Після прес-конференції письменники і науковці розійшлися хто куди, а ми з Олексієм Онисимовичем, несподівано поєднані спільними інтересами, до пізнього вечора промандрували вулицями Львова. Власне, він заходжувався показувати мені «княжий Львів» — тобто район Високого Замку і південно-західних відрогів Замкової гори, де, починаючи із середини минулого століття, учені — знавці львівської старовини А. Шнайдер, Д. Зубрицький, І. Вагилевич, І. Шараневич, О. Чоловський, І. Крип'якевич та деякі інші — локалізували місцезнаходження давньоруського Львова.

— Гортаючи давні фоліанти і вже новіші наукові дослідження, я приходжу до висловку, — роздумував тоді Олексій Онисимович, — що в історії нашого міста ще дуже багато таємниць. Відомо, наприклад, що древній Галич археологи розшукували майже сто років, локалізуючи його то в одному, то в іншому місці, поки в селі Крилос наприкінці тридцятих років не були розкопані фундаменти «стольного» храму Успєння Богородиці. Подібна ситуація і у Львові. Знаємо лише одне: дитинець князя був на Замковій горі. Про город, посад нічого певного сказати не можемо: поки що нема ні документальних, ні археологічних

даних. Наприклад, думка про те, що посад містився біля підніжжя Замкової гори на її південно-західних схилах, прийнята в науці лише тому, що в цьому районі збереглися пам'ятки княжої доби: церкви Миколая, Параскеви П'ятниці, храми Марії Сніжної, Івана Хрестителя, Онуфріївський монастир. Однак маємо справу переважно з фортечно-культурними спорудами, а вони, як правило, служили у давньоруських городах сторожовими форпостами на підступах до дитинця або кремля. А де був власне посад? Певна група вчених «будувала» старий Львів на місці села Знесіння. І теж не дуже доказово. Так само, як бездоказово, антинауково звучить лемент (і то до сьогоднішнього дня!) прихильників шовіністично-колонізаторської теорії, що Львів на порожньому місці над Полтвою започаткував Казимир Великий.

А чому, власне, на порожній місцині?

Того дня ми побували біля церкви Миколая, яка тепер тільки віддалено нагадує первісний храм, збудований наприкінці XIII століття, бо кожне покоління неодноразово «перекроювало» його на свій лад. Але навіть перебудований «Никола» дихав давниною, сивою задумою. І таємничістю. Кажуть, що у древніх русичів святий Микола був добрим опікуном купців, моряків і подорожніх... а якщо це так, то не дивно, що від його дверей фактично починається Волинський шлях на захід, а внизу розкинулася тепер притихла, а колись, мабуть, гомінка, галаслива площа, яка донині називається Старим Ринком.

Я вже не раз бував біля мурів храму Івана Хрестителя, який за легендою був побудований князем Львовом Даниловичем для своєї дружини Констанції — доньки угорського короля Бели IV, мене тоді хвилював не так славетний князь, як його дружина Констанція. Я стояв колись біля давніх стін і думав: чи любила Констанція свого волостелина? А якщо любила, то чому не прийняла руського бога і її чоловік мусив побудувати задля неї пристанище для бога католицького? Чи міг передбачити Лев Данилович, що костюл Івана Хрестителя пустить у Львові отруйне коріння і в наступні століття чи не на кожній львівській вулиці почнуть закладати свої гнізда єзуїти, францисканці, домініканці, бернардини, кармеліти, тринітарії, василіани, а храми руські стоятимуть замкнені на колодки? «А хто жадає у своєму храмі помолитися, то най заплатить орендарові». Так було.

Уже вечоріло, коли ми піднялися на Замкову гору. Панувало літо: на заході в червоному горні дотлівало сонце; парк, наскрізь пронизаний свіжим леготом, повнився

людськими голосами. І ніхто не звертав уваги на двох ди-
ваків, які нищорили по майданчику, що його в середині
п'ятидесятих років розкопував Олексій Онисимович Ратич.
Це було, мабуть, чи не перше регулярне археологічне дослі-
дження Львова. Саме тоді були знайдені докази руського
походження нашого міста: зброя, висячі трубчасті зам-
ки, хрест-енколпійон, уламки скляних голубого кольору
браслетів, шматки мідної бляхи, багато черепків керамі-
ки XI—XII століття, деякі із знаками Мономаховичів, що
свідчило: тут працювала вотчинна гончарна майстерня.
Шматки мідної бляхи, замки, зброя наводили вченого-
археолога на думку, що саме на цьому місці стояв княжий
дитинець.

— Це лише початок великої роботи,— сказав Олексій
Онисимович, простягаючи мені піднятий ним черепок.—
Візьміть,— додав,— цей черепок, може, не менш цінний,
ніж дві корони і золотокований престол галицьких князів,
які пограбував король Казимир, удержись до Львова
1340 року. Корони, може, ще колись віднайдуться. Чере-
пок же сьогодні свідчить: тут справіку сиділи наші пред-
ки, а завойовники приходили й відходили, як приливи.
Кажуть, що Львів сорок разів горів і тридцять разів за-
знавав ворожих нападів. А проте стоїть!

Западав вечір. Місто, повите голубою імлою, світило-
ся не окремими вогнями, не цятками... тисячі вогнів, наче
плазма, розтеклися-розлилися в єдиному сьйві, і воно
ясніло, мов один величезний ліхтар.

Світилося моє місто на півземлі.

— Я гадаю,— згодом знову обізвався Ратич,— що не
треба шукати прадавній Львів лише на Підзамчу чи ще
десь в іншому місці. Львів стояв там, де стоїть тепер, на
рівнині над Полтавою. Основний посад міг бути на сучас-
ному Ринку. Місце рівне, річка поряд. Хіба не такі самі
рівнинні, часом багністі місця вибирали русичі для своїх
городів? Наприклад, Звенигород був побудований серед
багон.

Що я, неофіт, міг йому відповісти? Лише недавно в
розмові з молодими науковцями Львівського історико-ар-
хітектурного заповідника уточнив для себе, що думки
О. О. Ратича мають певне підтвердження: середньовічні
історики (зокрема С. Околюський), опираючись на невідомі
тепер документи, розповідають, що, наприклад, монастир
Домініканців побудований на місці руської церкви свято-
го Івана та спаленого палацу князя Льва. Там, де тепер
височить католицький кафедральний собор, була церква
Богородиці, яку Казимир III відняв у православних і від-

дав католикам. Отці-францисканці утворили свій кляштор на місці колишньої церкви Святого Хреста. Відомо, що на місці Успенської церкви стояв храм, що був посвячений трьом святителям — Іванові Златоустому, Василю та Григорію. Усі ці споруди розкидані не десь біля підніжжя Чортової скелі, на Підзамчу, Знесінні, а в центрі міста. Отже, приписування Казимирові II «закладання града» — звичайнісінька фальсифікація, яких було колись десятки.

А що пропонує археологія?

Львівська археологія за останнє десятиріччя зробила більше, ніж за сто років попередніх. На Замковій горі, не зважаючи на те, що наприкінці XIX століття під час пасипання «копця люблінської унії» шовіністично настроєний натовп знищив чимало староруських пам'яток, археологи натрапили на фундамент круглої кутової вежі діаметром 9 метрів, яка напевно входила в комплекс оборонних кам'яних споруд давньоруських часів. Досліджено також вали Замкової гори. У саду Онуфріївського монастиря розкопано житло городянина XII—XIII ст. Чимало матеріалу XII—XIII століть виявлено в розкопі у дворі середньої школи № 19 на вулиці Замковій, зокрема стилос — писало, аналогічне знайденому у Звенигороді. Проведено також археологічні дослідження біля церкви Миколая та інших храмів. Учені схиляються до думки, що на сучасній площі Івана Підкови виявлено рештки стін найстаршого міського шпиталю.

Роботи попереду багато. Археологи буквально вимащують п'ятачки в середмісті, де не був би порушений пізнішими перебудовами давньоруський культурний шар. І, мабуть, мав рацію історик XIX століття Ізидор Шараневич, який писав, що чим більше він довідується про Львів, чим ближче «підходить» до нього... тим місто від нього віддаляється.

...А переді мною на столі уламок черепка, подарований Олексієм Онисимовичем Ратичем. У черепку затаїлися полумінь вогню і тепло руки мого далекого предка.

Як тебе звали, Майстре?

КРИНИЦЯ ЦІЛЮЩОЇ ВОДИ

Коли мене, як осіннє вороння, обсідає сіра буденщина... коли починаю губитися серед сум'яття днів, великих і дрібних справ і орудок... коли людські обличчя не закарбовуються у пам'яті, мовби дощі їх змивають, як написані рукою літери на склі, я полишаю все — нагальну роботу, зустрічі, розмови і, увільнившись від суєти, йду на прощу

до місць, де знову можу обнови́тися, поглибшати, подумати, як казав Олесь Гончар, про велике; великим запричащаюсь, заряджаюсь ним і знову пірнаю у життєвий вир, уже не боячись, що загублюся, що здрібнюся на половину.

Ні, не треба боятися слова «проща», яке нібито пахне церковщиною, у древньому цьому слові закладена давня, як світ, людська потреба набиратися сил від освячених традицією місць і закладена людська жага торкнутися душею до коріння, до витоків, до криниць. З дитинства пам'ятаю: мої мама ходили на прощу не так уже й далеко — у сусідній ліс Монастир, щоб напитися з лісової кринички живої води; ні у криничці, що обросла легендами, ні у воді, що пахла суницями і папороттю, ні в дубовому навколишньому лісі нічого церковного не було... жила традиція, що вода з кринички «помагає на серце» — і тільки. Тому йшли і йшли до неї люди.

Очевидно, вода з криниць таки нам помагає. Хіба випадково в країні створено Товариство охорони пам'яток історії та культури? Була в цьому не лише закономірна потреба цивілізованої нації зберегти матеріальні і духовні надбання предківщини, а й визріла також людська потреба перехилитися через дубове цямриння і напиться води, що «помагає на серце і на душу». Є у Львові такі криниці. Я маю на увазі ансамбль — вежу Корнякта, каплицю Трьох святи́телів, Успенську церкву (що на Руській вулиці), площу з пам'ятником Іванові Федорову, місця, пов'язані з перебуванням у Львові першодрукаря, у тому числі і двориче Онуфріївського монастиря, де Іван Федоров був похований, міський арсенал, площу Ринок...

Хтось, очевидно, додасть до цих місць ще кілька об'єктів — адже у Львові пам'яток історії, археології, архітектури і культури не одна сотня, і кожна по-своєму дорога й важлива, і все ж, коли мене обсідає сіра буденщина, я йду під старі склепіння, попід мури вежі Корнякта — йду на вулицю Руську. І хоч тут від ранку до вечора видзвонюють, мов у вузькому тунелі, трамваї, хоч на Руській вулиці і на площі Івана Федорова юрмляться люди — мої дорогі сучасники, я, однак, зустрічаюся тут також із далекими нашими пращурами, які тут жили, працювали, боролися, тут умирали і тут їх ховали — багатших у підземеллях Успенської церкви, бідніших — на цвинтарі, що тулився посеред мурів. І хіба аж так багато треба мати фантазії, щоб уявити, що протягом століть русини, які після загарбання Львова Казимиром Великим фактично були загнані в «гетто» на Руській вулиці, не піддаючись ні колонізації, ні оніменню, з розпучливим завзяттям зби-

рали серед міщан і на передмістях «датки» і будували на цьому клаптику землі, на місці спаленої 1340 року нову каплицю Трьох святих, а згодом і церкву Успення Богородиці. Тогочасні хроністи-історики з подивом розповідають про стоїчність русинської громади: 1527 року пожежа знищила місто до пня, не обминаючи й Успенського комплексу. Відродження Львова почалося, як це не символічно, саме з Успенського храму, який будував відомий архітектор Петрус Італюс.

У 1571 році Руська вулиця, а з нею і новозбудовані православні храми, знову були «піддані вогню». Випадково це сталося? А чи, може, католицькі собори були під особливим наглядом пана бога? Міські акти про це мовчать. Зате не змогли замовчати іншого факту: братчики, тугіше затягнувши череси, узялися знову за відбудову. Поряд із церквою на кошти грека К. Корнякта споруджується вежа, що призначалася для дзвіниці і спостережної «кімвалиці». А крім того, будівничий вежі Павло Римлянин-Домініці, який довго жив у нашому місті, спорудив її найвищою з усіх наявних тоді веж у Львові — архітектор знав про високі устремління русинів, про їхню відчайдушну боротьбу проти католицького спрута — архітектор, мабуть, симпатизував русинам, бо відразу після спорудження вежі і каплиці Трьох святих Львівське братство доручило славетному Майстрові Павлу будівництво цегляної Успенської церкви, яку згодом перебудували: поклали стіни з тесаного каменю... стіни ці вистояли до сьогоднішнього дня і є, як твердять спеціалісти, чудовим зразком поєднання ренесансу з рисами народного дерев'яного будівництва.

Я пишу «церква», «церква», мовби забуваючи, що це була культова споруда; ні: я нічого не забуваю, я все пам'ятаю, знаю також, що Львівське Успенське ставропігійське братство було громадською організацією православних українських міщан, яка взяла на свої плечі важкий на той час тягар турбот про розвиток рідної освіти, культури, літератури. Коли сьогодні зайдете під склепіння Успенської церкви, то не шукайте на її каменях тільки зображень державних гербів господаря Молдавії чи московського царя, які надсилали братчикам золото і соболині шкурки на будівництво й оздоблення храму, а огляньтеся і побачите в синьому диму кадил згорблені спини львівського плебсу — сідлярів, шевців, кожум'яків, столярів, зброярів та інших ремісничих людей, які ставали тоді на захист і «віри руської» і «слова руського»; бо хіба не тут, під цими склепіннями, на цьому дворіщі, лунав

дужий голос майстра-сідляра Юрія Рогатинця, який закликав громаду: «Єднаймося, браття!!! В єдності наша сила, у слові нашому сила...»; бо ніби не тут денно і нічно трудилися на ниві української культури відомі нам із шкільної лави славні учені мужі Памво Беринда, Іов Борецький, Степан і Лаврентій Зизанії та багато інших; хіба не тут падало, як згустки вогню, непримиренне слово Івана Вишенського? Їх голоси, їх кроки, їхню присутність ми сьогодні відчуваємо не тільки в «руському гетто» давнього Львова, без цих імен годі сьогодні уявити скарбницю української культури взагалі. Львівське братство, виходячи з народних потреб, створило свою середню школу, яку згодом було прирівняно до гімназіума; розроблялися заходи, по-теперішньому кажучи, для відкриття вищої школи — академії, однак отці-єзуїти виявилися спритнішими і хитрішими: король затвердив створення у місті єзуїтської академії, а на дві вищі школи Львів не мав права... Братство подбало про власну друкарню, в якій виходили не тільки літургійні книжки, а й шкільні підручники — «Букварі», «Граматики», художні та педагогічні твори Памво Беринди. Важливо відзначити, що якраз у надрах братської школи посеред учителів та слудеїв старших класів виникла ідея написання грецько-староукраїнської граматики «Адельфотеса» («Граматики доброгоглаволиваго еллинословенского языка»), який був виданий у Львівській друкарні 1591 року. «Адельфотес» вважається першим підручником граматики, складеної на Україні.

Звідси, з Руської вузенької вулиці, затиснутої мурами, обступленої католицькими кляшторами, виривалися через Галицьку браму ковані вози, що розвозили по Русі не лише ремісничий крам, а й книги, що поширювали по землі руське слово і були смолоскипами, котрі світили людям посеред єзуїтської ночі; звідси Львівське братство розсилало по всіх усюдах своїх вихованців і ділилося з іншими православними громадами славнозвісними професорами, які в містах і містечках і навіть у селах заходжувалися створювати школи — сіяти добре і розумне; звідси, з Руської вулиці, ширився по Руській землі добрий зразок: ось як треба організовуватися, гуртуватися, ось як треба дбати про громадське, ось як треба обороняти народ руський від шляхетського уярмлення, від латинізації і зрадлицтва.

І звідси ковані вози міщанські верстали дороги до Києва й Москви, везучи туди болі, надії і сподівання людські.

Тому, коли мене обступає буденщина, я, щоб серед суєти не загубитися і не здрібніти, приходжу на Руську

вулицю, торкаюся долонями і серцем її почорнілих му-
рів... торкаюся, а в моїй душі озиваються кроки тих, чії
імена дійшли до нас, і тих, чії не дійшли.

Попереду ідуть Іван Вишенський — гострий як ніж,
за ним замислений Памво Беринда, що збирає у свою ду-
шу слова, мов птахів небесних, аби потім укласти перший
у нашій лінгвістичній науці «Лексіконъ славеноросский
іменъ тлѣкованіе»; і йде діяльний, невсипущий Іван Федо-
ров, першодрукар, котрий на вулиці Руській серед простих
міщан, а не в єпископських палатах дістав не лиш мо-
ральну, а й матеріальну підтримку у своїх друкарських
починаннях...

СХОДЖЕННЯ ДО ІВАНА ФЕДОРОВА

В Онуфріївській церкві перед різьбленим іконостасом
камерний оркестр Львівської консерваторії імені М. Ли-
сенка грає «Серенаду для струнного оркестру» П. І. Чай-
ковського, а Іван Федоров, присівши на лаві, схилив важ-
ку голову і слухає радісні злети мелодії скрипки, схви-
льоване дихання львів'ян, які прийшли на весняне свято
книги, і щebetання ластівок, що всілися на важких церков-
них дверях.

Іван Федоров слухає — і чоло його ясне.

Усвідомлюю, що читач може звинуватити мене якщо
не в містиці та ворожбитстві, то вже неодмінно в дивовиж-
ному сплетінні часів, бо як могло статися... як могли зі-
йтися до купи Іван Федоров із другої половини XV століт-
тя і... і цілком сучасні люди — письменники, артисти теат-
ру імені М. Заньковецької, гості з Словаччини, студенти з
Болгарії? Я відкидаю усяку містику, нема тут і зсувів
часу — все було справді так, як описую, навіть назву точ-
но день і годину — діялося це 24 травня 1982 року о 16-й
годині в колишньому Онуфріївському монастирі, де розмі-
щений Музей книги і де витає дух Івана Федорова, бо
сюди приходив він за життя поміркувати з братчиками
про друкарські справи або ж позичити в ігумена Леонтія
на друкування «Апостола» сімдесят золотих, або ж загля-
нути до школи, що стояла на горбі посеред дворища, й
подивитися, як школярі водять пальчиками по сторінках
складеного цим «ради скорого младенческого научения»
і видрукуваного ним же в цьому ж таки преславному го-
роді Львові «Букваря».

Не знаю, як хто, але я завжди з хвилюванням, із зав-
миранням серця приходжу сюди, на старовинне дворище
Онуфріївського монастиря — одне із священних міськ

української культури, приходжу сюди влітку, коли «Онуфрій», як казали про це місце в давнину львів'яни, потопає у зелені, і приходжу восени, коли сад на горбі позолочений і світиться на тлі неба, мов дивовижного різьблення іконостас; приходжу вдень, коли тут гомонять відвідувачі, і приходжу в сутінки, які тут, за мурами, западають глибоко і скоро... приходжу і не можу надивуватися із присутності таїни, яка, здається, панує тут у кожному куточку. Я чомусь хочу вірити, що почуття таїни, трепету перед незвичним, небуденним, непересічним охоплює кожного, хто переступає монастирську браму не лише із звичайнісінької цікавості, не лише з потреби застатися у Музеї книги необхідною інформацією, а чи з банальної необхідності згаяти час... а переступає браму з синівським почуттям, з бажанням прилучитися до магії історії, до магії таїни.

Якось улітку, випадково тут зустрівшись, ми з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем — доктором історичних наук, сиділи на кам'яних сходах Онуфріївської церкви і розмовляли про ймовірність переказів, які твердять, що церква й монастир були засновані не в княжі часи, а нібито вже на початку XVI століття кам'яні оці мури зведені коштом князя Костянтина Острозького. Непомітно перекинулася розмова на Івана Федорова — про його особистість, про багато таємничих, ще до решти не в'яснених місць у його біографії, у друкарській його діяльності. Власне, про «таїну Федорова» заговорив я, і доктор історії Ісаєвич, який перегорнув в архівах Львова, Києва, Москви, у зарубіжних сховищах гори документів, що так чи інакше стосувалися особи Першодрукаря, і який написав про Федорова і взагалі про книгодрукування на Україні десятки більших і менших наукових досліджень, міг відкинути, заперечити мою романізовану таїну, а він, однак, на знак згоди хитнув головою.

— Може, й так, — сказав задумливо. — Може, й так. З одного боку, ми знаємо про нього багато: він сам розповів чимало про себе у знаменитому своєму післяслові до «Апостола», що вийшов друком 1574 року і є первістком українського книгодрукування. Знаємо, приміром, що він звав себе Московитом, знаємо, що був дяком у церкві Миколи Густинського в Московському Кремлі, знаємо також, що він видрукував у Москві перші російські книжки: московські «Апостол» та «Часослов». Але чи був Федоров корінним москвичем? Деякі історики книгодрукування прямо писали, що в Росію друкарський верстат та відливані металеві літери потрапили з королівства Поль-

ського. А коли так, то радянський дослідник Є. Л. Немировський висунув свого часу гіпотезу, що Іван Федоров міг перед тим працювати в одній із краківських друкарень. Чому він приїхав саме до Львова і чому взагалі, покинувши Москву, перебрався на терен польсько-литовської держави? Що сталося з першою російською друкарнею, хто її насправді спалив? Мабуть, смішно було б повірити версії деяких учених, що він, мовляв, виїхав із Москви з своїм друкарським знаряддям з дозволу (а чи і з благословення) самого Івана Грозного, який, бачите, забажав допомогти православним братам у Литві і Польщі напередодні Люблінської унії.

Ісаєвич розповідав:

— Про перебування Івана Федорова у Львові та про організацію ним книгодрукування написано останнім часом чимало наукових праць. В них з впевненістю сказано, що Федоров прибув до Львова восени 1572 року і поселився не на Підзамчу, як вважалося раніше, а в будинку на Краківській вулиці. Нещодавно дослідники точно встановили, що це був тепер неіснуючий будинок на місці нинішнього будинку № 4. Власником його був міщанин Адам Боднар. Гадають, що саме тут протягом року — від 25 лютого 1573 до 15 лютого 1574 — був видрукуваний славнозвісний «Апостол».

— Але ви самі писали в одній із своїх праць, — спробував я заперечити Ярославові Дмитровичу, — що Іван Федоров мешкав також на Підзамчу в хаті українського передміщанина Сенька Сідляра, який допомагав друкареві. Він, зокрема, позичив йому 700 золотих. На той час це були величезні гроші.

— Справді, — погодився Ярослав Дмитрович, — зять Сенька Сідляра — Сенько Луцький — пізніше згадував, що Федоров у його тестя «користувався усякою вільністю».

— То, може, Федоров мешкав на Підзамчі в Сідляра після повернення з Острога і своїх мандрівок до Відня і Кракова?

— Ні, — заперечив Ісаєвич. — Сідляр помер 1580 року. Крім того, відомо достеменно, що Федоров після повернення з Кракова і Відня тяжко захворів і помер у хаті українського кравця Антохи — Антона Абрагамовича на Підзамчі. Сталося це 15(5) грудня 1583 року.

— Можна припустити, що на Краківській, в ремісничому кварталі, Федоров винаймав лише приміщення для друкарні, а сам мешкав на Підзамчі?

Багато не в'яшеного в особистому житті Федорова.

Таємницею овіяні життя і смерть його старшого сина, званого в документах Іваном Друкаревичем, який займався палітурною справою. Відомо, що він помер молодим, зазнавши знущань львівського єпископа Балабана. Крім Друкаревича, у Федорова були також малі діти, опікуном яких після його смерті став «рурмайстер» (водогінний майстер) Юрій. Яка доля цих дітей? Чи повиростали вони й пустили коріння у львівську землю?

Очевидно, мої запитання адресовані насамперед дослідникам, які ще не вияснили багато темних місць у життєписі Першодрукаря. Шукаючи і скрізь, де тільки було можна, «вибиваючи» кошти для улюбленої справи — друкування книг «перед тим не бачених», він метався по Львову, ходив до міщан, багатих купців, церковних діячів. Іноді вдавалося дещо роздобути, але друкарня вимагала все нових і нових витрат. І він, ночами співаючи при свічці в того ж таки Сенька Сідляра, креслить проект гармати, що складалася з окремих частин і могла своїми кількома стволами руйнувати найміцніші замки й укріплення, а менші об'єкти висаджувати в повітря. Гармату можна було розібрати на 50, 100 і навіть на 200 частин, залежно від розміру і калібру. Крім того, Федоров винайшов новий тип мушкета. Свої послуги зброяра він пропонував польському королю Стефанові Баторію. Задля реалізації своїх зброярських винаходів Федоров 1583 року їде до Відня до імператора Священної Римської імперії Рудольфа, навіть демонструє йому привезену з собою гармату. Потім він пробує зацікавити своєю зброею саксонського курфюрста Августа.

Чи відповів йому Август? Чи був Федоров у Дрездені? Очевидно, ні. Повернувся він до Львова ще більш збіднілий, обтяжений боргами, і ще більш утаємничений для майбутніх дослідників. Він і сьогодні, поки ми з Я. Д. Ісаєвичем сидимо на приступках музею, ходить дворичем колишнього Онуфріївського монастиря, для нього не існує ніяких загород — і ось він уже в яблуневому саду на пагорбі, і звідти, з висоти і з минувшини, зорить на нас із докором: «Як мало ви про мене знаєте... А може, моє захоплення зброярством — моя трагедія? Бо ж ціле своє життя я заходжувався «сіяти духовні зерна». Як ці зерна не вкладаються поряд із гарматами!»

— Ходячи по Львову слідами Івана Федорова, — порушує мовчанку Ісаєвич, — я іноді ловлю себе на думці, що дослідники в боргу не тільки перед Першодрукарем, а і його помічниками, однодумцями. Ми тут згадували про Селька Сідляра. Тим часом це був не звичайний ремісник,

який не шкодував друкареві грошей, а один із найосвіченіших членів української громади у Львові. Він листувався з князем А. Курбським, мав велику бібліотеку. А чи багато знаємо про «маляра Лавриша» — Лаврентія Пухала, або ж Михайла Дашкевича, Івана Яцьковича Мороховського та інших львів'ян, імена яких напівстерті на сторінках історії? Мене особисто здавна хвилює постать ченця Мина, який напевно знав Федорова за життя, був його сподвижником, а після його смерті був серед тих, хто не дав вивезти закладену Федоровим друкарню зі Львова, викупивши її у лихваря Ізраїля Якубовича на зібрані братчиками гроші.

Я розумію Ярослава Дмитровича; я теж бачу перед собою отця Мину, який із «тацею» ходить Руською вулицею, блукає Підзамчем, нипає ворітьми на Галицькому передмісті... не мінає дворищ ні багатих, ні убогих, випрошує у кого золотий, у кого — два на придбання Успенським братством друкарні Івана Федорова. Бо Львову, добрі люди, книжка руська зело як потрібна, бо най сховаються перед нею шаблі і мушкети, книжка — зброя гостріша, вона обережніше нас од ворога. Отець Мина, про якого так мало знаємо, марно не їв монастирської каші: як тільки Братство дістало до рук друкарню, став біля федоровського верстата і братчики називають його «ученим друкарем».

Чому «ученим»? І хто вчив його друкарської справи? Сам Федоров? А чи потреба суспільна? Сьогодні можемо на цю тему ставити безліч риторичних запитань, бо наука з цього приводу поки що мовчить. Зате знаємо точно, що придбана друкарня стала мовби центром усієї суспільно-культурної діяльності Успенського братства. Не випадково, мабуть, один з опікунів майна Успенської церкви міщанин Лесько Милецький 1589 року заповів Братству усі «целяві» (олов'яні) речі зі свого будинку для виготовлення шрифтів.

— Яка висока громадянська свідомість! — вихоплюється у мене.

Ярослав Дмитрович розважливо додає:

— Книжка в усі часи збуджувала уми. Це знала, до речі, і шляхта. Уже в XVII столітті, коли козацькі війська зазнали поразки під Берестечком, король польський, користуючись нагодою, заборонив діяльність братської друкарні, мотивуючи тим, що вона своїми кнігами сіє ребелію, бунт. Дуже промовистий історичний факт!.. До речі, я спеціально вивчав питання про розповсюдження і читання книжок у Львові. Виявилось, що книжки тоді

купували не тільки багаті купці, патриції, а навіть і слуги. У 1574 році склали список книжок, які належали слугі Іванові Борину. Збирали власні бібліотеки також львівські братчики. Серед них були відомі бібліофіли, як, наприклад, Лесько Малецький, Гаврило Ярошевич, Роман Стрілецький. Зрозуміло, що книжки на той час коштували великі гроші і були доступні переважно багатим людям. Львівському докторові медицини Еразмові Сиксту належало 750 книг. Любили і читали книжки також львівські вірмени, що мали свою вулицю по сусідству з українцями. І що цікаво знати: дуже популярними у ті часи були античні автори — Арістотель і Ксенофонт, Вергілій і Ціцерон.

Уже сутеніло, коли ми з Ісаєвичем піднялися на вежудзвіницю Онуфріївського монастиря. Підзамче лежало перед нами, мов у білому мареві — навкруги цвіли яблуневі сади. У білих тих садах, у гомоні вулиць, що повнилися дзвоном трамваїв і людськими голосами, у вікнах, що спалахували на всіх поверхах, у цьому тихому закутку колишньої обителі досі владарює, здавалося нам, Іван Федоров. І не тільки тому, що десь тут спочиває його прах: тут приріс він навіки своїм великим діянням.

— Чи знаєте, які перші книжки побачили світ у львівських друкарнях після історичного 17 вересня 1939 року? — запитав мене Ярослав Дмитрович і сам відповів:— Були це «Букварі», «Читанки» — підручники з рідної мови для молодших класів.

А я подумав, що вчений навдивовижу глибоко завершив нашу розмову.

КАРБИ НАШІ

Ах, ваша ясновельможність...

Здається, котрогось разу я уже розповідав своїм читачам про одну свою несподівану зустріч з однією графінею, але сьогодні випала така необхідність, що мушу повторитися. Діялося це восени 1969 року в Перемишлі, у ПНР, куди я їздив у творче відрядження — оглянути давні городи Ярослав, Холм і, звичайно, Перемишль. Цілий день, маючи добрих опікунів в особі тогочасного голови Українського суспільно-культурного товариства Миколи Івановича Королька та деяких місцевих уескатівців, я обходив і об'їздив усе місто, оглянув музеї і тамтешні храми, обідав у ресторані над Сяном, а ясне і тепле надвечір'я було присвячено Замковій горі — місцю, де зро-

дився давній Перемишль. Зрештою, мова сьогодні не про перемиські старожитності, а про перемиську стару сиву жінку, що сиділа на Замковій горі на сусідній зі мною лавці і якимось чудом (може, я прохопився українським словом, а може, на моєму обличчі, у моїх руках було щось таке «інакше»?) впізнала в мені «львов'яка». Тоді підсіла на мою лавку і відрекомендувалася графинєю (прізвища я не запам'ятав, а вигадувати не хочу), яка доживає у Перемишлі свої дні і котра, прошу пана, снить Львовом, бо мала на вулиці Кохановського (на теперішній Маяковського) свою триповерхову кам'яницю, яку Радянська влада в неї націоналізувала.

— А може, прошу пана, совіти націоналізували в нас, у поляків, цілий Львів? — сказала вона мені. — Адже це наше місто, Казимир Великий його здобув і розбудував. Там, у Львові, живе дух польський. нічого там немає русинського, ні рисочки, ні знаку, ні крапельки. Ми ще колись туди повернемося!

Я був оглушений відвертою шовіністичною заявою, мовби раптом опинився посеред довоєнних «стшельців» та осадників, які вогнем і мечем придушували на «всхідніх кресах гайдамацький дух»; я був здивований, бо перед тим на зустрічах із польськими письменниками, ученими, студентами в Люблінському університеті імені Марії Кюрі мене приймали по-братському, щиро, і якщо хтось і розпитував про Львів, то не було в тих запитаннях давнього загарбницького жалю і затаєної злості.

І раптом на Замковій горі у Перемишлі об'явилася, показавши гострі шовіністичні зуби, її ясковельможність графиня! Коли перше моє здивування минулося, я починав розуміти графиню: вона була уламком того давно минулого панського світу, який владарював не тільки у Львові, а й у себе, в Польщі, тому інакше вона не могла ні думати, ні говорити; вона збиралася ще «кудись» повернутися і панувати, було їй добре на Кохановського, там мала будинок і ще, мабуть, якийсь маєток, що давав прибуток... там було життя солодке.

Я не вельми намагався щось доводити старій засліпленій жінці, то була б марна робота, я тільки сказав їй:

— Але ж, ласкава пані, як може бути Львів польським, чи точніше — вашим графським містом, коли він справіку стоїть на українській землі, коли там українським трудовим людом покладено кожен камінь? А що колись він належав, завойований, до Речі Посполитої, то річ така: окупанти приходять і відходять. А місто залишається!

Чи її ясновельможність мене зрозуміла? Боюся, що ні.

Її ясновельможність, мабуть, давно віднесла на перемиське кладовище і цей епізод не варто було б згадувати, якби кілька років потому, коли в Народній Польщі спробувала піднести голову контрреволюція, із приймача в моєму кабінеті не вискрипів надтріснутий бас старого й вилянялого полковника, що славно-явно вихваляв Пилсудського і котрому серед білого дня снився похід на Львів і на Київ.

Я у душі сміявся із спорохнявілого вояки, але ж він звертався до молоді... А молодики дихали у приймачі схвильовано, вони не знали, що їх просто обдурюють, що їм туманять шовіністичним чадом молоді голови, і вони вже були готові заспівати, як співали легіони Пилсудського: «Воєнко, воєнко, що же ти за пані?»

Що тут вдієш, пані графине? Я десь вичитав, що холерна паличка живе навіть серед могильної потерухи двісті і триста років, однак не стану, вапа ясновельможність, розкопувати холерні могили, а просто після нашої зустрічі, йдучи Львовом у будь-який день і в будь-яких найбуденніших справах, по-новому бачу, що місто і тепер, і вчора, і позавчора, і сто, і триста, і п'ятсот років тому заперечувало вашу графську, панську впевненість, нібито воно належить вам, усяким потоцьким, конецпольським, Любомирським, сапегам; це місто, ласкава пані, кожним своїм каменем утверджує, що воно одвіку, із самого початку існування, у довгі віки шляхетського панування, австрійського загарбання, і сьогодні, у радісну пору Возз'єднання належало і належить моєму народові, мені це місто, ясновельможна графине, кожним своїм каменем, вулицею, площею, будинком переплетене з історією мого народу... історія тут вмурована в самий дух міста, в його сучасні ритми. Бо, як наприклад, вирвеш із нашої історії львівську площу Ринок, якщо тут під так званим «прангером» (на лобному місці) рано-вранці 16 червня 1578 року кат стяв голову легендарному козацькому ватажкові Іванові Підкові? Та й чи тільки Підкові? Скільки тут, на риночку, голів та голів покотилося від катівського меча? Ми ці смерті пам'ятаємо й не волаємо о помсту, а йдемо на сусідню площу, яка колись називалася площею Святого Духа, а тепер названа іменем Івана Підкови, бо хоч козаки спорядили Підковине тіло і крізь усе літо 1578 року, і крізь усю Україну повезли свого отамана до Канева і там під Чернечею горою поховали, Підкова, проте, навічно залишився у нашому місті...

Його стратили, а він воскрес і живе!..

Риначна площа пам'ятає й інші події з нашої історії. До ратуші, що стояла на місці теперішньої, приїжджали трактувати з львівськими райцями послы Хмельницького. Переказують, що Богдан Хмельницький зняв облогу Львова не тому, що львівське міщанство відкупилося од нього грішми. Кажуть, що він любив це місто. Неподалік від езуїтського костьолу на сучасній вулиці Театральній езуїти мали свою колегію, в якій учився майбутній гетьман. Отці-езуїти вчили його, юного, зради свого народу, покори і вірного служіння панству, а він у Львові, в душних кам'яних закапелках, набирався бунту. До речі, у тій же колегії у XVIII столітті вчився також відомий український мандрівник і письменник Василь Григорович-Барський.

Отак, ваша ясновельможність, навіть у езуїтському колегіумі не пропадали, не зрікалися святого мужі, якими гордиться уся наша земля. І то нічого, прошу пані, що львівські патриції у тій же ратуші намурували в'язниць, що звалися то «Дорота», то «Під ангелом», то (найстрашніша з них) «Татарня», і в котрійсь із них перебув ніч чи дві син Хмельницького — Юрась, якого шляхта везла «на постійне проживання» до заграваної, добре стороженої фортеці Марієнбург, що над Віслою; і це нічого, ласкава пані, що мешканцям будинку № 29 на Ринку дотепер вчуваються стогони полонених гайдамаків, яких приводили сюди на будівельні роботи. Тепер важко простежити, як цей будинок, що перед тим належав польському поетові та історикові Зиморовичу, став власністю коменданта міста Феліціана Коритовського, але міські акти зберегли запис, що пан Коритовський, задумавши добудувати третій поверх, використовував на тяжких роботах гайдамаків, яких тортували в підземеллях міського арсеналу. Не відомо, чи довели гайдамаки будову аж під самий дах, бо міська влада боялася співчуття ребеліантам з боку львівського плебсу і, отже, бунту, тому котроїсь темної осівньої ночі їх вивезли на Гицлеву гору (в район теперішньої вулиці Суворова) і кого повісили, кого зарубали, а кого розстріляли — і ні сліду по них, ні хреста, ні могили... Добре і похвально, що недавно заходами Львівської організації Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури вмурували в стіни реставрованого міського арсеналу пам'ятну дошку про перебування тут гайдамаків.

І то нічого, ласкава папі, що австрійська поліція в 1890 році розігнала у дворі ратуші першу у Львові робітничу маївку, злякавшись пробудженої сили пролетаріату

і його червоного прапора. Історичну справедливість можна було топтати століттями, обстрілювати її, обкидувати болотом, замовчувати, а вона, однак, мусила восторжествувати. І сталося це 17 вересня 1939 року, коли на ратушевій вежі вже вільно і широко, мов крилатий птах, залопотів червоний прапор Возз'єднання. На жаль, не знаємо імені того першого сміливця, який підняв прапор у вересневі дні 1939-го, зате на скрижалі історії вписано ім'я мужнього Олександра Марчепка, воїна з Уралу, який першим влетів у своєму танку на поцерблений брук Ринку і закріпив на ратуші переможне червоне знамено, звіщаючи цим про звільнення Львова від німецько-фашистських загарбників.

Легенда каже, що кам'яні леви під ратушею зійшли тоді з своїх постаментів і розгулювали вільно по бруку...

Було це в гарячі серпневі дні 1944-го.

Отак на львівському Ринку протягом століть пишеться історія — сторінки її часом радісні та веселі, а коли й драматичні та смутні. І я гортаю їх сьогодні зовсім не для того, щоб переконати в чомусь стару жінку в Перемишлі, яка дихнула мені в душу ворожістю. Гортаю сторінки сам для себе, для власного духовного збагачення, для подиву, для знання моїм онукам: Львів у всі віки працював на історію, Львів — це сама історія. Скільки разів, приміром, проходив мимо будинку № 2 на Ринку, перед тим десь вичитавши, що він належав флорентійському різьбяреві Бандініеллі, і не здогадувався, що саме тут у 1629 році була влаштована перша львівська «пошта». Поряд, на вулиці Ставронігійській, 1,— одна з найдавніших львівських аптек, яка міститься у цьому приміщенні з 1733 року. В будинку, де тепер ательє «Дивоцвіт» була колись, за переказами, «руська кравецька школа», де хлопців вчили орудувати ножицями та голкою. Десь тут недалеко мав свою ятку з книжками Петро Книгар, про якого подибуємо згадку у львівських актах під роком 1477. У XVII столітті на Ринку жваво торгував книжками «королівський книгар» Андрій Добрич. І коли вже зайшла мова про книгарів, то варто по-новому поглянути на будинок № 24, де в 1707 році кілька разів зупинявся, приїжджаючи з Жовкви, Петро I; тут він прийняв делегацію братчиків і видав їм грамоту на право безмитної торгівлі кпнжками по всій Україні.

А хіба можна без хвилювання пройти повз будинок Корнякта, котрий знають усі львів'яни? І не тільки тому, що він є видатною пам'яткою цивільної ренесансної архітектури XVI століття на Україні, що він має сдиний у

Львові й на Україні «італійський дворик». Не буду тут описувати, коли, як і ким був збудований цей архітектурний шедевр. Очевидно, досить узяти в руки туристичний довідник і вчитати звідти все, що кого цікавить. Мене хвилює цей будинок тією роллю, яку він зіграв в історії України. У жовтні 1686 року тут був ратифікований «Вічний мир» між Польщею і Росією, який був підписаний навесні того ж року в Москві. Будинок Корнякта на той час був власністю Яна Собеського, і в ньому, зрозуміла річ, містилася тоді королівська резиденція. За «Вічним миром» Лівобережна Україна з Києвом відійшла до складу Росії, що було поворотним актом у нашій історії. До речі, за Київ Польща дістала компенсацію — 146 тисяч карбованців. Як бачимо, не так уже багато коштувала для російського царя «мати городів руських».

Цікаву біографію має будинок на площі Ринок під номером 10. Свого часу його називали «Палатами князів Любомирських»; палати 1760 року були обладнані з семи міщанських будинків, у тому числі з кам'яниці відомого поета Шимоновича. У ХХ столітті про «палати Любомирських» забули, будинок почали називати «оседком «Просвіти»».

Коли ж минаю католицький кафедральний собор і з його відчинених дверей, мов із далекої далечини, долітає мелодія меси, то чомусь згадую Мелетія Смотрицького, непростого чоловіка, який дав нашому народові свою знамениту «Граматику Словенську», а сам не втримався від численних спокус — перейшов в уніатство і тут, в оцій львівській «катедрі», року 1629 правив службу божу. Всі православні храми були для нього замкнені, а міщани руські голосно «на цілу вулицю принижали його по-всілякому і називали відступником».

І переказують: плакав Смотрицький, стоячи на порозі. Каявся?

Коли ж минаю колишній монастир Бернардинів, то вічно (вічно!) долинають до мене з його дворища (власне, з кам'яної криниці) розпачливі крики руських передміщан, які під час облоги Львова Хмельницьким були запідозрені в симпатіях до реbelieї, отже, були, мовляв, «шпиками Хмеля». Суд над ними був короткий: у криницю одного з другим, у криницю!

Скільки їх тоді загинуло? Хто рахував? Хто тую криницю монастирську міряв? Липився про криницю страшний переказ... та ще неподалік збудована монахами колона святого Яна з Дуклі, який нібито «оборонив» монастир і місто від схизматичьких орд Хмельницького.

І ніхто з нас не кинув каменем у тую «переможну колону». Хай стовбичить. Хай свідчить, що історія була складною і кривавою.

Мандруючи вулицями та площами Львова і вишукуючи прадавні скарби, які так чи інакше пов'язані з історичною долею нашого народу, часом надібаю на них у найсподіваніших місцях. Ось, скажімо, всі у Львові знають: сучасне приміщення театру імені М. Заньковецької побудував на місці так званого Нижнього замку багатий польський граф Станіслав Скарбек. Свого часу графські приспівувачі багато писали про його «патріотизм», про те, що під будівлю, яку зводили на болотистому ґрунті, забили кільканадцять тисяч дубових паль, що їх селяни привезли з миколаївських графських лісів. Граф, мовляв, нічого не шкодував для театру — ні дубів, ні людей. Воістину, щедрий був пан Скарбек. Ніхто тільки не знає, скільки селян згинуло в лісах, у дорозі, в роботизні каторжній? Цього не надрукували ні польські, ні українські «патріоти». Ні, ніщо не може бути чужим на нашій землі, ніяка будівля, ніяка вежа, ніяка церква, мур оборонний, костюл, замок, бо все воно скроплено потом, слізьми і кров'ю наших предків, все постало з їхньої праці.

Якось на сучасних вулицях Краківській та Театральній біля церкви Преображення мені показували місце, де стояв монастир Тринітаріїв. Орден цікавий тим, що займався викупом невільників із турецької неволі. Згодом, однак, він утратив своє добротинне значення, австрійські власті його ліквідували, а приміщення призначили під новозаснований Університет. Сталося це в листопаді 1784 року. Тоді ж при Університеті був організований так званий «руський інститут», у якому викладали такі відомі вчені, як Лодій, Гренеvecький та інші. З тодішніх будівель до наших днів нічого не збереглося: Університет згорів у 1848 році, а разом із будівлями пішла з димом і величезна (на 50 тисяч томів) бібліотека.

Розповідають, що в одній із своїх проповідей у Преображенській церкві відомий ініціатор скликання Львівського собору, який скасував унію з Римом, доктор теології Гавриїл Костельник згадував «просвічених» австрійських католиків, що по-варварському спалили і рознесли стрільнями унікальні книжки. Чи знав тоді отець Костельник, що на місці спалених університетських книжок він упаде від кулі націоналістичного терориста?

Карбів історії у Львові безліч. Вони відкривають істини.

А ви щось там кажете, ясновельможна пані графине...

30 листопада 1983 р. З тяжким серцем ішов я на вулицю Чайковського, і в душі сама собою народжувалась урочиста й тужлива мелодія жалю... В залі Львівської обласної філармонії, що завжди був для Анатолія Йосиповича Кос-Анатольського домом музики, куди він мав особливий доступ і вихід — як посвячений, як обранець однієї з найстрогіших муз — стоїть, потопаючи у квітах, його труна. І звучить музика.

Через кожні п'ять хвилин змінюється почесна варта, а люди йдуть і йдуть нескінченним потоком, несуть квіти, схилиються над домовиною... Обличчя покійного відкрите і мовби зосереджене, мовби вслухається він у мелодії, створені великими його побратимами... Зал філармонії, вулиця Чайковського уже не вмішують ні квітів, ні людей. Я злився з цим скорботним потоком львів'ян, я ніби машинально рухаюсь і роблю все, що належить у цей момент, а в душі наростає протестуюче чекання бадьорої, сильної — Косової — мелодії. Чекаю всеохоплюючої, могутньої хвилі звуків хору «Від Москви до Карпат», чекаю голосу оспіваної ним трембіти чи нестримно високого, як самі Франкові слова, «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» Бривять у тонких струнах осіннього дощу його «Білі троянди», і під ту мелодію я пригадую — продовжую нашу недавню з ним розмову.

— Розмова, Анатолію Йосиповичу, буде про Львів, — попередив я композитора. Сидимо в його квартирі на вулиці Глібова. Цей куточок міста напрочуд своєрідний і затишний: поряд вирує, двигтить автомобілями центр, а тут, на пагорбі, тиша і багато сонця. Анатолій Йосипович, видно, щойно з-за рояля, виглядає він втомленим, і я думаю, що композиторська робота (так, робота!) теж нелегка, мозоляста, як усяка інша справжня робота. Бо хіба не мудро каже східне прислів'я: «Натхнення — це труд»?

— Я старий львів'янин, — починає Анатолій Йосипович, — живу в нашому місті з 1929 року. Перед тим жив і вчився у Станіславі (Івано-Франківську), Коломиї. І, мабуть, вважаюся давнім боржником Львова, бо до цього часу написав лише одну пісню про Львів на чудові слова Дмитра Павличка. Очевидно, винні тут Карпати, моя незрадлива любов до них. Про них, як кажуть, моя пісня.

Пригадую великі твори Кос-Анатольського про Карпати. Перед очима пропливають сцени з балету «Хустка Довбуша» і музика, музика, що дише мелодіями і співанками Карпат. «Невже він назавжди заслужався в Карпати,

невже він не полюбив Львова? Як би делікатніше про це запитати?»

— А хіба так не можна сказати про Львів?

Анатолій Йосипович зрозумів мене.

— Моя любов до Львова, — заговорив по паузі, — якщо хочете знати, вистраждана. Наприкінці двадцятих і на початку тридцятих років Львів уявлявся мені містом, розп'ятим на хресті: майже нічого нового не будувалося, у кожному куточку — ятка, склепик, як тоді казали, кав'ярня... Чужа мова, дрібні політики, дрібні партії і партійки, які нараховували часом по десять-двадцять членів, гуртки безробітних, ледве пульсуючий живчик українського життя.

— За фахом ви, здається, юрист. Чи тоді, в молодості, мешкаючи у Львові, пробували свої композиторські сили?

— Правду кажучи, страшно було й пробувати. Бо хто з тогочасних українських композиторів «жив із музики»? Станіслав Людкевич, крім того, що керував різними хорами, мусив підробляти, даючи уроки багатьом синкам. Знав я також Ярослава Ярославенка. Він закінчив політехніку і, по-теперішньому кажучи, заробляв на хліб, працюючи то інженером, то комерсував у музичному видавництві «Торбан». Писав при цьому опери й оперети. Згодом він став писати марші і хори на слова Т. Шевченка та І. Франка. Все мовби було гаразд, але де, на якій сцені, крім аматорської, могли прозвучати його твори? Гірко признатися, але й мої перші композиції прозвучали в кав'ярні. Такий був час! Львів, як і весь трудовий люд Західної України, ішов тоді денно і повно на голгофу. Батько тоді мені сказав: «Навіщо тобі консерваторія? Лишай свою музику... тепер людям не до неї». Та усе ж завдяки таким українським музикантам, як Станіслав Людкевич, Нестор Нижанківський, Тарас Шухевич, Одарка Бандрівська, мені вдалося закінчити консерваторію. Професор Шухевич за моє навчання навіть відмовлявся від платні, кажучи:

— Відробиш колись, синку, нашому народові.

— Ви справді, Анатолію Йосиповичу, віддали пародові сторлицю, створивши цілу пльзку прекрасних творів. Та невже не хвилює вас тепер, так би мовити, «львівська тема»?

— За львівську тему брався ще замолоду. Мала це бути ораторія. Але нуртувало в ній багато трагізму та суму — і я закинув її. Я не хотів плакати за Львовом.

— Цікаво, а як тепер звучить у вашій душі наше місто? Адже звучить, так? Я навіть переконаний, що кожне

місто має свою неповторну мелодію, її тільки треба вміти підслухати.

— Гарні слова ви сказали: місто звучить... Справді, кожне місто має не тільки своє обличчя, свою душу, а й також свою музику, мелодію. Звичайно, кожний «чує» музику по-своєму. А тим більше композитор. Я особисто не можу відірвати мелодію Львова від народного мелосу. Коли буваю у нашій консерваторії, у театрі опери і балету імені Івана Франка, у філармонії, коли слухаю сестер Байко, капелу «Трембіта», численні самодіяльні колективи, то скрізь чую прекрасну народну мелодію, бадьорість і скресіння. А може, бадьорість і скресіння йдуть не лише від народних мелодій, а й від сучасного ритму Львова, від його новобудов, фабрик і заводів? Колись я уявляв собі Львів в образі юнака, що грає на сопілці. Гадаєте, що в цьому образі є щось архаїчне, таке, що не відповідає сучасному життю нашого міста? Може бути. Але з другого боку... пам'ятаєте, як бувало, веснами, коли в деревах починають «грати» соки, сільські музиканти... та й не тільки музиканти, зрізали з верб пагілля, скручували з кори сопілку — і вечорами уся земля аж попід небо була повна молодими зеленими звуками, напрочуд чистими і живими, напрочуд мелодійними, які брали за душу. Сопілки ці вербові були немовби весняним утвердженням.

— Ви так гарно і складно говорите, Анатолію Йосиповичу, що складається враження: чи не обдумуєте зараз свою «львівську роботу»? Борги ж треба віддавати.

Композитор піднявся з стільця. Високий, по-молодечому стрункий, незважаючи на поважний вік, поволі підійшов до вікна, навстіж відчинив його. В сонячну тишу, що панувала на вулиці Глібова, на цей чудовий пагорб неподалік Музею українського мистецтва влетів далекий гул автомобілів і шурхіт людських кроків... і полинув голос вербової сопілки.

ХТО ПІДПАЛИТЬ БІКФОРДІВ ШНУР?

Готуючись до відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі в складі СРСР, Українське телебачення загадало зняти документальний фільм про цю подію, і мене попросили написати для нього сценарій. Скажу наперед, що фільм не гаразд удався, зате я особисто збагатився від зустрічей з відомою революціонеркою Марією Семенівною Кіх, яка стала одним із головних героїв цієї стрічки. Не

жаліючись пі на літню опеку, пі па хворе свое серце, цілими днями, особливо в період підготовки до зйомок, вона водила нас, учасників і творців фільму, по місцях революційної слави львівського пролетаріату, сподіваючись, що все у кінострічці «вміститься». Кілька разів ми пройшли по тому кривавому шляху, яким 16 квітня 1936 року робітничі маси Львова, незважаючи на поліцейські кулемети і заслони, проводжали в останню путь убитого жандармами безробітного Владислава Козака, і кожного разу Марія Семенівна знову і знову переживала давноминулі квітневі події 1936 року, і кожного разу вона пригадувала якісь нові подробиці цього, як писав Степан Тудор, «кривавого четверга». Коли показувала місце, де вона впала навпроти колишньої тюрми «Бригідки», зупинилися трамваї, автобуси, автомобілі, обабіч на тротуарах зібралось людське стовпище.

А вона стояла посеред бруку... вона пам'ятала це місце бойового свого хрещення... вона пам'ятала давній пекучий біль, що спалахнув у ній... вона пам'ятала, як падала на простягнуті руки. Тому стояла посеред вулиці бліда, схвильована.

— Тут,— показувала рукою на брук.

...Петро Козланюк колись сказав молодим письменникам:

— Нічого ти один з другим не знаєш про Львів. Бачиш лише сьогоднішнє: новобудови, фабрики, заводи, веселі обличчя людей. А ти, чоловіче, приклади вухо до львівського бруку та послухай, з чого сьогоднішній день починався. Ми, письменники, у боргу перед львівським пролетаріатом — до цього часу не написано, наприклад, великого твору про перші барикадні бої робітників наприкінці травня 1902 року на Стрілецькій площі. А чи не цікаво було б художньо дослідити, як вплинула перша російська буржуазна революція на розвиток класової боротьби у Львові? А візьмімо місця, пов'язані з ленінською «Іскрою». Як відомо, у будинку Наукового товариства імені Шевченка на колишній вулиці Чарнецького та за іншими адресами були пункти переховування «Іскры», яку звідси перепачкували через кордон до Росії.

Слова Петра Степановича Козланюка про письменницький борг залишилися у силі до наших днів. Справді, чекають художнього свого дослідження барикадні бої 1902 року, знаменитий святоюрський процес 1922—1923 років над делегатами I з'їзду Комуністичної партії Східної Галичини. Та й квітневі події 1936 року чекають свого

літописця. Більше пощастило «Народній гвардії імені Івана Франка» — підпільно-партизанській організації, яка діяла у Львові в період фашистської окупації: на матеріалі «Народної гвардії» Тарас Мигаль написав свій талановитий роман «Вогонь і чад». Нещодавно появився роман Євгена Куртяка «Губернаторські вали», в якому живе і діє відомий громадський діяч Мирослав Січинський, котрий, у квітні 1908 року, щоб привернути увагу світової громадськості до злиденної долі українського народу під кормигою австро-польських поміщиків у Східній Галичині, застрелив королівського намісника Галичини графа А. Потоцького.

До речі, Мирослав Січинський, який довгі роки жив у США, кілька разів відвідував Радянську Україну, бував неодноразово у Львові, Івано-Франківську. Пам'ятаю, наприкінці п'ятдесятих років він приїжджав до Івано-Франківська, і мені, молодому тоді журналістові, доручили супроводжувати його по місту. Ми їздили на вулицю, де колись була каторжна тюрма «На Дуброві», звідки М. Січинському з допомогою друзів удалося втекти, побували в селі Вікторіві біля Галича, де він після втечі з тюрми переховувався у місцевих селян до того часу, поки друзі зібрали гроші і виготовили документи, щоб він міг таємно виїхати за кордон.

Треба було бачити цього старого сивого чоловіка тоді, коли він ходив незатолоченими, незабутими стежками своєї юності... треба було бачити, як він радів воскресінню, оновленню Галицької землі.

Я багато розмовляв з ним, мене цікавило, як він, молодий, перспективний студент Львівського університету, зважився вистрелити в Потоцького і тим самим наразити самого себе на смерть. З тогочасної преси я вичитав, що Січинський здійснив замах, наперед усе обдумавши: він навіть не пробував утекти, зникнути з кабінету намісника, хоч і мав для цього нагоду.

— Я усвідомлював, на що йду, — розповідав Мирослав Миколайович. — Я передбачав, що мене засудять до смертної кари, але мусив здійснити задумане. Така настала ситуація. Ви знаєте стан, у якому опинився трудовий люд під егідою австрійського монарха: голод, масова еміграція, дискримінація. Я знав, що одним пострілом не зруйную ні трону цісаря Франца-Йосифа, ані не похитну основ шляхетських володінь, зате своїм пострілом у Львові заявлю світові: «Дивіться, люди, як ми живемо!» Я своїм пострілом розраховував також сколихнути тогочасне галицьке болото. А крім усього іншого, — усміхнувся Січинський, —

я був молодий, а молодості властиво жертвувати собою в ім'я великих ідеалів.

Тепер я уявляю, як ішов юний Січинський у палац намісництва — рішуче, упевнено, тамуючи страх і хвилювання; він не мав права на страх, на нього дивилася вся Галичина; він ніс у кишені свого студентського сурдута... ні, не тільки револьвер — ніс закований у залізо народний біль і народний гнів. Він ішов на вірну смерть, та вірив у велике майбуття свого народу.

Нещодавно, гортаючи пожовклі сторінки львівської обласної газети «Вільна Україна», я натрапив у номері за 26 серпня 1961 року на статтю Мирослава Січинського, в якій він ділився своїми враженнями від перебування у Львові: «Я переконався, що Україна ще ніколи не була настільки об'єднана, настільки свідома, як тепер, в умовах Радянської влади».

Це він ставив до відома папів українських буржуазних націоналістів, які обстріхували і обстріхують Радянську Україну.

«А якщо говорити про Львів, то, гадаю, досить сказати хоча б те, що університет, у якому колись Івана Франка не допустили до кафедри, сьогодні названий іменем Великого Каменяря, що його іменем названа і гордість львів'ян — Державний театр опери і балету, що ім'ям Франка названі вулиці і парки у Львові, що тут є Український драматичний театр імені М. Заньковецької, Музей українського мистецтва...»

А ще перед тим він занотовував: «І скрізь, де я бував, я чув українську мову, красиву, співучу мову Шевченка і Франка». Бо «Радянський Львів — це справді вільне українське місто, великий промисловий і культурний центр України, який в умовах Радянської влади досяг небувалого розвитку».

Сучасний радянський Львів — це творіння не тільки сьогоденішнього покоління. Його вибудовували, леліяли, брали любовно в долоні, боролися за нього Іван Франко і Михайло Павлик, комуністи-підпільники двадцятих і тридцятих років, безстрашні бійці «Народної гвардії імені Івана Франка» — усі, хто не мирився з національним та соціальним гнобленням рідного народу. Між ними був і Мирослав Січинський, який своїм пострілом будив до боротьби робітничий Львів. Не випадково, злякавшись могутньої хвилі народного протесту, цісарський суд, що було присудив молодого студента до смертної кари, змушений був замінити вирок на довічне ув'язнення.

Така була сила пострілу в намісництві.

Коли ж за порадою Петра Козланюка прикладеш вухо до львівського бруку, то почувеш іще один постріл... постріл двадцятирічного шевця Нафталі Ботвина, який улітку 1925 року виконав вирок суду підпільників над поліцейським провокатором.

Чи знав цей молодий львівський швець, на що йде? Безперечно. Його розстріляли у «Бригідках». Він умирав гордо, як і належить революціонеру, який замахнувся перебудувати світ. Його іменем названо вулицю у Львові, а поет Микола Романченко написав поему, яка так і називається — «Постріл Ботвина». Є це данина пам'яті безстрашному борцеві.

У боротьбі значила не тільки куля, багато важило також Слово. Якось кілька днів підряд перегортаючи газети «Сель-Роб», «Світло», журнал «Вікна» та інші прогресивні видання двадцятих і початку тридцятих років, які виходили у Львові, я здивувався з величезної кількості білих плям із поперечним написом «сконфісковано»; білі ці поля були схожі на витирлані бойовиська, на яких не дзвеніли мечі й шаблі, не лунали постріли — там цензура боролася з правдивим словом. Боролася і не перемогла. Навіть слово «сконфісковано» говорило багато про що своїм читачам. А поряд із білими плямами випикувалася у рядки безкопечна кількість слів «дозволених», інколи замаскованих, езопівських, інколи приглушених, інколи суто інформаційних, а здебільшого запальних, як бікфордові шнури; було їх, слів, легіони... і день за днем, місяцями і роками ці легіони водили в бій за людські серця незабутні Василь Бобинський, Петро Козланюк, Степан Тудор, Ярослав Галан, Кузьма Пелехатий. Ці імена навечно приписані у Львові, і навечно вони вкарбовані в золоті сторінки української радянської культури.

— Уявляєте, товаришу Романо, — признався мені старий Іван Михайлюк, селянський поет, автор «Вікон», член пролетарського літературного об'єднання «Горно», який мешкає у селі Тростянець на Івано-Франківщині і вряди-годи найжджає до Львова, — я інколи відчуваю потребу походити по львівських вулицях. Постою, наприклад, у середмісті на вулиці Магазиновій коло будинку № 1, де містилася редакція «Вікон», повертаюся у свою молодість, у свої літературні починання, і чую, як ідуть цією непоказною вуличкою молоді Галан і Козланюк. Петро Степанович, як звичайно бувало, здалеку, махає рукою і жартує: «А здоров був, заболотівський легінику! Чи привіз щось прокураторові на зуб, поліції на розшук і слідство, а доброду читачеві «Вікон» на розмисел?» Галан був більш

стриманий, а сказав би — конспіративний. Він брав Козланюка за плече і казав: «А тихше, Петре, не можна? Адже Магазинова має вуха». — «Чого ж ми повинні аж так боятися, Славку? — заперечував Козланюк. — Хіба ми не в себе вдома? Хіба ми не у Львові?» Галан на це тільки посміхався. Скільки років минуло з того часу — півстоліття, рахуйте, сплигло, а я дотепер чую голоси Галана і Козланюка і чую їхні кроки на Магазиновій, — закінчував свою розповідь старий письменник-селянин.

А я хочу закінчити свою акварель епізодом, знятим для телефільму, присвяченого 40-річчю Золотого Вересня. Власне, цього епізоду в моєму сценарії не було, його організатором була Марія Семенівна Кіх. Одного літнього ранку вона збрала на площі перед театром опери і балету імені Івана Франка десять колишніх членів КПЗУ, своїх друзів, і сказала:

— Хочемо тут знятися. Бо хіба мислимо, щоб у львівському фільмі про Воз'єднання та не було кадрів з оперним театром у центрі? Для мене і для моїх друзів це святе місце...

Львівські мури і брук пам'ятають не тільки карбовані кроки, постріли, смерті, гнів... пам'ятають також радість торжества історичної справедливості.

ВІКНА НА ПАСІКАХ

Один з наймолодших і, мабуть, наймальовничіших районів Львова — Пасічна. У давнину цю місцевість називали просто Пасіками, потім, у середньовічні часи, у міських актах числяться Пасіки Галицькі, або ж Пасіки міські. Сьогодні це масив нових висотних будинків, це сизі полотна асфальту, рівні ряди дерев, це клумби, тротуари, магазини, дитячі майданчики, мешканці цього району навіть не відчують, що мешкають «на околиці», «на Пасіках», до центра рукою подати, а ще ближче до Комсомольського озера, до гайків, що, мов розвідка карпатських лісів, ярами і пагорбами підкрадаються до Львова.

— На Пасіках найкраще зустрічати схід сонця... ми найближчі до сходу, — сказав мені одиє знайомий, який кілька років тому одержав тут квартиру. — У Львові, десь там у запрудженому будинками центрі, лише світає, а тут...

А тут із-за близьких мальовничих горбів уже визирає сонце; власне, сонця ще нема, показався тільки малиновий дуг, що заповонив півнеба — і все навколо принишкло, очікуючи тієї благословенної хвилини, коли хтось неви-

димий підніме над землею щойно викуте, мовби із горна вийняте світило. Сонце, справді, піби його підносили на руках, вставало поволі. Котроїсь хвилини воно мовби зупинилося, усівшись на далекому кучерявому горбі. Тихий малиновий дзвін котився хвилями, будячи по дорозі птаство, засвічуючи на мураві міради краплинок роси і підпалюючи багрянцем вікна кам'яниць.

Старовинні Пасіки ожили, і я, стоячи на тротуарі, усім своїм єством ловлю пробудження нового дня; і мені радісно на душі, що сонце встає чисте і тепле, що навкруг, мов у селі, пахне прив'ялим сіном, що хтось спозаранку увімкнув магнітофон, що будинки тут повиростали гірко і легко, природно вписавшись у ландшафт. Іще кілька років тому на цьому місці панувала глушина: у старезних черешневих садах дотлівали хатини підміських хуторян, які донедавна тут випасали корів, свиней, на чистих горбках запопадливі городяни понабудовували дачок, понасаджували полуниця і малини — і здавалося, що так буде тривати довіку. Аж поки одного дня не прикотили сюди бульдозери.

Місто наступало на схід.

Сім чи вісім років тому я був свідком, як на Пасіках у так званому «письменницькому саду» впало спіяlane могутнє черешневе дерево. Правду кажучи, мені тоді було жаль і дерев, і хуторків понад ярами, і сільської тиші, і співу шпаків на електричних дротах; я тоді сумував, думаючи, що львівські околиці втрачають свою неповторність і первісність. Звідки тоді міг передбачити, що колись удосвіта викличу таксі і приїду на це місце, щоб подивитися на схід сонця... подивитися і зрадіти: Пасіки нічого не втратили, навпаки, вони мовби просвітлили, вилюднілися і залюднилися.

А ранок тим часом сів у тролейбус і вкотився у місто. Тут іще панував досвіток, у лабіринтах вузьких вулиць сонця ще не видно. Воно тільки на Пасіках розлило-покотило полум'я, а тут іще сутінки, іще подекуди навіть блимає електрична лампочка. Двірники, мов косарі із своїми довгими віниками, нипають вулицями і викошують їх до чистоти.

Продзвеніли-прогуркотіли перші трамваї.

І в місті слідом за трамваями вниз усе згромадилося, закрутилося, дедалі набираючи розгону. Мені вже не було чого сидіти на Пасіках, мені треба було злетіти в цю хвилину над Львовом і подивитися, як із провулків, вулиць і вуличок стікається до трамвайних, тролейбусних, автобусних зупинок уранішня робоча зміна; як із заліз-

ничного вокзалу майже щожодні десять хвилин у міру приходу приміських електричок випруджували, затоплюючи собою площу, людські товпища, що ріками і потоками текли до прохідних заводів і фабрик, до дверей інститутів і шкіл, людські потоки вливалися у могутні річища. Не скажу, що земля двигтіла під ними, просто люди поспішали на роботу, та відчувалося у робітничій ході щось могутнє, молоде. Я колись спостерігав схоже людське річище біля воріт головного підприємства виробничого об'єднання «Електрон» і був вражений — ні, не чисельністю робітників, не могутньою ходою, а вранішньою просвітленістю в очах; здавалося, що кожен із цих сотень робітників, молодих і старших віком, граціозних дівчат і поважних жінок, посидів хвилину-другу біля найпершої сонячної ватри на Пасіках і набрався од неї усміхненості; я знав, що цієї усміхненості у Львові можна запастися і на вулиці Науковій, і на вулиці Артема, і на Топольній, і на Сихівському масиві — скрізь тепер у нашому місті будують багато і гарно, і скрізь вікна висотних будинків звернені до сонця.

...А все ж, якщо колись не полінуетеся, побувайте на світанку на Пасіках. Станете десь за будинками на пагорбі плечима до Львова... станете і почувте, як місто впирається руками і грудьми об оці горби, у ліси, яри, як воно намагається підім'яти їх під себе, проковтнути, розкопати, піднести вгору; тут, на Пасіках, під час сходу сонця почувте дивовижну силу і молодість нового Львова.

ВОЛГА І РОБІТНИК ЗІ ЛЬВОВА

За Волгою гриміло.

З Вінця — високого пагорба у старовинному лепінському місті Ульяновську — перед нами відкривається широчінь і самої ріки, і заволзького міського району, і безмірно глибокі простори степів. Було літо — спекотне, сухе, дерева на вулицях сохли, як підрубані, і люди на вулицях, учувши грім, з надією позирали на північ, на кучугури хмар. Усі чекали дощу.

— Підемо на Волгу? — спитав мене бригадир львівського виробничого об'єднання «Кінескоп» Герой Соціалістичної Праці Анатолій Євгенович Фау — високий гарний чоловік із голубими очима. У нас, членів делегації Львівської області, яка змагається з Ульяновською, випав до вечора вільний час, і кожний міг ним розпорядитись на власний розсуд. Я планував поблукати по місту без екскурсовода, приглянутися ближче, як живуть-маються земля-

ки Володимира Ілліча. З перших годин перебування в Ульяновську місто хвилювало не так своєю небуденністю, не так своєю архітектурою, а мовби живою присутністю у ньому Леніна.

— Може, ще встигнемо... і завтра буде Волга, нікуди вона не втече,— спробував я відрадити Анатолія Євгеновича від мандрівки на ріку.

— Ні,— відповів він уперто.— Я мушу сьогодні.

Ми пішли разом. Кружляли вулицями і вуличками. Анатолій Євгенович ішов попереду, і чим ближче було до ріки, тим він більше прискорював ходу, поспішав, і було таке враження, що людина квапиться до води після великої спраги. Нарешті ми стали на березі недалеко від моста. Волга текла мимо нас навально і величаво, протилежний берег потопав у сизій млі, і тому здавалося, що вода сягає ген-ген до обрію; вода не скрізь була однакова, на стремені вона бігла прудко, зелені хвилі одна одну доганяли й одна одну гасили, ближче до берега вода кружляла, пінилася, плюскала об каміння, щоб потому несподівано завмерти і засвітитися чистою голубизною.

— Боже мій,— сказав чомусь пошепки Анатолій Євгенович,— яка сила і яка краса!

Він стояв схвильований, ув очах волого поблискували слези. Я чомусь чекав, що цей розчулений чоловік ось-ось увійде у воду, натішиться у ній і накупається досхочу, але він тільки присів біля річки, як присідають біля дитини, простягнув руки — і зачерпнув повні долоні води; хлюпав собі водою в обличчя, пирскав, сміявся і казав, що вода пахне таранею і кавунами. Я теж був зачарований Волгою, її неквапним плином, але розчуленості Фау не розумів, хоч і підозривав, що він із цією рікою має якісь свої давні стосунки.

А Волга текла собі далі, на ній в обидва боки гоїдалися пароплави, баржі, снували білі катери. Волга не показувала нам свою красу і могутність, вона напружено працювала, бо час стояв літній, жнивний.

Розчуленість Анатолія Євгеновича Фау я зрозумів аж наступного дня під час відвідування Ульяновського автомобільного заводу. Ми добру годину ходили цехами, приглядалися до конвейєра, з якого викочувалися повенькі уазики, потому відбувся мітинг, на якому виступив Анатолій Євгенович. Він говорив, що львів'яни вважають за високу честь змагатися із земляками Володимира Ілліча Леніна, що соціалістичне змагання не тільки допомагає у праці, піднімає рівень виробництва, а також єднає душі і серця, у змаганні всі збагачуємося духовно.

А потім, на закінчення, уже зовсім не по-мітинговому, сказав, що він, власне, волжанин, народився у Саратові, але ще малим хлопцем після війни разом із батьком та з батьковим заводом телеграфної апаратури переїхав до Львова. «У Львові я виріс, Львів вивів мене у люди, у Львові мене удостоїли високої честі — я став Героєм Соціалістичної Праці. У мене, отже, дві матері — Росія і Україна, обох я люблю. Учора, стоячи над Волгою, яку не бачив із самого дитинства і за якою стужився, як за дорогою людиною, я думав про свій Львів».

Я слухав щиру розмову робітника з робітниками, мене тішили синівська прив'язаність Анатолія Євгеновича до Росії та його вдячність Львову, а думками залітав у післявоєнні роки, коли після відомої постанови нашої партії та уряду про індустріалізацію Львова й усіх західних областей України з багатьох куточків нашої країни їхали робітники і вчені, спеціалісти-технарі і педагоги, їхали люди, що були запалені ідеєю — якнайскоріше відродити промисловість, вдихнути соціалістичний ритм в економіку, в саме життя Львова. З Волги, з Уралу, з Донбасу присилали верстати, матеріали, обладнання... присилали цілі заводи — радянські люди по-братському ділилися з галичанами чим тільки могли.

Це було мовби й недавно... і водпочас події післявоєнних років невблаганно віддалилися у минуле, в історію. І раптом минуле і теперішнє, історія і сучасність дивним чином з'єдналися, зростилися в одній людині. Ось у людському гурті стоїть робітник із Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці на грудях і розповідає землякам-волжанам, як він із своїми батьками та їх заводом приїхав до Львова, щоб допомогти Львову і також самому вирости у Львові.

Потім, після мітингу, в заводській їдальні хтось жартома спитав, чи Анатолій Євгенович не збирається повернутися назад на Волгу, і Фау, підвівшись над столами, відповів:

— Людина — не перекотиполе. Приростає ж бо вона корінням до землі. Тим більше, коли це земля львівська — несподівано закінчив він по-українськи.

Йому довго аплодували.

А я знову бачив його, учорашнього, над Волгою, щасливого, розвеселеного, забризканого водою, що пахла таранню і кавунами. І він, цей росіянин, мусив таким розхвилюваним і розчуленим бути... цей росіянин, що виріс на львівському бруці.

Багато років розшукую старовину.

Не скажу, що це, як тепер кажуть, моє хобі, цікавлюся старовиною від випадку до випадку, але керамікою, зокрема «писаними» чи «мальованими» мисками — завжди.

Маю їх близько сотні, з різних ці миски країв, але мистецька вартість кожної, навіть якщо миска проста й невибаглива, безперечна.

Якось я роздобув адресу Анастасії Іванівни Вітошевич, яка мешкала в одному з будиночків на вулиці Зеленій. Мені рекомендували її як «удову по фабриканті», у котрої хтось-колись бачив велику колекцію кераміки. Я довго відкладав візит, нарешті вибрався. Відчинила двері добродушна, чистенька, як синичка, бабуся з підмальованими губами і бровами. Було їй, мабуть, за сімдесят, ноги в неї опухли, але кімнатку з кухнею тримала охайно, ніде не побачив сліду занедбаності й упадку, як це інколи трапляється у старих самотніх людей. Над ліжком висів давній, віденського видання («на пергамені») образ богородиці з мечем у серці, поруч поглядав із портрета граф Андрій Шептицький.

З першої хвилини перебування у цій кімнатці я зрозумів, що потрапив у давноминулий світ львівського міщанства, уламок якого чудом зберігся тут у недоторканому майже стані з двадцятих-тридцятих років. Про це свідчили не тільки портрет Шептицького, а й безліч інших речей — пожовклі вишивані салфетки, скатертину, витертий гуцульський ліжник на старій каналі, кільканадцять зачитаних книжечок із «Народної бібліотеки» Івана Тиктора, обкладинки яких досить вдало виконував відомий колись графік Едуард Козак — «Еко». Та й сама господиня, спосіб її висловлювання, настроїв — усе це походило з тих давніх львівських часів, коли часописи навперебій кликали і волали: «свій до свого по своє!».

Ні, вона, прошу пана, не колекціонувала кераміку, хоч, щоправда, мисок у неї призбиралось багато. «Але це було, прошу пана, давно, дуже давно, ще коли я з чоловіком винаймала приличний локаль на Академічній, там було де розвісити не тільки миски, а й деякі картини, в тому числі кількох «трушів». Чоловік за німців умер, по війні настали важкі роки, я мусила вибратися з Академічної, бо як мала утримувати чотири покої? На товчку, а товчок у повобинному Львові був, прошу пана, перша кляса, бомбу можна було купити і продати... отож на товчку я

спустила заповідарма і миски, і порцеляну, і «трушів», і багато чого іншого...»

На цьому мій візит міг скінчитися, але привітна пані Анастасія так сердечно просила па «філіжанку гербати», що я залишився... Мені було цікаво розмовляти з жінкою «із міщанського стану» (так вона сама себе відрекомендувала), яка була одружена з Данилом Вітошевичем, що «тримав» на околиці Львова невеличку цегельню, пробував також робити кахлі. «Доходи мав не бозна-які, прошу пана, але гроші сякі-такі робилися, могли й на громадське дати. Одно слово, жили, як самі хотіли, як уміли і як бог давав». І пані Анастасія зітхнула.

Вона була чимсь схожа на графиню з Перемішля, тільки графиня, крім кам'яниці на Кухановського, мала, певно, ще й родинні коштовності, а у Вітошевича було тільки бажання із будь-чого робити гроші.

Пані Анастасія прожила довге життя і, отже, не мала потреби таїтися з своїми зітханнями, що колись, мовляв, «була і глина краща, і книжки писалися ліпші, і співали по-українськи щиріше, і роковини Шевченка «обходили» гучніше»; пані Анастасія нарікала не із старечого несприйняття сучасного життя, а із принципу, це була, так би мовити, її світоглядна платформа.

Я пробував в'яснити, у чому була причина її заперечень, категоричного несприйняття нашої дійсності. Зрештою, це не було глибокою тазмницею. Стара жінка прямо сказала: «Хіба то, прошу пана, порядок, коли маєш голову на карку, а не можеш робити для себе гроші? Таких, як мій чоловік-небіжчик, що умів із глини ліпити злоті, і тепер є багато».

— Так. Але тепер вони директори заводів, фабрик... тепер вони вчені, інженери. Цілий світ належить їм, а не якась убога цегельня під Львовом.

Вона хитала заперечливо головою.

Вона заперечувала очевидне, і я пишу про неї сьогодні не тому, що хочу зараз перелічити кілька десятків прізвищ директорів львівських підприємств, які з діда-прадіда є корінними львів'янами або ж синами галицьких газдів; пишу я про неї як про осколок, огризок давнього світу, який доживає свій вік. Тоді в її кімнатці в мене навіть майнула думка: «Ось тобі персонаж для роману... ось тобі тема нездійснених міщанських сподівань».

Я пообіцяв пані Анастасії зайти па «філіжанку гербати» ще котрогось там разу, але коли вибрався на Зелену знову — живою її не застав. Сусідка пояснила, що місяць уже минув, як стара померла. «Ні, нікого з родичів у

пеї не було. Увесь час її підтримував грішми і харчами син робітника, який колись працював у її чоловіка на цегельні. У Києві він... кандидат наук... вивчився. Десь є у мене адреса. Я давала телеграму, коли стара померла. Приїхав. Поховав по-людськи. Речі її пороздавав. А там он у кутку лишився її мотлох... тільки й лишилось від маєтку пані Анастасії...»

У куті на тісному подвір'ї дотлівали мокрі тикторівські книжки, «Місіонери», «Наші приятелі». З-під макулатури виглядав різок розмитого портрета Шептицького.

КЛЮЧ ВІД СТАРОГО МІСТА

Я не міг обминути чи обійти художника Володимира Патики.

Якби не було акварелі про нього, то я впевнений, що чогось важливого, недомовленого бракувало б у моїх львівських оповідах. І не тільки тому, що мистецька слава Володимира Патики давно вихопилася поза Львів і Київ, сягнула всесоюзної арени, а ще й тому, що він, як ніхто, мабуть, інший із наших сучасних художників, знає Львів і малює Львів. Його майстерня на вулиці Конопницької буквально заставлена львівськими замальовками і готовими пейзажами, а ще більше цього добра порозходилося поміж люди.

Однак на цей раз я не застав Володимира Йосиповича ні вдома, ні в майстерні. Мій лист знайшов його аж на Черкащині, куди він виїхав майже на ціле літо, щоб надихатися, намілюватися Шевченковою землею і, зрозуміла річ, привезти звідти матеріал для майбутніх полотен. Відгукнувся він без довгого зволікання. У першому листі писав, що художники дармо-пусто мріють тільки про Італію. «Тут, у степу, таке високе небо, такі потужні білі полчища хмар на блакитному тлі, така широчінь, що аж жахно тобі стає: як передати і глибину, і голубизну, і просторінь, і чистоту кольорів, щоб не здрібнити, не применшити, не пригасити необережним мазком красу, що тобі відкрилася.

Стоїш, слухаш степ... а в степу десь далеко-далеко дзвонять моторами комбайни... а ближче... десь тут... навколо тебе сюрчать у свої пищалки коники... і валом напливає на тебе пшениця.

А недавно, піднявшись з балки на косогір, я відкрив для себе соняшникове поле. Я знаю, так, я розумію, що соняшники тисячу разів малювали до мене і будуть малювати після мене, але я перебув у захваті на цьому полі

цілий день, і прийду до нього ще завтра, і прийду після-завтра. Здавалося мені: потаємна якась сила, повна гарячого сонця, вітру, гудіння бджілвилунювалася з нетрів соняшникового поля, з його глибин.

Я багато понапсував тут картонів, і дещо таки мені вдалося.

Проте ночами сниться мені Львів...

Смішно, правда, що серед, так би мовити, пейзажної розкоші, сниться мені Львів? А втім, мені скрізь і всюди, куди б я не поїхав, сниться і сниться Львів: якась вуличка, провулок, будинок, гурт дерев у Стрийському парку, краєни на новому Сихівському масиві, якийсь маскарон із Ринку, сірий камінь старої бруківки. Не є це, як кажуть гуцули, «банувапням» за містом, яке ти залишив на короткий час, є це, гадаю, проекцією тобою колись побаченого, яке закарбувалося у пам'яті, відклалося на майбутнє: «Це треба намалювати».

У другому листі Володимир Йосипович, розвиваючи тему, писав, що Львів увійшов у його хлоп'ячу душу відразу. «Місто впало мені в серце, як в озеро, і вже звідти ніякою силою його не видобути... і не треба видобувати, бо як би жило моє серце без львівських вулиць, без львівських дахів, без львівських, якщо хочете знати, дворів. Я уперше приїхав до Львова влітку сорок першого року, за два тижні до початку війни... приїхав із свого села Чорний Острів на буфері товарного поїзда. Відтоді минуло ціле життя, а я, проте, до цього часу ношу в душі перші світлі і чисті дитячі враження від побаченого в місті. Власне, мою уяву вразили будинки. Ні, не їх висота, не їх масивність, закам'янілість, якщо можна так сказати, а їх пі «обличчя». Я і тепер дивлячись на львівські будинки і в кожному, старому і новому, бачу обличчя... вікна дивляться на мене, як очі — то байдуже, то весело, то зосереджено, а буває — сміються з мене вікна, регочуть. Ви не чули, щоб вікна реготали?»

Коли після війни, у сорок шостому, я став студентом художнього училища, а ще через рік вступив до Інституту прикладного і декоративного мистецтва, то кожен вільну хвилину згайнував на міських вулицях і площах, біля воріт заводів, у парках; я тоді придивлявся до Львова і пробував Львів малювати.

Місто не давалося до рук.

Етюди виходили або ж сірі, бліді, або ж фотографічні, з великою кількістю зайвих деталей... я не знаю, де подівалися тоді львівські вікна, що вміли реготатися. Може, був із мене такий собі певдаха-художник, а може, місто не

«давалося на пензель» через моє невміння помічати в ньому характерне, тільки йому притаманне?

Мій учитель Микола Іванович Федюк, бувало, посміючись з моїх художницьких мук, казав:

— Львів, хлопче, місто непросте. Це як запах польової квітки. Спробуй його намалювати.

Він гарно говорив, мій учитель, і я пам'ятаю його слова дотепер, але від красивих його слів легше мені не було.

Інший мій учитель, відомий художник Роман Юліанович Сельський, переглядаючи мої львівські етюди, хитав докірливо головою:

— Місто твоє мовби заворожене, застигле. Дивися-но, як на цьому етюдi дихає твоє поле, як живе твій ліс. Порівняй. А місто камінне... камінь на камені, і душа його замкнута на дев'ять замків. Чому? Може, тому, що ти селянський син... ти більш чутливий до поля, до села? Хоч,— він відразу собі заперечував,— я, приміром, міцух зроду. У Львові мешкаю споконвіку, а ніколи міста не малюю,— і художник розгублено розводив руками.

У своїй художницькій молодості я подружився (ні, це не те слово) — зблизився, душевно поріднився з Романом Миколайовичем Турином — з чудовим художником, який в усі часи — аж до самої смерті — безжально транжиририв свій час на розмови, допомоги, настанови, делікатні поради своїм молодим колегам. Він любив «відкривати» людей, допомагати людям, особливо молодим, підставити при потребі своє плече, позичити грошей «на вічне віддавання». Таким був Турин.

Ми з ним, бувало, обійдемо цілий Львів. Бо казав Турин:

— Шукай, Влодку, своє місто... свій куточок. А знайдеш — і засвітиться воно тобі раз і назавжди, і вже з цим світлом, прояснений, будеш ходити Львовом і малювати його.

Шукай до міста свого ключа, чоловіче...

У третьому листі з Черкащини Володимир Йосипович писав, що Львів відкрився йому, дипломованому вже художнику, який до того часу надивився багато інших міст, ген-ген пізніше. «Відкрився мені Львів банально просто — одного погідного дня з Високого Замку. Я і до цього дня малював місто з тієї точки, але тільки сьогодні воно підпустило до себе ближче: зелені і червоні дахи, вежі, куполи, усе це юрмище будинків купалося, тонуло в яскравій осінній червені дерев. Я ніколи до того не бачив Львова таким яскравим, на моїх картинах він завжди

був сірий, неприступний, а тут сірість щезла, бо нема, нема, люди добрі, у львівському колориті сірості, як здавна вважали художники, а є сріблясто-попелястий колір, теплий, підсвічений і підігрітий то соковитою зеленню, та палаючою ватрою осені, то синьою голуубизною снігів.

Це було моє відкриття; я не гарантую, що інші художники не бачать Львів по-своєму, я просто розповідаю про знайдений мною ключ, про який говорив Турин.

Я навіть тут, серед степів, відмикаю своє місто, вхожу у нього і малюю... малюю трохи по пам'яті, а трохи з начерку в блокноті куточок Львова з риштувань нового готелю «Інтурист»: кучугури дерев, з-поміж яких виглядає шпиль старого будинку.

Львів треба малювати таким, яким ти його любиш.

РОЗМОВА ДО ДЕСЯТОЇ

Знову повертаюся до дзвінка з Лондона.

Було це на початку сімдесятих років. Націоналісти з Союзу українців Британії (СУБ), якимось чином вивідавши номер мого службового телефону, подзвонили в редакцію «Жовтня» і завели зі мною полеміку «про добро і про зло», як казав мій непрошений співбесідник, на українській землі. Серед запитань, прогаркавлених на старому галицькому діалекті з англійським акцентом, мій опонент мусолів і обертав на всі боки одне, на його погляд, найважливіше питання: «Чи ви, пане Федорів, будучи депутатом Львівської міськради, знаєте, що у Львові винищується все українське, у тому числі цвинтарі та історичні пам'ятники? Каменя на камені не залишається від нашої минувшини».

Я відповів панам із Лондона памфлетом «Лондон на дроті» бо, як на те йдеться, що їм до наших пам'яток? Я навіть підозріваю, що історичні пам'ятки панів із Лондопа взагалі не цікавили, була це елементарна провокація, яка мала послужити націоналістам для їхніх теревенів про «русифікацію української мови і культури», про «знищення українства на Україні». Зрештою, я радив заповзятим «оборонцям української минувшини» самим побувати на Україні, хоч би приїхати до Львова та роздивитися, як ми шануємо і бережемо свої пам'ятки історії та культури.

Про цю давню і не вельми приємну телефонну, сказати б, баталію я згадав нещодавно, коли сидів у кабінеті першого секретаря Львівського міському Компартії України Вячеслава Васильовича Секретарюка. За вікном ми-

нався пізній вечір, місто стишувало гомін, а ми з Вячеславом Васильовичем ніяк не могли закінчити розмову про Львів і про львів'ян, хоч, домовляючись про зустріч, я визначив лише три питання, які хотів би вияснити: 1) збереження пам'яток історії і культури; 2) найхарактерніше й найцікавіше в забудові сучасного Львова; 3) яким бачите наше місто в майбутньому?

Вже з самого початку розмови я зрозумів, що на теми кожного з питань Вячеслав Васильович може розповідати протягом кількох годин, особливо на теми історії, збереження архітектурних пам'яток у місті, їх реставрацію. Виявляється, що партійний секретар міста, незважаючи на величезну зайнятість, знаходить час не тільки для того, щоб побіжно поцікавитися, скажімо, як реставрується той чи інший об'єкт — він переймається важливістю, необхідністю цієї реставрації, мобілізує усі наявні сили, щоб роботи були виконані і вчасно, і доботно, а головне, щоб реставрована будівля знову увійшла в архітектурний ансамбль міста, прикрасила його. Зрештою, я сам колись був присутній на виробничій нараді в колишньому костьолі Кларисок, який донедавна використовувався під склад. Львівська картинна галерея хотіла використати костьол під зал для виставок, але коштів на реконструкцію і реставрацію бракувало. На поміч прийшли міськком партії і міська Рада народних депутатів. Питання було обговорено з представниками всіх підприємств міста, і всі дружно вирішили допомогти картинній галереї здійснити прекрасний задум. Кожного ранку в костьолі збиралися архітектори, виконроби, реставратори, художники, керівники причетних до роботи організацій. Секретар міськкому сам особисто доходив до суті, давав завдання, перевіряв, заохочував, хвалив або ж критикував.

Я слухав його і думав: воістину мав рацію стародавній східний мудрець, який прорік: «Хочеш оцінити, чи гідний син твого міста, поглянь з висоти могили, як оберігає він каміння предків».

Тепер львів'яни не уявляють свого міста без своєрідного виставочного залу, який кілька років уже діє у колишньому костьолі Кларисок: щоденно тут бувають сотні і сотні людей, багато хто з них хвалить музейників, та ніхто, звісна річ, і не здогадується, скільки енергії було затрачено, щоб загарцане складське приміщення знову стало служити людям уже по-новому, щоб не давило на них своїм костьольним настроєм, а навпаки: вабило привітністю і радістю кольорів.

А хіба менше клопотів було з монастирем і костьоолом Домініканців, де обладнали один із найкращих на Україні Музей історії релігії та атеїзму?

— Ще кілька років тому,— розповідає Вячеслав Васильович,— у центрі старого міста світив облупленими ребрами колишній міський арсенал. На ньому, як звичайно, була вмурована таблиця, що будинок оберігається законом, а торговельні бази тримали в ньому свій крам. Не буду нині уточнювати, кому першому спало на думку відкрити в цій оригінальній споруді Музей зброї. Але легко сказати «відкрити». Будинок вимагав капітальної реставрації усередині і знадвору. Роботи ускладнювалися ще й тим, що нижній його поверх із стрільницями для гармат, що їх колись вистромлювали жерлами на рів, під час часткового руйнування валу і впорядкування вулиці Підвальної був засипаний землею. Необхідно було також відновити первісний вигляд арсеналу, добудувати частину вежі.

Роботи вистачало. Бракувало то одного, то другого. Та ніколи не бракувало людям, які реставрували арсенал, розуміння важливості виконуваної роботи. Будівельники і реставратори пам'ятали, що в підземеллях цього будинку доживали останні свої дні і ночі полонені гайдамаки. Арсенал — це мав бути водночас музеї і пам'ятник народним борцям, і споруджували цей пам'ятник майже двадцять підприємств міста.

Вячеслав Васильович захопився. Він вийшов із-за стола, заставленого паперами, мимохіть поглянув на годинник і, замість того, щоб «скорочуватися», почав розповідати про площу Івана Федорова.

— До речі, ви не були на цій площі сльотливого вечора, коли дощ цяпотить по брукові... а брук—сизий і пощерблений виблискує при світлі електричних ліхтарів старим сріблом? На цій площі у вечірній час панує особливий час. Площа, дарма, що невелика, чи не найхарактерніша у Львові. Бувало, ввечері притулилися до муру, відпочиваючи від денної суєти, і бачиться тобі тут натовпи городян... тих давніх львів'ян, які жили триста-чотиріста років тому: уявляється, що вечорами виходять подивитися, чи ми тримаємо у Львові лад.

І Вячеслав Васильович засміявся.

Він справді любить цю площу... любить, бо сам особисто доклав чимало зусиль для того, щоб сюди люди приходили відпочити і проїнятися атмосферою середньовічного Львова. Коли споруджували пам'ятник першодрукарю Іванові Федорову, то виникла необхідність реконструювати також площу. Були викорчовані кволі дерева,

ряди зарослих кущів. Під час земельних робіт натрапили на руїни могутньої стіни — кам'яної на півдні і цегляної — на півночі. Найпростіше було відмахнутися, зрівняти розкопане, застелити плитами — і готово. Однак вирішили засобами промислових підприємств, зусиллями реставраторів відновити бастейку, яка проглядала із землі, прокопати оборонний рів, підняти на відповідну висоту зруйновані стіни. Тим більше, що нічого не треба було домислювати, земля зберегла основи, вимагалось тільки виготовити цеглу за старими зразками для добудови та навести із Закарпаття бутового каменю.

— Коли мулярі з «Прикарпатпромарматури», — згадує з усмішкою Вячеслав Васильович, — бралися за надмурівку стіни XVII століття, то міркували, що робота випала проста, адже мали вони, мабуть, більший виробничий досвід, ніж муляри, які жили триста років тому. Тим часом довелося їм чотири рази переробляти стіну, щоб манера кладки співпадала, так би мовити, з оригіналом. Та інакше й не можна було, — підсумовує секретар міському. — Масмо-бо справу з історією. Це одне. Друге — маємо і відновити і зберегти колорит Львова.

Був час, коли ремонтно-будівельні організації не вельми панькалися з фасадами та балконами старих будинків: ремонтували, як уміли і як хотіли. Тепер у «Міськрембуді» створена спеціальна бригада, яка надає фасадам будинків первісного їхнього вигляду, реставрує балкони. Ще донедавна, наприклад, під час ремонту будинків у старій частині міста — на площі Ринок та на вулицях, які до неї прилягають, фасади фарбували всі як один насіро, бо, мовляв, такими їх пам'ятали... Дослідження хіміків, реставраторів і архітекторів виявили, що первісно всі ці історичні будинки були голубі, сині, зелені, рожеві. Тепер виправляємо стару помилку: на Ринок любо глянути.

— Ми прагнемо зберегти обличчя Львова не лише завдяки реставрації окремих будинків — пам'яток архітектури. Цим багато не доможешся, — пояснює Вячеслав Васильович. — Поступово будемо братися за цілі вулиці і райони. В цьому плані вже дещо зроблено: впорядкована, приведена до ладу вулиця Пушкіна. Архітектори там продумали буквально все: від парадних брам до бруку і кам'яних плит на тротуарах. На черзі інші об'єкти.

А тепер зупинимось на другому вашому питанні, — продовжує секретар міському. — Найбільш характерна особливість сучасного Львова — інтенсивне житлове і промислове будівництво. В місті вирішена проблема з дитячими дошкільними закладами, збудували кілька нових

шляхопроводів, налагодили також транспортну систему. Будуємо, як звичайно, мікрорайонами, дбаючи про те, щоб вони теж мали своє обличчя. Місто прикрасилося новими Палацами культури, чудесною будівлею автовокзалу. Намічається тенденція виносу промислових підприємств за межі міста. Вже перебралися на далекі околиці кілька фабрик і заводів.

— А яким бачите Львів, скажімо, у 2000-му році?

— Це буде місто з мільйонним населенням. Місто матиме п'ять підцентрів. Добиратися з одного кінця в інший буде зовсім легко — намічається спорудити підземний трамвай. Коротше, це буде цілком сучасне місто, чимсь, може, схоже на десятки інших. І в той же час Львів залишиться Львовом.

...На ратуші годинник вибивав десяту.

ОСТАННЯ МАНДРІВКА ПОЕТА

Життя заходило, як велике червоне сонце.

Він відчував і усвідомлював свою кончину, але дивився смерті у вічі без ляку, знав, що не випросиш у неї ні відстрочин, ні помилування; він усе зробив, що міг, і навіть більше. Його можна звинувачувати часом у запальності, часом у поспішності, але ніколи не грішив лінощами, отим русинським зволіканням, відкладанням на завтра, він працював день за днем, навіть у ті дні, коли душу роздирало від крику, а тіло переставало йому підкорятися.

Він був каменярем, що торував дорогу для прийдешніх поколінь; Каменярем з великої літери назовуть його після смерті, але й за життя Франко знав, що зробив для свого народу багато, що ім'я його не загубиться у плині віків; він був хліборобським сином і пам'ятав, що зерно, кинуте щедрою рукою у розораний, політий потом ґрунт, мусить зійти і заколоситися.

«Мусить...», — подумав він, і легкий усміх торкнувся його посивілих вусів. У примружених очах, орізьблених карбами зморщок, засвітилася радість. Віп стояв на сходах «Народної лікарниці» у Львові і тішився весняним сонцем, п'янким запахом брості, свіжим вітром, що дув із півдня, з міста, і сушив кам'яні плити на тротуарі перед лікарнею. Якоїсь миті Франкові здалося, що хвороба його минулася, він знову став молодим і здоровим, думка про смерть полетіла на Личаківку, загойдалася, загубилася десь там серед старих дерев... бо як умирати, люди добрі, коли надворі стільки сонця, стільки леготу, стільки весни?!

Він пробув у лікарні доброго півроку. Ніхто його з палати не виганяв, навпаки — медичний персонал ставився до нього з добротою і пошаною, створюючи всі умови для того, щоб так гостро не відчував своєї страшної самотності, щоб вряди-годи міг працювати. Хоч... яка то була праця? Але...

І ось нестерпно, до щему в душі потягло додому, на Понінського *, на «свої горби», він не уявляв, як буде там жити сам один, без догляду, без помочі, його вмовляли лікарі і друзі, він, однак, просив викликати фіакр. Няня спакувала його речі, книжки.

— Я мушу бути вдома,— сказав він.— У мене таке відчуття, що нині-завтра теж повернеться з лікарні Ольга, що прийдуть із фронтів мої сини Тарас і Петро, що вернеться з Києва донька Ганна.

Лікарі ввічливо усміхалися і ховали од нього очі.

Вони щось знали? Вони про щось здогадувалися?

Фіакр з його убогими пожитками і кількома в'язками книжок чекав під каштанами. Кінь нетерпляче тупав кованим копитом, і вулиця Петра Скарги ** озвалася несподівано голосною тишею і порожпечею.

Франкові допомогли зійти зі сходів, нянька допровадила до фіакра. Знайомий старий візник, вітаючись, злегка підняв капелюх.

— Добридень, пане доктор. Прошу сідати,— старий зіскочив з передка, щоб допомогти Поетові, підставити йому для опертя своє плече. Франко, однак, пройшов поволі мимо, сказавши на ходу:

— Ідьте на Понінського, прошу вас. Ви знаєте куди... А я піду пішки.

Пішки? Це рішення виникло раптово навіть для нього самого. Візник розчулено поглядав то на медиків, що проводжали Франка, то на самого Поета, мовби не вірячи в його сили; Франко і сам хвилину-другу сумнівався, та несподіваний приплив бадьорості, весняний дух, що озвався у ньому, додали відваги і віри, що вирішив правильно: це була внутрішня спонука, потаємна потреба. І він, поволі ступаючи, рушив униз із пагорба на Личаківську.

За ним покотився поскрипуючи, фіакр.

Поет міг дістатися додому ближчим шляхом, навпростець, та ближчого шляху він не шукав, його манило в самісінький центр міста; він не любив околиць, де життя текло сонно і заростало, як занедбаний став; він ціле своє

* Тепер вул. Івана Франка

** Тепер вул. Некрасова

життя, починаючи із студентських часів, провів у центрі... власне, не так у центрі, як у вирі, у завірюсі.

Пізніше скажуть, що ціле своє життя він ішов попереду.

Провесняний Львів, дарма, що точилася війна, жив своїм мовби звичайним життям: були відчинені крамниці і кав'ярні, двірники сковували і змивали з тротуарів ще осінній бруд, не сполоканий першим дощем; на дротах, погойдуючись, виспівували шпаки. І тільки безліч солдатів та офіцерів... і тільки зблідлі обличчя львів'ян, потерта їхня одежа... і тільки насторожені зирки, поспішність... і тільки некваплива хода військового патруля свідчили, що війна триває, що фронт між «москалем» і «австріяком» стоїть, по суті, недалеко, і у Франковій голові промайнуло, що коли б прикласти вухо до львівських мурів, то можна б чути гуки гармат.

Гуки рвалися в його душі.

Місто, будинки зустрічали його вибитими, немитими вікнами, потрісканими, облупленими стінами. Франко навдивовиж виразно, йдучи нога поза ногу, бачив на обличчі міста кожний його фронтний карб, зморшку... і кожний карб болів його.

Він любив Львів; він приріс до нього, до його мурів, до його вулиць, до його парків душею; він, сільський, у суті свій, чоловік, прижився у місті на камені, з каменя цього сірого черпав насагу і силу... черпав з каменя міського, а не лише із хліборобської ріллі. По Франковій смерті будуть стократ писати і повторювати, що годі уявити Львів без Франка, без його духовної присутності в місті. А тоді, березневого ранку 1916 року, човгаючи зболеваними ногами, Франко ішов тротуаром і думав, що місто вросло в нього, як дерево розкритилось, і коли б він мав тепер силу, то торкнувся б кожної його гілки і кожного листочка, прощаючись з ними.

Прощаючись?

Поет, може, ще сподівався, що прийде сюди, у вируючий центр. У душі, однак, десь глибоко, на самому дні, заквилив жаль: «Чи ще побачу своє місто?»

Самотній, чужий, оточений солдатською масою, зброєю, війною, змучений хворощами, він стояв на Ринку біля старих поцерблених левів і думав, що треба колись вибрати день... і треба б вибрати два дні... і вибрати три дні... вибрати місяць... так, вибрати й пройтися усіма вулицями, побувати в усіх місцях, де колись жив, де зазнав щастя, радості, кохання, злету творчої думки, тюремних кайданів, самотності і біди. «А спершу піду я на Краківську, число

19, де ми з Павликом... де ми, молоді і дужі, сповнені надій, редагували «Друг», воювали з москвофілами в «Академічному кружку». Боже мій, як це було давно... де той сімдесят п'ятий рік? Я не минув би також вулиці Баторія, де під числом 8 у довгому цісарському будинку був суд, а в його подвір'ї — тюрма. Там я сидів за соціалізм і... вчився там соціалізму».

«Бо лише соціалізм, Іванку, спроможний вивести наш бідний люд з єгипетської неволі,— казала йому колись Анна Павлик — дивовижна сестра Михайла Павлика. Дивовижна, бо вона, мабуть, потайки любила Франка, відкрито ж любила цілий світ і людей у ньому, і цілий світ годна була б зорати, як поле, щоб тільки засіяти його добром. Та часом того добра як слід і не уявляла. Вона, Анна, Михайло — її брат і Остап Терлецький жили замолоду громадно на Кляйнівській, 4, будували плапи, ходили в народ проповідувати соціалізм, редагувати «Громадський друг».

«Де-де, а на Галицьку, 6, я пошкандибаю,— міркував Франко, тяжко рушаючи з місця.— Тут піби недалечко... тут недалеко на Галицькій я знімав за 6 гульденів кут у старій господині. Недовго, правда, знімав, бо де тих гульденів міг набрати? Але і без гульденів зазнав тут жалю і горя... тієї осені 1879 року Ольга... Ольга Рошкевич стала під вінець з Озаркевичем».

На око набігла сльоза. Старий Поет зупинився перед непоказним будинком і заплакав; дивився угору, шукаючи свого вікна, і не знаходив його. Чи, може, тієї далекої осені взагалі не було в нього ніякого вікна, а в тому вікні — сонця?

«Була то перша моя гірка любов...»

Він стояв посеред вузького тротуару, люди його обтікали як потоки, дехто впізнавав, кланявся... кланявся і дивувався: чого це старий і хворий Поет стоїть на середмістю і плаче. «Хіба поясниш усім? Хіба повірять колись нащадки, що я плакав? Я той, що скалу лупаю, мені плакати не вольно...»

Хтось незнайомий узяв його, обезсиленого, під руку.
— Куди вас завести, пане доктор? — спитав.

«А заведи-но мене, добрий чоловіче, на Вірменську, 29, де була редакція «Праці»... заведи до мого приятеля Данилюка. А заведи-но на Хорунщизну, де я здобував гіркий гріш у наймах у «Кур'єрі львівському». А хіба не видавався також гріш гірким і важким, здобутий на своєму полі — у редакції «Літературно-наукового вісника»

та «Наукових записок Товариства імені Шевченка»? Так, траплялася і радість на своєму полі, бо написане й опубліковане множило культуру рідного народу, але й напливало великої праці, як води: редагування, правлення коректури, листування з автурою. І все на одні плечі».

Ні, Поет не має також сили заглянути до кав'ярні «Монополь», що на початку Академічного проспекту, де любив, бувало, посидіти; він сьогодні не пам'ятає про багато інших місць у Львові, де жив, працював, йому було відпущено замало часу і сил, і тому не міг податися бодай на Крижову, 12, де довго мешкав з Ольгою і дітьми, куди приходили, бувало, Кобринська, Кобилянська, Стефаник, Лук'янович.

Але, йдучи по дорозі на «свої горби», на Понінського, Франко таки повернув, хоч і тяжко було, на вулицю Голуба. Затягли його сюди спогади молодості. Тут, одружившись з Ольгою Хоружинською, зняв у будинку № 9 на другому поверсі два покої і кухню.

Тут зазнав щастя.

Чи зазнав?

В обідню пору, зблідлий, змучений до решти, але щасливий, Франко сидів на своїх «горбах» біля власного будинку на ослоні під яблунею, яку сам на радість дітям колись посадив, і думав, що випав сьогодні у нього великий день: він знову після хвороби, після довгого затворництва в «Народній лічниці» окунувся у міське життя — і наче поздоровішав.

Ой...

Коли хотів звестися на ноги, то зробити цього не міг: хвороба сиділа в ногах, у руках, у кожній кісточці.

І він уже ясно, виразно, без маскуваннн від самого себе подумав, що сьогоднішня його мандрівка по Львову була останньою.

Останньою?

На порозі стояла смерть.

ВІДПОВІДЬ ПРОФЕСОРУ З НЬЮ-ЙОРКА

Професор готував мені пастку...

Він чекав на мене і наперед тишився своєю перемогою.

І ще не встиг літак приземлитися у неділю ввечері в Нью-Йоркському аеропорту імені Кенеді, і заледве встиг я подрімати в нью-йоркській душній (дарма, що стояв надворі вересень) темряві, а вже вранці наступного дня сказали, що мене хоче бачити професор Сметанківський

(так, здається, він назвав себе) з місцевого Колумбійського університету.

Мало того, він уже чекав на мене внизу, на першому поверсі.

Мені назустріч підвівся з крісла високий немолодих уже років чоловік. Відрекомендувався. Придивлявся до мене. І першим його запитанням було:

— Ви Федоров чи Федорів?

Він засипав мене безліччю запитань, простих і підступних, називав мої книжки, зокрема старий журнальний варіант повісті «Турецький міст», цитував напам'ять фрагменти критичних зауважень на адресу цієї повісті; він підготувався до мого приїзду на XXVIII сесію Генеральної Асамблеї ООН ґрунтовно, і з однією, мабуть, метою: довести український «діаспорі», що у складі української делегації нема українців... і нема у складі делегації письменника Федоріва родом із Прикарпаття, замість нього привезли замаскованого Федорова, та ще й хто знає чи письменника. Принаймні, він так натякав. Я показував йому, сміючись, свій дипломатичний паспорт, він, однак, нехтуючи документом, став випитувати про мої Братківці, про сусідні села, про священника Григорія Бодпарука, про його доньок Віру та Любу, про його сина Люлька, з яким нібито вчився у Львівському університеті — і аж тоді повірив, що єсьм Федорів із Братковець. Правда, на прощання, ще не можучи погодитись із своєю поразкою, не без іронії проказав:

— Ну, хай буде так... хай буде. Але невже то правда... невже правда, що хтось там із Братковець, син простого, як говориться, газди скінчив університети і тепер їздить по Асамблеях... а колись, знаєте, пане Федорів, панотець у вашому селі Бодпарук міг дати університетську освіту тільки синові. Доньки, про які ми згадували, мусили вдовольнятися учительського семінарію. Отак... А тепер усіх вас там на Україні, так би мовити, по університетах та інститутах учать. І то вчать українською чи лише російською мовою, прошу вас, га? У вас же там, як пише наша преса, страшна русифікація... усе по-російськи та по-російськи.

В діаспорі пан професор Сметанківський нібито не належав до неюдної з партій: не був ні бандерівцем-«революціонером», ні поміркованим лебедівцем чи мельниківцем; назвався нейтралом, його, мовляв, одне цікавить: правда. Правда про що? Про те, що Федорів є насправді замаскованим Федоровим? «Про «страшну русифікацію»? Про «занедбання української мови»? Про «занепад українсь-

кої культури)? Це були звичні провокаційні штампи, давно випробувані в націоналістичній еміграції, і я їм не дивувався, я з них навіть не сміявся. Я тільки сказав містеру професору, що його ж такі словами відповім на всі запитання: «Так, учать нас, селянських і робітничих синів, по університетах та по інститутах. А коли вчать, пане професоре, то про яке занедбання української культури чи літератури може бути мова?»

Він пішов, зрозумівши, що його карта бита. Був заздрісний і злий; і я розумів його заздрість: заздрять нам не тільки «нейтралі», а також і відверті вороги, які часом змушені визнавати успіхи вищої школи на Україні. Та й як не визнаєш, коли тільки в десятих львівських вузах навчається до півсотні тисяч студентів, з них 70 процентів — діти місцевих робітників і колгоспників. Якось у бойківському селі Ценява мені не без гордості перерахували десятки прізвищ випускників Львівського університету імені Івана Франка; на додаток називали тих, що закінчили сільськогосподарський, зооветеринарний, політехнічний, медичний, торгово-економічний та інші вузи Львова.

І це в одній тільки Ценяві.

А в покутському Тростянці вихвалялися своїм земляком — видатним українським радянським графіком Іваном Остафійчуком, який закінчив Львівський інститут прикладного мистецтва.

А в коломийському Трачі наоповідалися про свого земляка, письменника Романа Іваничука, який здобув освіту у Львівському університеті.

А у волинських Самострілах мені розповідали про свого земляка — академіка Підстригача, який теж кінчав Львівський університет.

І так у кожному селі й у місті на нашій славній Україні.

Коли буваю в своїй «альма-матері» — Львівському університеті імені І. Франка, то в довгих і гомінких його коридорах, запруджених молоддю, згадую заздрісного професора з Колумбійського університету і уявляю армію випускників, які вийшли з стін нашого університету за роки Радянської влади. Їх багато — 150 тисяч! І всі вони стали педагогами, літераторами, ученими, партійними та радянськими працівниками, тепер на їхніх плечах і культура, і народне господарство, і освіта, і наука, і керування державними установами. І всі вони вчили, пане професоре, українську мову, бо смішно говорити про якусь «русифікацію», коли за останнім переписом основна маса населення республіки назвала українську мову своєю рід-

ною мовою, коли в наших вузах, технікумах і школах голосно і гордо звучить мова Шевченка і Франка, коли в книгарнях відчувається підвищений попит на українську книжку.

...Коли буваю в університеті імені Івана Франка, то на згадку спадає Дмитро Дмитрович Королюк, старий гуцул із-під Ворохти, який показував мені стоси списаного паперу: були це його особисті філософські трактати, поетичні переспіви біблії, краєзнавчі нариси, спроби написати історію Слов'янщини. Якимось я півдня порпався у його паперах, усі вони були щирі, запальні і... наївні. І старий мудрий гуцул, вдивляючись мені в обличчя і ловлячи на ньому тіні смутку і спалахи подиву перед його працею, запитував:

— Нічого таки не можна видрукувати? Все смішне і наївне? Я розумію... нема в чоловіка освіти, нема ключа до знань-науки. Бо хіба моїм ровесникам за шляхетського панування університети бодай снилися. Нам снилися, чоловічку, вівчарська герліга, лісорубська цапина, «дві кляси школи повшехної», солоденький «Наш приятель» — журнальчик, що його видавали для селянських дітей отці василіани в Жовкві — оце тобі всі сни, мрії і ціла наука.

Нема вже на світі Королюка, не знаю, де поділися його папери. Та лишився поміж нас за давненим жаль: скільки їх у наших селах, містах і містечках протягом віків, задушених безпросвітньою темрявою, згинуло — філософів, поетів, художників, учених, якими б сьогодні пишалася нація?

Згинули, бо дороги до освіти були перекопані ровами і перегорожені валами.

...Коли буваю в університеті імені Івана Франка, то на пам'ять приходять виписані з різних довідників цифри: у 1895 році із 1504 студентів було тільки 437 українців, тобто 21 процент. А у Львівському політехнічному інституті в 1910 році вчилосся тільки 77 студентів-українців або... 4,4 проценти. Та й які то були українці... були це переважно діти молодой української буржуазії, попів, сільських багачиків.

Ні, Дмитро Дмитрович Королюк не міг потрапити в їхнє число.

...Коли буваю в університеті імена Івана Франка, то кожного разу з якогось темного кутка, здається мені, стріляють у мене молоді шляхтичі, певно, із Спілки стрілецької, які в пам'ятному 1910 році вбили українського студента Адама Коцка; Коцко не був ні кращим, ні гіршим,

ні активнішим, ні пасивнішим у масі українського студентства, яке боролось за «український університет у Львові». На його місці міг бути будь-хто інший. Та якраз йому випала доля згинуть в боротьбі за університет.

А міг впасти сотий, тисячний... міг впасти Дмитро Королюк, якби він постукав тоді до університету з вимогою: «Люди, я хочу вчитися»!

Не забудьмо про них.

...А наприкінці панові професору Сметанківському з Колумбійського університету нагадаємо слова американської журналістки Лілії Промет, яка писала: «Львів дуже студентський. Львів у прекрасному розумінні радянський. І Львів український, як ніколи».

Три стежки до Вертограда

Повість
письменницького
буття

Їй сподобалася думка про зеренце, з якого може вибуяти дерево — цілий величезний і глибокий світ митця.

...Коли скінчилися письменницькі збори, на яких між іншим я говорив про потребу більше писати про художників, акторів, композиторів, народних митців і про своїх колег — письменників, Дарина Дмитрівна взяла мене під руку і, згорбившись, чомусь майже пошепки промовила:

— Таки маєте рацію, приятелю Романо. Пишемо про доярок, ланкових, пишемо про кравчинь, трактористів, а про нашого брата — письменника, який так само є немалим трудівником, розповідати чомусь соромимося, очікуємо, поки він помре і над його творчістю учинить суд історія. У кращому випадку письменником займуться критики й літературознавці... але вони, як звичайно, цікавляться не так письменником, як його творами. І тільки. А хто розповість про письменника як про людину, про його характер, зацікавлення, про його болі і радощі? Все це, на мій погляд, повинно бути дуже цікаво сучасному читачеві і майбутньому дослідникові літературного процесу: важливо знати чи бодай наблизитися до повного знання того, як виношувався, визрівав той чи інший художній твір. Так, я вважаю, що із розповідей сучасників про Івана Франка ми глибше, а головне — достовірніше пізнаємо Франка — людину і творця, ніж, скажімо, із сотень наукових праць про нього — праць великих і малих.

Очевидно, я не передаю дослівно все сказане тоді Дариною Дмитрівною, передаю тільки її думки про важливе значення найменшого і найтоншого штриха, часом маленької деталі, інколи малопомітної події — усе це кидає промінь світла на творчу індивідуальність.

Я запропонував тоді Вільде написати для журналу «Жовтень» декілька портретів-есе про сучасних їй письменників — про живих і про тих, яких уже нема поміж нами.

— Ловите мене на слові? — сварила на мене пальцем; вона любила жартома сварити на співбесідника пальцем.— Я справді в боргу перед багатьма письменниками, яких добре знала, зустрічалася з ними, дружила і про яких багато могла б розповісти. Візьмемо того ж Михайла Яцкова. Свого часу у зв'язку, здається, з його ювілеєм, я писала про нього щось на кшталт «відкритого листа». Та це було щось несміливе, експериментальне. Мені Яцків не раз розповідав і про свої невдачі, і про свої злети.

Або ж візьмемо того ж таки Козланюка...

— Тож навіть далеко відкласти? — наполягав я на своєму «замовленні». — Будь-який номер журналу у вашому розпорядженні, Дарино Дмитрівно.

— Коби ще... — блиснула вона весело окулярами (мені завжди здавалося, що вона носить окуляри для того, щоб люди, випадкові перехожі, не підглянули її веселої і доброї вдачі). — Коби ще редакція зарезервувала для мене не тільки номер журналу, а й також час. Мені здається, що я знаю, чому так мало в книжках і у пресі письменницького слова про наших колег. Ми вічно не маємо часу; ми носимося з романами, драмами, повістями, бо це головне, а інші матеріали, які видаються не так важливими, відкладаємо на колись... відкладаємо на старість. І часто не встигаємо, — зітхнула.

Того ж вечора я продовжував розмову з Дариною Дмитрівною на розпочату тему. Власне, мене цікавили зеренця, подробиці, епізоди, які стосувалися її взаємин з Ярославом Галаном: я тоді працював над сценарієм про публіциста-трибуна, і мені був дорогий буквально кожний новий штрих з його життя і творчості; я навіть планував, що Вільде ввійде в мій фільм і розповідь про свої пайці-кавіші зустрічі і розмови з Галаном.

Вона, однак, рішуче відмовила:

— І то знаєте чому? — запитувала і водночас пояснювала свою відмову. — Десь-колись, здається, в університеті на вечорі, присвяченому пам'яті Ярослава Олександровича, я мала необережність висловитися, що Галан попри всю свою громадянську відвагу остерігався... і, остерігаючись, передчував свою смерть. У цьому він мені признався сам. А комусь із моїх критиків це не сподобалося... мені так передали. Деяким критикам хочеться бачити Галана тільки глашатаєм із бойовою сурмою, тільки з карабіном у руках. Та навіть його обкрадати? З одного боку, це правильно: Галан бійцівською своєю натурою схожий на непримиренного Івана Вишенського. З другого боку, Галан — це також глибокий лірик, філософ, першорядний драматург, полум'яний патріот рідної землі.

Був такий вечір, — продовжувала Вільде, — коли Галан прийшов до мене. У 1948 році мене обрали депутатом до Верховної Ради УРСР, і я з тієї щасливої пагоди збрала в себе вдома вузьке коло товаришів, серед них був також Ярослав Олександрович. Він, як завжди, до келішка майже не торкався, не виголошував палких тостів і промов, сидів собі тихо, слухав і усміхався. Коли ж прощався, то, цілуючи по-старомодному руку, сказав:

— Аж дух захоплює... так високо тебе піднесено. Та, на висоті перебуваючи, не зазнавайся. Час, як бачиш, стоїть суворий: іще не вгамувалася кривава бандерівщина, іще наша земля од війни не відпочила, іще йде ломка старого... а коли ламається, то часом за великим гуркотом якийсь там збайдужілий чиновник, запаморочений текучою днєю, може не почути людського болю. Тобі ж як депутатові і як письменникові належить чути все, і все тебе має боліти.

Таким різним і несподіваним міг бути Ярослав Галан.

Дарина Дмитрівна тоді роздумувала: чи різним, несподіваним, різким і добрим, немилосердним і щирим міг бути тільки Галан? Кожний письменник — це розлоге дерево, густо поросле гіллям... і на кожній гілочці інше листячко лопотить, інакша пташка співає, по-новому сонце переломлюється, інакше відлунюється пісня.

Воістину: не дерево — цілий світ.

Вона, мабуть, уявила себе деревом, в якому вміщений всесвіт, бо задихнулася:

— Мені інколи здається, що я живу тисячу років. Іще мені здається, що вмю підслуховувати людські думки. Тільки ви мене, Романе, не видавайте. Чуте?

— Я був підлітком, — якось розповідав я Дарині Дмитрівні, — коли роздобув книжку «Метелики на шпильках», яку написала жінка, що мала неукраїнське, інтригуюче прізвище — Вільде. Не буду сьогодні хвалитися, що пам'ятаю усі історії з повістей збірки, запам'яталося тільки, що книжка була в м'яких політурках... і ще пам'ятаю: тримаючи книжку в руках, я тоді уявляв собі метеликів, поприколюваних на шпильках терену. Чи був це символ людського страждання? Не знаю. Я, сільський підліток, був далекий від переживань довоєнної міщанської молоді, про що йшлося у книжці. Начитавшись Шевченка, Франка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, я вважав, що література повинна торкатися і описувати тільки «громадський чин», діяльність, яка йшла на користь цілому народові. У книжці Вільде мене на той час вразили приземлені інтереси міщухів, щось дуже «буденне».

— Цікаво, як би ви сприйняли мої «Метелики» тепер, через тридцять років, — перебила мене Дарина Дмитрівна. — Я вам колись принесу цей збірничок, десь він у мене є... Прочитаєте?

Свою обіцянку вона не виконала. І не можу ствердити, чи «Метелики на шпильках» старого видання збереглися

у бібліотеці Дарини Дмитрівни, зате свідчу, що, буваючи в хатах колгоспників — своїх краян, я випадково то тут то там натрапляю на старі, геть зачитані книжки з давньої читальняної бібліотеки. І хто знає, може, колись знову зустрінуся з книжкою «Метелики на шпильках», яка колись уперше відкрила мені письменницю на ім'я Ірина Вільде.

При нагоді, може, через тиждень, Дарина Дмитрівна повернулася до попередньої нашої розмови:

— Можете не повірити, Романе,— говорила,— але я весь час роздумувала над епізодом, про який ви оповіли. І знаєте, що мене схвилювало і що мене тривожить: я хотіла б дізнатися, як вплинула... ні, не конкретно котрась із повістей «Метеликів на шпильках», а будь-яка інша книжка, особливо мої «Сестри Річинські», впливали на характер, на душу читача? Що в ньому, в його душі зосталося від моєї книжки? Які думки збурила, переживання? Чи став він кращим? Бо ми, письменники, прагнемо... так, прагнемо, якщо не вголос, то потаємно прагнемо поселити добро в людському серці. Інакше навіщо писати книжки?

Я собі оце недавно отак фантазувала: пустити поміж люди на рік чи на два книжку з тією умовою, щоб вона повернулася назад до письменника... щоб повернулася з надписами, нотатками, з читацькими, може, сльозами або ж із його байдужістю.

Ви уявляєте собі письменника, який одержав назад з народних нетрів свою книжку, яку ніхто не прочитав... а коли й прочитав, то не заплакав над нею, не замислився, не скреготнув зубом, не сплотнів од ненависті, не застогнав від сердечного болю?

Може б, тоді менше поміж нами плодилося байдужих книжок?

У вересні 1945 року я вступив у Станіславське педагогічне училище, куди мене, босого і напівроздягнутого, але зате в капелюсі, привів мій краянин Василь Юрійович Процюк, який потім загинув від рук українських буржуазних націоналістів. При педучилищі в колишньому монастирі сестер-василіанок була в нас своя так звана базова школа, директором якої назначили переселенця з міста Холма Володимира Островського.

Почекайте, це був той самий Володимир Островський, який написав повісті «Опанас Тятива», «Під однією булавою» та інші свої твори, які були, щоправда, невисокого

гатунку і політично не завжди зорієнтовані, зате щедро друковані львівським видавцем Іваном Тиктором? Виявляється, той самий. Він міг ще про себе додати, що в Луцьку і в Холмі видавав «кооперативні часописи», неодноразово помилявся, однак після переїзду до Станіслава (тепер Івано-Франківськ) щиро хотів перебудуватися, в обласній газеті «Прикарпатська правда» неодноразово виступав з відповідними статтями. Журнал «Радянський Львів» видрукував його оповідання «Хочу бути мамою», а журнал «Україна» — новелу «Повернення».

Говорю про все це з певною поінформованістю не випадково. Старий, невисокий на зріст, щуплавий директор базової школи на своїх уроках педагогіки ділився з нами, першокурсниками, кожною своєю новиною, пов'язаною з його літературними успіхами. Пам'ятаю, він радів як дитина, коли Юрій Смолич, тодішній редактор «України», прислав йому телеграму про видрукування у журналі його оповідання.

Природна річ, що з десяток студентів училища, які пробували кволі свої сили на літературній ниві, «тяжіли» до Островського, давали йому читати свої перші витвори, очікуючи його присуду.

Інколи він запрошував нас на «літературні вечери» до себе додому в невеликий будинок на Потічній вулиці, яка тепер названа іменем Дмитра Макогона — батька Ірини Вільде. Голодне післявобізне студентство радо бігло в гості, щоб бодай вдосталь напиться чаю — вечори ми не випадково називали поміж собою «літературними вечорами».

Старий Островський з дружиною жив убого, видно, ледве зводив кінці з кінцями і, певно, наше чаювання влітало йому в копійчку, ми це розуміли і віддячувалися йому хто чим міг: хтось приносив ворчик привезеної з дому картоплі, хтось — камси, купленої просто з бочки на станіславському базарі, а хто брався за сокиру й поспішав до повітки нарубати старому дров.

Одного вечора, коли ми постукали у двері, на поріг вийшов сам господар і попередив:

— Будьте, хлопці, розумні: у мене в гостях Ірина Вільде — відома наша письменниця.

Вільде?

Я тоді вперше побачив «справжню» письменницю і, правду кажучи, був розчарований: я очікував від письменниці чогось виняткового, неземного, і в зовнішньому вигляді, і в поставі, і в розмові. Тим часом Вільде була вдягнута дуже просто — у грубий вовняний светр, розмова, яку вона вела за столом, теж не стосувалася літератури;

вона цікавилася у «папі» Островської про ціни на базарі, кілька разів допитувалася, чи можна дістати у спекулянтів «фабричне» мило. Зрідка письменниця запримічала нас, кількох літературних неофітів, які теж шишкли за столом, заохочувала «щось своє прочитати», але ніхто з нас, звичайно, не зважився, це було страшніше від будь-якого екзамену. Зрештою, вона не наполягала; вона навіть щиро нам радила «не забивати собі голови вершиками», «краще за цей час прочитати газету», бо в юнацькі роки всякий пише вірші, та це не означає, що всякий може стати поетом.

Мені тоді здавалося, що її трохи скептична розмова мене особисто не стосується, бо я зроду не писав віршів, проте я теж не посмів прочитати своє оповідання, дарма, що старий Островський підморгував мені куцистою бровою; я, тоді жовторотий максималіст та ідеаліст, який нахапався усього потроху з цілого світу, в тому числі і з Вільдишиних книжок, жадав бачити письменників з ореолами навколо голови... жадав, а тут, у витертому фотелі, сиділа повнява проста жінка, котрій я не міг повірити, що вона пише книжки.

І я пішов геть.

Пам'ятаю: Галицький парк забілів першим снігом; кінчалася осінь...

Вільде не любила згадувати про Володимира Островського. Коли я, бувало, розпочинав розмову про нього, то вона заплющувала під окулярами очі і вдавала, що не дочула, про кого мова. Були між ними якісь особисті конфлікти? Не знаю... Хтось говорив мені, що Островський, власне, мешкав у будинку на Потічній, який належав Макогонам. Хто його, переселенця, туди поселив?

Зате коли заходила мова про дружину Островського, яка після смерті чоловіка на початку п'ятдесятих років залишилася фактично без засобів існування, то Дарина Дмитрівна неодмінно записувала її адресу (ми з доцентом Львівського університету Павлом Йосиповичем Ящуком розшукали її в одному із старих будинків в Івано-Франківську на вулиці Дзержинського), щоб вислати їй якусь там суму допомоги.

І я знаю: грошей вона, щоб допомогти, ніколи не шкодувала.

Боялася тільки образити людину своєю поміччю.

— Я не беруся судити,— говорила Дарина Дмитрівна,— про політичне минуле Володимира Островського.

Кажуть, що якийсь Островський друкувався у «Краківських вістях». Може, це й він заробляв гріш і гріх? Та річ навіть не у гріхах... річ у тому, що у двадцятих—тридцятих роках у нашій західній «Галілеї» аж кишило від «писателів». Кожна газета, журналик, тижневик, видавництво (а їх було десятки і десятки, часом у «видавництві» сидів тільки один «пап директор», що був за сумісництвом друкарем, редактором і коректором), кожна партія і партійна вважали своїм обов'язком мати якогось «писателя».

Бралися за перо отці парохі і пани сотники з колишньої Української галицької армії, адвокати і дяки (був такий тижневик, здається, «Голос дяка»). Писали всі... зате не всі знали, де треба поставити «протинок» (як тоді називали кому), і не всі знали суть, завдання красного письменства: одні просто заробляли гроші, інші — політичне ім'я. Тому хто сьогодні згадує про «трилогії» і «дилогії» усяких Купчинських, Бабіїв, Матвіїв-Мельників? Згинули, пропали, щезнули...

І, може, правильно: щоб літературна нива родила, її треба удобрювати.

Вільде була безоглядна у своїх судженнях там, де йшлося про справжню літературу.

Ніде голці впасти.

Актовий зал Івано-Франківського педінституту був ущерть виповнений людьми; прийшли не тільки студенти, у зал ринули вчителі чи не з цілого міста, художники, «рядові» читачі. Хоч на афішах, розклеєних по місту, значилося, що у великому літературному вечорі, присвяченому двадцятиріччю возз'єднання західно-українських земель у єдиній радянській державі, братимуть участь місцеві літератори, усі знали, що окрасою програми стане виступ Ірини Вільде, яка спеціально приїхала на цей вечір зі Львова.

У п'ятдесяті, на початку шістдесятих років Дарина Дмитрівна часто приїжджала до Івано-Франківська: я бачив її не один раз в обкомі Компартії України, куди вона заходила до Олександра Олімпійовича Чернова — тодішнього секретаря обкому; бувала Дарина Дмитрівна в театрі імені Івана Франка, куди вона ходила в супроводі двох трьох старшого віку жінок, очевидно, її добрих знайомих; заходила також до редакції обласної газети «Прикарпатська правда», в якій інколи друкувала уривки своїх творів. Але на прилюдні виступи перед широкою аудиторією, як звичайно, письменниця не погоджувалася: «Я приїха-

ла до Станіслава як приватна особа і дайте мені чистий спокій з різними промовами», — відбивалася, бувало, коли ми, члени бюро обласного літературного об'єднання, на неї «наслідали».

Вільде ніколи не вміла виголошувати, як вона казала, «публіцистичних» промов: ні на трибуні письменницького з'їзду, ні на будь-яких зборах, а тим більше — на літературних вечорах; вона володіла хистом відмежовуватися від зайвого пафосу, помпезності, красивості, її виступи, часом і з найвищої трибуни, і навіть «писані», як вона їх називала, навдивовиж олюдюювалися, ставали простими і водночас задушевними бесідами, яким, проте, не бракувало ні глибини суджень, ні суспільних проблем. Секрет щирості і простоти її виступів, як мені здається, таївся у прагненні Дарини Дмитрівни скрізь і всюди залишатися самою собою: нічого мальованого, показного, наносного.

У педінституті її засипали такою кількістю питань, що коли б Вільде хотіла на всі відповідати, то, очевидно, не вистачило б цілого вечора, тому вона вибрала лише декілька записок, для неї, явно, найважливіших, і, вже не повертаючись до трибуни, кілька хвилин задумливо ходила, згорбившись, по сцені.

Зал улігся, притих.

— Ось тут мене запитують, — Дарина Дмитрівна підняла вгору аркушик з учнівського зошита, — ось тут мене запитують про те, як я стала письменницею і чому якраз нею стала? — Вона знову мовчки, згорблено ходила по сцені, мовби забувши, що в неї устромлені сотні пар очей. Потім зупинилася. — Якщо по правді, то я сама інколи задумувалася: чому стала письменницею і що вплинуло на мене, щоб обрати нелегку літературну ношу? Може, тут певну роль зіграла та обставина, що мій батько Дмитро Макогоп був народним учителем і письменником? Може, немаловажне значення мав той факт, що я росла в оточенні книжок? Книжки з раннього дитинства були для мене і радістю, і щоденним відкриттям світу, і скарбницею, з якої намагалася черпати мудрість. Певно, книжки і збурили в мені уяву, фантазію... Може, письменницею я стала тому, що жила на білому світі... зовсім у недалекому світі, у тих же Чернівцях, де я народилася... жила моя Ольга Кобилянська — дивовижна Жінка, яка писанням своїм приголомшувала мене, водила у глибини людської душі, учила, як до тієї людської душі придивлятися і прислухатися?

Так, як літератор я починалася від Ольги Кобилянської. Може навіть бути, що деякі риси з окремих героїнь

творів Ольги Юліанівни я, будучи молодою дівчиною, культивувала в собі — а отже, і як особистість, як людина я формувалася під впливом великої письменниці.

Та був ще один поштовх, чинник, який — я тепер так думаю — примусив мене взятися за перо. У 1927 році, коли я вже була по «матурі», тобто закінчила гімназію, мій батько одержав із Лукавиці або ж Веренчанки — точно нині не пам'ятаю, та це й значення не має, одно слово, із котрогось з буковинських сіл, де він раніше вчителював і де мипули мої дитячі роки, листа. Писав йому, здається, давній колега-учитель, котрий, як розповідав мій батько, не вбачав у своєму вчителюванні ні месіанства, ні служіння народові взагалі, в учителюванні, як і в кожній іншій «державній» службі вбачав тільки заробіток, можливість одержати певну кількість леїв, щоб більш-менш пристойно жити. Болі народу, нещадна експлуатація сільської бідноти і міського робітництва, жорстока румунізація усього громадянського життя — чого не міг, скажімо, спокійно спостерігати мій батько, і через те, власне, ми й перебралися з королівської Румунії до більш «демократичної» (це так тільки здавалося) Польщі, татового колегу певний час мовби не стосувалося, усе це було, як він писав, «політикою», для учителя головне навчити «штубака» читати і писати, щоб життя йому не видавалося аж надто вузьким і чорним.

І ось не витерпів старий, ще австрійський шкільний служака: він писав татові, що власть імуці порозсилали в усі мерії разом із циркуляром нумеровані гумові кії: хто заговорить у школі, у громадському уряді українською мовою, той дістане кием визначену параграфом певну порцію ударів. Усе українське заборонялося на віки-вічні, «та й нема, не було і бути не може на Буковині чогось українського, усе тут румунське: земля, небо, вітер, пісні, мова».

Так писав учитель.

Я ціпеніла над листом, списаним карлючкуватим, сказати б, «готичним» письмом, яким так колись пишалися наші інтелігенти, і, правду кажучи, мені тоді хотілося кричати: «Як можна заборонювати, викреслювати з ужитку мову, що живе сотні років, якою розмовляють мільйони людей, якою мислили і писали Шевченко, Франко, Коцюбинський, Леся Українка, моя богиня — Ольга Кубилянська?»

Та що я могла зробити?..

Моя Буковина була далеко, мій крик із Станіслава до Чернівців не долітав... та й перехоплять у Спятині на кор-

доні мій крик польська та румунська прикордонні сторожі.

То змиритися? Плакати? Скласти руки? А чи боротися? Але ж якою зброєю я могла боротися проти наруги над моїм народом? Очевидно, батько відчув мій збунтований настрій, бо поспішив на допомогу:

— Ти пробуєш, Дарцю, щось писати... Хто відає, може, писання твоє і буде твоєю вічною обороною рідної мови. Працюй, дитино.

На тому ж літературному вечорі в Івано-Франківську Дарина Дмитрівна розповідала:

— Ось тут мене запитують, коли письменники нарешті віддаватимуть борги: нема високохудожніх творів про робітничий клас, нема добрих романів про сучасне колгоспне село? По щирості признаюся: я цього питання не розумію. Чому пановний студент (або ж, буває, критик) вважає, що письменник повинен неодмінно бути комусь винним? Чому нема боржників серед юристів, лікарів, інженерів, а серед творчої інтелігенції прийнято їх шукати? Письменник — такий же робітник на народній ниві, як і інші... різниця тільки в тому, що він удесятикрат більше працює: не має спокою ні вдень, ні вночі, ні за столом, ні на березі моря, якщо він приїхав відпочити, з ним усі його написані і ще ненароджені герої, у ньому вирують світи, як безодні. І чи не досить йому тієї роботи? Навіщо ще говорити про за давнений борг?

— А взагалі,— Дарина Дмитрівна усміхнулася,— про борги, про обов'язки нам треба частіше згадувати всім. Ще замолоду я дала собі слово, що виберу час і нагоду й поїду в тихе румунське містечко Гура-Гомора, де народилася Ольга Кобилянська, походжу вузенькими його вуличками, подихаю повітрям — уклонюся чужій землі, яка дала нам велику письменницю. Уклонюся... і звідти візьму щось для себе, для свого збагачення, для своїх книжок, а отже, й для нашої культури. Проте поки що не виходить...

Я була в Японії, за океаном, їздила до Франції, відвідала ще чимало інших країв, а до Гури-Гомори недоїхала. І гризе через те мене совість.

А так поїду в Гуру-Гомору...

Наприкінці осені 1968 року я став мимовільним свідком розмови Ірини Вільде з Антоном Івановичем Шмигельським та Пилипом Федоровичем Гузюком, який написав цікаву трилогію «Сурми кличуть»; розмова спалах-

нула принагідно в кабінеті тодішнього директора республіканського видавництва «Каменяр» Петра Мокійовича Інгульського. Власне, чи не Інгульський, чоловік дотепний, де треба — веселий, а де уципливо-іронічний, і розпочав цю розмову, що, мовляв, хлопці (а «хлопцям» стукнуло ген-ген за шістдесят), отут сидячи, спробували, Дарино Дмитрівно, підрахувати ваші гонорари: п'ятитомник, що вийшов у видавництві «Дніпро», — раз, окреме видання «Сестер Річинських» — два, російський переклад цього ж роману — три...

— Я могла б, Петре, — перебила весело Дарина Дмитрівна, — загнути і четвертий палець, і п'ятий, і шостий, бо такі на правду немало копійку заробляю. Маю таке оповідання «Кури», — і воно несе золоті яйця. І гадаю, нема в цьому нічого поганого: кожен повинен жити з свого ремесла. Я пам'ятаю часи, коли український літератор в умовах буржуазної влади ледве зводив кінці з кінцями: Козланюк розповідав, що, бувало, місяцями недоїдав, Галап брався за переклади, Тудора підготовували в рідному селі. Я особисто гарувала, як проклята, у коломийському часописі «Жіноча доля», заробляючи там нужденні копійки. І коли я тепер маю чесно зароблений гріш, то ним тішуся і маю куди його пустити: діти, хата, поїздки, книжки.

— А я ось безгрішний, — промовив сумовито Антон Іванович Шмигельський, котрий, як відомо, писав поволі, видавався дуже рідко.

Дарина Дмитрівна відрізала йому, як бритвою:

— Ви не безгрішний, Антоне Івановичу, ви без грошей. Поетам треба точніше висловлюватися. Та, зрештою, хто вам завинив у тому, що сидите на пенсії? Чи не маєте пера? Чи висохла ваша чорнильниця? Чи відспівала своє ваша душа?

Вона не розуміла людей, які дарма, що числилися членами Спілки письменників, фактично роками і десятиліттями нічого не робили. І річ навіть не в тому, що Вільде по-людському дивувалася: з чого живе той чи інший член Спілки, річ у тому, що до письменницької роботи вона ставилася, як хлібороб до оранки і до жнив: треба орати і треба сіяти.

Коли Петро Інгульський піднявся з ліжка після інфаркту, то роздобув японський магнітний браслет, що нібито, якщо носити його на зап'ясті лівої руки, нормалізує кров'яний тиск.

— Тепер буду жити з цим чудо-браслетом сто років і два дні,— жартував, як звичайно, Петро Мокійович.

— Нащо, Петре, аж так багато,— цілком серйозно заперечила йому Вільде.— Я б вам, Петре, відміряла часу рівно стільки, скільки потрібно для написання роману чи, може, великої художньо-публіцистичної книжки про ваше рідне Поділля. Це мало... і це багато. За Верховиною у горах мепі показували обіч дороги стару церковцю, яку гуцул будував ціле своє життя, бо йому, бачите, приснилося, що відразу помре, як тільки-но закінчить будівництво. Тому й розтягував, сердега...

— Чому, власпе, про Поділля? — допитувався Інгульський.— Я половину свого життя прожив у Львові.

— Е, ні, Петре, львівське ваше життя — це редакційно-журналістська сушта: наради, «засідання» з приятелями і так далі. А Поділля — це криниця, з якої ви найперше напилися води. Ви ж бо знаєте, як пахне на Поділлі вода? І повірте мені: цього досить, щоб написати роман. Один відомий російський художник, здається, Аркадій Пластов (Вільде любила живопис) писав: митцеві інколи досить понюхати китичку сухих трав, зібраних в отчому краї, щоб відчутти свій вічний зв'язок із рідною землею. Їшпанзілля, зрештою, не обов'язково повинно бути пахучим полином... досить іноді хлюпнути водою в обличчя, досить пошуму смerek, запаху диму, двох-трьох слів із пісні. Правда, усе це хвилює і болить,— журилася Дарина Дмитрівна наприкінці.— А ви, Петре, такий красивий і талановитий, носите від хвилювання японський магнітний браслет,— і хитала докірливо головою.

Не один раз я бачив її розгніваною.

Діялося це в редакції івано-франківської обласної газети «Прикарпатська правда», де в одному з кабінетів засідала секція прози обласного літературного об'єднання. На цей раз, приїхавши зі Львова на річні звітні збори літоб'єднання, секцію вела Дарина Дмитрівна.

Нас у секції нараховувалось не так уже й багато, може, з десять молодих літераторів, тому Дарина Дмитрівна кожного з нас слухала уважно, розбирала наші новели й оповідання буквально, як вона казала, «на патички», «щоб зблизька було видно, чи є у вас, хлопці, бодай невеликий вогник до писання». Зрозуміла річ, кожне слово відомої і авторитетної письменниці було для нас законом і откровенням. Один із нас навіть сказав, що коли б у своїй початковій творчості ми мали Дарину Дмитрівну за вчительку, то, мабуть, не так довго, як це звичайно

практикується, тупцювали б перед літературними порогами.

Вільде на це відповіла:

— Даремно ви маєте на мене велику надію. Це тільки вчені-філологи знають, як писати художні твори... чи принаймні їм так здається, що вони це знають. А мені, літераторові з тридцятирічним стажем, мусите повірити, що не знаю і вас не можу навчити, як написати гарне оповідання, повість чи роман. Кожного разу приступаю до нової роботи з сумнівом: а чи вдасться?

Правда, я знаю, як не треба писати; це знання приходить з досвідом: обічешся і вже наступного разу голими руками жар не будеш брати. Отак. Ось тут я вас, хлопці, і вчу, як не треба брати вогонь голими руками.

«Вільдишина наука» в цьому плані була безкомпромісна: у своїх вимогах до початківців відчувався максималізм, вона не давала скидок ні на «тему», ні на «молодість». «Читач не бачить: старий ти чи молодий, досвідчений чи школяр... читач розгорнув книжку і чекає від тебе сотворення сімох чудес світу», — говорила вона.

У розпалі розмови про літературну майстерність підвівся чорнявий учитель з Коломиї Михайло К. Він мав скептичну і трохи зарозумілу натуру, писав вірші і прозу — чимало своїх речей устиг видрукувати в обласній та районній газеті, ця обставина, очевидно, притупила в ньому самокритичне ставлення до власної творчості, бо випалив:

— Я ось, Дарино Дмитрівно, трохи бавлюся у літературу і хотів би послухати, що ви з приводу моїх творів скажете.

І треба було в цю хвилину бачити Вільде. Її мовби хтось ударив батогами. З-перед наших очей зникла весела, жартівлива жінка, яка вміла про високі матерії говорити простими словами; із-за стола підвелася сувора, зблідла жінка, яка ледве стримувала себе, щоб не підвищити голос. Брови її нахмурилися, а очі за окулярами чомусь заплющилися. Вона, певно, збиралася накидати Михайлові і всім нам гору гнівних слів, обмежилася, однак, кількома фразами:

— Прикро мені, юначе, чути від вас таке... Для мене література з самого початку і до сьогоднішнього дня була і є тяжким і каторжним, і ще похвалюся — солодким трудом. А ви втяли: «бавлюся у літературу». В такому разі... чого ви тут, земляче? — і вона очима показала на двері.

Через багато років на урочистостях у Львівському театрі імені Марії Заньковецької з нагоди 70-річного юві-

лею Грини Вільде, вручаючи їй вітальний адрес від редакції журналу «Жовтень», я згадав про цей давній випадок як про свідчення великої вимогливості письменниці до самої себе і до своїх колег. Вона вже за сценою шепнула мені на вухо:

— Ви знаєте, Романе, я пам'ятаю про цей випадок... тільки не пам'ятаю, чи насправду я вигнала того початківця з секції?

— Здається, таки вигнали.

— І він не заходив опісля більше?

— Ні, не заходив ні через рік, ні через десять.

— То значить, я не помилилася,— Вільде полегшено зітхнула.— Тепер бачимо, що був це випадковий перехожий, який хотів «побавитися» з літературою, мов із легковажною дівчиною. А тут, чоловічку, поту треба та й поту. І треба мати святу мету.

Я часто розпитував Вільде про її стосунки з Ярославом Галаном.

— Ви були друзями? — спитав її яось.

— Не буду собі приписувати того, чого не було,— відповіла вона чесно.— Галан узагалі не належав до товариських людей; було в мене таке враження, що він, делікатний, високоосвічений чоловік, боявся надокучити когось своєю присутністю. Але зрідка, у певні благословенні хвилини, він просив мене посидіти з ним десь у сквері чи пройтися по парку.

Він тоді багато і гарно говорив.

Як звичайно, розповідав про Анничку Генік із Нижнього Березова — свою першу дружину і незів'ялу любов; він ніяк не міг,— дарма, що минуло багато років, а в тих роках пролягла страшна війна з мільйонами смертей...— він ніяк не міг змиритися з тим, що її нема.

А яось признався мені:

— Хто б повірив... Інколи я й сам не второпаю, чого приходжу на Піскову вулицю у Львові, стаю навпроти будинку, де ми колись з Анничкою зняли своє перше в подружньому житті помешкання, вдивляючись у велике вікно на першому поверсі і чекаю... Чекаю кого? Може, появиться у вікні моя Анничка? А чи виглядаю свою молодість?

Яось у редакції журналу «Жовтень», членом редколегії якого Дарина Дмитрівна була кілька десятиліть, я спитав її із цілком звичайної цікавості:

— Ви багато їздили по чужих краях, зокрема були й

за океаном. Здибалися з різними людьми — пашими крайнами — з добрими, прогресивними, з так званими нейтралами і з відкритими ворогами. Що вам найбільше запам'яталося?

Вона сумно похитувала головою.

— Багато чого мене вражало, а найбільше — жалюгідність існування людей, які в силу обставин виявилися викинутими чи навіть виплюнутими із надр свого народу. Я лякалася їхньої злості і разом із тим кожного разу вражала їхня чорна безвихідь. Котрогось дня, пам'ятаю, після диспуту-суперечки за «круглим столом» (тоді так було прийнято), я роздавала своїм опонентам гуцульські сувеніри, які мала з собою. Вважайте, був це дріб'язок: якісь там ручки, дерев'яні писанки, кілька баранців, виліплених із бриндзи. І всі вони, професори університетів, інженери, навіть «письменники в екзилу» — люди, вочевидь, забезпечені, багаті, у цю хвилину видавались мені жебраками; я тоді осягнула їхню жебрацьку суть: нічого вони за душею не мали рідного, я перемагала їх, знищувала навіть лакованою писанкою з Косова.

А один із них зітхнув:

— Ех, пані, якби ви привезли мені з рідних сторін бодай камінець. Розумієте, бодай камінець!

Я колись, Романе, про це напишу. Може, це буде повість... може, розділ роману.

Не знаю, чи в архіві Дарини Дмитрівни збереглися нотатки про цей заокеанський епізод, признаюся тільки, що я сам із нього скористався у своєму романі «Кам'яне поле».

Багатогранний талант мала Дарина Дмитрівна: доступна простота поєднувалася у неї з глибокою інтелігентністю, лагідність і доброта змінювалася тонкою іронією, навіть сарказмом, невимушеність повсякденної, сказати б, побутової мови, її прагнення не випинатися з-понад «рядового» — а в її творах бездонне багатство лексики і своєрідний, сучасний вільдівський стиль.

Протягом одного червневого дня я мав нагоду спостерігати за нею у Москві, куди ми їздили з нею та Ростиславом Братунем на V з'їзд Спілки письменників Радянського Союзу. Власне, з'їзд закінчився ще вчора, сьогодні ми мали до обіду вільний час — і Вільде потягла мене до ГУМу. Було таке враження, що це інша жінка, зовсім не та, з якою ми протягом кількох днів сиділи в Кремлі, слухали виступи письменників і самі жили літературними турботами; вона навіть переодяглася в якусь неоквирипу

сукню, під пахву взяла брезентовий мішок, який у ГУМі і в ЦУМі наповнювала різними речами, при цьому встигала не тільки пожартувати з продавцями, прицінитися до товару, а й перепробувати ту чи іншу річ на міцність, чи, скажімо, матеріал не рветься і не мнеться. Від прилавка до прилавка шпарко бігала — ні, не омудрена роками, талановита письменниця, а звичайнісінька проста жінка, мати, бабуся, якій баглося привезти додому кожному із своїх рідних якийсь подарунок; з чималеньким брезентовим мішком, який у гузирі брався на очкур, Вільде не виглядала ні смішною, ні неприродною.

Вільде скрізь залишалася Вільде.

Того ж дня надвечір на Внуківському аеропорту я побачив іншу Вільде. І була вона інакшою не тому, що не мала при собі мішка з різним крамом і що одягла таки в Москві куплений елегантний капелюшок.

Інакша вона була обличчям, очима.

Вона стояла і мружилась, спостерігаючи за літаками; потім, ураз щось пригадавши, добула з ридикюля клаптик паперу, олівець і швидко щось записала... записала, мабуть, якусь думку, картину — і видно, зраділа знайденому, поміченому, бо вся аж засвітилася.

Я хотів спитати, що, власне, вона записала, однак не поспів...

Кажуть, її архів складався з безлічі клаптиків паперу, списаних її виразним почерком. Кажуть, вона любила писати, лежачи посеред паперових клаптиків.

Я особисто не можу похвалитися, що належав до близького кола її друзів; я ніколи не дозволив собі назвати її «нанашкою», як це залюбки робили Дмитро Павличко та Роман Іванчук. Ці два непересічні таланти в нашій літературі мали право на таку «родинну» сфамільярність, вона обох їх любила, часто підкреслювала до них свою прихильність.

До неї приходили із співанкою:

Нанашко, нанашко та й нанашко,
Без Вас нам було би дуже тяжко!..
Якби Ви за нас не дбали,
Ми би зле се почували.

Ой, скільки-м по Львову находивсі,
Та все до нанашки прибудивсі,
Бо нанашка — жінка добра,
А до того ще й хоробра...

У 1936 році львівське Товариство письменників і журналістів імені Івана Франка оголосило конкурс на літературну премію. Учасників конкурсу назбиралось чимало, серед них такі відомі на той час письменниці, як Катря Гринівичева — авторка цілої низки історичних романів і Наталена Королева — високоосвічена, європейського «штибу» письменниця, якій, проте, не заважало замішувати свої твори на крутому тісті містики. Взяла участь у конкурсі також молода, по-справжньому ще нікому не відома Ірина Вільде.

І перемогла.

У різних газетах і журналах, що були органами певних партій і груп, критики з цього приводу вдарили в щити: «Молода літератка у своїх творах майже не піднімає проблем нашого національного життя. Тож за що їй присуджено таку високу нагороду?»

Вільде за премією не прийшла, однак написала членам журі листа:

«Не обіцяю нічого наперед.

Зрозуміло і природно, що при найліпшій волі не можу взяти під увагу всіх домагань критиків різних напрямків і всім їм старатися в майбутньому догодити.

Одне знаю наперед, що скоріше перестала б писати, ніж дала б себе наломити силоміць до чогось, що не відповідало б моїм поняттям про літературу...»

З «Окрушин» Ірини Вільде:

«У жодній галузі мистецтва немає стільки самозванців, як у літературі. На щастя, брак таланту робить їх нешкідливими для суспільства».

Розмова з Тарасом Мигалем:

— Даріє Дмитрівно, Ваші біографи, між іншим Кость Волинський, пише у своїй передмові до Вашого п'ятитомника, що Ви працювали над романом «Сестри Річинські» двадцять п'ять років? Чи це справді так?

— Напевно так, коли взяти час від зародження задуму до остаточної крапки...

— Волинський називає Ваш роман «унікальним» за всебічністю охоплення найрізноманітніших життєвих явищ і процесів, поданих у пайтіснішому, нерозривному зв'язку. Скажіть, будь ласка, відкрийте нам, своїм молодшим колегам, секрет такої композиційної синхронності. Ви ж знаєте, що композиція, особливо в багатоплановому романі — це один із пайгрізніших «підводних рифів». Як же це — запитаємо попросту — це Ви робили? Обмірко-

ували задалегідь план дій кожного персонажа індивідуально, а потім уже творили мережу взаємин дійових осіб між собою?

— Дозвольте мені сказати, як воно насправді малося. Роман, як я це підтвердила, писався дуже довго, але не тому, що я мала труднощі творчого характеру, а просто через різні побутово-сімейні неполадки, іноді на рік відривалася від роботи над своїми сестрами, а крім того, я паралельно писала повісті і оповідання з сьогоднішнього життя. Коли ж ідеться про «Річинські», то я мала тільки раз одну трудність, коли після обговорення першого варіанту у Спілці письменників (у Львівській організації. — *Р. Ф.*) я зрозуміла, що родина Річинських не живе на безлюдному острові, їй треба буде пов'язати з тією дійсністю, яка її оточує. Це забрало мені кілька днів часу — просто я мусила **ПОБАЧИТИ** людей, що в тій чи іншій мірі будуть мати відношення до родини отця каноніка Річинського. Коли це сталося — відпали від мене автоматично всякі «труднощі». Я вже не думала ні про композицію, ні про ліплення характерів, ні про фон — усе це якось (не боюся вжити цього слова) пливло, зав'язувалося стихійно.

— Прошу пробачення, але такі процеси не відбуваються «стихійно».

— Якщо не подобається це слово, то можете замінити його іншим... я писала, як у трансі... просто ніби хтось диктував, а мені належало тільки механічно записати. Легкість, з якою народжувалися мої сестри, не можу зрівняти з нічим, що появилася на світ з-під мого пера. Одна тільки насолода і більш нічого...» (*З архіву Т. С. Мигаля*).

У двері несподівано подзвонили.

Я клацнув замком.

На порозі квартири стояла здивована Дарина Дмитрівна.

— Але ж... тут, на Маяковського, мешкала моя давня знайома — лікар-певропатолог Олена Іванівна. І раптом — ви?

— Ми помінялися квартирами, — відповів я коротко.

— Як просто міняємо хати, міста, друзів, — розговорив редакторе? — Вона виглядала стомлено, я знав — удома лася Вільде за філіжанкою кави. — Ви про це думали, мала повно неприємностей, хвороб... хвороби, власне, і пригнали її до лікаря; інша, мабуть, ударилася б у жалі, а Дарина Дмитрівна, протерши скельця окулярів, дивилася на мене вимогливо і навіть осудливо, мовби я був

винен, що люди, часом зірвавшись з рідних місць, міняючи міста і села, мандрують з одного кінця країни в інший.

— Може, так легше жити?

— А навіщо «легше»? І хто, власне, сказав, що «легше жити» означає «щасливіше жити»? Моє життя, наприклад, не було ні легке, ні просте... самих бід скільки я знала, а проте можу похвалитися: життя моє повне, по-людському щасливе. Зрештою, — вона обірвала саму себе, — якщо я уже у вашій хаті п'ю каву і розмовляю з вами про сенс життя, то чи не можна повернути нашу розмову на ділову основу?

— Наприклад? — Не тільки мене, а й багатьох її знайомих часом дивувало або й шокувало вміння Дарини Дмитрівни відразу переключатися на іншу тему.

— Наприклад, я уже давно ношуся з думкою, щоб зафрахтувати автобус, посадити в нього письменників і поїздити по місцях, зв'язаних із життям і творчістю наших попередників. Поїхали б до Стефаника в Русів, провідали б у Снятині Марка Черемшину, в селі Кобаках під самими Карпатами спочиває селянський поет Дмитро Осічний. В Івано-Франківську — могила мого батька, Дмитра Макогона. А ви колись бували в Лоліні — у селі першого Франкового кохання? Знаєте, що мене там вразило? Розбитий хрест із могили отця Рошкевича... того самого, який розлучив Франка з Ольгою. А як нам необхідно поїхати до Леся Мартовича в Монастирок — це недалеко від Львова. Я про Мартовича часто думаю... цей оригінальний талант заслуговує набагато більше уваги істориків літератури, а сумовите, трагічне життя і самотня смерть вимагають художницького осмислення у романі чи повісті.

На нас чекають також Юрій Федькович і Ольга Кобилянська в Чернівцях, Тимофій Бордуляк у селі Великий Ходачків на Поділлі, Стефан Ковалів у Бориславі, Наталя Кобринська в Болехові, Осип Маковей у Заліщиках, Кліментина Попович на Тернопільщині...

Ні, не уявляю собі, що це має відбутися туристичний автопробіг чи навпаки — запалення свічок на могилах відомих і менш відомих письменників; має це бути... як би це сказати... нагадування самому собі: ось стільки поперед було робітників на письменницькій ниві, а це означає — на ниві народній. Я твердо переконана: ніяке письменницьке слово в народній масі не пропадає, ніяка думка не засихає, навпаки — постійно кільчиться, живе, множитья, пнеться вгору.

То як? Ідемо? Якщо ідемо, то почнемо з Канева. На

священній цій горі на тебе нападає і трепет, і страх, і гордість за свій маленький талант, за те, що й ти засіваєш своє зеренце на тому ж полі, яке засівав-орав Шевченко.

Знаю це по собі...

З «Окрушин» Ірини Вільде:

«Секрет майстерності митця полягає у тому, що жодного секрету в нього нема. Є просто талант».

З інтерв'ю у журналі «Радянська жінка» (травень, 1967 р.):

«Шістдесят років ще не дають права на ювілей у повному значенні цього слова. Це скоріше дата для того, щоб мати моральне право звітувати перед народом з того, що вчинив у житті і творчості...

Отже, повинна вам сказати, і було б дуже прикро, якби ви на мить засумнівалися у правдивості сказаного, що своє шістдесятиліття сприймаю як друге, але досконаліше народження. Прошу мені вірити, що я не перебільшую, а навпаки, з пошани до цифри дещо стушкую свій ентузіазм. Образно стан людини в моїм віці можна порівняти до враження туриста, який по довгих і томливих переходах досягнув вершини гори. Як вільно і глибоко дихається тут! Яка широка панорама відкривається довкола!

— Ваш перший спогад з дитинства?

— З першим спогадом, коли взяти, що йому не менше 57 років, то як із сном. Згубився, розплився у небутті початок і кінець, а залишилася одна деталь: надвечір'я, зима, тепло в кімнаті, пахне свіжою кавою. Я сиджу на високому стільці, ноги обплела об його ніжки і придивляюся, як посеред хати тато танцює з мамою. Пізніше мама підтвердила, що дійсно така сцена була, мама вчила тата вальса «вліво». Оцей танець, оцей перший свій свідомий спогад з дитинства став навіть символом щасливого життя нашої сім'ї...»

— Ми назагал приятелюємо з професором Рудницьким, але... — розповідала, бувало, Дарина Дмитрівна, коли розпитували про її приятелювання з відомим критиком і літературознавцем, професором Львівського університету імені Івана Франка Михайлом Івановичем Рудницьким. — Але кожний із нас залишається на своїх позиціях. Втім, я інколи сумніваюся, чи шановний професор мав «свою позицію»? У мене таке враження, що він записався у «вічні критики», якому не подобається все і вся, для нього

важливо лише власна думка. Це тим більш прикро, що Михайло Іванович високоерудований чоловік, з його знаннями, талантом він міг би і повинен був зробити для української культури набагато більше, ніж зробив.

Я багато разів спостерігав у Львівській організації Спілки письменників України, як розмовляла Вільде з Рудницьким, і завжди помічав, що Дарина Дмитрівна в товаристві професора почувається незатишно, мовби боялася, що він за своєю звичкою знайде привід, щоб уколоти її поміченим у «Сестрах Річинських» чи в котрійсь повісті недоліком; професор, як це знала Вільде, умів це робити досконало. Їй також передали, що Рудницький у приватній бесіді з одним із колег-письменників «не визнав» «Сестер Річинських», бо, мовляв, роман традиційний, бракує у ньому... європеїзму. Це боліло письменницю, бо як-не-як, а Рудницький був її літературним хрещеним батьком, видрукувавши в «Ділі» у далекому тридцятому році її першу новелу.

Однак вона не зважувалася боронити перед суворим критиком свої твори. По-перше, Михайлові Івановичу важко було щось довести. По-друге, було б смішно заперечувати, що в її романі і в повістях немає прикрих прорахунків.

Вона розмовляла з Рудницьким переважно про свої закордонні мандрівки, про сімейні турботи, обговорювала міські новини («Чули-сте, професоре, трамвай на Городецькій перевернувся?») і ніколи не починала бесіду про власну творчість, задуми.

— Я не можу пояснити, чому наші розмови з Рудницьким кружляли навколо літератури, але в літературу, як звичайно, не вторгалися, — розповідала пізніше Дарина Дмитрівна. — Може, тому, що я відчувала: Михайла Івановича мовби не боліли, не цікавили наші успіхи і невдачі... А втім, може, я помиляюся?

Та все ж, здається, восени сімдесятого року я мимоволі став свідком великої «літературної баталії», яка розгорнулася у львівському парку імені Івана Франка між Дариною Дмитрівною і Михайлом Івановичем Рудницьким.

Власне, зачепив біду сам професор. Він поволеньки дибав собі алесю догори, відпочиваючи, певно, після університетських занять, бо задирав шпакувату бороду вгору — спостерігав, як із дерев спадало, кружляючи, листя; інколи він зупинявся і тоді здавалося, що професор ловить вухом і душею щемливий шерхіт осіннього парку.

Ми сиділи з Дариною Дмитрівною на лавці поблизу

кінотеатру і ще здалека помітили Рудницького, його зушники і надслуховування.

— Може, він надслуховує... чує, як восени минається наше життя? — промовила Вільде сумовито. — А взагалі — це на нього не схоже... я не можу гарантувати, що наш шановний професор, приміром, помітив колись, як розбухає на гілці брунька, як дерево розпускає цвіт. Він вічний сліпий скептик.

Професор, гейби зачувши її слова, бо заледве порівнявся з нею і почав глузувати з самого себе:

— Хе-хе, старію, певно, бо раптом, прошу вас, забатлось послухати в парку осінь. Раніше ні лірики, ні меланхолії за собою не помічав, — засміявся дрібно. І, урвавши сміх, спитав: — А ви, шановна Дарино, чекаєте тут хвилини натхнення?

— Ми чекаємо всякого доброго добра, професоре, — відбила удар Дарина Дмитрівна. — Ми ще чекаємо... нам потрібне натхнення, бо маємо поле попереду, позаду, навкруг.

— Ви впевнені, що поле ваше, шановна Дарцю, засіяне, що дасть воно врожай, що нападки не потопчуть його, не переорють і не посіють на ньому інші злаки?

— Я буду щаслива, якщо з посіяного мною уціліє у століттях хоч би один колосок. Це, мабуть, щастя для письменника прорости в інших століттях поміж іншими, але рідними людьми бодай одним зеренцем. Бо з чого, врешті-решт, складається народна культура?

— Чи варто задля цього... задля одного зеренця жити і писати грубезні томи? — скривився Михайло Іванович.

— Варто, дорогий мій професоре. — Дарина Дмитрівна підвелася і взяла старого під руку. — І ви це самі чудово знаєте, як твориться духовний хліб людський. Та хіба спечеш хліб, не мавши у скринях зерна? Ну, признайтеся: говорить у вас добра людська заздрість? Правда? — Вільде, як молода, зазирнула Рудницькому в його гострі, насмішкуваті очі.

Я чекав, що старий професор відмахнеться, щось там гостре відріже, а він несподівано, мабуть, для самого себе цмокнув її у руку.

— Хто знає... хто знає, Дарцю, може, маєш рацію? — І, не попрощавшись навіть, потюпав, похитуючи головою, далі.

— Енциклопедія ходяча, — промовила згодом Вільде, маючи на увазі Рудницького. — Тільки здається мені, що несповна він використав свої знання... як на мене, щось бракувало в його літературознавчій роботі. Може, відчуття

зв'язку з землею, з людьми, з історією? Колись, за санаційної Польщі, ми деколи з ним зустрічалися (бо не зчата я могла вирватися з своєї Коломиї до Львова), і не раз ламали списи в суперечках. Запам'яталася наша літературна сварка десь у тридцятих роках, коли у кварталнику «Ми», що виходив, здається, у Варшаві, появилися роздумування «всезнаючого», як його тоді називали, критика Рудницького про те, що в українській літературі мало «європейських творів», що українські письменники не прагнуть сягати світових вершин, свою творчість орієнтують переважно на «домашній» ужиток.

Я тоді нагородила йому купу дурниць, але попри все виказала також, що в українській літературі ТАКА історична доля: вона мусить бути і сторожем свого слова, і вчителем народним, і будівничим, і будителем, і сурмою, і мечем...

Сказала я йому тоді:

— І прикро мені, що ви цього не розумієте.

Він мені признався:

— Я, може, і розумію, Дарцю, та кликати когось утору треба.

— А хто буде в долах орати?..

...Я не впевнений, чи точно передав випадкову розмову Вільде з Рудницьким, зате намагаюся зберегти її зміст і дух.

І хочу ще додати, що Вільде, не зважаючи ні на що, глибоко шанувала Михайла Івановича Рудницького. Коли професор помер, то вона сумувала:

— Направду шкода цієї унікальної людини. Він кликав нас у гори, на вершини... І, може, мав рацію, коли посміювався з нашої боязні висоти? Тільки я гадаю, що можна піднятися високо, стоячи і на рівній царинці.

Переді мною сиділа радіожурналістка одного з львівських заводів Романна Володимирівна Данилюк, яка поспішила в редакцію «Жовтня» поділитися своїми спогадами про письменницю. Виявляється, вона була дуже близька до сім'ї Полотнюків, Дарина Дмитрівна навіть назвала Романну Володимирівну названою донькою.

— Знаєте, чим мене, сироту, захопила Дарина Дмитрівна? — розповідає Романна Данилюк. — Людністю, умінням відчутти і зрозуміти чужу біду. Я познайомилася з нею на засіданні літературної студії у Львівському університеті 1961 року, коли тільки-но була на першому курсі журналістики. Познайомилася і приросла до неї; бувала

в Полотнюків часто вдома, допомагала в господарстві, разом із Дариною Дмитрівною ходили в Шевченківський гай полежати на сонці.

Першим подарунком від Вільде була книжечка з дарчим написом, другим — чудове зимове пальто (бо надворі стояли холоди, і Дарина Дмитрівна, мабуть, відразу помітила, що я бігаю не в дуже теплій одежині).

Я слухав Романну Володимирівну, потім читав її спогади, які вона написала на декількох сторінках, а переді мною стояла жінка, яка купила для сироти пальто.

Порив. Простота. Практичність.

З промови Ірини Вільде, яку вона виголосила під час вручення їй республіканської Державної премії імені Т. Г. Шевченка 14. 04. 1965 року:

«Сьогодні я вклоняюся буковинським селянам за ту соковиту і дотепну мову, якої воли мене навчили, за їхню щирість і доброту характеру. Щоразу, коли я мандрую у рідний куточок через Прут, у мене сильніше б'ється серце. Думаю, що для кожного письменника дорога його «мікробатьківщина», через яку він осягає свою щирою любов'ю усю нашу велику, рідну радянську землю...»

З інтерв'ю у львівській газеті «Вільна Україна» (6. 05. 1977 року).

«Кореспондент. Дарино Дмитрівно, Ви написали багато книг, яку ж вважаєте найкращою?»

Ірина Вільде. Найкращою... То, знаєте, як діти для матері: котрий палець не вріжеш — однаково болить. В кожному вклала багато праці й сил. Справжню оцінку може дати лише читач...»

З «Окрушин» Ірини Вільде:

«Заздрити таланту чи генію ніби нерозумно хоч би тому, що їх не можна відняти в тих, що наділені цими дарами природи, і використати для себе».

На засіданнях правління Львівської організації Спілки письменників на письменницьких зборах, на засіданні редколегії журналу «Жовтень» вона не тільки голосно ставила питання про «письменницьку честь», а й дбала також, щоб до цієї чистої честі не прилипла навіть найменша брудна бадиліпка: «Бо як-не-як — говоримо від імені народу, а це накладає на нас тягар обов'язку», — повторювала.

Водночас Дарина Дмитрівна турбувалася, щоб ніяке

письменницьке ім'я — часом найменше — не загубилося, не стерлося передчасно в людській пам'яті. Вона була твердо переконана, що навіть неголосне ім'я, певеличкий, може, творчий набуток того чи іншого літератора не пропадає без сліду, а бодай на грам збагачує вагу нашої літератури.

— Я переконана, — розповідала Вільде в редакції «Жовтня», — що коли письменник виоре на своєму полі бодай одну скибу — праця його залишиться навіки. Пам'ятаю, на початку тридцятих років, коли я працювала в Коломиї, до моїх рук потрапила книжечка, яка називалася «Новіі пісні». Видав цей пісенник відомий коломийський видавець М. Білоус ще в 1910 році. Автор Дмитро Третяк. Погодьтеся, що це ім'я нічого не говорить не тільки рядовому читачеві, а й, мабуть, обізнаному літературознавцеві. Тому я доволі скептично переглянула «Новіі пісні для старих і молодих», вони не мали ніякої мистецької цінності, у них переважала дидактика, моралізаторство, «практичні», так би мовити, поради. І ось через десятиліття у гостині в одного знайомого в Шешорах на Косівщині, де я того разу літувала, старий гуцул, який «заприсягся горілку пити», несподівано запропонував мені послухати «співану деклямацію», що «зажурилися орендарі, що будуть робити, що не хочять господарі вже горівки пити. Ходять собі, раду радять, носи попускали, бо застави і процеси навіки пропали». Була це, виявляється, «співанка» з примітивного Третякового збірничка, яка не тільки не загубилася у народі, а й, як свідчив мій новий знайомий, «мала на пияків неабиякий вплив, бо вчила до корчми не ходити і голову вгору тримати».

Я могла дивуватися, скільки хотіла — і мусила-м визнати точність вислову нашого першодрукаря Івана Федорова, який слово прирівняв до зернини.

А хіба археологи у своїх розкопах не знаходять зерен, яким «від роду» тисячу років і які не втратили здатність і сьогодні скільчитися у ріллі і зійти. А хіба, хлопці мої, не розбруньковуються у наших душах, не живуть, скажімо, поезії маловідомого селянського поета Павла Думки або ж Володимира Шашкевича, сина Маркіяна, якого так рідко згадуємо?

Однак як ще багато імен припорошено часом, а їх треба друкувати, ставити на службу радянській культурі. Усі, приміром, пам'ятаємо, що Іван Франко дуже ревпо дбав про поетичне зростання Уляни Кравченко або ж Кліментини Попович, проте забуваємо, що ці імена появляються у збірках чи в антологіях від випадку до випадку.

Ще мало популяризуємо авторів революційних «Вікон». Здається, тільки один раз видавався такий відомий селянський поет з Покуття, як Дмитро Осічний. І ще візьмемо Володимира Хроновича з Снятина — який це був талановитий гуморист, котрий, до речі, дебютував ще у двадцятих роках — писав веселі оповідання про сумне життя народних учителів. Після його смерті жодне видавництво не заходилося перевидати його твори.

Ну, добре, старий Хронович жив і працював у далекому провінційному Снятині — хто згадає про якогось покутянського гумориста? Тим часом, у Львові, поряд із нами, в одній організації, так би мовити, творили Михайло Бірюков і Володимир Войнов. Пам'ятаєте, які це були чудові люди і талановиті письменники? Тепер спитайте видавців: коли вони останній раз друкували їхні твори?

Я розумію, хлопці, що брак паперу... і так далі. Та робити щось треба... не будьмо байдужі до спадщини. Бо що скажуть нащадки про нас?

У черговий свій приїзд до Івано-Франківська Дарина Дмитрівна кинула до своєї великої торбини троє моїх оповідань, примовляючи при цьому:

— Я, прецінь, член редколегії журналів «Жовтень» і «Радянська жінка»... зі мною, гадаю, рахуються — проштовхну-но я ваші оповідання у столичну пресу.

Я, безперечно, був дуже втішений (дехто чорно задрив, що маю «високу протекцію»), згодом, однак, виявилось, що моя радість була передчасною: і в «Жовтні», і в «Радянській жінці» очікуваних оповідань не появилася ні через рік, ні через два.

Коли в 1959 році вийшла моя перша книжка новел «Жовтнева соната», Дарина Дмитрівна, розглядаючи її паївне «обласне» оформлення, згадала:

— А знаєте, недавно серед свого папір'я надібала на ваші оповідання, приятелю Романе, які мала-м рекомендувати до друку в деяких журналах. Забула-м... ну, чисто забула-м, дарма що на такі речі маю добру пам'ять,— жартувала і весело поблискувала окулярами.— Однак є у моїй забудькуватості і позитивний момент: ось появилася друком перша ваша книжечка і можете чесно сказати, що свій перший крок у літературу зробили без протекції і знайомства.

І вона засміялася.

Із листа Ю. Шовкопляса в «Літературній газеті» з пагоди 60-річчя І. Вільде:

«З Іриною Вільде я познайомився у січні 1940 року у Львові. Місто переживало нелегкі часи: сюди тисячами зібралися біженці з усієї Польщі.

Навколо письменницького оргкомітету згруппувалися місцеві письменники, тут же знайшло притулок понад дві сотні їхніх польських колег.

Дарина Дмитрівна багато зробила для того, щоб щезли національні перегородки, щоби товаришським стало співжиття між українськими, польськими і єврейськими письменниками, щоб злилися вони у дружній колектив...

Наприкінці лютого, коли господарські турботи втрапили свою гостроту, Дарина Дмитрівна мовчки поклала переді мною написану нею у радянському Львові новелу. То була перша ластівка, яка звістила про появу в радянській літературі нового імені...»

З «Окрушин» Дарини Дмитрівни:

«Геніальність — це натхнення у найдосконалішому своєму вигляді. Воно, як і натхнення, має свої припливи і відпливи. Цим то і пояснюються низини і вершини в житті і творчості геніальних».

Критик Маргарита Малиновська писала в «Літературній Україні» 27 лютого 1967 року:

«Сестри Річинські» — відповідальна частина життя талановитої письменниці, відчутний наслідок її роздумів і тривог, вагань і рішень. На кожній сторінці роману лежить міцний почерк письменниці, її творчої індивідуальності й самотності. Неповторна авторська інтонація, якась дуже інтелігентна, по-жіночому мудра, пробивається то ліризмом, то поетичністю, то жорстокими металевими нотками, то по-народному солоним жартом чи вбивчою іронією...»

Роман Іваничук згадує:

— Дарина Дмитрівна була до мене особливо прихильна. Я часто бував у неї вдома, вона уважно стежила за моєю творчістю. Одно слово, була вона для мене нанашкою — так у покутських і буковинських селах називають хрещену матір. І, звісна річ, я ношу в пам'яті десятки епізодів, які так чи інакше пов'язані з Вільде, сподіваюсь, що колись напишу про неї свій нарис. У даному випадку хочу наголосити на вмінні письменниці організовувати навколо себе людей, створювати добролюдські стосунки.

Відомо, що споконвіку в колективах людей творчих часто-густо виникали непорозуміння, суперечки, задрощі. І хоч кожний із нас, письменників, знає, що він значить у літературному процесі, який у нього талант, яка суспільна значимість його писань, усе ж ми інколи не можемо поділитися славою. Дарина Дмитрівна, будучи певний час головою Львівської організації Спілки письменників України, напрочуд делікатно вміла згладжувати конфлікти, кожному віддавала належне, при цьому не розкидалася ні фальшивими похвалами і поклонами, не курчала фіміам і не роздавала лаврових вінків.

Любила при нагоді повторювати:

— У літературі, як і в житті: як собі хто постелить — так і виспитьсь.

Організованості, здруженості в письменницькому колективі Дарина Дмитрівна домагалася влаштуванням цікавих літературних вечорів, зустрічей, автобусних поїздок у Карпати. Та, мабуть, найбільше подобалися письменникам «вечори останньої сторінки», які відбувалися у приміщенні нашої Спілки напередодні свята Нового року і котрі Дарина Дмитрівна продумувала до найменших подробиць: тоді розігрувались нею-таки створені інтермедії, виконувалися спеціальні пісні, Роман Лубківський писав з цієї нагоди новий розділ жартівливої поеми на мотив «Лиса Микити» Івана Франка; в іронічно-гумористичній поемі впізнавали себе чи не всі наші письменники, у тому числі й Вільде: вона там фігурувала під псевдонімом мавпи Фрузі. Інша на її місці страшенно, може, образилась би, а Вільде розуміла жарт, для «новорічного маскараду» навіть роздобула маску мавпи.

Ще хочу додати, що головним номером вечора була знаменита печена картопля і квашена капуста — природний харч, як казала Дарина Дмитрівна, котрий привозила з дому.

Треба було тоді бачити Вільде — веселу, розсміяну, дотепну, інколи ущипливу, але завжди по-людському добру, товариську. На все життя я запам'ятав, як вона, наспіх переодягнувшись циганкою, підходила до кожного з нас і пропонувала:

— Ану покажіть-но долоню, буду вам ворожити.

Вона кожному наворожувала щастя, славу, гроші; ко-му чого бракувало — усе те Вільде давала від щедрот своїх.

«Вже перша книга роману («Сестри Річинські» — Р. Ф.) додала і без того шанованому імені Ірини Вільде

високої читацької поваги і непідробленої, щирої вдячності. Бо роман був не просто собі великий за обсягом, він не просто зацікавлював нас гарно виписаними людськими характерами, і не в багатстві побутових картин і деталей була цінність першої книги «Сестер Річинських» — пасамперед подив і найвищі суперлятиви на адресу авторки викликали те, що вона поставила перед собою, може, уперше в українській і в російській літературі... надзвичайно важке до виконання завдання: показати, як великі ідеї революції та комунізму приносять духовне визволення не тільки передовим представникам класового суспільства, не тільки робітникам і селянам, не тільки прогресивним інтелектуалам, а й (і це дуже важливо) усьому народові, включаючи навіть, здавалось би, найінертніші його прошарки...» (Л. Загребельний. «Пригода з сестрами Річинськими»).

Влітку 1970 року літературні зацікавлення привели мене в Пістинь — гуцульське село на Косівщині, яке має столітні традиції розвитку, збереження і примноження народного ужиткового мистецтва: відома повсюдно пістинська кераміка, ткацтво, що в останні роки посилено розвивається, зокрема виробництво славетних на весь Радянський Союз ліжників. Щоправда, на цей раз я приїхав до Пістиня не заради ліжників, «писаних верет» чи дзвінких жбанів — мене зацікавила історія роду Миронюків — цілої династії, яка з діда-прадіда пов'язувала своє життя з лісом: і прадід, і дід Микола, і батько Юрій Миколайович, і син Юрій Юрійович «служили» в лісі то «камеральними сторожами», то об'їждчиками дідича Яворського, то вже лісниками Косівського державного лісництва.

У Пістині Миронюків називають заледве не лісовими мольфарами, їхнє подвір'я знає кожен, і не минуло й півгодини, як я уже сидів у їхній хаті — новозбудованій, завітчаній рушниками і килимами, начиненій запахами сухої деревини, гірських трав і ще заповненої ритмічними ударами ляди ткацького верстата: крізь відчинені двері було видно, що в сусідній кімнаті працює за верстатом Юркова дружина Анпа.

Сталося так, що моє знайомство з великою родиною Миронюків почалося із згадки про... Ірину Вільде. Виявилось, письменниця, незважаючи на те, що мала свою дачу у карпатському селі Дора, протягом кількох років найжджає улітку до Пістиня і, як звичайно, помешкання винаймає у Миронюків: мені навіть показали на мансарді «Вільдишині покій» — невеличку кімнатку, скромно умеб-

льовану, але напрочуд світлу — вікна дивилися на південь.

Дарина Дмитрівна володіла даром прихилити до себе людей. Миронюки в Пістині розповідали, що перебування письменниці в їхній хаті завжди оберталось у свято: Вільде влаштувала «гостини», на які скликала сусідів, своєрідні жіночі вечорниці, а одного разу затіяла весілля для своїх знайомих, яке, щоправда, не відбулося через те, що котрась із наречених не з'явилася на визначений час. Сусіди Миронюків були здивовані щедрістю письменниці — кожному, в тому числі й малознайомому, вона могла позичити грошей, а якщо, чуєте, «котресь скривиться, як небожа, то письменниця про позичені гроші забувала». У Пістині на кожному кроці я подибував слід Дарини Дмитрівни: тут цікавилася, як тчуть верети, килими, ліжники, там записувала детально види і способи гуцульського ткання; на іншому подвір'ї її цікавили співанки, легенди; ще у третьому просто запитувала про життя-буття, а в четвертому нотувала гуцульські діалектні слова, які вразили її, мабуть, своєю колоритністю.

Цілий Пістинь був насичений присутністю письменниці; Пістинь був замилований її скромною особою.

Уже у Львові зустрівшись із Дариною Дмитрівною, спитав її:

— Що спонукує вас лишати обжиту дачу в Дорі і мандрувати по гуцульських селах? Чого, скажімо, ви шукали в Пістині?

— Насамперед, шукаю людей... шукаю добрих людських стосунків, приятелю мій Романе. У Дорі на дачі все для мене знайоме, бачене, інколи навіть надокучливе, бо дача — це тільки дача. Пістинь, наприклад, чи Шешори, чи Космач, чи Криворівня — то цілі світи. Ви, наприклад, будучи в Пістині, бачили біля старої церковці руїни чернечих келій, що схожі на нори, в яких, переповідають, жили схимники, що постилися, покуюючи чужі гріхи? Це тема, мій друже, для великого психологічного роману: людина бере на себе чужий гріх і покутує його до смерті.

— Але ж, як мені відомо, ні цього роману, ні будь-якого іншого на «карпатську тему» писати не збирається. Вас далі цікавить поглиблення і розширення «Повнолітніх дітей», працюєте над п'єсами і разом із тим мапите гуцульський край — його легенди, казки, повір'я, народне мистецтво. Чи не здається вам, що марнуєте дорогоцінний час?

— Чоловічку, — відповіла вона, — якщо я приїду в Пістинь чи в Шешори лише для того, щоб напиться води

з гірської криниці, то вже мій час продовжений, не змарнований. Карпати — це моя життя, а не лише об'єкт для описування у літературних творах. Отак. — І несподівано закінчила: — А чи ви чули, що прадід Миронюків — Дмитро із Пістиня — гуляв в опришках? Я десь вичитала.

Ірина Вільде у низці творів, написаних до 17 вересня 1939 року, часто торкалася національного питання — і, на жаль, не завжди правильно його висвітлювала. Павло Архипович Загребельний у своїй рецензії на першу частину другої книги «Сестер Річинських» зауважив, що «...у романі, як мені здається, не завжди вдало поставлено політичні акценти в тих місцях, де йдеться про національне гноблення українців у панській Польщі. Національне щоразу витискує соціальне, створюється враження, що тільки українці були гноблені, а поляки були тільки гнобителями (хоч подекуди авторка й згадує гноблених поляків), проблема багатих і бідних змазується, натомість виростає тільки проблема гнобителів-поляків і гноблених українців...»

Ірина Вільде так відповіла рецензентові:

«...Дозволю собі посперечатись з Вами. Марксисти виходять з дійсних даних даного часу і епохи. Дозвольте, що відповім Вам запискою чи краще випискою з щоденника Маркіяна Івашкова (героя роману — *Р.Ф.*), якого Ви ще не читали:

«Мене переслідують не тому, що я син бідняка чи робітника, а тому, що я українець.

Мені не дають роботи не тому, що я пролетарського походження, а тому, що домагаюся її українською мовою. І не тому я безробітний, що для мене роботи взагалі нема, а тому, що за неї я повинен платити вірою і національністю своїх прадідів».

Вам, наддніпрянцям (писала далі Вільде), важко зрозуміти специфічні умовини, в яких ми жили. Кожний українець-інтелігент, кожний кваліфікований робітник-українець, кожний селянин міг поліпшити свої матеріальні справи ціною «переходу на польське». Така політично-економічна тактика була тут (у Галичині — *Р.Ф.*) своєю дорогою...» (*П. Загребельний. «Неложними устами».*

Тарас Мигаль — прискіпливий хроніст воєнного Львова (згадаймо знамениту його повість «Шинок «Оселедець на ланцюгу») і полум'яний публіцист, який був знайомий з Дариною Дмитрівною ще з передвоєнних часів, в одній

із численних своїх статей назвав «Сестри Річинські» політичним романом. Вільде не погодилася з таким визначенням, дарма що приязно ставилася до Тараса Степановича і охоче прощала йому окремі ексцентричні випадки. Мигаль розповідав, що вона перш за все вважала свій роман епічно-побутовим.

— І впадаєте, нанашко, у давній гріх, в якому вас звинувачували в п'ятдесятих роках, коли у Львівській організації Спілки письменників України обговорювали рукопис першої частини ваших «Сестер Річинських»,— доводив їй Тарас Степанович.— Тоді вам дехто говорив, що ваші сестри живуть у вузькому колі міщанських інтересів, далеких від громадських проблем, політики. Було таке? Було. Я, тоді ще навіть не член Спілки, спідів собі тихесенько і скромно, слухав і... і було мені смішно за таке звинувачення. Бо ще у тридцятих роках українські буржуазні націоналісти кричали, що молода письменниця Ірина Вільде замість того, щоб піднімати на щит «національних героїв», особливо з «останніх визвольних змагань», замість того, щоб показувати «змага індивідуума во славу нашого народу», пише книжечки про дрібний світ малих людей, порпається у їхніх душах, як на смітнику. А ви тоді відповіли: «А хіба, панове, малі люди не належать до народу?»

— Щось подібне відповідала-м,— пригадувала Вільде.

— Повинні, отже, нанашко, погодитися зі мною, що у своїй творчості ви завжди були політичною і тоді, коли сідали писати про сестер Річинських, і тоді, коли в мандражах за океаном зустрічалися за «круглими столами» з якими націоналістами і давали їм крутого перцю за провокаційні запитання, і тоді, коли відповідали націоналістичному анонімові, що народ Західної України з політичного безбатченка став членом державної нації. Він, народ, який упродовж століть вважався громадянином другого сорту, став господарем своєї долі і своєї землі. І це головне.

— Ну, якщо, Тарасе, це політика,— відповіла Вільде,— то я, безперечно, письменниця політична.

Вільде писала, розмірковуючи над працею письменника:

«...Гола теорія без усвідомлення кровного зв'язку з народом, без патріотичних почуттів до землі, яка тебе породила, без отого навіть трохи романтичного захоплення минулим і сучасним твого народу, без отого підчуття тожності твого пульсу з народним небагато дасть. Вийде,

як говорять інколи наші критики, дуже правильний, але емоційно мертвий твір...»

Розповідає поет Роман Лубківський:

— Я доволі часто спілкувався з Вільде, і міг би багато розповісти про Дарину Дмитрівну: я, хоч не часто, але бував у неї вдома. Їздили ми з нею у далекі творчі відрядження, бував у неї в гостях на дачі в Дорі. Дарина Дмитрівна любила, коли до неї у Дору приїжджали Роман Іваничук, Василь Лозовий, Роман Кудлик та інші львівські літератори. Крім нас, за столом уже сиділа, бувало, громадка жінок — «Вільдишиних приятельок», як вони себе називали. І про що ми тільки не розмовляли в літні гірські вечори: мріяли про нові твори, сперечалися з приводу прочитаного, жартували, виспівували за чаркою коломийок. Дехто з нас вирушав із дачі Дарини Дмитрівни в незабутні мандри по Карпатах: до Яремчі, Ворохти, Верховини, Косова...

З усіх, однак, вечорів у Дорі я найкраще пам'ятаю один: ясний, прозорий, навдивовиж голосний як дзвін. Скажеш слово — і покотиться воно, мов із срібла лите. Невидимі ліси на горах шуміли тихо і грізно. Дора улягалася спати — вогники у вікнах хат гасли, і здавалось, що попід вікнами по селу хтось ходить... хтось сильний і добрий... може, Чугайстер ходить і гасить вогні.

— Очевидно, варто було тільки з-за одного такого вечора приїздити бозна-звідки аж сюди на дачу? — чи то питав хтось самого себе, чи то стверджував. — Чи як гадаєте, Дарино Дмитрівно?

Вільде сиділа поміж нами, накинувши на плечі светр; вона ласкаво поглядала на нас, було їй, мабуть, приємно, що в її оселі, правда, ще недобудованій, звучали вірші, суперечки, пісні — вона намагалася «не відірватися» від молодих; вона довго не відповідала на запитання, а потім таки сказала:

— Я, хлопці, не люблю слова «дача». Це щось таке курортне, відпочинкове, я ж приїжджаю сюди працювати. І приїжджаю, щоб побути на самоті з самою собою, а це дуже важливо для письменника; і приїжджаю, щоб побути на самоті з власною совістю. Розумієте? А красу, екзотику, якщо хочете, можна побачити і в Стрийському парку у Львові.

Закінчуючи своє «Слово з нагоди присудження літературної премії імені Тараса Шевченка», Вільде запряглася:

«Мій вік не дозволяє мені давати повноважні обіцянки, але в одному я певна: не напишу ні рядка проти моєї громадянської совісті».

Я мав нагоду чути, як вона говорила від імені своєї громадянської совісті. Було це на початку сімдесятих років, коли окремі львівські науковці й літератори зводили якісь особисті порахунки з критиком і літературознавцем Степаном Михайловичем Трофимуком. Не знаю, коли, кому і чим насолив цей лагідний і тихий чоловік, але звинувачення сипалися на нього досить таки густо. Відолашний Степан Михайлович не вмів і не хотів воювати з своїми явними і потаємними ворогами, він ходив безпорадний, розбитий, власне, тоді саме й причепилася до нього хвороба, від якої згодом і помер.

Найсумніше в цій історії було те, що всі, кому це належало знати, знали, що Трофимук як людина, як комуніст, як літератор чесний, чистий, як білий сніг, однак ніхто не зважувався брати його під захист. Мало того, на черговому зібранні творчої інтелігенції виступив один старий письменник (імені його називати не буду, бо він теж уже покійний) і, так би мовити, на повний голос звинуватив Трофимука в семи смертних гріхах: мовляв, Трофимук і се, і те, і некритично він колись у своїй статті поставився до творчості такого поета, як Богдан-Ігор Антонич.

Одно слово, «розмалював» Степана Михайловича, як кажуть, під горіх.

На другий день Вільде зустріла промовця у коридорі видавництва «Каменяр». Я не хотів бути свідком їхньої неприємної розмови, але Дарина Дмитрівна притримала мене за руку:

— Я хочу, щоб і ви чули,— сказала.

Учорашньому промовцеві вона не дивилася у вічі; вона дивилася собі під ноги, витираючи хустинкою окуляри.

— Боже, боже,— зітхала,— я доживаю до старості і завжди була-м переконана, що в нашому письменницькому ремеслі найголовнішими є чесність, совість. Хіба вчора ви не знали, що Трофимук чи не перший у нашому літературознавстві дослідив літературний процес у західних областях України, зокрема становлення пролетарської літератури? Хіба ви не знали, що він певною мірою відкрив нам Василя Бобинського, багатьох авторів «Вікон»? А хіба ви не знали, що в роки німецької окупації у своєму рідному селі на Волині він створив підпільну комсомольську організацію, а потім партизанів у червоних

партизанах? Хіба вам не відомо, що Трофимук ніде й піколи «не блукав», і єдине його лихо — це те, що він не вмів за себе постояти. А ви що з ним учора зробили?

Вільде не стала чекати ні пояснень, ні виправдовувань — мов сліпа спускалася сходами з четвертого поверху.

— Дарина Дмитрівна вміла, як би це точніше сказати, родичатися з різними людьми, — розповідає поет і прозаїк Георгій Книш. — Знаю це по собі. Я був студентом Львівського університету... студентом, який мав за плечима чотири роки війни і ще декілька надрукованих віршиків. Однак це не завадило Дарині Дмитрівні прийняти мене до свого кола. Вона не тільки цікавилася моєю творчістю, а й життям, побутом, часто допомагала чим могла, а при потребі — боронила від різних нападів. Коли я одружувався — вона була на нашому скромному весіллі посадженою матір'ю, а як народився наш первісток Ігор — ми назвали її хрещеною мамою.

Знаю, що її особисте життя складалося не завжди гладко, росли в неї свої два сини, однак, незважаючи ні на ніщо, Вільде завжди знаходила час, щоб відвідати свого хрещеника, а одного разу, як дитина захворіла, то й «вибила» путівку в санаторій.

— Ти, Георгію, — говорила бувало, — звертайся до мене, коли що треба. Бачу по порожній квартирі, що живеш поки що по-солдатськи. А я жінка проста, — лукавила, — знаю куди і в які двері стукати.

...Коли буваю у сина в Києві і дивлюся на акварель О. Новаківського (на ній зображені дві нахилені одна до одної троянди), яку подарувала нам із дружиною на весілля Дарина Дмитрівна, то перед очима завжди постає рідний образ жінки, яку я вважав і вважаю своєю другою матір'ю.

Хочу закінчити це есе про Ірину Вільде невеличким епізодом, який запам'ятав з весни 1975 року. Разом із викладачем Івано-Франківського педінституту, який цікавився старожитностями, ми того дня побували в Надвірній, Микуличині, Ворохті. Після обіду мій приятель повів мене до церкви в Дорі — оглядати старі ікони. Власне, до церкви ми не заходили, ціла купа церковного начиння, серед нього давня ікона — так звана Житіє святої Варвари — мокло і нищилося у дзвіниці. Старому чоловікові, який показував ці мистецькі скарби, очевидно, надокучили наші вигукки обурення з приводу нелюдського ставлення

до ікон, бо він намагався якомога скоріше нас позбутися. Він казав:

— Та вже, мабуть, не дадуть тим образам пропасти, не бійтеся. Вже ними цікавилися письменниця Вільде, яка має у нашому селі вілію.

Правду кажучи, до того часу я не мав щастя побувати на дачі письменниці в Дорі, тому спитав:

— Чи не знаєте: тут Вільде тепер?

— Тут,— відповів селянин і показав дорогу до «Вільдишиної вілії».

Я не міг обминути щасливої нагоди і незабаром уже стояв перед дачею. Саму Вільде я побачив у саду: старенька жінка обкопувала дерево; дерева ще стояли голі, нерозбруньковані, але вітер уже пахтів свіжою розкопаною землею... пахтів вітер теплом.

Мене схвилювала її проста і свята робота; я згадав давню нашу розмову про те, що кожний письменник — це розлоге і високе дерево, густо поросле гіллям, а на кожній гілочці інше листячко шелестить, інша пташка співає, по-новому сонце переломлюється, інакше відлунюється пісня. Дерево — цілий всесвіт.

КЛАДКА ДО САМОГО СЕБЕ

У одній з телевізійних передач про нові книги, що їх випустили видавництва України, Павло Загребельний, знайомлячи телеглядачів із збіркою повістей Якова Стецюка, яка побачила світ майже через два роки після смерті письменника, сказав, що Яків Нестерович Стецюк своєю творчістю чимсь схожий на відомого російського художника слова (теж уже, на жаль померлого) Юрія Трифонова. Порівняння було й несподіване, і, на перший погляд, мовби не зовсім точне. Відомо, що Ю. Трифонов від книжки до книжки, усе точніше і скрупульозніше, вдивлявся у життя, шукаючи в ньому добро і зло; він жадав, щоб у його твори не потрапило ні крупинки фальші і позолоти; його девізом було: життя і правда. Стецюк же за складом характеру був ліричним, м'яким; коли заглибишся у його спадщину, то помітиш, що його творчість різнобічна, сказати б навіть — різнобарвна і, не зважаючи на те, що він намагався у своїх творах «економити слово», не дозволяв собі зайвих стильових розкошів, усе ж відчувалася певна красивість в його манері письма, у багатьох книжках на повний голос звучить романтична струна.

А все ж Павло Архипович в основному мав рацію: Трифонова і Стецюка ріднить не тільки те, що вони у твор-

чості своїй надавали перевагу такому жанрові, як повість; їх ріднить вдумливе, прискіпливе вдивляння у життя, жадання дослідити його глибини і всю його розмаїтість. Стецюк написав майже тридцять повістей, кілька романів, десятки нарисів, оповідань, чималий том публіцистичних статей — і коли сьогодні осмислюєш його творчу спадщину, то не можеш не надивуватися: письменник шукав себе ціле життя... ціле життя будував, якщо перефразувати назву однієї з його повістей, кладку до самого себе. Він писав про хліборобів, лікарів, партизанів, будівельників, міліціонерів, учених; не боявся також потривожити тіні полеглих предків, створивши дві історичні повісті — «Гонта» та «Іван Підкова». Різнобічне охоплення сучасного і минулого, досвідчене белетристичне перо, уміння будувати гостроконфліктні ситуації, особливо на морально-етичні теми, створили письменникові немалу популярність серед читачів, його засипали листами вчителі і бібліотекарі, знімали перед ним капелюхи і бажали міцного здоров'я. Він тішився цією популярністю, знаходив час, щоб відповісти на численні листи, а найближчим друзям, однак, скаржився, що забагато часу втратив на шукання, на писання речей часом поверхових — була це данина журналістському поквалові негайно, уже сьогодні відгукнутися на потреби дня і подій.

— Я не гадав, не сподівався, що мені випаде таке коротке життя, — сказав він мені в останню свою вже весну, мовби передчуваючи близьку смерть. Ми поверталися з чергових письменницьких зборів, Яків Нестерович тоді вже тяжко хворів (а попереду на нього чекало зболене літо в житомирській та львівській лікарнях), тому попросив провести його додому, на вулицю Гончарова, бо кожної хвилини міг статися сердечний приступ.

Ми йшли нога поза ногу, часто зупиняючись, і тоді Яків Нестерович, прихилившись плечем до теплого, за день нагрітого муру кам'яниці на вулиці Івана Фрапка, згадував:

— Ще наприкінці сорокових років на гірському присілку в тодішньому районному центрі Жаб'є (а по-теперішньому — Верховина) старий, як давносвіт, гуцул ворожив мені: «А не доживеш, легію, і до шістдесятки, дарма що навколо тебе роєм крутяться хлопці з міліції з автоматами в руках, стережучи від злочинної кулі. По очах бачу, що умреш удома... а може, умреш посеред поля, не довершивши многих своїх трудів».

— Я тоді посміявся з пророкування старого, з його урочисто-ворожбитного тону, — продовжував Стецюк. —

Я тоді не вірив у ніяке ворожбитство; мене не брали п'які хворощі і болі; я був молодий, пройшов, як кажуть, партизанський Крим і Рим, переді мною стелилося ціле життя... І яка, отже, різниця — прожити п'ятдесят чи шістдесят років? І п'ятдесят, і шістдесят замолоду здаються «великою цифрою». Тепер бачу: п'ятдесят вісім — цифра мала, а роботи попереду непочатий край.

— Чому ж «непочатий»? — спробував я заперечити. — Багато зроблено. Дай боже кожному!

— Може й зроблено. Та до головного, до найважливішого я тільки-но підступив. Очевидно, уже запізно, — відповів він, проковтнувши у грудях біль.

— А що, на твій погляд, головне у нашому письменницькому ремеслі? — спитав його.

— Про це лише, мабуть, критики точно знають, — усміхнувся Яків Нестерович. Зняв окуляри і протер утомлені очі; дивився на мене сумно й довірливо; я рідко його бачив без окулярів, бліде змучене обличчя було мовби чужим. — Якось я приїхав із дружиною погостювати до мами в моє рідне село Мокре... на Житомирщині воно. Зібрався, як належить, рід, заставили столи печеним і вареним, не бракувало також вина. І тоді серед пісень, серед балачок, спогадів сестра моя Антося, чи то від випитого вина, чи від кровного розчулення, почала гладити своїми шорсткими трудовими долонями моє волосся і примовляти: «Молодий ти іще, брате, а вже сивий як голуб. Однак я розумію: тяжкий твій письменницький хліб. Мушиш день за днем дошукуватися і дошукуватися правди. Хіба не посивівш?»

Може, невпинне шукання істини і є головним у нашій роботі?

В ту чи не останню його подорож із вулиці Чернишевського на вулицю Гончарова через майже весь центр Львова — у сутолоці весняного надвечір'я Стецюк знову і знову повертався до розмови про призначення письменника на землі.

— Чи для того ми тільки с, щоб оспівувати та утверджувати? Очевидно, і для цього теж. Так вимагає життя. Але колись моя неговірка мати, перемацавши пальцями корінці довгенького-таки ряду мною написаних книжок і, правду кажучи, не всіх нею читаних, спитала: «Чи ти своїми книжками, Яшо, служиш землі і людям? Чи твої книжки лише написані для того, щоб чимсь зайняти людям час... щоб було їм цікаво... щоб було їм весело?»

Признаюся чесно: я ніколи не ставив перед собою руба такого питання: «чи служу людям і землі», питання це

замолоду здавалося мені чи не риторичним, навіть банальним. І було дивно, що моя стара мати думала про нього, сушила собі цим голову. Розумієш, стара жінка серед вічної, як світ, селянської роботи думала про високе письменницьке покликання і вболівала, щоб її син своєю творчістю не уподібнився до курортного витівника-весельчака, майстра сміху і забав.

Може, моїй матері... може, моїм друзям, моїм критикам, моїм ворогам нарешті треба було скоріше отак руба поставити питання, і тоді можна було б говорити про «вірність Якова Стецюка одній заповітній темі», може, «різномтемність» у моїй творчості — це плід надто довгих шукань? Хто знає...

Коли наприкінці шістдесятих років Львівський міськвиконком виділив для письменників дачні ділянки у старому черешневому саду на Пасіках Галицьких — мальовничих приміських горбах, то не один із нас помітив просто-таки по-селянському запопадливе ставлення Якова Нестеровича до землі, до своєї кількасоткової грядки. Що він на ній тільки не садив — усе в нього росло, буяло і родило. Та важливим для нього було не плоди, не якесь там відро полуниць чи качан кукурудзи — важливе для нього було саме спілкування із землею. Дух розпірлої теплої ріллі, буяння зелені, глибинний і суворий пошум двох старезних дубів, що росли неподалік, пробуджували в Стецюкові притлумлені роками і вихованням прадавні хліборобські інстинкти. Він сам інколи дивувався з радості і бадьорості, які давала йому земля; у «письменницькому саду» в маленькому дерев'яному будиночку йому легко писалося, тут багато роздумував над уже створеним, тут приходили до нього нові задуми і плани.

Недільними гостями в дачному будиночку бували, як звичайно, викладачі львівських вузів — університету, інституту прикладного та декоративного мистецтва, художники, при нагоді іноді забігав туди і я; мене приваблювала у Стецюка його вічна, щоденна тривога за вирішення десятків виробничих і морально-етичних проблем, які помічав у житті... помічав, переймався ними всім своїм хворим серцем, уболівав за них, «вставляв» їх у нові твори, виступав у газетах і по радіо. Сьогодні його, приміром, хвилює те, що десь у Нечорноземній зоні Росії у селах бракує орачів і доярок — уся молодь хлинула до міста; завтра його болить, що сільський учитель під Карпатами, захопившись власною господаркою — усіма отими курми, свиньми, індиками — ні сном — пі духом, як кажуть, не

знає про сучасний розвиток української літератури і судить про неї переважно з шкільної хрестоматії багаторічної давності; учора він повів розмову про потребу створення багаторядкового бурякозбирального комбайна, котрий би повністю увільнив колгоспницю від нелегкої роботи на збиранні буряків, коли руки тріскаються від осінньої сніговиці, а ноги мерзнуть в осточортілих гумаках, а сьогодні він пише листа в обласну комісію для впровадження нових обрядів із пропозицією уважно і шанобливо, створюючи і пропагуючи нові радянські весільні обряди, ставитися до обрядів старих, століттями вивіrenих народом: «Я недавно бачив і чув, як на Прикарпатті весільний староста, благословляючи молодих хлібом перед тим, як вони мають вирушити до клубу брати шлюб, примовляв: «Стоїте, молоді, перед рідною землею, перед нашим селом, перед татом-мамою, перед сестрами-братами, перед усім родом, перед живими і мертвими... стоїте і проймаєтеся тягарем відповідальності за майбутнє своє щастя, за свою чесну дорогу в житті, за своїх дітей. Пам'ятайте ці мої слова. За цим благословляю вас, молоді, перший раз...»

Якова Нестеровича боліло серце за кинутий під ноги шматок хліба, за те, що десь у колгоспі скошили високо збіжжя, за те, що гірську річку чи потічок, які дзюркочуть через село, дуже часто захламлюють пластмасовим сміттям. А якось, приїхавши із своєї Житомирщини, жалівся:

— Що сталося... що сталося з молодими людьми. Іду я, розумієш, у своєму Мокрому... зрештою, я там не гість, я там буваю у матері постійно, подовгу живу, працюю... отже, йду сільською вулицею, а назустріч хлопці, дівчата. І ніхто тобі не скаже ні «добридень», ні «здрастуйте», нічого, йде мимо, відвертається, червоніє, йому, одному з другим, самим соромно, що не вітаються з сивою людиною, яку до того ж знають, бо ж село — не велелюдне місто. Ми напихаємо молодь знаннями, дбаємо про її матеріальний добробут, багато говоримо про виховання — і вихованням майже не займаємося. У школі вболівають за оцінки, у колгоспі на першому плані центнери, на заводі «гоять» проценти. Нам, письменникам, треба про це не просто говорити, треба бити і бити у дзвони.

Я знав Якова Нестеровича Стецюка з перших післявоєнних років, коли він, попрацювавши деякий час лектором Івано-Франківського обкому комсомолу, прийшов завідувати відділом культури і шкіл в обласній газеті

«Прикарпатська правда». Був він тоді тонкий як лозина, вихуділий, обвіяний у поліських пушах партизанськими вітрами, вічно задуманий і надзвичайно серйозний, майже недоступний, незважаючи на свою молодість. У газеті одразу розгорнув активну діяльність: заходився створювати обласне літературне об'єднання, почав друкувати літературні сторінки і «кутки», практикував для поживлення творчого життя в області запрошення письменників зі Львова (не раз приїжджали Ярослав Галан, Петро Козлянюк, Антон Шмигельський, Грина Вільде), щотижня у редакції газети стали збиратися так звані «літературні середи», на яких початківці читали й обговорювали свої твори. На одну таку «середу» потрапив і я, шістнадцятирічний підліток, принісши в кишені одне з перших своїх оповідань, що звалось «Хомут для білого коня».

Само собою зрозуміло, що я покладав на оповідання великі надії, уже уявляв його надрукованим у «Прикарпатській правді», а себе вже бачив «початківцем, який подає надії» — так на «середах» величали тих, кому пощастило надрукувати в газеті вірш чи новелку. В оповіданні йшла мова про немолодого вже газду, який ціле своє життя снів про сивого коня і про хомут із мідними бляшками. Сон його став дійсністю цілком випадково під час війни, коли він виходив виснаженого, покинутого солдатами коня. У місцевого багача газда позичив хомут — і на radoщах, тріумфуючи, що досяг у житті своєї вершини, об'їжджає сивим конем ціле село, не обминаючи жодної вулиці.

Оповідання закінчувалося не вельми весело: газді треба було конче «записуватися» до колгоспу, який на той час створювався у його селі, і він змушений віддавати до загального масиву свої мозольні морги, а до колгоспної конюшні — коня. Перед тим, прощаючись із конем, газда завів його до хати, годував найдобрішим вівсом із найкращої миски, поїв із найчистішого відра, а його газдиня розчісувала коневі гриву і, плачучи, примовляла: «Як ми тепер будемо жити без коня і без землі?»

Цей сюжет, через десятиліття використаний у романі «Жорна», я підмітив у житті, тому все в ньому, як мені здавалося, було правдиве, «справжнє», і несподівана лавина критики, яку обрушив на мене Стецюк, приголомшила, розчавила, збила з ніг. З висоти свого журналістського авторитету він звичувачував мене у всіх смертних гріхах: нерозумінні нового, прекрасного, що твориться на землях західних областей України, у проповіді любові до приватної грудки землі, у змалюванні підкуркульських па-

строїв, що панують серед певної частини прикарпатського селянства.

І так далі, і так далі...

— Не про це, не про це, юначе, треба нам писати, — учив тоді Стецюк. — А треба писати про те, як селянин звільняється від землі, від її чорної влади над ним.

Хтось може засумніватися, чи точно передаю Стецюкові слова, сказані ним восени 1946 року? Та чи міг їх запам'ятати приголомшений критикою шістнадцятирічний підліток? Звичайно, годі говорити про точність, але суть розмови запам'яталася виразно, тим більше, що в останні десятиліття ми із Стецюком не раз поверталися до цієї теми; Якову Нестеровичу самому було цікаво дослідити свою юнацьку, сказати б, неприязнь до землі. Було це результатом дитячих спостережень, як тяжко на поліській десятині здобувається гіркий кусень хліба? Було це книжне навчання про темну і всесильну владу землі, яка калічила і вбивала селянські душі? Було це природним висновком про побачене у тридцятих роках? Село тоді переживало корінні зміни, повими стали не тільки взаємовідносини між людьми, а й ставлення людей до землі. В літературі, правда, оспівувалися неозорі колгоспні лани, прославлялася колективна праця на них, однак, як згадував Яків Стецюк, земля для нас, сільських дітей, що виростили в переломний час, перестала бути чимсь святим, духовним багатством, ми мріяли стати дослідниками, льотчиками, прикордонниками, ученими, письменниками, наші мрії як могла підтримувала й культивувала школа — і не диво, отже, що ми, селяки, почерпнувши трохи освіти, рвалися до міста.

До речі, перше оповідання Якова Стецюка, що було надруковане в № 2 журналу «Дніпро» за 1950 рік і за яке похвалив автора в «Літературній газеті» Олесь Гончар, так і називалося — «До міста». Сюжет його був нескладний, прямолінійний: юнак Василь, син старого газди Івоніки, їде до міста вчитися на залізничника. Його приклад наслідує сусідський Ярослав, який теж мріє скуштувати нового життя. «Ниньки їхній час їхати...» — стверджує письменник у своєму оповіданні. Це було його переконанням: нове можна здобути лише на міських вулицях; настав нарепті час видобуватися з-під влади землі і галицькому селянству.

Яків Стецюк — позавчорашній партизан, учорашній другий секретар Ярунського райкому комсомолу на Житомирщині, автор кільканадцятьох віршів і дописів у район-

ній та обласній пресі, прибувши на Прикарпаття відразу після визволення його від німецько-фашистських загарбників, був не так здивований, як по-юнацькому обурений: скрізь, куди не глянь, нивки лежали, покраяні межами, розділені на «рукавці», «шнури», «парцелії». Мало того, прикарпатський селянин, мов кінця світу, боявся розлуки із своїм розпроклятим хомутом; йому, переляканому, здавалося, що без власного ґрунту не проживе й року.

— Я ще сяк-так міг зрозуміти дрібновласницькі пережитки старих газдів,— розповідав пізніше Яків Нестерович.— Але не вмів і не хотів розуміти юнаків, підлітків. Я спершу працював інструктором, згодом — лектором Станіславського обкому комсомолу — в газету потрапив аж у січні сорок шостого року — і, отже, з молоддю мав справу постійно. Пам'ятаю, десь у квітні сорок п'ятого року, напередодні закінчення війни, ми, обкомівці, проводжали на вокзалі велику групу юнаків, мобілізованих на роботу в Донбасі. Боже мій, скільки було плачу, сліз... і майже у кожного в «сидорі» з харчами був вузлик із землею, узятий з-під порога батьківської хати. Можна назвати це пережитком, забобою, традицією... але не можна — принаймні я кажу про себе — нехтувати владою землі, яка, мов іржа, в'їлася у молоді душі. Поклоніння і покора перед землею — це мовби своєрідна селянська релігія, яку доведеться нелегко викорінювати. А я горів тоді переконанням, що викорінювати треба, селянин повинен почуватися вільним, як птах, і земля не має права підрізати йому крила.

Мені видавалося страшним: як так, люди не хотіли вчитися літати? Проживши певний час на Прикарпатті, я дізнався, що фанатичне почуття зв'язку селянина з землею, із своїм кусником поля було породжене не якоюсь «релігією», як я собі думав, не забобою, йшло воно в густозаселеному краї від безземелля... людина без землі — отже, без хліба і без майбутнього.

Однак це розуміння прийшло ген пізніше, а тоді на вокзалі мені було смішно з вориків, наповнених жменьками землі. Один із юнаків, з якого я кепкував, дав мені, правда, одкоша: «Чого б то я сміявся з того, що в іншій людини дороге? У нашому селі вірують: грудка маминої землі обереже тебе в далеких світах від усього лихого й допоможе щасливо повернутися додому».

Чуєш, він сказав: «...грудка маминої землі...»

Із ненаписаних оповідань Якова Стецюка:

— Більше п'яти років гасав я по Прикарпаттю спершу

з комсомольськими лекціями, потім — із журналістським блокнотом у кишені і часто — з карабіном за плечима: у краї точилася жорстока класова боротьба. Пережите, почуте, побачене я нотував у зошитах, сподіваючись, що колись із цього підручного матеріалу будуватиму художні твори.

Пам'ятаю, улітку сорок восьмого із завданням редакції я приїхав у Коршів — районний центр, що недалеко від Коломиї. І перше, що мене вразило в цьому напівсільському, тихому мовби містечку — це п'ять трупів бандерівців, яких попритулювали до паркана у дворі районної міліції. Котрийсь із міліціонерів мені пояснив, що вночі був бій під недалеким лісом, оце зранку і привезли постріляних бандитів для опізнання: може, знайдуться їхні родичі?

Постріляних, однак, ніхто не впізнавав; і лише одна стара жінка, сива, згорбатіла, розсунувши руками патові цікавих і вартових, як сліпа, впала до ніг зовсім зеленого бандерівця.

Був це її син.

Опісля я був присутній, коли складали акт чи протокол про опізнання трупа. Мені, як кореспонденту обласної газети, дозволили поставити старій жінці декілька запитань. Я спитав її тільки про одне: чому її син затесався у бандерівці?

Вона мовби мене й не чула, певно, думала про щось своє, потім відповіла: «Пішов, бо ж намовили мого Михаська. Казали: Совіцька влада землю одбере, з чого будеш жити. Бери, хло', зброю, будемо боронити».

Я тоді записав у своєму блокноті, що тутешня земля ненаситна, вимагає крові, як вампір.

Із ненаписаних оповідаць Якова Стецюка:

— Було це в селі Конюшки Бурштинського району. Я їздив у це село, будучи працівником обласної газети «Прикарпатська правда», дуже часто. По-перше, село називалося «безпечним», бо лежить обіч шосейної дороги, що веде до Львова, по-друге, Конюшки мали давні революційні традиції, було тут чимало комуністів, радянських активістів. Якщо мені пам'ять не зраджує, то в Конюшках створили один із перших на Прикарпатті колгосп, який назвали ім'ям Тараса Шевченка; колгоспники навіть заходилися будувати свою власну невеличку електростанцію.

Якось у Конюшківському клубі я розговорився з немолодим уже селянином. На моє запитання, що він здобув,

вступивши в сільгоспартіль, відповів: «Не знаю, пане-товаришу, як буде в колгоспі з трудовнями та з хлібом, це розвидниться восени. А наразі я повернув собі брата, з яким довгі роки ворогував. За панської Польщі я навіть з ним процесувався — мені здавалося, що небіжчик наші тато, умираючи, вділили мені менше ґрунту на якийсь там загін. Через той загончик, чуєте, і ворогували ми з братом. А нині, коли межі потрощили, коли нема ні «твого», ні «мого», ми подали собі руки.

...Земля зробила їх ворогами.

У газеті «Друг читача» в серпні 1962 року Яків Нес-терович писав:

«У новій книжці, яка незабаром вийде у Держлітвидав-ві України, вміщено дві повісті: «Гірськими стежками» і «Поліщуки». Перша побудована на матеріалі з життя гуцульського села, друга — поліського...

На Прикарпатті мені довелося багато років працювати, і я на все життя полюбив і закосичені смереками верхи, і зелені полонини, і бурхливу течію Черемоша, і найбільше — жителів цього чудового краю — гуцулів.

У повісті «Гірськими стежками» читач зустріне і співучих дівчат з полонини, і мужніх легенів, і людей, за плечима яких велике й нелегке життя.

На берегах Черемоша утверджується радянський лад. Але нове перемагає не одразу, а в боротьбі, в якій не обходиться без жертв...»

Пролог у повісті Якова Стецюка «Спалах»:

«Гори мої, у синьому серпанку сповиті. Круті кам'яністі плаї. Смереки, стрункі та високі, пишні та горді. Полонинські хвилі зеленої повені. Дзюркотливі потічки з чистою і крижаною водою. Гук Черемоша, по якому летять дараби. Закосичені деревцями схили, на яких притулювалися небагаті обійстя з гострими дашками високих оборогів, з хатами, на яких радує зір химерна різьба...»

У листі до редактора Івано-Франківської обласної газети Андрія Зацерковного Яків Стецюк у червні 1977 року писав:

«...Прикарпатська земля, земля моєї молодості, дорога мені і рідна, і щоразу думаю про неї з найсвітлішими почуттями вдячності і гордості. Кожен письменник пам'ятає свої перші джерела, які насажували його творчість, з яких вливалася в його душу велика любов до Батьківщини, і одним із цих джерел було для мене Прикарпаття, на

якому я, повернувшись з партизанського загону, пройшов гарт комсомольської юності, набув навички журналістської роботи, звідки вистраждав першу свою книжку.

...Працюючи у «Прикарпатській правді», я мав змогу побувати майже в усіх районах області, зустрічатися з людьми різних професій, ці зустрічі на багато років забезпечили мене «будівельним матеріалом», з якого виростили оповідання, повісті...»

«...І ще є у нього — твори про Прикарпаття, де Я. Стецюк проживав з 1944 року. Це повість «Крутий плай», збірки оповідань «На зеленій полонині», «Дорога на верховину», «Над Черемошем»... Письменник обирає важливі теми з життя трудівників, змальовує їхню відданість своїй Вітчизні, їхню наполегливу працю...» (С. Трофимук. *«Літературна Україна», 1972 р., № 100*).

Навесні 1951 року Яків Нестерович із сім'єю переїжджає з Івано-Франківська до Львова, обіймає тут у редакції журналу «Жовтень» посаду завідуючого відділом прози, однак і через рік, і через два, і через десять його неодмінно тягло на Прикарпаття, у гори, поміж знайомих людей. У Львові він чомусь довго не міг прижитися.

Влітку 1977 року, незважаючи на те, що вже на той час його серйозно турбувало серце, ми з ним домовилися поїхати в далеку покутську Стецеву в гості до прославленого голови колгоспу «Перше травня» тричі Героя Соціалістичної Праці Юстина Тодоровича Личука, якого протягом кількох десятиліть з високих трибун називали «академією передового досвіду». З Личуком Яків Нестерович був знайомий ще називається з перших днів свого перебування на Прикарпатті, не один раз писав про колгосп у Стецеві і його голову, а в 1952 році Львівське книжково-журнальне видавництво видало книжку Юстина Тодоровича «Під радянською зорею» у літературному записі Якова Стецюка.

— Я паїжджав до Стецеви інколи на день-два, інколи на тиждень. Життя Юстина Тодоровича — готовий тобі роман: був у Канаді, шукаючи хліба і щастя, газдував на фермі. Після війни очолив у рідному селі відновлений колгосп. Зауваж, Личук завжди наголошував, що степівський колгосп не був створений заново, а тільки відновлений після воєнного лихоліття. Такі тут були заповідні і щирі до артільної роботи люди. Правда, це не означало, що коли голова виводив мене на поле полюбуватися шпеницею, що шуміла, як гай, то за нами назирці не йшли, шильнуючи

від біди, озброєні бійці з місцевої самооборони. Такий був час...

Ми вибралися зі Львова раненько: минули Рогатин, Івано-Франківськ, Тисменицю, Тлумач і через Городенку пильною білою дорогою «задами» в'їхали у Стецеву. День стояв синій, глибокий і задумливий — кінчалося літо. Яків, певно, міг би розповісти про свої комсомольські і журналістські мандрі по цих розбудованих тепер, веселих покутських селах, які ми минали, про бандерівські засідки, що чигали колись на його життя на кожному кроці, але він, настроюючись на зустріч з Юстином Тодоровичем, щоразу повертав розмову про нього:

— Личук у колгоспному будівництві на Прикарпатті — це ціла історія. Кажуть, він перший в області завів у себе в господарстві замість трудовнів грошову оплату праці; він перший на всю область побудував у Стецевій сільський Палац культури, а на місці старої корчми вимурував середню школу; він перший подбав, щоб у його господарстві було створене сільськогосподарське училище для дітей колгоспників.

Я вів машину і радів, що Стецюк не забував чи не найстаршого героя своїх книжок, постійно цікавився його успіхами.

— А поміж людьми,— провадив далі Яків Нестерович,— ходять про Личука свої сільські легенди. Ти чув, що він і скупуватий... мовляв, навіть обласне начальство, яке завітає до нього, не покличе на чарку, що, мовляв, сто разів зважить, чи конче потрібно видати з колгоспної каси бодай один карбованець? У цих народних легендах було не одне зерно правди: Юстин Тодорович справді ціле своє довге життя, будучи на посаді голови колгоспу, вчився сам і інших учив шанувати народну копійку.

У Стецеві, однак, Юстина Тодоровича ми не застали, у конторі сказали, що поїхав на день-два по селах: мав там справи як депутат Верховної Ради СРСР. Яків Нестерович, правда, дещо засумував, але в цьому лихові ми були самі винні, бо не попередили Личука про свій приїзд.

Зрештою, дещо не був утрачений, Яків Нестерович заходив до знайомих стецівчан, милувався сільськими вулицями, які вибудувалися недавно, новими громадськими спорудами.

Надвечір, коли ми сиділи на лавці перед колгоспною конторою, Стецюк, переповнений побаченим і схвильований спогадами, признався:

— Чи знаєш, чого я рвався у Стецеву? Не для того тільки, щоб знову побачитися з Юстином Тодоровичем —

своїм найпершим героєм і порадіти зі змін, які сталися у його селі: усе це в більшій або ж у меншій мірі можна побачити скрізь на Прикарпатті чи на Львівщині. Стецева для мене як для письменника святе місце. Хоч у 1952 році я уже мав декілька книжок... теми, однак, своєї борозни в літературі ще не виорав. Брався то за одне, то за друге. До того ж, як тобі відомо, я у молодості не розумів галицького селянина з його рабською прикутістю до землі... я узагалі не сповідував влади землі над людиною.

У Стецеві мені мовби розвиднилося...

У Стецеві, коли писав книжку «Під радянською зорею», Юстин Тодорович розповідав мені історію чи не кожного стецівського урочища... у тих історіях не панувала похвальба землі, були там клятьби, трагедії, смерті, ворогування, еміграція до Канади. Та водночас у тих історіях глибоко сиділа синівська любов до землі. «Розумієш, мій Якове,— розтовкмачував Юстин Тодорович,— на землі жити і працювати на ній не можна байдуже. Так уже склалося, що в образі землі вбачаємо цілу Вітцівщину, нашу історію. І чи винна земля, що колись вона частогусто оберталася для селян темною силою... висотувалася тая темна сила від жорстокого суспільного ладу, який панував у нашому краї. Одначе знай, мій Якове, що і в колгоспі, коли переорали межі і нема «моєї» і «твої» нивки, не можна працювати з порожньою душею. Якщо наш порівняно молодий колгосп за короткий час доробився певних статків і успіхів, то це досягнуто не лише завдяки агрономічній культурі, тракторам і тим уповноваженим із району, які день і ніч сиділи в мене на шиї, навчаючи, як газдувати — а ще й тому, що люди стецівські по-людськи, по-синівському до своєї земельки ставляться. Це значить, мій Якове, що в людей боліло серце за наше колгоспне поле. Ось що головне».

Мені на правду здається, що тоді у Стецеві,— продовжував Яків Нестерович,— я знайшов свою тему: земля і люди, що на ній працюють.

Ось чому я поспішав сюди... на місце свого літературного становлення. Чи повернуся сюди ще колись?..

Уже пізніше, після смерті Якова Нестеровича, переглядаючи його рукописні й розкидані в періодиці різні матеріали, я часто патрапляв на свідчення письменника про те, що він глибоко роздумував над наукою, почерпнутою у Стецеві: воістину мав рацію Юстин Тодорович Личук. Земля — це не тільки хліб, це також історія, могили предків, це наш соціалістичний лад, виборений в огні

Революції і захищений від фашизму в роки Великої Вітчизняної війни.

Земля — це існування самого народу.

Відомо, що Яків Нестерович багато подорожував. Якось на зустрічі з робітниками заводу «Львівсільмаш», як про це писала заводська багатотиражка «Львівсільмашівець» у грудні 1970 року, письменник розповідав, що написати роман у повістях «Майдан» наштотував його конкретний випадок, який він спостерігав в одному бельгійському порту:

«Кілька сотень бельгійців прийшли попрощатися з людьми, які приїхали з Радянського Союзу. Ми вигукували прощальні слова українською, російською мовами. Допомогали жести. Але й без них і одні і другі добре розумілися.

І ось майже перед самим відплиттям корабля серед цього багатоголосся почув я раптом українське: «Чи є між вами хто з України?»

Майже блискавично погляд упав на ту, що мовила ці слова. «Зі Львова є, з Києва, Донецька!» — полинуло у відповідь. «А з Одеси?»

З Одеси не було вікого. Але ми були з України, і цього вистачило, щоб перехопився подих жінки з дитиною на руках, щоб зволожилися її очі. Похапцем, стримуючи сльози, що готові були бризнути з очей, оповідала вона свою сумну історію. Ще дівчиною під час війни вивезли гітлерівці її до Німеччини. Поневіряння і велегка праця чекали в чужій країні. Трохи згодом зустрівся на її дорозі бельгійський хлопець, такий же робітник, як і вона. Побралися. Після війни виїхали до Бельгії. А там і сім'я побільшала.

«Хоч би одним оком глянути на Україну», — промовляла жінка, уже голосно ридаючи. А в нас серце стискалося від болю.

Відплив корабель. Розійшлися люди з причалу. Тільки одна самотня постать ще довго дивилася вслід. Здавалося, сама скорбота схилилася над водою...

На морському бельгійському березі стояла жінка, що мала дітей, чоловіка, дах над головою, але не мала під ногами рідної землі».

Зрештою, таких людей письменник зустрічав не тільки в Бельгії. Надивився на них у Англії, США, у Римі.

— І всі вони, — розповідав Стецюк на вечорі вражень від подорожей, які влаштувалися у Львівській організації Спілки письменників України, — чимсь схожі на себе... схожі своєю бідністю, ні, не доларовою бідністю, якщо

можна так сказати. Не всі, але мають вони свої котеджі, автомобілі, певні суми на рахунках у банках. Зате знедолені вони духовно... самотні вони посеред чужинецьких базарів. Мені було страшно за них... і радісно було за себе... за мною — рідна земля з її містами і селами, за мною рідні люди, і про кожного з цих людей, на рідній землі, можна написати роман.

Яків Стецюк збирався жити тисячу років — матеріалом для літературної творчості забезпечився, як видно з його архіву, на сотні романів. Він був працьовитий, як мураха: писав у доброму настрої і в поганому, взимку і влітку, в дорозі і в лікарні. Письменник скрізь возив із собою скромну кулькову ручку, яку, до речі, йому поклали в домовину, купу учнівських зошитів у клітинку, котрі вимережував літерами, схожими на просо. Дивовижно, як він, людина з поганим зором, умів писати так дрібно і так щільно.

Коли не писалися романи і повісті, то брався за оповідання, хапався за публіцистику, творив п'єси. «Робота над книжкою,— писав Яків Стецюк у вже згадуваному листі до редактора івано-фрапківської обласної газети «Прикарпатська правда» А. Зацерковного,— важка, іноді виснажлива, але вона приносить ні з чим незрівняну радість, радість творення. Усвідомлення, що ти працюєш не даремно, що своїм словом приносиш людям користь, примушує кожного з нас працювати не покладаючи рук, у поті чола. У людини творчої праці немає ні відпусток, ні пенсійного дозвілля: якщо вона не за письмовим столом, то зустрічається з читачами чи з своїми майбутніми героями, чи просто продумує те життя, яке оживе в новій книжці. Я не зараховую себе до винятків і найбільше боюся того, що називається творчою паузою чи перервою. «Жодного дня без рядка» — девіз, яким керувалося і керується нині багато літераторів, відповідає і моїм прагненням».

До цього треба додати, що Яків Нестерович «умів» не креслити, не переробляти своїх творів; він їх вишощував буквально до дрібниць — і здавалося збоку, що насправді писалося йому легко і швидко.

Він багато читав і, що дуже важливо, читав твори своїх побратимів по перу; майже про кожний новий твір українського письменника він мав своє власне й дуже вимогливе судження. Правда, як це буває між творчими людьми, не завжди тими ж мірками він вимірював власні книжки.

Не похвалюся, що ми із Стецюком були аж надто близькими друзями, нас різнив вік і літературний досвід, дався знати і його характер — дещо замкнутий, неговіркий. Та все ж, поки жила його перша дружина Поліна Іванівна, ми зустрічалися родинами в нього або ж у мене вдома, інколи я заставав Стецюків у відомого львівського мистецтвознавця Якіма Прохоровича Запаса або ж у знаного на всій Україні гутника Мар'яна Гнатовича Тарнавського. З цими людьми — дещо «віддаленими» від літератури — він жив душа в душу, не раз вибирався з ними в поїздку до моря, по шевченківських місцях.

Випивши, бувало, чарку, любив не так виспівати, як «наговорити» коломиюк — знав їх багато, у тому числі й соромітські. Однак казав, що це тільки мала часточка того, що знав Юрій Мельничук.

— Мельничук поніс із собою у могилу безмірну кількість коломиюк, — розповідав Яків Нестерович, який знав Мельничука давно і зблизька, працюючи з ним у журналі «Жовтень». — Для того, щоб антології народної творчості не виносили на той світ разом із покійниками, треба не тримати їх у голові, а довіряти паперові. Трапляється, що папір не горить, не тоне і не гниє.

На жаль, я не знаю, чи Стецюк записував коломийки, пісні, легенди — боюся, що він не мав для цього часу. Однак читаючи, наприклад, його оповідання «Ой піду я в полонину» — дуже світле і радісне — бачу, що воно наскрізь пронизане веселою коломиюкою, фольклорним духом, запахом Карпат. Яків Нестерович виношував думку написати роман «Гуцул і чорт», у якому збирався використати багатющу народну демонологію гуцулів; він хотів у своєму творі — так принаймні зі мною ділився — показати одвічну в наших горах боротьбу добра і зла. Тому вельми цікавився мольфарами, записував їх примовки для відвертання граду або ж для виклику дощу; він, бувало, дивувався, що в Карпатах серед людей старшого покоління («а може, і молодших?» — сумнівався) донині побутує паївна віра у відьом, які відбирають у корів молоко, що «лісні» — нявки — спроможні захоувати в себе молодих легенів. Десь під час мандрівок по Гудульщині йому навіть «під великим секретом» котрийсь із «примовників» розповів, як треба позбуватися бісиці: «А треба воду цілу із далекої головиці взяти до схід сонця і трьома ложками по черзі вибирати воду з коновки до дна, при цьому вигорюючи примовку».

— Десь у мене ця примовка записана, — казав Яків Нестерович. — То ціла людська молитва... не божа, а люд-

ська супроти лиха і зла. Все в ній дихає первісністю, поганством, вірою, що добрим словом... словом, чуєш, можна перемогти нечисту силу.

Іншого разу, повертаючись до цієї теми, Стецюк роздумував:

— Я усе розумію: гори — глуха закутина, час там мовби законсервувався і тому в Карпатах так багато збереглося того, що гуцули називають «те, що передалося з первовіку». Та водночас подумаймо: котилися по Карпатах страшні колеса війни — і першої світової, і Великої Вітчизняної, потім у горах — це я знаю з власного досвіду, бо не раз пускав у хід і свій «кореспондентський» карабін — точилася особливо запекла боротьба з бандерівщиною. Тепер подумаймо: як серед цієї реальної, часом жорстокої дійсності в людських душах, мов у наївних дітей, збереглася віра в лісових дівчат, які, приміром, заманюють за собою в ізвори і сигли хлопців-комсомольців? Це якийсь нонсенс. Чи, може, у горах так і повинно бути... такі вже романтичні душі в наших верховицях? Я десь вичитав, що в уявленні гуцула в горах, у лісах, на полонині нічого немає мертвого, бездушного — усе там живе роками і століттями, повите таїною, очікуючи свого часу творити людині добро або ж зло.

— Ні, ні,— запалювався Стецюк,— я неодмінно про все це колись напишу. Мені б тільки вибратися у гори, десь там у Головах поза Верховиною пожити з півроку, побачити соціальні зміни, які там сталися за Радянської влади, проїнятися духом, історією Гуцульщини, навчитися, як відрізнити зело «пожиточне» від «лютого», того, яке здатне людину або ж худібку скрутити в каблук, а чи й згладити зі світу.

Це, однак, була тільки письменницька мрія. У Стецюка, незважаючи на його величезну працездатність, не вистачило ні сили, ні часу дотягнутися до цієї теми, яка лежала на його полиці задумів. А крім того, полиця, мабуть, була й зависока: Стецюк був, насамперед, белетрист, економний у стилістиці, художніх засобах, майже всі його твори традиційні в доброму розумінні цього слова, а роздуми про «зв'язок гуцульського правіку з сучасним днем» вимагали не тільки філософічності, почуття міри у використанні фольклорного матеріалу, а й розкованого буяння фантазії.

— А до того я зрозумів, хоч, може, й пізпувато, що замало захотіти написати твір, скажімо, про Гуцульщину чи про Івана Підкову. В першому випадку треба прирости

до землі, у другому — до епохи. Інакше успіху не очікуй.

Для мене ж так звана «карпатська тематика» — у цьому повинен чесно зізнатися, була тільки новизною, несподіваним, інакшим, ніж я знав, світом... була ця тематика звичайнісінькою екзотикою.

— А цього замало... ой, замало,— журився і зітхав Стецюк.

На своєму п'ятдесятирічному ювілеї сказав:

— Народу повсякчасно потрібне правдиве слово, і я в міру своїх сил і таланту намагався своїм словом народові служити.

З письменникового блокнота:

«Для того, щоб написати звичайний роман, треба вміти побачити ціле життя; для того, щоб написати історичний роман, письменник мусить переболіти історією свого народу».

Зрозуміла річ, що Стецюк — вічний шукач кладки до самого себе... шукач сюжетів, образів, характерів, не міг не протоптати стежку до партизанської теми. Його бойовий побратим Г. Іванов — колишній зв'язковий партизанського загону імені Чапаєва, який входив до складу Житомирської партизанської дивізії імені Щорса, 6 січня 1973 року розповідав в обласній газеті «Радянська Житомирщина», що талановитий прозаїк Яків Стецюк «свої партизанські враження втілює у повістях «Тобі одній», «Вижва», «Пам'ять», в оповіданнях «Скажи мені правду», «Барвінок», «Панкрат і Панкратиха» та інших».

Г. Іванов, до речі, у своїй статті розповідає про цікавий епізод із життя Якова Нестеровича, який проливає світло на початки формування його творчості. Іванов, зокрема, пише: «Яків Стецюк за короткий час завоював повагу і любов друзів (партизанів — Р. Ф.). На привалах, у вільний від боїв час переповідав товаришам колись прочитані книжки, декламував вірші. Слухаючи «студента» (так називали Я. Стецюка в партизанському загоні — Р. Ф.) партизани забували про втому, труднощі. У нього була й інша робота (крім бойової — Р. Ф.) — вів щоденник. Записував бойові епізоди. У нього з'явилося нове прізвисько — «літописець».

Починання «літописця» сподобалось і командуванню загону. Намагалися чим-небудь допомогти Стецюку, до-

кладно розповідали про ті бої, у яких він участі не брав».

Яків Нестерович прийшов у партизанський загін із підпілля, будучи про людське око вчителем сільської школи. Г. Іванов розповідає далі, що «Гордєєв — командир партизанського загону імені Чапаєва, запропонував Я. Стецюку — худорлявому, в окулярах юнакові посаду писаря. Проте Яків відмовився. Він прийшов сюди не відсиджуватися, а воювати. Командирові відповідь сподобалася».

Партизанів Яків Нестерович до початку квітня 1944 року...

Партизанські повісті принесли Якову Стецюку досить широку і вдячну аудиторію читачів: йому писали з усіх усюдів, і він вельми тішився цими листами. Бувало, принесе до редакції цілий стос конвертів, покладе на стіл і питає:

— Хочеш послухати? Є тут один цікавий лист із мого партизанського Полісся. Прочитавши мою «Вижву», дітлахи пішли влітку в похід давніми партизанськими стежками і згодом написали мені, що знайшли поляну, на якій відбувся бій партизанів із карателями, описаний у повісті...

Районна газета «Червоний прапор», що виходила в селі Казанка на Миколаївщині, 20 травня 1967 року, описуючи зустріч учнів місцевих шкіл із Яковом Нестеровичем (він, до речі, не шкодував часу на зустрічі з читачами, їздив в усі куточки України), між іншим наводить цікаву розповідь Стецюка про те, що після опублікування його партизанської повісті «Тобі одній» до нього написала дружина... головного героя повісті Василя Дубовика: «Кілька років тому я одержала повідомлення, що мій чоловік пропав безвісти. А ось прочитала вашу повість і зраділа, що він живий. Але де він, як знайти його?..»

Що міг відповісти письменник бідній жінці, яка стужилася за чоловіком? Написати їй, що власне Василь Дубовик вигаданий ним від початку до кінця... вигадане в нього прізвище, ім'я, вигадане ціле життя...

А тим часом, виявляється, був (був!) насправді в житті такий Василь.

Чи не свідчить цей випадок про правдивість, життєвість створеного ним образу?

Ні, недаремно він повернув свою творчість на партизанські стежки — вони вели до глибин, до народної істини.

Останні десять-п'ятнадцять років життя Якова Нестеровича були тісно пов'язані з його рідним Поліссям, Житомирщиною: він часто бував у Мокрому, у матері, допомагав сестрі Антоніні будуватися, зустрічався із школярами, виступав перед робітниками і колгоспниками.

Він відкривав для себе рідний край: цілими днями блукає полями і лісами, подовгу засиджується над озерцем неподалік од маминої хати — вдивляється у вічі людям, деревам і травам, водам і небові.

— Це мої мама колись докоряли: «Ти все, Яшо, про Карпати та про полонини пишеш, а від нашого краю відійшов, мовби зрадив йому. А тут твоя пуповина закована», — розповідав він друзям у Львові. І не знати було, чи письменник радів, що мама, жінка невелемовна, сухувата, дбає, щоб її сивий син не обійшов у своїй письменницькій творчості рідну сторону, а чи гірко йому, що сам не здогадався розробляти основну свою золоту жилу — Полісся.

Він виправдовувався давньою своєю нехиттю до землі, неласкою, дарма, що був селянською дитиною, до борозни, до святої земельки; він виправдовувався юнацькими своїми наївними переконаннями, що земля убиває у людині все світле і добре. Він каюся, що, об'їздивши півсвіту — від Індії до Африки, а для того, щоб відвідати сусідні з Мокрим села — Закриниччя, скажімо, Хижівку та інші, то в нього не вистачало для цього часу. Він країв своє серце тим, що почував себе у боргу перед отчим краєм, у боргу перед людьми, простими і добрими, мудрими, залюбленими у свою роботу, в землю; і у боргу перед збайдужілими до землі чиновниками, які часто говорили про рекорди, урожаї, виробництво м'яса і молока на сто гектарів угідь і майже нічого не робили для скресіння, оновлення хліборобської любові до землі. Я не один раз чув — і на зборах, і на зустрічах із читачами, і у приватних розмовах у «письменницькому саду» — з якою особистою образою і болем розповідав Яків Нестерович про свою випадкову і разом з тим далеко не випадкову суперечку з молодим колгоспним водієм на півночі Житомирщини, на «справжньому Поліссі», який, щоб не їхати баюристою дорогою, повернув грузовик на посіві льону, де було сухо і рівно — і покотив собі, як по асфальту, підминаючи під колеса гілки стеблини.

— Але ж це людська праця, синку, — зупинив його письменник. — Хіба не бачиш, яка колія залипилася за тобою? А завтра ще хтось інший заверне на твій слід —

і викотять нову дорогу, знищивши, може, добрий гектар льону.

— Не знаю, що буде завтра, — відповів на це шофер. — Сьогодні, папашо, я спішу — маю виконати термінове завдання. Від цього залежить мій заробіток. А такою дорогою, як отут, то тільки на першій швидкості й будеш повзти. Питайте, отже, того, хто повинен дорогу ремонтувати, а я чоловік маленький: мені потрібні гроші і харчі хороші.

І помахав Стецюкові рукою.

— Як могло статися, — запитував мене Яків Нестерович, — що на землі... ні, не на приватній нивці, не на куркульському лану, які справді висмоктували у хлібороба останні сили, а на колгоспному полі подекуди зустрічається тобі не господар у повному розумінні цього слова, а збайдужілий заробітчанин, «маленький чоловік», який, однак, не забуває «про гроші і харчі хороші»? І не гадаймо, що такий зарозумілий молодик зустрічається лише на Поліссі, є вони скрізь, менш або більш зачерствілі... є вони й на Прикарпатті. І це, брате, наше лихо...

Мені чомусь здається, що не тільки материн докір, (син, мовляв, захопився карпатською екзотикою), а також стривожені роздуми про хиби виховання сільських дітей, про збайдужіння певної частини молоді до землі, заробітчанська зачерствілість окремих ділків, оті помічені колись колії на загоні льону, вичавлені любителем легкої дороги, грошей і «харчів хороших», викликали в письменника потребу писати більше і краще про Полісся, про людей від землі, про їхні непрості долі.

Поліська тема, тема землі — це було відкриття письменником самого себе; це й була, власне, знайдена кладка до самого себе.

Хоч Стецюк не залишає інших зацікавлень (буквально перед смертю пише роман про учених «Важкий день»), з-під його пера народжуються непересічні твори поліського циклу «Зелений кут», «Совість», «Майдан», «Поліщуки». В його паперах зберігся план великого серіалу «Правутин», до якого мали увійти десятки поліських повістей та оповідань. Нещодавно видавництво «Радянський письменник», готуючи до видання нову посмертну книжку Якова Стецюка «Стежка до криниці», доручило мені її прорецензувати, і я, читаючи її, наткнувся на новий його поліський цикл новел і коротких оповідань «Заріччя». Повинен відверто сказати, що є у «Заріччі» чимало випадкового, дріб'язкового, якщо б письменник жив, то, очевидно, над циклом ще попрацював би, але й тепер

у цій книжці зустрінешся з чудовими людьми-поліщуками, з їхньою вірою у добро і справедливість, у людську щирість, з їхньою невмирущою прив'язаністю до землі.

Ще задовго до смерті Яків Стецюк говорив, що про що б він у своїх поліських творах не писав, кого б він не змальовував, у тому числі й партизанів — усе це люди від землі... усе це люди з одного села.

І краще, мабуть, не скажеш.

МАГІЯ СТАРОГО ПЕРГАМЕНУ

Він геть-чисто про все забув.

Він узяв квиток, сів у чернівецький поїзд і поїхав до Коломиї, кваплячись до матері, яка несподівано захворіла; він любив свою Коломию, особливо напівсільські її околиці, забудовані дерев'яними будиночками, що їх колись величали то котеджами, то віллами, а тепер вони погорбилися, позападалися подекуди в землю по самі вікна, позаростали здичавілим бузком, позираючи з-під іржавих дахів, здивовано і злякано на гурти білих і високих будинків, що звідусіль наступали на них; він, однак, любив і це зелене запустіння, і тишу, що панувала тут від сотворіння світу, і нічого дивного в його любові не було — тут минула його юність...

Він завжди їхав до Коломиї з радістю, з передчуттям добрих зустрічей, веселих розмов, безконечних мандрівок у молодість, а сьогодні сидів у вагоні пригнічений, сумний, і телеграма, що сповідала про мамину хворобу, раз у раз нагадувала про себе; він діставав її з кишені, перечитував кілька скупих слів, підписаних сестрою, і потішав себе, що нічого страшного з мамою не могло трапитися; він, п'ятдесятирічний сивий чоловік, не міг уявити себе без матері, котру не просто любив, як і належить любити синові — мама була його другом, порадником, літературним критиком і обороною перед несправедливістю, яка часом на нього нападала.

Він, отже, їхав до Коломиї, забувши, що наавтра його і мене чекали учні дев'ятих-десятих класів однієї з дрогобицьких шкіл, які давно задумали цікавий, на їхній погляд, вечір на тему: «Як пишуться історичні романи?»

Мусив я їхати сам.

Це був ризик, Роман Іванович Іваничук мав на той час за плечима «Мальви», «Черлене вино», «Манускрип з вулиці Руської» — книжки широковідомі, широкочитані, часом критиковані, особливо перша, а найбільше таки хвалені критиками, а головне — Іваничук був колись учите-

лем, і я неодноразово бачив і чув, як він глибоко і просто (при цьому ледь усміхаючись у сиву бороду) вмів розмовляти з читачами. І що важливе: він не шукає дешевої слави, рідко підтакує читачам, часом різко, мовби навідліг відкидає помилкові докази, а все ж... а все ж читачі різного віку — старі і молоді — завжди захоплюються ним і довго не відпускають зі сцени.

І ось сьогодні на сцені я сам; я теж нібито маю якийсь відношення до історичної романістики і був готовий повести розмову широку і, мабуть, для школярів цікаву, адже в останні роки до читачів прийшли нові історичні романи Павла Загребельного, Раїси Іванченко, Валерія Шевчука, Петра Угляренка, Михайла Івасюка, Бориса Загорулька, Теодора Микитина та деяких інших письменників. Історичні романи і повісті, які вони написали, різні, безперечно, за своїм художнім рівнем, однак усіх їх еднає увага автора до минувшини, і всі вони, «історичні книжки» — повинен сказати відверто — незважаючи на різний художній рівень, ні на день не залежуються на полицях книгарень.

Є, очевидно, потреба заглянути у криницю і побачити давнину; потреба ця йде, гадаю, не від утоми сучасними ритмами, не від перенасичення теперішньою цивілізацією, як це інколи пишеться, і навіть, мабуть, річ не в потребі докопуватися до свого кореня; річ, очевидно, простіша: люди в усьому світі сьогодні напрочуд тонко відчувають зв'язок часів. Минуле, сучасне і майбутнє становлять мовби єдине ціле... становлять, власне, світ, у якому живе сучасна людина.

...Шкільний актовий зал слухав мене уважно, поміж юними головами світилися сивиною і старші — прийшли на вечір також учителі, запитань виникло багато і найрізноманітніших: від наївних скарг, що «історичну книжку» нелегко купити (малі, отже, тиражі) до прохань перевидати твори відомих свого часу літераторів Юліана Опільського та Андрія Чайковського. А на закінчення, коли я уже був утомлений, наче після косовиці, на задньому ряду підвелася молода вчителька і сказала:

— За все добре, що ви тут нам оповіли, дякуємо. Але розкажіть нам, будьте добрі, наостанок іще про одне: що тепер пише Роман Іванчук? І як пише? І чи, може, знаєте, як починався той чи інший його роман?

Від стіни до стіни й аж до високої стелі, як зграя птахів, злетіли оплески: Іванчука тут знали, любили, чекали на нього, шанували; оплески, здавалося, сідали мені на плечі, і я гнувся під їхнім тягарем... гнувся, бо, правду

кажучи, розгубився від цих простих і одночасно складних запитань. Певна річ, я міг тоді «загально поінформувати», що Роман Іваничук пише новий роман про Маркіяна Шашкевича... і не так, може, про Шашкевича, про «Руську трійцю», як про глуху і чорну годину, що панувала в Галичині в першій половині ХІХ століття, і як у тій чорній годині на злість усім ворожим силам проростала маленька провесняна квітка.

Та це, однак, були загальні слова. Так само загально я міг, скажімо, розповісти про його романи «Черлене вино» і «Манускрипт з вулиці Руської». Однак ж молода вчителька із заднього ряду очікувала людської відповіді на запитання: «Як починається, з чого, з якого поштовху, спонукання, потреби починається той чи інший Іваничуків історичний роман?»

Я знаю Романа Івановича хтосна з яких часів... ще з того далекого 1959 року, коли він, молодий, енергійний, без єдиної сивої волосинки і, звичайно, без бороди, заготовував до моєї івано-франківської квартири з першою книжечкою своїх новел «Прут несе кригу», і я, ще тоді «безкнижний» новеліст, страшенно Романові заздрих, що його відразу помітила критика, відзначаючи, що він має добру новелістичну школу Василя Стефаника та Михайла Коцюбинського; я заздрих його новелам, теж карпатським, як і мої... але мої новелістичні герої були підняті мовби на котурни, навколо їхніх голів світилися німби, як у святих апостолів, Іваничукові ж вуйки та молодиці навпаки — проростали із землі, з камінням, з долі і з недоли.

Тепер із Романом Івановичем Іваничуком ми працюємо більше півтора десятка років — гори слів перевіряли, зіткали, як кажуть гуцули, не одну верету, і часом тую верету розривали палкими суперечками. А все ж я не міг відповісти, як починався, приміром, його знаменитий роман «Манускрипт з вулиці Руської», який був відзначений премією Андрія Головка; я не знав, з якого зеренця, з котрого пуп'янка він виріс.

І я чесно розвів руками перед учителькою, яка чекала відповіді.

А може, все те, «з чого починається роман», відоме лише самому письменнику і нема потреби знати про це широкому загалу?

Не варто надто захоплюватися «історичними пригодами» дуже популярного в Галичині у двадцятих-тридцятих роках белетриста Андрія Чайковського, про якого в радян-

ському виданні його творів сказано, що до оцінки повістей і оповідань Чайковського треба підходити діалектично: необхідно знати, що у своїй громадсько-політичній та літературній діяльності він допускався певних помилок. З другого боку — сирив викриттю соціальних протиріч і несправедливості капіталістичного ладу, особливо в таких повістях, як «Олюнька», «В чужому гнізді» та інших.

Проте Андрія Чайковського найбільше знали як історичного белетриста: він написав цілу низку «козацьких повістей», більшість з яких були поверхові. Письменник щедро ідеалізував своїх героїв, приписував їм усі «чесноти світу», але читали його книжки в наших містах і селах дуже широко. В бібліотеках записувалися за ними в черги, у книгарнях нові видання розходилися блискавично. Пам'ятаю, коли десь узимку 1938 року я ще хлоп'ям протягом майже цілої зими бігав у сільську читальню, в якій «голосно» зі сцени, почергово міняючись, при світлі газової лампи читали повісті Чайковського «За сестрою» і «На уходах».

Читальня, як звичайно, була щовечора переповнена чоловіками і жінками; ніхто не курив, не перешіптувався — боялися слово недочути або ж пропустити.

Це було не стільки захоплення писаннями Андрія Чайковського, скільки діяла на людей магія історії: художнє слово дивним чином відривало селянина від щоденного нужденного життя, від голодних дітлахів, від наїздів податкових «здикуторів», від тяжкої роботи і вводило його в давноминуле життя, розповідало про героїзм предків.

У шістдесятих роках мені пощастило познайомитися з сином письменника — Андрієм Андрійовичем Чайковським, який працював директором чи то районної, чи то міської бібліотеки в Коломиї. Андрій Андрійович, незважаючи на похилий вік, був надзвичайно комунікабельною, товариською людиною, він знав безліч історій, пов'язаних не тільки з його батьком, а також і з іншими українськими письменниками. Я заохочував його записувати «для пам'яті» ті чи інші епізоди-історії, Андрій Андрійович обіцяв «дещо зробити», у тому числі розповісти у пресі, як він разом із засновником і директором Коломийського музею гуцульської пародної творчості В. В. Кобринським врятували від знищення німецько-фашистськими окупантами бюст В. І. Лепіна та комплекти творів класиків марксизму-ленінізму. Це був справжній подвиг: на майдані сіл і міст горіли радянські книжки, а в Коломиї два українські інтелігенти, ризикуючи життям, переховували в себе духовні скарби марксизму-ленінізму.

Андрій Андрійович любив розповідати рідипшу легенду про те, як його батько, юрист за професією і письменник за покликанням, котрого свого часу дуже хвалив Іван Франко, узявся писати історичні повісті. Діялося це чи то в Бережанах, чи то в Рогатині, а чи, може, у Самборі — в одному із загумінкових галицьких містечок, в якому письменник працював адвокатом, «хлопським оборонцем», як його тоді називали. Отож, буцімто котрогось дня Чайковському принесли старий напівзотлілий пергамен, знайдепий серед купи старих книжок у місцевому латинському костьолі, і нібито на пергамені залишились тільки початкові літери, написані старою українською мовою: «До людей грецької віри у Землі Руській». Унизу час зберіг підпис «Зіновій-Богдан Хмельницький, гетьман війська запорізького, рукою власною». Крім цих слів текст грамоти був стертий, видряпаний, у багатьох місцях пергамен світив дірами, однак люди, які принесли його письменникові, вірили, що в грамоті Хмельницького прихована таємниця, є у ній слово, гетьманська порада, як здобути волю і щастя.

— Бо хіба інакше отці-езуїти приховували б козацьку грамоту від нашого народу скільки років? Воли, бачите, приховали її, осліпили, виколювавши з неї живе слово за словом. Отже, боялися езуїти козацької грамоти. Отож вам, пане Андрію, належить тоте слово відновити, грамоту, як слід прочитати, бо люди хочуть знати, як воно насправді діялося.

Люди хотіли знати історію.

І нібито Андрій Чайковський, довгими годинами і днями просиджуючи над старим пергаменом, поступово переймався таїною давнини, учився день за днем проникати у світи і віки, які давно минулися; і що ніби спонуканий людською потребою знати історію, письменник був страшенно здивований наївною людською вірою у те, що історія насправду зберігає секрети, як жити сучасному поколінню; і нібито Андрій Чайковський сам не помітив, як піддався магії старого пергаменту і взявся «відтворювати історію в образах» — писати книжки. Важко сьогодні сказати, чи насправді існував десь-колись пергамен, принесений в адвокатську канцелярію Андрія Чайковського, зате впевнено можна відповісти: письменник навдивовижу точно вловив прагнення своїх тогочасних читачів пізнати самих себе. А звідси й незвичайна популярність історичного белетриста.

Магія історії не тільки в її «читабельності»; історія не списується в архіви, не викидається на смітники, не вивираються з неї сторінки; навіть ганебні сторінки, писані предками, можуть знадобитися сучасникам, щоб не повторювалися старі помилки; історія — це не стільки події, рухи мас, вчинки великих людей, це, насамперед, вікопомний народний досвід.

Досвід схожий на кривницю, до якої ніколи не заростають стежки.

Хто із нас, пишучої братії, не задумується: навіщо я пишу і для кого пишу? Уявляю, скільки можна було б прочитати цікавих суджень, щирих і фальшивих зізнань про письменницьке ремесло. Готуючись до написання цього есе, в ряді інших питань, які я збирався з'ясувати під час розмов з Іваничуком, мало також бути питання про сенс письменницької роботи. Роман Іванович, однак, мене випередив. Якось серед гождого літа я зустрів його під розлогими липами на своїй же вулиці — на вулиці Маяковського. Траплялося, що я й до того здибав його — взимку з лижами на плечах, улітку — в легкому спортивному одязі: Іваничук поспішав на недалеку Погулянку, знаменитий львівський лісопарк, поритий ярами, усипаний горбами, де «тяжко ходити, зате легко думати», як пояснював Роман Іванович.

На цей раз Іваничук на Погулянку не квапився. Був сумний і пригнічений, ув один день мовби постарілий. Я знав, що в нього тяжко хворий маленький онук Данилко — дідова втіха і надія, проте не сподівався, що хвороба буде прогресувати, і хлопчик перебував на грані життя і смерті.

— Мабуть, утрачу його, — сказав Роман Іванович безнадійно. Власне, не сказав, а тяжко схлипнув. Посіріле його обличчя виповнилося болем, ув очах зблиснули сльози. Признаюся по правді: Іваничукові сльози мене приголомшили. До тієї хвилини я знав його трохи сухуватим, часом різким, погордливым, інколи — їжакуватим; я чув, що багато молодих літераторів, яких, працюючи в редакції журналу «Жовтень» завідувачем відділу прози, він вивів у люди і благословив на літературну діяльність, побоювалися його відвертих, безкомпромісних суджень про їхню творчість. Декому здавалося, що в нього надто розвинуті егоїстичні почуття; ще хтось не завжди наділяв його лірикою і гумором; про нього говорили, що він «коломийський австріяк» — точний, педантичний, неусміхнений для чужих і незнайомих.

Людина по-справжньому пізнається у біді, тим більше пізнається письменник.

Людина стає сама собою у горі. Іваничук стояв тієї днини під липами на вулиці Маяковського без звичних своїх маскувальних одяг, за якими ховав і ховає від людей доброту і певну наївність свого характеру. Тяжка хвороба онука оголила його доценту, він був мовби аж приречений і примирений з тим, що, здавалося йому, неодмінно мало статися.

Виявляється, треба було добувати якісь дефіцитні ліки; треба було скинути з себе люті чари безнадійності; треба було щось робити, волати па допомогу, кричати, вимагати, стукати в усі двері.

Не похвалюся, що я виявився добрим Чугайстром, таким собі карпатським ворожбитом, який одним помахом руки і одним словом з'яв з Романа Івановича весь тягар і розпач, ні, я тільки порадив йому не миритися з лихом, а може, й вимагав, підштовхував, не давав змиритися з тим, що десь йому відмовили, десь по-канцелярському байдуже відповіли, що нібито про потрібні йому ліки ні слухом, ні духом не знають.

І Роман Іванович знову повернувся в облздороввідділ...

Здається, що цей випадок, про який оповідаю, не має прямого стосунку ні до історичної романістики, ні взагалі до літературної творчості, адже трапилася житейська річ: біда-то ходить не по вертепах, а по людях. А все ж недавно, коли Роман Іванович прийшов із своїм трирічним Данилком — жвавим, веселим гуцуликом — до редакції «Жовтня», коли я підхопив чорняве хлоп'ятко на руки, і воно, ласкаве і прихильне, на мить, як ластів'ятко, притулилося до грудей, то в моїй пам'яті раптово вибухло, як граната, начинена шрапнеллю, Іваничукове схлипування па вулиці Маяковського; у схлипуванні він тоді сказав, що тяжко йому буде писати, якщо трапиться нещастя... тяжко бути письменником, якщо в тебе нема онуків.

Це було сказано дуже інтимно, особистісно, може, навіть суперечливо. Та коли вдумаєшся у сказане, коли зважиш тверезо, то письменнику на правду треба думати про онуків, про покоління тих майбутніх читачів, які придуть опісля.

І коли сідаєш до столу й береш у руки перо, коли заглиблюєшся в епохи, що давно минули, то так важливо, чуєш, пам'ятати про онуків і правнуків, що придуть.

Один «історичний» письменник, якого читають, мабуть, не менше, ніж Романа Іваничука, і якого, щоправда, кри-

тика не вельми вихваляє, так був заплутав мандрівку свого героя у черговій своїй повісті від пункту «А» до пункту «Б», що її, мандрівку, можна порівняти з поїздкою зі Львова до Києва через... Краків. А все трапилось через те, що шановний письменник не мав ні часу, ні охоти виїхати, так би мовити, на місце розгортання подій у своїй повісті, прокотитися по дорозі автобусом... по тій дорозі, яку його герой понад триста років тому подолав верхи на коні.

Тоді помилки не трапилось би.

Іванчук ніколи не «уявляє» собі приблизно топографії місцевості, на якій відбуваються події в його романах, він її мусить бачити воочію, посидіти на землі, відчутти її тепло, підставити обличчя вітрові, поговорити з людьми.

Так, очевидно, роблять усі справжні художники. Павло Загребельний, наприклад, сідаючи за свій роман «Роксолана», попросив мене показати йому Рогатин, де народилася і виросла Настя Лісовська — майбутня Роксолана — жадав набратися духу рогатинського, його сивого чару. Посередині роботи над романом Павло Архипович відчув конечну потребу поїхати до Стамбула, походити його старими вуличками, постояти біля мечеті-усипальниці Роксолани, надіючись, може, що віки закарбували в камені не тільки пам'ять про потурчену дівчину з Рогатина, а й також її плач, смертельну тугу за Україною.

Так само Іванчук.

Він обходив і об'їздив уздовж і впоперек цілий Крим; у Феодосії, у проклятій козаками Кафі, цілий день просидів на місці, де, за переказами, був невольницький ринок... сидів, проймався жаром розпеченого каміння, вбираючи в себе ритм сучасного, по-курортному веселого міста і думав про невольників з України, яких тут продавали на всі чотири сторони світу і сльози прокляття котрих упали, затвердли навечно десь тут, на цьому розпеченому південним сонцем камінні, на цій землі.

Адже не може бути, щоб сльози не залишили по собі сліду... все залишає по собі слід: і добро, і зло, і туга, і ненависть, і жаль, і куля, і перо...

А настала потреба, і Роман Іванович, який, між нами кажучи, забобонно остерігається авіації, сідає ж таки в літак (а що вдієш?) і летить до Ленінграда, а звідти вже морем — до оповитих таємницями, як туманами, Соловецьких островів.

Його там спитали:

— Чого тут шукаєте в монастирі? Вчорашнього дня? Екзотики?

Він відповів:

— Істини. І ще хочу знати, як дихає північне море, як кигичуть чайки, як росте на дикому камені ліс. Я мушу обрости тисячами подробиць, які можу знайти тільки тут... тисячу знайти, а сотні лише використати. Тоді я походжаю собі по роману, як господар.

...Я пишу ці рядки, а Роман Іванович щойно прилетів з Азербайджану — шукав там слідів відомого вітчизняного математика, одного із засновників Кирило-Мефодіївського братства Миколи Гулака, про якого збирається розповісти в новому романі «Четвертий вимір».

— І таки знайшов Гулакові сліди? — питаю його.

— Про сліди не питай. Їх багато. Я відкрив для себе землю, що стала для Гулака другою Україною. Розумієш?

Як історичний романіст, Роман Іванчук зростав буквально посеред критичних пострілів, часом дуже дошкульних, болючих і несправедливих, а в багатьох випадках — і правильних. Та все ж у цьому зростанні йому найбільше запам'ятався випадок з таким собі Гомиком — відомим у тридцятих роках у рідному селі Романа Івановича — Трачі, та й на цілій Коломийщині «розбійника-опришка». Безперечно, і сам Гомик, і ще декілька «розбійників», які, бажаючи повторити вже в інших соціальних умовах подвиги славнозвісного опришка Олекси Довбуша, ставали на шлях романтичного «збійництва», сподіваючись таким чином домогтися поліпшення народної долі, заслуговують історичного та художнього дослідження, серед них були чесні, трагедійні постаті, які, бажаючи боротися з окупантами, не вміли чи не хотіли розуміти, що успішна, справді народна боротьба можлива тільки в комуністичному підпіллі.

Від них, очевидно, не можна відхрещуватися, але й не можна їх ідеалізувати.

І в кожному випадку їхнє життя, «походи» і «боротьбу» треба вивчати скрупульозно, уважно, підходити до них із класовою міркою.

Колись Роман Іванович про цю вимогу забув.

Ще в дитинстві, наслуховавшись розповідей про Гомика, про його «ходіння на панів», на власні очі побачивши його, Гомикове, ефектне самогубство на сільській сцені під час вистави про опришків («Хіба вам, домарям, грати Довбуша та його хлопців!» — вигукнув Гомик, вихопившись із-за куліс на сцену.— Хіба ви вмієте жити, боротися і вмирати? Ось як умирають опришки!». По цих словах приклав собі револьвер до грудей, вистрелив у серце і впав мертвий на очах усієї читальні), Роман Івано-

вич «живцем» увів цього псевдогероя в одну із своїх повістей, не шкодуючи для нього ні захоплення, ні співчуття.

І був за це покараний — ні, не критикою, а місцевимитаки, сільськими комуністами, які знали, що Гомик насправді був далеким від розуміння потреб боротьби за національне та соціальне визволення, він по суті справи став на перешкоді діяльності комуністів.

Письменник був покараний критикою своїх односельчан за те, що забув основу основ у творчості історичного романіста: міряй вчинки своїх персонажів класовою міркою.

Цієї ночі могло й не бути...

Потім, згадуючи літню, повну чару і таємничості ніч в Олеському замку, Роман Іванович оповідав, що якраз тоді остаточно визрів у нього задум роману «Черлене вино», який, власне, став першою частиною історичної трилогії про львівське середньовіччя. Ідею написання твору подав один із його друзів, який «розумівся» на історії і зумів захопити письменника вже тим фактом, що в 1431 році Олесько стало центром повстання проти польських феодалів за відновлення галицько-волинської державності. На чолі руху став олеський староста Іван Преслужич. До замку, що стояв на галицько-волинському порубіжжі, потяглися воїни з навкружних країв. На фортечних воротах знову, як за часів останніх галицьких князів, замайорили давні, обпалені в битвах стяги. І не дивно, що польський король Ягайло спорядив проти ворохобників величезний на той час загін королівських військ під командою мазовецького князя Казимира та старости Яна Менжика.

Майже два роки Преслужич не випускав із рук важкого меча, і майже два роки русичі відвойовували своє право на вільне життя.

Аж поки не зайшло сонце на довгі століття.

Власне, Іваничука як письменника, як дослідника народних характерів цікавили, з одного боку, пориви озброєних мечами мужів, а з другого — він уже оглядався на невольницьку ніч, що спускалася над Галицькою та Волинською землею, і шукав у тій густій темряві порятунку для людей, світла книжок, розуму, мистецтва. Його уява воскрешала, викликала з небуття поруч із суворими воїнами також книжників, писців, ізографів, філософів, яким після того, коли на фортечній брамі був зламаний руський меч, належало боронити і далі вести свій народ у прийдешні віки.

Тієї першої ночі в Олеську Іваничук ще був фактично чистою таблицею, ще його не обтяжував тягар знань, почерпнутих з бібліотек, ще він не збагатився тисячами подробиць, які потрібні письменникові в його роботі; він ще не знав, як буде називатися майбутній твір, з чого буде починатися, але... але, розбуджений зустріччю із замком, в якому закінчували реставрацію і збирали матеріали давнього українського мистецтва, щоб згодом відкрити музей-заповідник, схвильований розмовами з директором Львівської картинної галереї Борисом Григоровичем Возницьким — фанатиком музейної справи, людиною, яка, власне, й підняла Олеський замок із румовища, Іваничук уже горів жадою роботи.

Може, тому йому й не спалося у покої на третьому поверсі, що був заставлений канделябрами, іконами, портретами, зброєю? А може, не спалося через глуху тишу, що обступала його зусібіч, як щойно погасив лампу? А може, у ту ніч приходив до нього Іван Преслужич із своїми задругами Миськом Каленковичем, Олехном Черемоським, Сеньком Смоленським, Демком Жидівським, Негом Старобродським та іншими сподвижниками, які, ставши колом посеред покою і опершись на поцерблені в січах мечі, скаржилися письменникові, що много було розлито кривавого вина посеред цих старих мурів. «Ой много... ріки цілі. І чи маєш ти, чоловіче, силу і талант, щоб про те криваве розлиття і про темну ніч, яка після наших битв настала, людям оповісти?»

Ніколи ще Іваничук — скептичний, раціональний, прозаїчний навіть — не почувався таким поетичним, навдивовижу чутливим, сприймаючим, тонким, як у ту першу олеську ніч. Його запекла сльоза, що скотилася з Преслужичевого обличчя, він чув скрегіт зубовний тих воїв, які полягли в січі наприкінці 1432 року, і тепер, через шість століть лежання під фортечним камінням, давали письменникові про себе знати: у темряві, густій, як бузиновий сік, походжали по замкових покоях польські королі Ян III Собеський та Михайло Корибут-Вишневецький, які тут народилися... походжали, оточені придворним почтом, і зизим оком позирали на вчительського сина з-за Коломиї, питаючи:

— Що ти тут хочеш писати, вапмосць?

Іваничук подумки відповідав королям, старостам, князям, воеводам, графам, які протягом століть володіли Олеським замком, що прийшов скидати із замкових воріт щит-вивіску, запападливо начеплений буржуазними істориками, мовляв, «Олесько — колиска польських королів».

Бо як, панове, Олесько може бути «колискою», що вигойдувала гнобителів мого народу, коли ось на цих мурах із стягом руським стоїть Преслужич з полком, а поруч стоїть Михайло Хмель, надвірний сотник пана Яна Даниловича, який володів замком, а ще поруч — син Хмеля — Зіновій-Богдан Хмельницький. Я приїхав в Олесько, панове, скидати з тронів королів і князів».

Коротка літня ніч видалася йому довгою — ледве дочекався світанку. Ще падали роси, ще тумани, переткані передсвітанковою темрявою, низько стелилися над замковими ставами, ще в навколишніх полях спали перепілки, а Роман Іванович уже скрипнув кованими дверима і став на порозі замку, зачумлений думками, видіннями, планами, пережиттям своєї майбутньої книжки.

Сторож замку, старий Василь Гарасимович Ковальчук, мовби давно очікуючи появи Іваничука, щоб погомоніти з ним після самотньої ночі, витюпав із темряви з своєю незарядженою рушницею і спитав:

— Не спалося?

— Ви звідки знаєте? — здивувався письменник.

— Бо знаю... бо гріх тут спати... проспипи і нічого не будеш знати, що цієї ночі в замку діялося. Щоночі тут щось діється. Ви, напевно, бачили старого Літнинського... того самого, прошу вас, шляхтича Літнинського, який ще в минулому столітті блукав, як привид, по напівзруйнованому замку, длубаючи джаганом стіни і підземелля, розшукуючи королівські скарби.

— Ні, я не вірую у примари старих замків, — відповів, сміючись, Іваничук.

— А в що вірите? — сторож пильно вдивлявся йому в обличчя.

— Вірую у народну історію, що не вмирає... вірую у людей, які цей замок по каменю, по цеглині воздвигали. Не для королів.

Потім читачі не один раз запитували, як народжувався роман «Черлене вино», і письменник, котрий не завжди охоче ділиться творчими секретами, відбувався загальними словами або ж узагалі відмовчувався... відмовчувався, а сам пригадував і першу олеську ніч у замку, і літні ранки та дні, коли з'їдав на сніданок кусень хліба з молоком і, не очікуючи ні автобусів, ні попутних автомашин, ні навіть колгоспних підвід, не вибираючи битих доріг, ішов сьогодні на схід, завтра — на захід, ішов — на південь, на — північ. Шосейні і польові дороги вилися посеред пшениць, впадали в балки, пнулися на горби, що звалися

Вороняками, Воронячими горами; дороги розбігалися вправо-вліво, губилися у селах, звужувалися і ставали стежками в лісах і на луках; він розкошував серед буяння природи, насолоджувався близькістю з деревами, з травами, з водою, з небом; він був приголомшений багатьма історичними пам'ятками, що зустрічалися майже на кожному кроці — інколи йому здавалося, що йде не полями і селами, а ступає по живих і болючих, як рани, що не заживають, скрижальях народної минувшини.

Тут Руссю пахло...

Тут у кожному сліді від кінського копита гніздився переказ, легенда, стара пісня, задума. Лише Пліснесько — чи не найбільше давньоруське городище, яке розкинулося на площі 160 гектарів, чого варте: тут і могутні земляні вали, що подекуди на схилах облицьовані кам'яними плитами; тут сотні стародавніх поховань — розкопаних і ще не досліджених археологами; тут збереглася навіть назва урочища — Кисань, Кисанька, яке згадується у «Слові о полку Ігоревім»; тут по дебрі Кисановій навіть походжають «бусові» пліснеські ворони, про яких теж згадує «Слово», і тому здавалося, що ворони живуть у Вороняках ще з давніх княжих часів; тут плуг щовесни виорує череп'я, людські кістки, стріли і списи.

У Підгірцях, у колишньому палаці Ржевуських, письменник ловив себе на тому, що мимохіть прислухався: чи де не свистить панський канчук, чи не плаче зведена кріпачка, чи не стогне сама земля...

У Підлиссі письменник сидів біля дубів Маркіяна Шашкевича і уявляв, як п'ють вони воду з Маркіянової криниці.

У лісах і гаях надibuвав окопи з недавніх часів Вітчизняної війни; окопи, кулеметні гнізда, бомбові вирви, розщеплені стовбурища дерев — уся земля ще пам'ятала про люті бої з «есесами» дивізії «Галичина», які, присягнувши Гітлерові, «здобували Україну», заливаючи її кров'ю.

У Бузьку, в літописному Бужеську, шукав слідів столиці прадавніх бужан.

У Білому Камені слухав співачки про татарське лихоліття.

У Гаваречині — малому сільці посеред лісів — годинами просиджував біля гончаря, придивляючись, як під умілими руками на крузі викочуються жбани і миски.

Все навкруг дихало красою, роботою людською, творчістю, радістю буття, історією.

До цього прийшло патхнення.

З інтерв'ю Р. Іваничука кореспондентові львівської газети «Ленінська молодь» (1983):

«Герої майбутньої книжки можуть заговорити будь-де. І, мабуть, це добре. Бо інакше коли б виносив їх? Письменник ніколи не відпочиває, його герої, як примари, скрізь ходять за ним. Якась думка, якась деталь — усе треба запам'ятати чи навіть записати. Часом це трапляється серед ночі. Дуже не хочеться вставати, але мусиш. Отже, робочий стіл письменника — скрізь...»

Було весілля: Роман Іваничук віддавав заміж свою доньку Наталю.

Власне, весілля лише розпочиналося, гості, як завжди, збиралися неквапно, забарилися десь і музики, і Роман Іванович, звісна річ, нервувався. Його стара мама Марія Юріївна — невисока на зріст сива жінка з циганкуватим обличчям, яка до цього часу сиділа на стільці під чистою, як екран, стіною кафе, враз по-молодечому підвелася і перестріла сина серед його біганини.

— Ну, заспокійся, Романе,— промовила лагідно. На зів'ялих губах блимнула добра усмішка.— Все гаразд, си-ну: столи он накриті, вгинаючись від печеного і вареного, горілка, слава богу, є, гості також будуть. Музики десь шукають каніфоль, щоб скрипки грали голосніше.

Вона торкнулася обидвома долонями спершу його плечей, потім рук, мовби сповнюючи якийсь тільки їй відомий ритуал, бо заклопотаний Роман Іванович ураз прояснів.

І поцілував маму в руку.

І пішов разом із «молодими» зустрічати гостей.

Я присів поруч Марії Юріївни, з якою був давно знайомий, і спитав, чи її син дотепер, як, бувало, замолоду, їздить «додому» до Коломиї читати матері щойно написані новели чи розділи з повісті або ж роману.

— Ну, не завжди, може. Але їздить і читає,— жваво відповіла Марія Юріївна.— Бо хто йому правду скаже, як не я? Бо хто обереже його від людського осуду, від покарання славою, від облуди, від самолюбівання, на яке ви, письменники, і в тому числі мій Роман, слабуєте... бо хто йому про все це скаже, як не рідна мама?

Вона була для нього мовби народною совістю.

Вона була водночас його оборонцем і суддею.

Проста жінка, удова по народному вчителю, Марія Юріївна у своєму житті багато настраждалася, знала ціну освіти і книжки.

— А кому, чуєте,— запитувала вопа мене того весільного вечора,— кому потрібна брехня у книжці?

— А якби сталося так, що Роман Іванович таки написав би нещирий твір? Усяко в житті трапляється. Письменники теж живі люди і воши, як і всі, можуть помилятися,— говорив я їй... говорив, може, павмисне, викликаючи на відвертість.

— Та як мій Роман може сфальшивити, коли я першою читаю його книжки? — дивувалась.— Як би він подивився мені у вічі?

...Не можу сьогодні твердити, що передаю слово у слово тодішню свою розмову з Марією Юріївною, зате твердо знаю, що в ту ж хвилину подумалося: «Не штука писати, штука, чоловіче, стояти щоденно і щомиті в кожному слові перед материнським судом».

Розмова з Романом Івановичем на тому ж весіллі (уже гості сиділи підпиті, уже грали музики):

— Я бачив, як ти розмовляв з моєю мамою. Про що? Чи про мене? — допитувався він.

— Про тебе.

Він засміявся сумовито:

— Вона любить про мене говорити, любить похвалитися мною. А я... а я, відколи почав писати, боюся відповідальності перед нею за своє писання.

Як часом нам бракує відповідальності перед матерями — живими і мертвими.

Діялося це понад десять років тому.

Нас, групу поетів і прозаїків, запросили «виступити» в обідню перерву перед робітниками одного з цехів Львівського автобусного заводу. Не знаю, хто ці «виступи» організував і кому для «галочки» вони знадобилися, бо заледве посадили нас за стіл на відкритому літньому майданчику, як зрозуміли, що ні ми, літератори, ні тим паче робітники від цієї зустрічі не матимемо взаємної користі і добра. Ми почувалися непрошеними гостями, які заважають господарям обідати, а дехто з робітників, смачно жуючи булку й запиваючи її з термоса кавою, споглядав на нас як на потішників вихідного дня, котрі вийшли на сцену, щоб ушкварити веселу гумореску або ж дотепну баечку і таким способом «виповнити доцільним змістом» обідню перерву.

Одно слово, зустріч не вдалася.

Ми вже виходили з майданчика, коли Романа Іванови-

ча, який теж був із нами, несподівано зупинив присадкуватий робітник. Він назвався чи то Василадуком, чи то Васильчаком і, ніяковіючи, засипав Романа Івановича похвалою, як віншувальним зерном, за історичні романи, потім несподівано запропонував для свого улюбленого письменника декілька цікавих, як він сказав, тем, «на які при бажанні можна написати добру річ».

Серед запропонованих тем була також тема про становлення Львівського Успенського братства, про життя і діяльність його організаторів Юрія та Івана Рогатинців, про роль львівського культурного осередку в боротьбі з католицизмом та ополяченням українського населення міста та його околиць.

Можна було посміхнутися з пропозиції слюсаря чи токаря, якому, мабуть, письменницька робота уявлялася надто легкою, мовляв, головне — знайти добру тему; можна було й здивуватися: «Чому про Братство і Рогатинця?»

Іваничук, здається, так і спитав:

— Бо я сам родом із Рогатинщини, звідки також походили брати Рогатинці,— відповів співбесідник. — Це, так би мовити, дасться взнаки «вузький патріотизм». А крім того... крім того я думаю собі: є якась закономірність у тому, що коли в нашій історії наступає на народ біда, то не князі, не шляхтичі, не графи висували з-поміж себе оборонців людських, а сам народ вибирав з-поміж простих кращих із кращих. Так було в Олеську, про який ви написали, так було у Львові наприкінці XVI століття, коли годі було терпіти безпросвітну темряву, так було за Хмельницького, так було в 1917 і в 1939 роках, коли західноукраїнським землям принесли волю робітники і селяни, вдягнуті в червоноармійські гімнастерки.

— Може, і ваша правда,— сказав задумливо Іваничук.— Може, і ваша, правда, ровеснику,— повторив і обняв робітника за плечі. — Може, якраз Рогатинець... і не тільки Рогатинець, увесь Львів середньовічний повинен прийти у мій роман. Може, настала на нього черга?

...Розповідаючи про цей епізод — такий на перший погляд незначний — і разом із тим дуже симптоматичний, хочу признатися по правді, що ні потім, ні тепер не допитувався в Іваничука, чи насправду підказана робітником тема запалила його, чи, може, давно носився з нею, виважував її і робітник з автобусного заводу тільки підштовхнув його... підштовхнув і попросив: «Напишіть про Львів. . . про Львів середньовічний, правдивий і страшний, ясний і забобонний. Напишіть, товаришу письменник, про сідля-

ра Рогатинця, звичайного, як на сучасне розуміння, робітника, котрий зрозумів пророче: «порятунок руського народу, руського слова в книжці, у науці, в організації братств».

Можє, Роман Іванович побачив Львів ще з висоти бойової галереї Олеського замку? Певно, котроїсь ворожбитної ночі прийшли також до письменника львівські братчики — всі оті кравці, шевці, столярі, сідлярі, ковалі, гончарі... прийшли та почали докоряти:

— Ну, досить тобі, ваша милість, спадерувати по королівських покоях. Час, ваша милість, вирушати на Львів. Ми чекаємо.

— Я перечитав про Львів стоси книжок,— розповідає Роман Іванович. — Мені фахівці перекладали уривки з латинської, давньонімецької, я знайомився з фрагментами щоденників чужоземних мандрівників, вивчав хроніки, літописи, старі календарі та адресні книжки, бо романісту треба досконало знати, так би мовити, історичну топографію середньовічного міста, щоб не заблудитися у лабіринті вузьких вулиць; романісту, крім усього іншого, треба наскрізь пропахнути духом епохи, проїнятися тим головним, чим конкретно жили люди в даному місті в конкретно-історичний відтинок часу.

Я говорю, мабуть, банальні речі, але тим часом буває сумно, коли дехто з так званих історичних белетристів чомусь не знає «конкретики», сподіваючись на власну творчу уяву, яка дуже часто може зрадити. В одному досить грубенькому романі я прочитав, що герой, який брав участь у поході Ігоря на половців, переспав ніч перед битвою у копиці сіна. Це ніби марниця, але читач від душі пореготався: хто ж посеред дикого половецького степу накосив для давньоруського поета гарбу сіна, висушив його і склав у копицю?

Із усього прочитаного, почутого, побаченого його найбільше колись вразила оповідь Івана Андрійовича Михайлюка, немолодої уже людини, письменника і водночас хлібороба, мешканця села Тростянець, що недалеко під Косовом. Доля Івана Андрійовича — це жива історія нашого Покуття. Тільки в чотирнадцять років він навчився читати і писати і, заледве пізнавши грамоту, відчув потяг до літературної творчості. Друкувався у революційних «Вікнах». У тридцятих роках був видавцем і редактором прогресивних журналів «Зеркало» і «Плуг», які виходили

в Коломиї. Підтримував творчі зв'язки з Ярославом Галаном, Петром Козланюком, Олександром Гаврилюком.

Ще з юних літ, прочитавши першу книжку, видану у Львові (бо де ще можуть друкуватися книжки?), Михайлюк мріяв побачити це місто. Він уявляв його світлим, піднесеним на горбах, осяяних славою давніх князів, першодрукаря Івана Федорова та культурно-освітньою діяльністю Львівського братства.

На початку травня 1929 року (коли, до речі, тільки-но народився Роман Іваничук) для селянського хлопця з Тростянця трапилася нарешті нагода побувати у Львові: його, здібного поета і прозаїка, редакція «Вікон» запрошувала на першу крайову нараду пролетарських письменників Західної України, на якій, як відомо, було створено революційну літературну організацію «Горно».

Запрошення він одержав, але грошей на поїзд не мав.

І не було «міського» вбрання.

І не було звичайнісіньких черевиків.

Однак Львів манив... манив виром політичної боротьби, літературного життя. Йому гадалося, що Львів стане для нього своєрідним джерелом натхнення для творчості, розширить його горизонти.

І Іван Андрійович, позичивши в товариша вбрання і черевики, пішки з-під самих Карпат добирається до Львова. Ішов, як звичайно, босий (школа було чужих черевиків), ночував у людських стодолах, годувався у бідняцьких родин.

Боса мандрівка тривала майже тиждень. Місто розчарувало хлопця своєю сірістю, кам'яною неприступністю, чужою мовою; не було тут сліду від «давньої слави». Зате вразили Івана Андрійовича натовпи безробітних... вразила робітнича сила, що нуртувала на кам'яних вулицях і площах старого Львова.

Він тоді стояв на площі перед статуєю короля на розгаряченому коні і думав про щойно підписану ним Декларацію «Горна», яка починалася словами «Стоїмо на ґрунті марксівської ідеології...»

Ми стоїмо у Львові, вдома, на рідній землі. А королі... ддя короля ми коня осіддали. І вдарили його батоґом.

— Може, був у тому сенс, що Іван Михайлюк ходив до Львова пішки, як на прощу. Мав час подумати, оглянутися, заглибитися у минуле, оцінити сучасне... побачити себе в сучасному, — розмірковує Роман Іванович. — Може, історична романістика — також своєрідна проща... ні, не проща в минуле — це мандрівка в сучасність.

Може, якраз під час цієї мандрівки він став письменником?

Іваничук розмірковує:

— Добре пам'ятаю, як виник поштовх... як вибухла спонука, потреба написати роман, який тепер називається «Манускрипт з вулиці Руської». Було це рано навесні, коли місто після першого квітневого дощу враз мовби заштрихувалося зеленим туманцем, що розвіювався з набухлих бруньок та з першої травиці на газонах ...коли місто вигрїбало із вузьких закутків дворищ ремонтно-будівельне сміття, що призбиралося за зиму... коли місто викидало на тротуари старий мотлох: меблі, ящики, ганчір'я з підвалів, купи іржавого брухту.

Під час такого весняного «порядкування» я цілком випадково потрапив на теперішню вулицю Фрунзе — на одну з характерних для середньовічного Львова вулиць, на якій двом парам коней важко роз'їхатися. Ця вулиця — я потім вияснив — походить з XIV століття і називалася тоді Худоб'ячою. У XV столітті її перейменовували на Зарванську, пізніше вона стала Капітульною, Вексларською, Єврейською, Боїмів.

Та, зрештою, річ не в назві... річ у тому, що біля одного з будинків на тротуарі височіла купа мотлоху, викинутого з пивниці. Тут же стояла кована залізом чорна скриня з напіввідкритим деком... скриня була вщерть набита якимось папером.

Правду кажучи, я відразу звернув увагу на ковану скриню: подібну колись бачив у нашому Музеї етнографії та художніх промислів, датувалася вона, здається, XVI століттям. Я кілька разів пройшовся попри купу сміття, мене таки вабила скриня з папером і книжками. І може бути, що таки наважився б, мов якийсь міняйло з утильсировини, попорпатися у старому папір'ї. У мене вже навіть розпалилася фантазія: я уявив собі у скрині ще невідомі вченим хроніки, акти, наукові трактати, поетичні Ізмаргади — одно слово, манускрипти, у яких записано життя, що минуло триста-чотириста років тому... манускрипти цілі століття лежали, гнили, припадали пилом у глибоких купецьких підвалах, аж поки не дійшла до них черга. І могло статися, що того дня я таки збагатився б прецікавою знахідкою, якби не стара жінка, що сиділа недалечко на складному стільчику, гріючись проти сонця.

Вона, видно, помітила моє бажання попорпатися у старому мотлосі, бо проскрипіла, як сорока:

— Що, голубчику, хочеш добути карби давних писарів, які списували у свої табули людське добро і зло? А я ось що тобі скажу: добро і зло шурі на січку перетрубили. А втім — пошукай, — дозволила.

Ні, я не став порпатися у підвальному смітті, пройшов мимо, удаючи перед старою, що воно мене менше всього цікавить.

Пройшов мимо...

А надвенір повернувся, щоб таки забрати ковану скрипцю.

Однак по ній не було ні сліду.

Чи шкодую за нею? Не знаю. Може, і справді лежало в ній щось вартісне і цікаве.

Я, однак, знайшов того дня набагато важливіше: думку про старий львівський манускрипт, списаний людським добром і злом.

Коли Іваничуків роман вийшов із друку і розійшовся поміж читачами, історик В. прислав автору цілком серйозного листа, в якому було суцільне здивування: «Я, Ромале Івановичу, пильно стежу за науковою періодикою, але, тепер бачу, таки прогавив публікацію про розшуканий вами своєрідний літопис із XVI—XVII ст., написаний львівським братчиком Мацьком Лисим...»

Іваничук зітхнув...

Він роздумує над своєю роботою:

«Може, ніч над галицькою та волинською землею запала не восени 1432 року, коли з воріт Олеського замку були зірвані руські щит і меч, коли Івашко Преслужич програв останню битву... може, це сталося на століття раніше, коли війська Казимира Завойовника, здобувши Львів, заходилися грабувати і спалювати перед храмами наші кпижки... наші пергамени, хронологи, манускрипти?»

Було тоді випалювання душ у живих людей, у цілого народу; це дуже просто — кинути книжку в огонь, а горить, проте, душа; і вигорає душа не в однієї людини і не в одного покоління».

На долотному заводі у Дрогобичі під час читацької конференції, на якій обговорювалися історичні романи «Черлене вино», «Манускрипт з вулиці Руської» та «Вода з каменю», його спитав учорашній, мабуть, десятикласник:

— Ну, гаразд, я розумію письменника, який пише на сучасні теми: він бере своїх героїв, так би мовити, безпо-

середньо з життя. А як бути з історією? Черпаєте знання з книжок, з архівів?

Іваничук відповів ствердно, а сам думав: «Так, беремо з книжок, з архівів. Та не це головне джерело. Письменник, якщо хоче написати твір, повинен мовби спуститися, зійти в минулі світи, у минулі роки... у тих минулих роках йому належить одомаритися, подружитися з людьми, які колись жили, набутися серед них... серед друзів і ворогів, випити з ними по корчазі вина, повірити в їхніх богів і героїв. І тоді напишеш книжку».

За історією ми часто інколи їздимо чомусь тільки в замки та в палаци, шукаємо її у музеях, а тим часом вона зустрічається нам на кожному кроці. Звичайно, треба ходити по землі уважним, турботливим сином і господарем, а не тимчасовим туристом — тоді вона відкриває свої захоплюючі таємниці.

Втім, захопленість, чар — це буде залежати від того, як хто вмів бачити і відчувати. Ось, приміром, не так давно вздовж вулиці Маяковського проклали нові чи то електричні, чи телефонні кабелі, і під час земляних робіт на глибині півтора метра робітники натрапили на рештки дерев'яних труб, які подекуди були з'єдані між собою спеціальними залізними обручами. Виявилось, що це був стародавній львівський водогін, по якому вода із джерел на Погулянці самопливом потрапляла до міста.

І що цікаво: багато людей проходило мимо добутих із землі труб і проржавілого залізничя, навіть не звернувши на них уваги. Вони не мали часу на якісь там довбані в осиковому стволі «рури», вони жили тільки сьогоднішнім днем, сьогоднішніми турботами. І чи можна було їх засуджувати?

Та були й такі, які зупинялися біля цих нічим не примітних дерев'яних водогінних труб, торкалися до них руками... торкалися, власне, до минулого; дехто торкався мовчки, благоговійно, дехто сумовито-задумливо, ще хтось уголос нагадав, що прокладання цих «рур» мусили, певно, тримати в таємниці, бо ворог, що, траплялося, облягав місто, кожної хвилини міг перекрити подачу води. А ще хтось додав:

— Чи знаєте, що після смерті першодрукаря Івана Федорова опікуном його двох малолітніх дітей був якийсь Юрій-рурмайстер, тобто майстер, який наглядав за міським водогоном? Може, той майстер, який був у дружніх стосунках із Федоровим, якраз оці труби власноручно прокладав?

Роман Іванович слухав, дивувався. Далека минувшина враз ожила, стала близькою і потрібною у сьогоднішньому дні.

— Хіба достеменно знаєш, — скажись Роман Іванович, — що тобі в історичному романі про Львів знадобиться — яка деталь, подія, опис місця... Хіба знаєш, яка людина, що насправду жила в середньовічному місті, знайде у твій твір, як до своєї хати? Попервах збиравш цеглину до цеглини: а може, знадобиться? Після того, як роман написаний, виявляєш, що не використав і половини припасеного. І мучить тебе зібраний, списаний на картках матеріал. А люди, яких збирався воскресити, стоять у твоїй уяві і докоряють: «Чому забув про нас?» Дивина, — скажу я тобі, — але оживлені мовби, виписані в тому чи іншому романі люди стають тобі близькими і рідними лише на той час, поки над їх створенням працюєш. Вийде книжка у світ — і вже покликані тобою до життя люди тобі не належать: ти вже не можеш зробити їх кращими або ж гіршими, не можеш відрадити їх від злого або ж навчити добра, тепер вони належать читачеві і критикам.

Зовсім інша річ з людьми, які з тієї чи іншої причини не «увійшли» до роману. Ось, приміром, я сподівався, що в «Манускрипті з вулиці Руської» знайду місце показати чи не першого у Львові вчителя першої відомої нам з історичних джерел руської школи, яка існувала при Бого-явленській церкві на Галицькому передмісті. Щоправда, архіви не зберегли мені імені Вчителя, але він довго не давав мені спати — настирливий, упертий у своїх діяннях і починаннях, який вірив: руський народ, що стогнав під католиками, треба пробуджувати Словом. Я навіть знав, де стояв будинок цього Вчителя — на території теперішнього скверу, що на перехресті вулиць Івана Франка і Ватутіна. Там височіла й церква. Під час облоги Львова військами Хмельницького біля церкви були поховані загиблі козаки. Наприкінці минулого століття, коли стару церкву розкидали і ліквідували цвинтар, на Личаківське кладовище звідти вивезли не один віз кісток.

Був там прах і мого Вчителя, який чекав свого другого прищестя у моему романі... він чекав, а руки в мене до нього не дійшли, його мовби одіпхнули Рогатинець та його жона-католичка, пані Абрекова, Лисий Мацько та багато інших людей, котрі понапихалися у роман, як у корчму або ж у храм.

Його одіпхнули, а я не помітив... не мав, мабуть, права помічати, бо роман розвивається за своїми законами. Тепер Учитель не дає мені спати.

Хто знає, з чого насправді починається історичний роман? Із сотень карточок, дрібно списаних в архівах та бібліотеках? Із внутрішньої потреби письменника? Чи, може, письменника спонукують до роботи час і суспільство? Чи, може, письменник, йдучи, скажімо, міською вуличкою чи стародавнім парком, випадково торкається струни, яка мовби тільки для нього натягнута від дерева до дерева, від каменя до каменя... і тільки він один чує її звучання? Чи, може, на письменницькому столі справді лежить згорток старого пергамена, лежить вічна таїна, і він силкується пергамен розгладити і прочитати, як це було з Андрієм Чайковським?

А може, письменник спотикнеться об зламаний меч і поранить собі душу?

Хто знає, як починається історичний роман?

Якось Іваничук розповідав, що його до глибини душі схвилювало слово «головник», почуте на одній з вулиць «сріблястого масиву» у Шевченківському районі міста Львова. Він забрів туди з простої цікавості після того, коли прочитав у пресі, що львівські архітектори дістали за проектування і забудову «Сріблястого масиву» Шевченківську премію.

Масив — кілька десятків невисоких затишних будинків, облицьованих срібно-сірою цеглою, припав письменникові до душі. Від нього віяло добротністю, спокоєм, будинки не були тільки раціональними сотами для людей, як це інколи вражає на інших житлових масивах, вони на правду прикрашали собою і цю околицю Львова, і всю землю.

Так здавалося Романові Івановичу.

І раптом він почув, як із недалекого балкона на другому поверсі молода вродлива жінка крикнула своєму синові, що їздив по асфальтовій доріжці на велосипеду:

— Дивися-но мені, далеко від дому не заїжджай, бо тебе головник візьме!

Хто? Хто?

Вона могла сказати «бандит», «розбійник», «збуй», «харцыз», «фашист», «хуліган», «зłodій» чи якось інакше, а вона, однак, сказала «головник», сказала і зникла з балкона.

Звідки вона знала це прадавнє слово? Принесла його

з бойківського чи гуцульського села? Але і там його давно не чути! Чи, може, слово жило отут, на околиці Львова, ще з тих часів, коли писалася «Правда Руська», яка, власне, і називала душогубів «головниками»? Древнє слово жило в цій жінці, вона сама про його давність не знала, аж ось випадково застерегла сина — слово з минувшини, враз оживши, викотилося на асфальтовану доріжку.

Нічого нема простого в історії...

Ми щойно поховали Ірину Вільде.

Щойно замовкли промови і оркестр, щойно виросла свіжа могила з жовтої піщаної глини... могилу густо встелили вінками та квітами, і здавалося, із-за вінків, із-за горбика землі зараз визирне усміхнена Дарина Дмитрівна і скаже:

— А душно мені і тяжко лежати, хлопці.

З цвинтарних дерев облітало останнє листя; осінь густо притрусила золотистою ковдрою пристановище мертвих, мовби турбуючись про їх спокій, і живі, що розходилися з похорону поміж могилами і алеями Личаківського кладовища, піддавшись настроєві падолиста, жебоніли поміж собою притишено і сумливо.

Ми з Іваничуком, приголомшені смертю Вільде і вкочисані сумним шерехом цвинтарного опалого листя, теж ішли до брами.

— А знаєш,— сказав тоді Роман Іванович,— ми, живі, не вельми, з певної причини, розуміється, полюбляємо це місце... та й защо любити кладовище — воно нагадує нам про смерть. Я, однак, особисто вкочисаюся мудрості кладовищ: тут мовби розставлені терези, які вимірюють протягом років, десятиліть і століть вартість людського життя. Коли я писав останній свій роман із львівського циклу «Вода з каменю», то часто ходив на кладовище. Ні, звичайно, не за мінорним настроєм. Просто я блукав алеями личаківського горба, ущерть перенаселеного і скромними могилками трудового люду, і гробівцями родовитих львівських бюргерів, і розкішними усипальницями графів, єпископів, професорів. Більшість із тих імен, що викарбувані на мармурах і на гранітах, нічого до людей не промовляють... навіть не промовляють до мене, який, так би мовити, у романі «Вода з каменю» склав екзамен із львівського життя початку ХІХ століття. Більшість імен тих, які потрясали львівським світом сто—сто п'ятдесят років тому, поросли мохом забуття. Сильні світу цього не служили людям, добру, рідній землі... служили переважно цісареві, самі собі, і тому на їхніх могилах ні сльози, ні

квіточки, ні спомину, ні зітхання. Ніхто тепер не знає, навіщо вони жили і чи насправді жили?

Роман Іванович замовк. Пожадливо запалив цигарку і додав:

— У тому забутті вирок часу, який виміряє: а що ти, чоловіче, зробив еси для добра людського, для добра землі?

За життя, приміром, дуже мале коло людей оцінювало і розуміло просто-таки революційну діяльність Маркіяна Шашкевича, який підняв із пилу, із потоптання погорджене і зневажене рідне слово і підніс його вгору. Виданий «Руською трійцею» альманах «Русалка Дністрова» розійшовся поміж людьми буквально лише в кількох десятках примірників, решта тиражу гнила в цензурних підвалах. Сам Маркіян помер у тяжких злиднях, сліпий і зболений. І всіма забутий.

Та тільки так здавалося, що забутий. Слово, «цвітка дрібная», хоч несміливо, але поступово і вперто пускало коріння, відповлювалося, виростало, множилося, росло.

Тепер же на могилі Маркіяновій ні взимку, ні восени, ні влітку — ніколи не в'януть квіти... якісь проліски, якісь безсмертники... якісь польові блавати.

Може, ці скромні квіти на Маркіяновій могилі збудили в мені образ того мужа, який на поклик Агасфера міг з повним правом сказати:

— Так, я у чорну годину подав страднику чистої води. Я подав. І він ожив...

У 1977 році у ереванському видавництві «Советекан грох» вийшла антологія українського оповідання і новели, присвячена Дням української літератури у Вірменській РСР. У книжці була також надрукована моя новела, власне, самостійний розділ із повісті «Турецький міст» під назвою «Жінка у чорному». У новелі йшлося про молоду вірменську художницю, яка замальовувала до свого блокнота руїни старовинного вірменського монастиря Сурбхач, що на околиці міста Старий Крим.

Не знаю, чи я зумів у новелі передати моє хвилювання від зустрічі з вірменськими старожитностями, чи спрацювала «тематика», близька вірменському читачеві, котрий, як звичайно, дуже чуйно й уважно ставиться до своєї історії, досить того, що я одержав із Вірменії з десяток листів читачів, які дякували «за правдиве слово» про їхній народ.

Серед нових моїх кореспондентів був Рафаел Володимирович Ангаладян — педагог на пенсії, який проживав

у Єревані. Він писав, що, «маючи вільний час, багато подорожує по Радянському Союзі — по містах, пов'язаних із вірменськими поселеннями». В західних областях України ще не був, але з наукових джерел добре знає, що великі вірменські колонії існували у Львові, Івано-Франківську, Тисмениці, Кутах та в багатьох інших містах і місечках. Був він і в Криму, у Сурбхачі.

Через рік ми з Рафаелом Володимировичем зустрілися у Львові. Був це старий чоловік із «Зорким» через плече; був це старий чоловік із великою любов'ю у серці до тих країв і земель, які давали в минулому притулок і хліб його співвітчизникам. І треба було бачити, з яким трепетом, душевним хвилюванням, із побожністю він то змальовував, то фотографував, то тремтячими руками вимацував кожен штрих, літеру, заглибину на вірменських пам'ятках у Львові. При цьому мені пояснював:

— Вам видається, може, що старий Рафаел цікавиться лише історією, що перед історією тільки схиляється? Річ, мабуть, не в історії, Романе-джан. Просто ми люди, які себе поважають... люди, які хочуть знати, хто був перед ними.. люди, які хочуть знати: що їхні попередники робили, як жили, як воювали, як працювали, як вистоювали перед небезпекою?

Я збираю колоски з великого снопа... колоски ці, дарма що розсипані скрізь і всюди, непорожні, невиклювані, тугі. Вилуциш із них зерно і засієш поле. Хіба не так? — запитував мене старий вірменин.

Може, історичні романи Романа Івановича Іваничука — це снопи колосся, повного незнищених зерен?

Мені сподобалася думка Рафаела Ангаладяна про колоски і сніп. Власне, скоріше зворушила. Адже в вашому літературознавстві, у критиці і навіть у розмовній мові вже прижилася метафора — літературне поле, літературна нива. А на ниві — невисипуща праця.

Романа Іваничука бачу копітким господарем, тямущим і працелюбним працівником на ниві сучасної літератури. Бачу щодня уже багато років підряд. На посаді редактора художньої прози журналу «Жовтень» він з 1963 року. Понад двадцять років. Скільки за цей час перечитано-перегорнуто сторінок?! Підраховувати годі. Легше назвати імена письменників, які з його участю, з його благословення ввійшли у сучасну українську літературу. Їх буде також довга низка. Чи забуде Дмитро Герасимчук, автор кількох прозових книг, як приніс Іваничукові перші свої

повели, з яким хвилюванням чекав його присуду і яку пережив радість, коли почув схвальні слова і обіцянку пропонувати новели молодого автора до друку. А Броніслав Грищук, а Ніна Бічуя, а Левко Різник, а... А недавнє справжнє відкриття Романа Івановича-фотокореспондент Фастівської районної газети Василь Портяк. Іваничук-письменник привабив до себе скромного молодого автора, який потайки писав новели, Іваничук — редактор побачив у ньому талант, підтримав, благословив і підштовхнув до праці на літературній ниві. Сьогодні вже Василь Портяк лауреат премії імені Павла Усенка. За першу книгу новел «Крислачі».

Плакаймо свою ниву, вирощуймо свій сад.

Ноти для тисячолітньої скриньки

Повість
потреби
людської

ТАНЕЦЬ ЧУГАЙСТРА

Серпень скапував як свічка, і жовтизна розлилася на схилах гір; гори були встелені полотнищами верет: смарагдовими, бурими, а більше — пожухлими, восковими. В повітрі пахло осінню. Вдалині, оперізуючи космацьку долину частоколом, чатували ліси. Звідси, з гори Рунок, вони виглядали незайманими пралісами.

Долина була видовжена, береги похилі і привітні, як велетенські кораблі, на котрі сіли перепочити білі птиці — хати; Космач, сповитий сизою димкою, мовби випливав з гір, з їхньої далекої неприступності, і в горах, на південному сході, губився. Як ріка...

Важко сказати, чи Євген Якович Сагайдачний саме так, а не інакше бачив Космач і павкружні гори; він був художником, світ, як промінь у лінзі, переломлювався у ньому, відбивався у його душі по-іншому, певно, так, як на незакінченому етюді: там усе жовтогаряче, оранжеве, і коли б не холодні енергійні мазки синьої барви, то здавалося б, що художник малює середину літа.

Етюд залишався незавершеним, художник або забув про нього, або розчарувався у своєму пензлі, якому забракло снаги відтворити на полотні побачену і відчуту душею красу. Художник лежав на траві, підперши долонями гривасту голову, і некліпно, як дозерець, дивився поперед себе. «Сектор обстрілу» мав величезний: Космач, гори, а вище — голубінь неба, на якому чорно-білою крейдою писали кола бузьки. Заношений берет спав з його голови, сиву гриву перебирав вітер.

— Ви схожі, Євгене Яковичу, на Чугайстра, на того, що з верховинських казок, пам'ятаєте? — промовив я, щоб сколихнути мовчанку, яка гусла, мов кисле молоко.— Лежите в травах на Рунку, злилися з ним, із землею. Виростає з цієї гори. Чугайстер.

Він нетерпляче поворухнувся, глянув на мене насмішкливо.

— Ох, якби, молодий чоловіче, діялось так просто. Я у горах, у Косові, п'ятнадцять років, і всі ці роки день при дні свого Чугайстра шукаю.

— Невже не знайшли?

— Не розумій буквально. Чугайстер у казках — це добрий дух Карпат. А я хочу сягнути далі, за духами не бігаю, жадаю пізнати душу гір, їх мешканців. Художник бо не лише творець, а й бранець краси. А може, гірська краса — це і є танець твого Чугайстра? Вона невловима, мерехтлива, у вічному русі й перемінах.

— І що далі? — надокучав йому. Боявся, що знову надовго замовкне.

— Нічого... Поки що одне знаю: гори прикували мене до себе, як приковув глибина. А Чугайстер... Інколи мені здається, що впіймав його, як кажуть, за бороду, що лежу з ним око в око, як ось з тобою, і розглядаю його, і розумію кожну зморшку на його обличчі і кожну смішинку, а частіше він не дається в руки, вислизає як риба, кружляє в невідомості, манить до себе, зове... І тоді знову вибираюсь в гори. Прозаїчною мовою це називаються «ходити на етюди» або «вишукувати щось» для поповнення своєї колекції народного мистецтва гуцулів. Насправді ж, гадаю, це і є шукання Чугайстра, прагнення любуватися його танцем.

Він завжди мислив поетично. Проза життя толочила його, часом боляче ранила, він відмахнувся від неї і дивувався, як дитина: звідки вона, проза, на його голову і навіщо? Є ж бо поезія, і йому досить. Практичної житейської прози рішуче не сприймав, не умів сприймати, через це дехто з колег і знайомих мав його за дивака, людину не від світу сього. Власна дружина Золя Аптонівна і та інколи, щоб допекти старому, пускала в його адресу шпильки:

— Поховав ти себе живцем у Косові. Поезія... Чугайстер... краса — все це дурниці. Жити треба, поки живеться. Не задовольняйся роллю невдахи. Нам би треба в Київ, у гомінке місто, де вирус мистецьке життя. Там би ти себе показав. Були б гроші і слава.

— Ет, лише, Зою. Пусте говориш, — відбивався від напосідань жінки. — Скільки разів тобі казав: не можу жити без гір. Полонили вони мене, прив'язали...

Він народився над широким як море Дніпром, у Херсоні, довгі роки проживав у Петербурзі, Києві, Донецьку, на старість гори стали найближчими. Степовики, як правило, гір не люблять, їм тісно серед ущелин і лісів, а він, Сагайдачний, степовик з роду, приріс до них серцем.

Степи полонять просторами, гори — висотою. Він чомусь, пам'ятаєте, казав: глибиною.

У час першого знайомства з Сагайдачним я збирав матеріали для повісті про народного месника — опришка Олексу Довбуша. Робота була складною, бо про Олексу написано десятки книг, молодому літератору, отже, легко було втратити в проторену колію штампів. Мене, зрештою, не цікавив Довбуш «історичний», тому майже не заглядав до архівних матеріалів. Ставив перед собою завдання

змалювати опришківського ватажка таким, яким уявляє його народ у своїх казках, піснях і легендах. Матеріалів на цю тему теж ніби не бракує, але й вони вже не раз використовувалися моїми попередниками. Доводилось починати заново: розшукувати в селах непомічене свого часу фольклористами, реставраторами, забуте домислювати й переосмислювати. Про довбушівські зацікавлення знали всі мої друзі і знайомі на Гуцульщині. Один з них, тодішній директор Косівського училища прикладного мистецтва Олексій Григорович Соломченко, порадив звернутися до Сагайдачного.

— До речі,— сказав Олексій Григорович,— я щойно здибав його на вулиці. Повернув разом з дружиною до робітничої їдальні на обід. Це недалеко звідси. Сагайдачного легко впізнати: сивовусий, у вишиванці дід.

— Він хто... той Сагайдачний? — перепитав я Соломченка.

— Викладач нашого училища. Читає історію мистецтва. Дуже цікавий, оригінальний чоловік. Любить фольклор. Знає народне мистецтво. Сподіваюся, він вам допоможе.

Іншим разом, коли б я мав більше часу, то, мабуть, засумнівався б, чи зручно «панадати» Сагайдачного в їдальні. Можна було б забігти увечері на квартиру, тим більше, що його хата, як сказав Соломченко, відчинена для гостей вдень і вночі. Та цим разом до Косова я завернув принагідно, наскоком. Вибирати, отже, не доводилося, а відкладати — не хотілося.

До обідньої перерви було ще далеко, а їдальня гула як рій. За столами сиділи водії лісовозів, експедитори та інший командировочний люд. У другому залі в кутку біля печі обідав Сагайдачний з дружиною. Впізнав його з першого погляду: козацькі сиві вуса, опущені підківкою, буйний чуб, відкрите ясне чоло і біла-біла вишиванка. Зоя Андріївна, невелика на зріст, непосидюща, перед тим, мабуть, щось смішне оповідала чоловікові, бо той весело сміявся.

Я таким його і запам'ятав: веселим, добродушним патріархом.

Власне, вони не обідали — пили чай. Навколо графіна, у який офіціантки встромили букет паперових квітів, стояла батарея порожніх склянок. Зоя Антоївна смачно, як виголодніла на уроках школярка, умивала хліб. Я підступив до цих двох диваків, які серед запахів апетитних гуляшів, котлет і шашликів попивали ріденький чайок, і попросив дозволу скласти їм за столом компанію.

— Яка може бути компанія,— ворухнув бровою Сагайдачний.— Піший кінному не товариш. Ви напевно замовите печеню, а ми забавляємось чайком.

Так відбулося наше знайомство.

Через десять-п'ятнадцять хвилин мені здавалося, що знаю обох віддавна. Сагайдачні не вміли замикатись у собі, жили просто, відкрито, не приховували від чужого ока ні радості, ні смутку. Принаймні я був негайно втаємничений у причини їхнього вимушеного посту: бо вдома не запаслись істівним.

— А все через тебе, Зойко,— кепкував з дружини Євген Якович.— Мав би я іншу жінку, то напевно наприкінці місяця не полоскав би шлунок бурдою, яка в цьому «ресторані» називається чаєм. Інша розділила б зарплату пропорційно, газдувала б розумно і не дозволила б, щоб відомий живописець і педагог, «професор» Косівського училища прикладного мистецтва, хранитель гуцульських старожитностей...

— В чем дело, Женя? — перебила Зоя Антонівна, перейшовши на російську мову.— Скоро тебе стукнет семьдесят, девочки седых любят. А я укачу в Киев.

— Ну й слава богу,— жартома перехрестився Сагайдачний.— Бодай зітхну без вічного опікуна.

У жарті була істина: кожен, хто знав подружжя Сагайдачних, може підтвердити, що Зоя Антонівна занадто прискіпливо опікувалася чоловіком. Устрявала в його справи, часом пробувала вирішувати їх без нього, без кінця надокучала порадами. Словом, не давала спокою ні на хвилину. А ще треба зважити, що характер мала запальний, невірноважений і, схильному до задуму, ліричному Сагайдачному жилося, мабуть, з нею нелегко. Інколи він втікав від неї на цілий день. Однак падвечір все частіше згадував. «Як там удома моя Зойка? Може, плаче й кидає громи й блискавки?» — «Відпочиньте без неї,— розраджували друзі.— Вона вдома не пропаде». — «Не пропаде, але шкода все-таки. Я прожив з нею ціле життя. Вона не тільки моя дружина, а й друг»,— говорив вибачливо.

...У ідальні тривала жартівлива баталія.

— Ага! — Зоя Антонівна підвелася з стільця, цілком по-косівськи поклати руки на худі стегна, прибравши войовничу позу.— То ти, старий дідку, тільки й ждеш хвилини, щоби-м спакувала свої манатки? — Вона вільно переходила з української на російську й навпаки.— Чи ти, зрадливий любку, подумав, що молода жінка, яка, напевно, не буде такою дурепою, як я, заборонить тобі розтринькувати зарплату на купівлю речей для колекції.

— Тихо, Зою, тихо,— махав руками Сагайдачний. Мені ж пояснив.— У нас щомісяця не вистачає грошей. Натрапляю на якусь мистецьку річ... прецінь шкода випустити з рук. І купуємо. Купуємо, забуваючи, що ми не ротшільди. Зрештою, Зою, — стукнув себе пальцем по лобі.— Евріка! Сьогодні обід гарантований. Оцей молодий чоловік, напевно, щось від мене хоче. Ах, невідомих науці переказів про Довбуша? Будь ласка, в мене вдома ними натоптана ціла скриня. Ну, наприклад, чи знаєте, звідки походив майстер, який викував Олексі Довбушу бойову бартку? Ні? З села Річки, це недалеко від Косова. Та це ціла історія, на голодний шлунок до кінця не розповісти.

І вдарив довгим пальцем по карточці меню.

Потім розреготався.

Небуденним чоловіком був Сагайдачний. Своєю безпосередністю умів причарувати за одну хвилину.

Незвичайно, не так, як усі, жили вони із Зоєю Антонівною. Косівські сусіди-кумоньки винили в цьому її, вони не знали, що Сагайдачний інакше жити не міг, до сивого волосся зберіг деякі звички молодих літ, щирю безпосередність і безтурботність про завтрашній день, наївність у практичних справах.

— Слухай-но,— говорив Євген Якович,— якщо Чугайстра ніколи не було, — а його, того доброго духа Карпат, і не могло бути, бо де й коли багатіли Карпати добром, хіба що в наші часи їм розвиднилось,— то люди мусили його вигадати; людям треба щось вигадувати, а потім власну вигадку шукати. Така наша природа. Інакше нудно було б жити. І таки нецікаво було б без пушкінського вченого kota, без Котигорошка, без жар-птиці і... без Олексі Довбуша теж. Гуцули — великі фантазери, вони й Довбуша вигадали. Слово честі. Не вірите? Порівняйте Довбуша — постать історичну, реальну, з постаттю, яка живе в казках і легендах. Вони обидва мовби й родичі, може, й брати, але такі не схожі між собою! У них різні батьки: Довбуш історичний — плід доскіпливих хронікерів, реєстраторів подій, Довбуш легендарний — дитя народу. А якщо так, то не бігай, хлопче, як посолений по верховинських селах із записником, бо чогось принципово нового, невідомого фольклористам, не запишеш ні риски. Отож тобі рада і порада: піднімись, якщо можеш, на вершину й звідти, з людської висоти поглянь на Олексу. Побачиш перспективу — і пиши. Тільки не забудь позичити в людей мірку, щоб не вийшов Довбуш ні замалим, ні завеликим.

...Аж через п'ять років після смерті Євгена Яковича закінчив я свою повість про Довбуша «Жбан вина». Якщо ж він здобув певну прихильність читача, то заслуга в цьому насамперед Сагайдачного.

Вони мешкали в Косові на вулиці Леніна в старому, повному вечорових зітхань і скрипу, двоповерховому будинку. Зоя Антонівна не раз надокучала Євгену Яковичу, щоб добивався кращого помешкання. Він відмовлявся:

— Нащо нам краща чи більша хата? Нас двоє. Вистачить і цієї.

Квартира в них була справді маленька: кухонька й кімната. Умеблювання — якнайпросторіше. Дехто навіть дивувався цій невибагливій скромності.

— Хіба меблі прикрашають хату? — запитував Євген Якович. — Я дотепер думав, що люди. — І хвацько підкручував вуса.

— Май розум, старий. Якщо для себе не хочеш пристарати нову квартиру, — стояла на своєму Зоя Антонівна, — то бодай потурбуйся про свої скарби. Лежать-бо вони нерозвішані, нерозібрані, купами. Людям не покажеш.

— Хто схоче — побачить.

Зоя Антонівна мала слухність: їхня квартира буквально тріцала від усякого добра. Чого тут тільки не зібрано: кахлі, миски, корчаги, жбани, гуцульська народна одежа, різьбярські речі, намисто, бартки, писанки... Все це висіло на стінах, лежало на полицях, у скрині, під ліжком — не кожний музей міг похвалитися таким запасником. Колекція Сагайдачного славилась оригінальними творами, речей другорядних він не тримав. Пізніше, уже після смерті чоловіка, коли вийшов з друку дванадцятий том Української Радянської Енциклопедії, в якому вміщена стаття про Євгена Яковича, Зоя Антонівна говорила:

— В енциклопедії пишуть, що він «також відомий як збирач творів українського народного мистецтва, зокрема гуцульського». Це вірно, і разом з тим — ні. Він не вважав себе збирачем, тобто колекціонером, мініяйлом, яких тепер розвелось достобіса. Він був хранителем... Головним, може, хранителем гуцульського народного мистецтва. Євген Якович речі не вимінював за півдарма, а купував на свою трудову копійку, бо знав їм справжню ціну. Траплялось, що нам дещо дарували, і тоді він тим, що дарували, цілував руки, примовляючи: «Знаю, газдинько гречна, і ви, газдонько, що ця річ для вас свята, бо належала комусь з вашої родини або вам особисто нагадує

молодість. Та повірте: потрапляє в добрі руки. Тепер вона людям послужить, як вашому родові служила».

Слово в нього тверде: жодна річ, яку добув, справді не потрапляла в інші руки, не ставала предметом купівлі-продажу. Коли один лєнінградський колекціонер пробував звабити Сагайдачного великими грішми, які, мовляв, він заплатить за гуцульські кахлі, то Євген Якович випровадив гостя з помешкання:

— Іди, чоловіче, забирайся геть. У мене справді скрутно з грішми... але не будь, це нечесно, змієм-спокусителем. Твої гроші розпливуться поміж пальцями як вода, кахлі розкомплектуєш, розгубляться поодинокі між такими, як ти, — і рахуй, — втрачені вони для мистецтва. А завтра прийдуть до мене нові покоління, які схочуть подивитися на творіння своїх батьків і дідів, щоб збагатитися і створити нові. І що я їм покажу? Іди, іди, чоловіче, поки я добрий!

— Але ж на це є музеї, — не вступався з хати впертий колекціонер.

— Вважай, що моя збірка є філіалом державного музею, з якого нічого не виноситься і не продається.

Очевидно, так само вважали в Міністерстві культури СРСР, на замовлення якого був знятий фільм про скарби подружжя Сагайдачних.

Збиранню творів гуцульського народного мистецтва Євген Якович присвятив п'ятнадцять років свого життя. До кожної, бодай і найменшої, речі прив'язувався, як до живої істоти: міг напам'ять намалювати, а вже розповідати — цілі години. Пам'ятаю, якось він довго просвіщав мене з приводу однієї великої миски пістинських майстрів ХІХ століття. Нічого особливого в ній мені, неофіту, здавалось, не було: якісь неоковирні рибини в колі та кілька хрестиків. Для Сагайдачного ж примітивні рисунки таїли в собі певний смисл.

— Ніщо, жодна рисочка в людській творчості не є випадковою, — говорив. — Все має свій глибокий смисл, красу і практичне призначення. Хто знає, може, подібні рибини стародавні гончарі малювали спершу на ритуальних предметах... може, на таких ось мисках для омивання. Наливали люди в миску води — і риби мовби оживали, плескали хвостами. Риби німі, мовчазні, а мовчання — мудрість. Миски, можливо, нагадували тому, що омивався у ній: будь мудрим. Безперечно, ні пістинські гончарі ХІХ століття, ні їх попередники з більш давніх часів уже не могли пояснити сучасникам значення риби, як не можуть розтлумачити космацькі та шешорівські жіпки візерунки

па писанках. Для них це тільки орнамент, елемент композиції, часточка краси. І тільки.

— А ви прагнете їх розшифрувати?

— Нелегка це задача. Та й навіть все розшифрувати? Це ж так, до слова прийшлося. В речах гуцульської роботи не шукаю талісмана, шукаю, аби-с знав, Чугайстра, його танцю. Шукаю потягу простої людини до краси, до доброго.

Якщо надворі падав дощ або завивала хурделиця і Євген Якович із Зоєю Антонівною не могли вирушати, як звичайно вони це робили, в гори, то він сідав посеред хати, розставляв добути зі скрині речі й вивчав їх. Милувався ними.

Він був талановитим художником. Немалої популярності зажили свого часу його декоративний розпис «Весілля», картина «Коні» та інші твори. Я бачив десятки його етюдів, спостерігав, як вони створювалися, але сьогодні не можу похвалитися, що в моїх блокнотах збереглися записи його розповідей про власну творчість. Він чомусь унікав цієї теми.

Зоя Антонівна пізніше пояснювала:

— На те було багато причин. Живопис для нього — свята святих. Шукав себе і в скульптурі. Працював як театральний художник. Любив також фрески, малював їх. Та думаю, що в глибині душі був незадоволений собою і власними пошуками. Жило в ньому надломлене дерево, яке вічно сочилось кров'ю. Він не вмів малювати спеціально для виставок, через це мало виставлявся. Любив Петрова-Водкіна, знаменитого російського художника, якого по-справжньому визнали тільки в 1966 році, коли в залах Російського музею була розгорнута ретроспективна виставка його творів. Та аж поки це сталося... Кузьма Сергійович мав певний вплив і на Євгена Яковича, і цього не могли не помітити критики. Звідси й наслідки. Давалися також знаки наші мандри по Україні, невміння уживатися з людьми, від яких залежала його мистецька доля. Ех, якби він дожив до 1967 року, коли Львівська картинна галерея влаштувала виставку його творів. Були захоплені відгуки, великі гурми відвідувачів. По суті, це галерея відкрила Сагайдачного — художника для широкої публіки. Але він умер у 1961 році, не дочекавшись свого триумфу.

Як не погодишся з Зоєю Антонівною?..

Живопис — його храм. Художник часом проклинав роботу, зарікався у години розпачу не брати до рук пензля

і тут же хапав його, щоб накидати на картон або полотно краєвид, самітне дерево, гуцульську гражду, пам'ятник архітектури, сучасне село...

Шкодили Сагайдачному, як художнику, розсіяність і, як не дивно, широта зацікавлень: археологія, етнографія, фольклор, історія мистецтва. Він хапався до всього, за все брався, йому не вистачало організованості й самодисципліни, щоб спрямувати свої зусилля на якусь одну солідну працю. Зоя Антонівна згадувала, що він нахвалявся сісти за велике полотно: нахвалявся і відкладав роботу на невизначений час.

Жили в Сагайдачному дві людини: художник і вчений. Роздвоєність заважала творчості, доводилось також немало уваги приділяти викладацькій справі (40 років педагогічної діяльності — не жарт). Потім у Косові прийшло до нього замилювання народним мистецтвом, яке заповнило його повністю. Чи будемо за це парікати на художника? Хто знає, може, істинним його покликанням і було збирати, популяризувати, не давати загинути унікальним речам, вивчати їх і на базі мистецтва традиційного плекати нове — соціалістичне.

Опісля, через роки, він згадував про цей день з іронічною посмішкою. А тоді, похмурої осені 1948 року, лежав у ліжку в одній з училищних кімнат, яку дирекція виділила для житла, розчервонілий у гарячці. Час від часу в грудях вибухав тяжкий кашель. Зоя Антонівна, стривожена його несподіваною хворобою, сиділа на краю ліжка і клала на чоло вологі хустини. Дорікала, як дитині:

— І треба ж тобі, Женю, в підбитому вітром плащикунипати в дощ і холод понад водоспадом Гуком? Мало влітку на нього надивився? Ти також забув, що це околиця Косова, могли й бандерівці підстрелити. Час-бо певний...

— Все могло бути, Зою, — погоджувався. — Правда твоя: на Гук я влітку надивився. Та забাগлося на нього поглянути восени. Якби ти бачила... клекочуть сизі холодні бризки... падає зі скелі на скелю синій від студені, гострий як ніж струмінь води. Каміння аж мовби горбиться під ним. А зверху січе дощ. Ех, шкода, що не взяв з собою парасольки й мольберта.

Зоя Антонівна сплеснула в долоні.

— Поводисья, як хлопчисько. Тобі уже давно за п'ятдесят, не забувай.

Він кволо посміхнувся.

— Тому й поводжуся по-хлоп'ячому, що скоро стукне шістдесят. Знаєш хлоп'ячий закон: хочу бачити більше. Хочу встигнути, Зою, якнайбільше побачити. В Косові я майже рік, обходив багато його мальовничих куточків, а ще більше їх чекає на мене. Вони ж бо всі просяться під пензель і олівець. Коли встигну?

— Збираєшся вмирати? — спитала жартома Зоя Антонівна.

— Ну, костюмаха почекає. Вона сита смертями ще з війни. Відчуваю: у Косові жде мене море роботи.

— Не сніться інші краї? Ти ж за патурою циган: сьогодні тут — завтра там.

— Ні. Чую: зачепився мій якір за смереку навечно.

— Суть лише в смереці?

— У ній теж. Край гуцульський — заповідний, тут роздолля для митця. Признаюся: він манив мене здавна. — Помовчав. Згодом несподівано запитав: — Ти віриш, Зою, у поклик землі?

— Дурниці якісь старорежимні, — повела вона плечем. — З гарячки казна-що говориш.

— Може, й казна-що, — погодився. — Лежу без діла. Думаю: чи не тому ми так довго блукали по містах, що не чули до них святого прив'язання. Карпати ж тим часом на нас чекали.

— Не розумію.

— Чула про гетьмана Сагайдачного? Він родом із Самбірщини, з Кульчиць. Це недалеко звідси. Я пошу ж таке прізвище.

Зоя Антонівна зайшлася сміхом.

— А щоб тебе, старий, качка копнула. Невже хочеш вивести свій рід від гетьманів? У наш час пемодно хизуватися походженням, та ще й з кореня феодалів.

— Сагайдачний родом з дрібної, так званої ходачкової шляхти.

— Не має значення. Історики, я читала, давно порухували його політичні гріхи.

— Мав він гріхи, це правда, та мав і заслуги. Він чи не перший замислив об'єднати Україну з Росією. Це теж відомо історії. До неї, матінки, треба підходити об'єктивно. Ось видужаю, і тоді вирушимо до Кульчиць.

— Чергова твоя химера, Женью... з тим покликом землі та з коренем Сагайдачного.

— Може бути, — погоджувався з нею Євген Якович. — А все ж цікаво.

— Що, власне, цікавого?

— Те, що Петро Конашевич-Сагайдачний прагнув

об'єднати Україну з Росією. А його далекий, може, нащадок або тільки однофамілець з'єднав свою долю з росіянкою Зоєю.

— Та ну тебе,— розсміялася вона.

Цю історію Зоя Антонівна розповіла мені за два тижні до своєї смерті. І шкодувала, що вони так і не викроїли днини на мандрівку до Кульчиць.

— А поклик землі...— спохопилась. — У поклик землі Євген Якович, мабуть, насправді не вірив. Так сталося, що приросли ми до Гуцульщини глибоким корінням... Двадцять років я мешкаю у Косові й хочу вмерти тут, хоч, щоб мене поховали біля Євгена.

Я зустрівся з ним не один раз, здавалося, що знаю його добре, і раптом...

...Зоя Антонівна, певно, на хвилинку вибігла до сусідів, бо на мій стук ніхто не відповів. Натиснув на клямку. Двері до кімнати були відчинені, біля стола побачив Сагайдачного. Він сидів, згорбившись, на своєму улюбленому стільці з різьбленою спинкою і над чимось ворожив. Я заледве встиг привітатись, як він різко повернувся, хвилину приглядався до мене (бровища сповзли на очі), потім стукнув металевим пестиком по столу і роздратовано крикнув:

— Замкніть двері з тамтого боку!

Я остовпів. Подумав, що він мене не впізнав.

— Зачиніть двері,— повторив старий і, мовби забувши про мене, знову нахилився над столом.

На це нагодилася Зоя Антонівна. Вона відразу зрозуміла ситуацію, бо пирснула в кулак, навшпиньки підійшла до дверей і зачинила їх.

— Вибачайте старому,— шепнула. — Сідайте ось тут па кухні. Тільки голосно не говоріть, а то він нас вижене.

— Що ж, власне, сталося? — спитав розгублено.

— Нічого особливого. Женья готує фарби... він завжди готує їх власноручно, за рецептом майстрів вісімнадцятого століття. Для нього це ціле священнодійство. В такі хвилини не любить, щоб йому заважали, і мене проганяє. Отже, не ображайтесь.

Ображатись? Він же колись мене попереджав:

— Фарби готую сам, фабричними не користуюся. Може, це просто звичка, а може, мої такі кращі. Рецепти маю старі... Був такий монах Феофіл, який написав трактат «Про живопис». Звідти я й почерпнув дещо. Часом пе завадить у старих майстрів повчитися. Приготування фарб — марудна справа, зате мої полотна не лущатся

дочасно, не бліднуть, воши завжди живі, немовби лише вчора написані.

Фрагмент з його лекції:

— Багато красивих слів наговорено й написано про мистецтво. Найчастіше його порівнюють з розквітлим деревом. Гарно, але не точно. Справжнє мистецтво починається тоді, коли воно знаходить свого... ні, не оцінювача-сноба, а співтворця в особі читача, глядача чи слухача. Живописець, наприклад, не просто творить, він мовби сіє яре зерно, що кільчитьється кожного разу, як тільки-но впаде на благодатний ґрунт, тобто в душу того, кого картина зворушила. Цей акт схожий на проростання зерна в ріллі.

Малюючи, він не любив, коли хтось стояв коло нього збоку або за плечима. Проганяв навіть Зою Антонівну.

— Не підглядай... Тут, правда, не спальня, але процес творчості схожий, як не раз уже повторювали, на любовний акт. Він надто інтимний, щоб біля нього стримів, будучи за свідка, хтось третій. Це, може, бапальні речі... Та що зробиш: їх треба повторювати. Я волю залишитися наодинці з Музою. Тому не розумію, як можна написати роман чи п'єсу удвох або й утрьох. У живописі, на щастя, рідко зустрінеш на полотні два-три підписи.

Євгена Яковича проводжали на пенсію в 1957 році, коли за плечима мав сімдесят весел. Раніше ніхто і ніяк не міг його агітувати «записатися у пенсіонери».

— Художник на пенсії? — вигукнув. — Це, друзі мої, аморально і злочинно. Художник, може, ціле життя збирав нектар, у нього знання, досвід, набита рука, улюблені теми. Все це дає підстави називати його зрілим майстром. І на тобі — пенсія.

— Боюся пенсіонерів, — продовжував, — і деяких ненавиджу. Їхні інтереси звужуються до видноккола, на якому маячить свіжа цвинтарпа яма. Вони з усіх сил стараються віддалити виднокколо, поширити його, і турбота про це стає хворобливою. Людині годилося б умерти в борозні. Не біда, що ти свою борозну не доорав, важливо, що ти орав її до останнього подиху.

Часто повторяв:

— Не той майстер, котрого хвалять, а той, кого люблять.

Він вбачав різницю між хваленням і любов'ю.

Не всякий музей, не кажучи про приватні колекції, міг похвалитися такою ж популярністю, як зібрання Євгена Яковича. В усі пори року, а найбільше влітку, до нього приїжджали десятки художників, мистецтвознавців, студентів з усіх кінців Радяпського Союзу: з Москви, Києва, Ленінграда, Грузії, Вірменії, Прибалтики. Його квартира була своєрідною майстернею. Відвідувачі не просто цікавилися експонатами, вони шукали в них щось для себе особисто, для власного творчого зростання. Змальовували в альбоми орнаменти писанок, різби, мосяжницьких прикрас, їх цікавила форма керамічних виробів, не минали також вишиванок, ткацтва, народної одежі.

Чарівний світ народного мистецтва розкривався перед ними в усій своїй красі і багатстві. І в цьому, безперечно, велика заслуга Євгена Яковича. Я мав пагоду спостерігати його в такі літні й метушливі дні. Він походжав по кімнаті, сивий, ясний, як патріарх. Де й поділися його розсіяність і нетерплячка. Навпаки — був уважний до численних запитань, кожному намагався пояснити, втовкмачити незрозуміле.

— Присутні-бо ми єсть, — говорив урочисто, — при великому акті, який можна назвати інтернаціональним. У моїй хаті художник з Москви починає розуміти творчість художника з Гуцулії... він не просто починає розуміти, а й бере щось для себе з Гуцульщини, збагачує, отже, власну творчість. Це і є взаємозбагачення і взаємовплив культур.

Так, мовби й несподівано, його збирацька робота набувала важливого політичного змісту.

— З другого боку, — говорив далі, — більшої ваги й значення набуває гуцульське народне мистецтво. Воно виходить з вузьких етнографічних рамок на широке вселюдське поле.

— Ну-ну, не вельми пишайся, — подавала голос Зоя Антонівна. — Заслуги в цьому твоєї мало.

— Не будемо, однак, її применшувати, — Євген Якович піднімав угору палець. — Як і твоєї. Ми були перші після війни, що заходилися збирати багатство, яке сьогодні приносить практичну користь. Тоді про це й не мислилось... — Вони, двоє старих людей, були задоволені багатолюддям у своїй квартирі; вони були щасливі, що приносять користь людям і мистецтву; вони були щедрі і багаті своєю щедрістю.

Зоя Антонівна в «місяці паломництва» цілоденно поралася на кухні: смажила, варила, пражила. З її боку це виглядало як маленький подвиг, бо ніколи не проявляла

особливої любові до кухонних справ. Найбільше піклувалася про студентів художніх вузів. «Вони ж бо, бідолашні, надголодь живуть, — бідкалася. — Мистецьке ремесло поки що їх не годує».

А в самої при такому її неощадливому господарюванні віяв у гаманці вітер.

Знав на Гуцульщині кожне село — від рівнинних Кобаків, що за Кутами, до загублених в Карпатах Головів; об'їздив і обходив їх усі, вивчав історію, пам'ятав імена майстрів народної творчості — давніх і теперішніх, — які походили з тутешніх країв, та найчастіше бував у Космачі. Космач манив його щодня, манив хто знає чим: своїми краєвидами, прозорістю повітря, співанками, легендами про Олексу Довбуша, майже поголовним захопленням його мешканців писанкарством, вишиванням і ткацтвом.

— Тут що не хата — то майстер, митець, якому руки треба цілувати, при житті пам'ятник ставити. А колір у всіх єдиний — улюблений: оранжевий. На килимах та рушниках і на писанках. Багато в цій барві сонця, тепла, — розповідав захоплено.

...Він водив мене Космачем, мов по своїй хаті. Майже кожпа стрічна жінка йому кланялася, чоловіки чомно здіймали капелюхи. Євген Якович вступав з ними в розмови, розпитував про гаразди, про дітей.

— Якщо я, чоловік великоміський, приріс серцем до Косова, до Карпат, то винен у цьому насамперед Космач. Приворожливий він. Наприкінці сорокових років мене запрошували у Київ на викладацьку роботу. Зоя Антонівна рвалася туди, вже й валізи спакувала, а я не квапився, не міг уявити себе гостем у Космачі, який приїхав зі столиці «на етюди». Що й говорити. Київ — мрія... Та, гадаю, художнику не менше корисно жити ближче до природи. Не хвалю ні тих письменників, ні художників, які заледве поросли пір'ям, а вже свої кволі крильця гострять у напрямку столиці. Чи як гадаєте?

Я не відповів. Ловив себе на думці, що заздрю Сагайдачному, його вірі й переконанню, що він у Карпатах вельми потрібний і що Карпати потрібні йому.

Ми йшли дорогою мимо пам'ятника Шевченку, мимо сільського Будинку культури, мимо веселих космачьких хат... йшли до того місця, де колись упав від зрадницької кулі сільського дуки Степана Дзвінчука оборонець знедолених Олекса Довбуш.

— Ось тут, — сказав Євген Якович, і ми звернули ліворуч на розлоге, густо поросле споришем подвір'я. В його-

го глибині стояла нова хата. Ближче до дороги ряснів квітами прямокутник клумби.

— На цьому місці стояла стара хижка Степана Дзвінчука. Ось тут, де був поріг, посаджено смужку червоних квітів. Вони нагадують Олексину кров, яка тут пролилася.

Ми стояли зацікавлені перед смужкою червоних квітів, як перед величним пам'ятником. З хати тим часом вийшла стара жінка. Була це давня знайома Євгена Яковича, правнучка того самого Дзвінчука.

— Наш рід від віку сидить на цьому дворіщі, сидить і покутує... ая, таки покутує гріх свого далекого предка. Чи знав він, на кого піднімав руку? — шепелявила стара. Й розповідала пам про доньку та зятя, та як вони тепер файно маютья, та як вони, всі Дзвінчуки, бережуть пам'ять про Олексу. Щороку сіють отут квіти... а де був поріг — квіти ростуть червоні.

— Ось як на світі трапляється, — говорив задумливо Євген Якович по дорозі назад. — Далекий предок вважав Олексу за кровного ворога, а його нащадки з трепетом сіють червоні косиці...

В автобусі він сидів мовчазний і похнюплений. Аж під Косовим сказав:

— На тому місці таки здалося би побудувати пам'ятник!

...Я згадав слова Сагайдачного кілька днів тому, коли оглядав пам'ятник Довбушеві в Печеніжині біля Коломиї, де він народився. Від монумента, який створив скульптор Валентин Борисенко, віяло незборимою силою народу.

Влітку 1948 року Євген Якович вибрався до недалекого села Пістинь. Бував там часто й завжди повертався додому не з порожніми руками: в кожній майже хаті надивав керамічні вироби славнозвісних пістинських майстрів. Зоя Антонівна відраджувала від таких мандрівок: час був небезпечний. По лісах ще швендяли недобитки бандерівських банд.

— Не бійся, — заспокоював її Євген Антонович. — Я зворожений, поміж кулями пройду.

Тієї днини йому справді доводилось «ходити поміж кулями». Повертався додому надвечір. Про автобуси тоді в горах ще й не чули — йшов пішки. Під пахвою ніс загорнуті в рушник три миски, якими потім хвалився: «Погляньте лишень, яка краса. Класика! Кінець дев'ятнадцятого століття!» За Пістинем під лісом несподівано цвюкнула над головою куля. За нею друга і третя. Стрілянина

розгорілася не на жарт: постріли звучали справа і зліва. Довелося лягати у рів, прикривши собою миски. Про те, що він міг потрапити до рук бандерівців, не мав і гадки.

Потім виявилось, що оперативний загін чекістів натрапив на недобитки якоїсь боївки. Перестрілка тривала недовго. Євгена Яковича підвів з канави знайомий лейтенант.

— І треба вам, товаришу Сагайдачний, немолодій уже людині, пхатися під кулі, — дорікав.

— А треба, — Євген Якович струшував з одежі пил. — Миски он які роздобув.

— Подумаєш, миски. Коштовність невелика. Могли б ви і почекати.

— Не можу чекати... Люди тягнуться до нового, викидають з хати речі, які здаються їм несучасними. А ті речі треба зберегти, то народне мистецтво. Для нащадків зберегти...

— Про нащадків турбуєтесь, а вам самим сьогодні жаба могла б цицьки дати, — гнівався лейтенант.

— А вам — ні? — крутив вус Євген Якович. — Одну-бо роботу сповнюємо. Державну.

Сагайдачного називали хранителем гуцульських старожитностей. Однак люди, котрі знали його ближче, розповідають: він був палким прихильником усього нового і сучасного. Пам'ятаю, наприкінці п'ятдесятих років, коли в районі Московської вулиці Івано-Франківська почали споруджувати перший у місті житловий масив, то одного дня негадано зустрівся там з Євгеном Яковичем. Він, у заболочених туплях, у замащеному вапном плаці, цибав поміж штабелями цегли і залізобетонних блоків. І теж був схожий на одного з будівельників, точніше — на виконроба.

— Ви що тут робите? — питаю здивовано.

— Станіславські Черьомушки будують. Так, здається, називаєте ви, журналісти, цю будову.

— Хіба вам цікаво?

— Це не те слово, юначе. Мені, як художнику, як людині, нарешті, хочеться подихати розмахом робіт, клеютом праці. Глянь, тут закладають фундамент, там виводять стіни, там лаштують дах. Музика. Раніше, буваючи в Станіславі, я обминав пустир на колишній Бельведерській. Тепер Московська вулиця звеселіла. Скоро сюди переїдуть діти.

У Косові будівництво розгорнулося пізніше: спорудили цю приміщення райкому партії, пошти, житлові бу-

динки. В часи ж Євгена Яковича будівництво велося переважно індивідуально. Розмах і темпи були, зрозуміло, далеко не ті, які він спостерігав у Станіславі, але й тут не минав майже жодної закладки фундаменту під новий будинок.

— Хай я, може, виглядаю смішним,— ображався Сагайдачний.— Не кожний здатний зрозуміти, що будівництво для мене — свято. Я на власні очі бачу, як люди прощаються з підсліпуватими хатами, з низькими сволоками і маленькими віконцями; люди хочуть жити новим життям, у нових світлих хатах.

Інша справа, що Євген Якович не був задоволений архітектурою новобудов.

— Коробки, коробки, мов близнюки,— зітхав.— Ні на чому окові зачепитися. Про естетику й не кажи. Це в Станіславі. У Косові — так звані «чвораки», наверху — мансарди. Ось і вся тобі архітектура. А шкода, не на один рік будуюмо. Будинки — це не бліндажі, які тут же покинеш, коли впаде наказ «вперед». Міста — як люди. Кожне повинно мати своє обличчя, характерне тільки для нього.

Якось увечері ми до півночі ходили центральною косівською вулицею. Квітла весна. П'ярко пахли бузок і яблуні.

— Кожної весни в мене виростають крила. Потім протягом року вищипую з них пір'їнки і майструю пензлики,— жартує Євген Якович.— А треба б зробити один пензель, більший, і написати щось велике. Скільки задумів роїться в голові, скільки полотен бачу ненароджених перед собою. Зібрано сотні заготовок.

— Хіба конечно треба малювати тільки велике? — кажу.— Маємо класичний приклад Василя Стефаника.

— Перестань,— жахається художник. Зупинився посеред тротуару.— Теж знайшов аналогію. Хоч... в одному маеш рацію: мої акварелі — це маленькі новели. У кожній з них своя музика. Та лишім це,— захопився.— Не будемо про мене та про мої живописні новели. Будемо краще мріяти.

— Про що?

— Про Косів.

— Він же реальний, перед нами.

— Маю на увазі його майбутнє... архітектурне, так би мовити, обличчя. Якби моя воля, то я наказав би розвалити оці міщанські будиночки і на їх місці вибудував би котеджі в гуцульському стилі. Що не котедж—мистецький витвір. Матеріал: дерево, камінь, коване залізо. Девіз будівництва: зручність, дешевизна, простота і краса. Важко

победити? У нас в Косові, важко? Не вірю. Майстрів — не перелічиш. Училище прикладного мистецтва щороку випускає кілька десятків спеціалістів. Досить було б, коли б хоча кращі дипломні роботи втілювалися у новобудови. Чим виграв би Косів? Характерністю свого обличчя. Потомом туристів, нарешті,— бурхливим розвитком художніх промислів.

...Сьогодні Косів будується як ніколи. Шкода тільки, що архітекторам часом бракує фантазії Євгена Яковича Сагайдачного.

Лежимо у буйних травах, як на м'якій зеленій хмарі; комарі натягують від травинки до травинки невидимі струни й пробують об них смички: бринь-бринь! Нагріта за день царинка сочиться теплим медом.

— Псс...

Євген Якович притуляє до вусів палець.

Лежимо, як у колисці: справа, за вигином річки — село на пологому березі, зліва — рвуться в небо гори; горами, мабуть, душно в смерековому вбранні, вони гейби вбралися у вивернуті наверх вовною шпильчасті кожухи, і тому, коли дивитися на них знизу, помічаєш, як піднімається із них пара.

— Псс...

Лежимо перед низенькими отворами печер. Власне, печер нема, вони геть чисто поруйнувалися, але якщо вірити Сагайдачному, то це і рештки якогось оригінального скита.

— Слухайте, Євгене Яковичу, а може, нічого цього не було: ні скита, ні схимників, ні грішників? — шепочу йому на вухо.— І ми даремно тут тратимо час.

— О господи,— зітхає Сагайдачний,— не можна жити таким сухарем. Дай волю фантазії... полежи, зрештою, просто у травах. Коли ще міський чоловік матиме нагоду розчинитися серед природи. Я роблю це часто. А стояв тут скит чи ні — яка різниця? Ми не історики... Хоч народний переказ, гадаю, повинен на чомусь триматися.

Сонячні промені гаснуть, як давно в кузнях гасли щойно викувані списи. Цього тільки очікує вечорова мряка, вона засновує землю павутиною... Павутина прозора, як вуаль.

— Псс, починається дійство. Це дійство можна побачити лише в такі от завуальовані смерком літні надвечір'я,— капають в тиші шепітливі слова.— Ти не смійся,— термосить мене Євген Якович, ти увіруй, що воно дійсно починається. Ось чуєш: цокіт кінських копит... цокіт усе ближче, ближче. Глянь, їде на коні знатний боярин. Він

дуже старий, цей боярин, пальці посиніли на луці сідла. Ноги в стременах висять як батоги. Йому давно пора вмирати, і він чує смерть, горбиться перед нею, йому страшно вмирати під вагою вчинених злочинів. Боярин, може, вбив не одного ратая, не одне дівча збезчестив, не одного пустив по світу з торбами. Зі страху приїхав сюди, до печер. Йому назустріч виходить старець у рубищі, схимник. «Великі гріхи твої,— гуркоче бас старця.— Дорого будуть тебе коштувати мої молитви». — «Не поскуплюся, святий отче,— проситься боярин, і на простягнуті руки монаха падає важка, із золотом, калитка.— Молися за мене і постити». — «Буду молитися і постити. Царствіє небесне тобі уготоване».

І задоволений, умиротворений, боярин їде геть. На його місце приходить шляхтич, який саджав на палю безневинних людей, розбивав голови немовлятам, палив ущент села. Він теж платить за свої гріхи... І йому «уготоване царствіє небесне».

Третім приходить розбійник з великої дороги. Він не одного пограбував, не одну вдовицю скривдив, відняв у газди останню корівчину. Йому теж за велику плату схимники обіцяють молитися і постити.

Їх, грішників, багато, нема їм числа, і нема краю жадібності печерних монахів, їх вабить дзвін і блиск золота. Давай їм побільше... давай, давай! Вони готові молитися і постити за гріхи всіх злочинців світу.

Я знаю, що Євген Якович гуркоче мені на вухо старий переказ, але, як не дивно, я все це зримо бачу перед собою.

...Ген-ген пізніше скидаю з себе оціпеніння. Над нами — зірчасте шатро неба. Ніч...

— Навіщо мені ця містика? — питаю у самого себе.

— Ніякої містики нема,— заперечує старий Сагайдачний.— Просто ти черейнявся матеріалом. На твоєму місці я написав би на цю тему антирелігійну новелу.

Його працездатності варто було позаздрити. До полудня в училищі на лекціях, потім мандрівки в гори, у ліс, вилазки у села. Мандрівки не завжди пов'язувались із «полюванням», як він казав, на різьбу і кераміку. Сагайдачний багато малював. Його цікавили характерні типи гуцулів, предмети побуту, знаряддя праці, архітектурні пам'ятки.

Сьогодні, мабуть, не можемо сповна віддати належне йому як художникові-етнографу. Праця Сагайдачного в цьому напрямку потребує спеціального дослідження.

Не терпів тих, яких заїдали лінощі.

— Працюйте. Пізнавайте старе і підхоплюйте все нове, що появляється в народному мистецтві,— говорив бувало.

Примущував працювати також свою дружину.

— Зою,— хмурих брови,— годі байдикувати і язиком плескати. Берись до роботи.

— Тобто до творчої? Що я можу? Я не художник.

— Не треба бути генієм,— наставляв,— щоб зрозуміти: в краю незбагненних багатств живемо. Все, куди не глянь, проситься на папір. Пензель тримати вмієш?

— Умію. Та цього мало.

— Цього досить, люба, щоб узятися за зарисовки, наприклад, народного одягу. Колись Олена Кульчицька це робила. А ти продовж. Візьми гуцульські кожухи-безрукавки, або, як їх називають, киптарі. Кожне село має свою барву, свій рисунок, свою композицію.

— Кому потрібні мої зарисовки? Щоб вони згодом припали пилюкою в архівах або музеях?

— Дурницю говориш, Зою. Те, що в музеях і архівах, не пропаде. Хіба для тебе мало честі?

Зоя Антонівна спершу неохоче бралася до роботи, а потім захопилася.

— Зарисовки киптарів, а я зробила їх понад сотню,— це наче мої діти,— хвалилася мені пізніше.— Євген Якович приставив мене до роботи, примусив, і я побачила в ній смисл. А головне, зрозуміла користь для науки і мистецтва.

Його Чугайстер мав тисячу облич...

Одного дня Сагайдачний шукав його у старому жбані, другого — в зображеннях на старовинних кахлях, третього — в геометричній «сухий» різьбі шкатулки, четвертого — у витворах молодого сучасного різьбяр, який сміливо використовує елементи радянської символіки — п'ятикутні зірки, серп і молот, вінки з колоссям тощо.

Чугайстер снівся йому в образі топірця-бартки.

Він, наприклад, серйозно вірив в існування Довбушевого топірця; вірив без усяких підстав і наукових підтверджень.

— Десь-таки він є... опришківський топір,— говорив.— Десь у фондах музеїв або за стріхою... Той, що за стріхою, чекає на мене.

— ?

— На чому тримається моя віра? — наступав на мене, коли я необачно засумнівався в щасливому завершенні його пошуків.— На переконанні, милий чоловіче, на пере-

конанні! Довбуш загинув, але його барда — найперша опришківська зброя — не могла пропасти. Її взяли інші опришки, Олексові побратими. Вони ж, напевно, вважали її за реліквію. Так барда переходила з рук у руки аж до нашого часу. Вона десь є...

Він розшукував її в запасниках Коломийського музею гуцульського народного мистецтва, у приватних колекціонерів, їздив до Львова. Як і слід було чекати, повертався з порожніми руками. Після цього, розчарований, на деякий час затихав, про Олексину барду навіть не згадував, поки якоїсь днини знову не вирушав у дорогу.

Найчастіше їздив до села Річки.

Бо якщо в Пістині жили славетні гончарі, в Микуличині — кушніри, в Яворові — різьбярі, в Космачі — писанкарки і вишивальниці, то Річка славилася (і славиться тепер) мосяжниками. Споконвіку на берегах Соколівської Річки диміли кузні династій Медвідчуків, Тинкалюків, Кіщуків; кузні були своєрідними храмами, куди старійшини родів впускали тільки посвячених — своїх синів та онуків. Жінкам, у тому числі й найулюбленішим донькам, дорогу до них заказували. (Дівка «віддається», винесе поміж чужі люди таємницю ремесла).

У п'ятдесятих роках мосяжництво в Карпатах занепадо. Вірними старовинному ремеслу залишились одинаки, котрі вірили в нього й пророкували йому в недалекому майбутньому новий небачений розквіт. (У наші дні так воно і є). У Річці фанатиком мосяжництва був Михайло Миколайович Медвідчук — на той час знатний майстер, член Спілки художників України, гідний спадкоємець мистецької слави батьків. Знаючи витвори Медвідчука старшого (Миколи) і його сина Михайла, потримавши в руках рушниці-довбушівки і пістолі роботи відомого на всю Гуцульщину зброяра і «золотника» Івана Кіщука, Євген Якович переконував мене, що Довбушева бартка була викувана саме в Річці, бо тільки тут міг бути майстер, гідний славного замовника. Особливий.

Пошуки опришківської бартки — це все одно, що шукати павине перо. Від опришківської зброї пахло казкою, легендою, і Євген Якович не міг цього не розуміти.

— Для мене не завжди головне — знайти. Важливий також процес пошуку, знайомства з новими людьми. Ти кажеш: бартка — легенда... Може, воно й так. Але й цікаво, захоплююче відчинити двері, за якими починається легенда, яка приведе тебе в кузню славетного майстра.

Роки гнули його в каблук, а він випрєскував з-під долоні часу, як гінкий явірець.

Ходив по горах легко, мовби серед гір народився.

Наспівав якось мені коломийку:

Не той гуцул, пане-брате,
Що в горах родився,
А той гуцул, пане-брате,
Що огуцулився.

У будень і свято посив білу вишивану сорочку, часом брав з собою в гори китар і постולי.

— Народний одяг століттями вивірений. Справа не лише в красі, а й зручності й доцільності. Постולי в горах незамінні, китар теж — не перестудиш поперека.

Верховинці мали його за свого. Коли б хотів їм розповісти, що народився над морем, що приятелями були в нього професори і відомі художники, не повірили б. Тримався з ними просто, розмовляв без запобігання, сивим ровесникам подавав руку і запитував традиційно: «Чи дужі? Чи худібка здорова?»

Я був свідком, як у Ворохті дід, портрет якого Євген Якович змалював до свого альбому, косячи поглядом на його роботу, говорив:

— Виглядаєте, прошу вас, на поважного газду, а пензями бавитесь, як студент з міста. Чи то дає вам хліб?

Євген Якович, правду кажучи, аж знітився від несподіваного й прямодушного запитання.

— Кожний по-своєму, бадіко, з розуму сходить. Прагне моя душа малювати.

— То інша справа, — подобрішав дід. — Не одному череву, прошу вас, треба догоджати. Хочеться чогось чоловікові й для душі. Чи можу вас спитати, на якій полонині маржину плакаєте?

— Широка моя полонина, бадіко... — І замовк.

Не міг першому-стрічному оповідати, що його половина кам'яниста. Та й не вельми дбав, щоб вона родила насущний хліб. З власної творчості не умів жити, та й не хотів. Вистачало чи бракувало викладацької зарплати, а пізніше пенсії — цим не переймався. Гроші його ніколи не цікавили.

Полонина Сагайдачного почала родити хліб аж після його смерті, коли Зоя Антонівна продала львівським музеем тридцять картин.

— Що сказав би Євген Якович про сей продаж? — журилася Зоя Антонівна. — Осудив би мене? Ні, напевно, зрадив би, не тому зрадив би, що завелися гроші, а тому,

що картини потрібні музеєві, а отже, й людям. Був би для нього цей хліб солодким.

Розповідав:

— Дехто собі думає, що все з моєї колекції придбане на гроші. А де б насправді я їх набрав стільки? Є, певна річ, щось і куплене, є обміняне, а є й подароване. Ось, приміром, візьмемо цю рахву, — він узяв в долоні почорнілу різьблену посудину з розколеною накривкою. — Я натрапив на неї випадково за Магуркою (місце за Верховиною) в оселі, яка належала старій самотній жінці. Звалася вона, здається, Анною Гараджучкою... у Зої в записнику десь точно занотовано її ім'я. Надивав, отже, — і очі загорілися. Прошу жінку: «Продайте, нащо вона вам, без діла, прецінь пилиться у запічку. А в мене люди будуть її оглядати». Вона ж, господиня, курить люльку, позирає на мене кривим оком, довго мовчить. Врешті відповідає: «Рахва мені самій потрібна. Бувайте здорові, бадіко».

Три рази приїжджав я до Верховини, дерся на верхи до баби Гараджучки, і три рази вона відмовляла: то «дай сотку», бо «рахва — цілий скарб», то вона взагалі не продає, то ще щось вигадувала. Бачу, що чим більше я проявляю наполегливості, тим їй жалкіше розлучатися із звичною річчю.

На четвертий раз Гараджучка сама винесла рахву на поріг. Простягнула її мені, каже: «Вже-м боялася, що не приїдете. А ви, слава богу, тут. Отож беріть задурно. Виджу, потрібна вона вам. В добрі руки дарую. Бо рахва на правду для мене дорога. Коли віддавалася-м за Гараджучка, то мама небіжка дали її мені з посагом, я згарди* в ній тримала».

Радість Євгена Яковича:

— Ні, це не радість, — мовив Сагайдачний, відкладаючи газету. Витер хустиною очі, що сльозилися. — Це щось більше... я відразу й точного слова не підшукаю. Ось щодня читаємо в газетах: дружба радянських народів-братів, чуття єдиної родини. Та чи завжди до дна осягаємо ці поняття? Вони стали для нас звичними, як звичний майовий дощ і липпеве сонце. Буденними стали такі факти, що хлопець з Гуцульщини вчиться у Ленінградській Академії мистецтв, а юнак із Тамбова, який служив «при війську» в Станіславі, захопився народним мистецтвом

* З гарди — гуцульське коване намисто

Після служби в Армії поступив на навчання в косівське училище. Одна родина...

Колись на Гуцульщині, не так уже й давно, коли я тільки-но приїхав до Косова, сини тутешніх багачів, тих, які мали череди корів і отари овець, сто-двісті моргів полонини, із «шкіри лізли», щоб посіяти серед простого люду недовір'я до росіян.

Сліду, щоправда, не лишилося від проповідників націоналізму. Народ же у своїй масі сьогодні не уявляє життя поза здруженою родиною, без тих же росіян, латишів, білорусів, грузинів... хоч про це серед простого люду спеціально, може, й не говориться, бо це само собою зрозуміло, що дихаємо повітрям.

Якось мене і Зою запросили на весілля до Білоберізки. Є таке село. Було це десь на початку п'ятдесятих років. І я, і Зоя сиділи за столом побіч молодих, їли, пили, як ведеться, і боялися не пропустити ні однієї, як кажуть, титли й коми з того празника, що зветься гуцульським весіллям. Моя Зоя попервах мовчала, а потім, скомпанувавшись зі свахами, вчилася весільних співанок, так званих «ладкань», пробувала танцювати «гуцулку» і «коломийку». На той час вона тільки-но почала опановувати українську мову, й тому в бесіді калічила слова, врешті-решт перейшла на російську. Нікого з весільних гостей це не зачіпало. Зоя почувалася серед них як серед рідних. Наостанку нарядили її в гуцульський одяг та й кажуть:

— Ади, ади, як гуцулка файно по-російськи щечече.

Самі теж намагалися вставити якесь там слово-друге російське, щоб Зої зробити приємність.

Після цього весілля Зоя попросила:

— Привеси мені підручники української мови, словники... Буду вчитися. Негарно інтелігентній людині не знати мови людей, серед яких живеш.

Сагайдачний читав лекцію:

— Власне, це не лекція, а тільки вступна бесіда — перша з мого курсу. Тому не випадково проводжу її тут, у музеї училища. Гляньте, які скарби тут зібрані. Полюбіть їх, ці скарби, приходьте сюди в кожну вільну хвилину. Захоплюйтеся ними. Вчіться заздрити майстрам, які їх створили. Без доброї заздристі нема доброго митця. Справа від вас — виробити майстрів давніх, зліва — дипломні роботи випускників, які вчилися тут перед вами. Воістину: древо мистецтв. Роботи давніх майстрів — це його коріння, традиція, дипломні ж твори наших сучасників — крона. Та

ще й яка пишна корона! Був час після війни, коли дехто сумнівався: мовляв, народне мистецтво своє віджило. А от неправда! Потрібне воно й сьогодні народові. Древо росте, квітне, як ніколи дотепер.

Залишив Зою Антонівну на півдорозі між гірськими селищами Микуличином і Ворохтою, а сам подався на верхи.

— Не можу тебе взяти з собою,— вибачився.— Справа делікатна, маю розмовляти з цією людиною сам на сам.

І пішов стежкою вгору. Скоро його постать зникла в зарослях смеречини. День видався похмурий, збиралося на дощ. Хоч тільки-но кінчалося літо. Зої Антонівні, однак, докучав холодний вітер. Довелося сісти за «остриву» сіна: «остривами» — стіжками була всяяна вся долина, і через те видавалося, що це стоять вої у почорнілих гостроверхих шоломах.

Євген Якович повернувся через дві-три години.

— Розумієш,— присів поруч,— я щойно бачив ціле кублице змії.

— Змія в горах не дивина.

— Не в горах, люба, не під корчем їх бачив, а в чистій світлиці, в того господаря, до якого ходив. Мені сказали, що ніби той чоловік «знається» з гадуками. Я не один раз повертав до нього і все не заставав: шоферує у Ворохтянському лісокомбінаті. Сьогодні, на щастя, він був удома. Так і так, кажу, хотів би-м довідатися, чи насправду «знається з зміями». Мені переповідали, що одного разу, коли якийсь там начальник не давав вам запасних деталей до лісовоза, то ви, щоб його палякати, покликали на поміч змії. Вони нібито заповнили весь кабінет. «Не знаю,— каже на це той чоловік,— як воно було насправді з тим начальником. Вас, однак, можу налякати. Тільки не бійтеся, жодна не вкусить». При цих словах він відчинив двері, глянув уважно на мене, потім наказав: «Ану, любі, сюди, до мене». В кімнату одна за одною вповзли змії. Вони клубились, стріляли в мене своїми язиками. І я, Зою, задеревів. Опам'ятався від сміху господаря. «Уже по всьому,— каже.— Тепер вірите?»

Я мусив вірити в те, що бачив. Просив його, щоб розповів про свою таємницю, а він крутить заперечливо головою. Так і пішов я ні з чим. Що б то могло значити, га? Сон? Навіювання? Реальність? Надприродні сили? У наш раціональний час?

— Думаю, Женю, що це звичайнісінький гіпноз.

— Може бути, може бути, — кивнув Сагайдачний. — Та сьогодні, моя люба, я зрозумів, що замало одному Сагайдачному шукати в горах Чугайстра. Потрібні десятки... потрібна кількарічна постійна експедиція, комплексна, солідна, яка б вивчала не тільки народні промисли і фольклор, але й народну медицину, ворожіння, властивості лікувальних трав, їх приготування. Розповідають, ніби «діди» (так у горах називали знахарів) знали, як лікувати рак. Щось у цьому всьому, про що кажу, є фантастичне, розраховане на марновірство, але є і розсипи знань, надбаних народом протягом століть, є народний досвід, який, може, знадобився б нам, людям другої половини двадцятого століття. На Гуцульщину не треба дивитися лише як на край екзотичний, а й як на об'єкт наукового дослідження.

Через чотири роки після смерті Євгена Яковича я забіг на квартиру до Зої Антонівни. Вражало запусіння, що виглядало з кожного кутка: хата не прибрана, колишнього затишку не стало. Зоя Антонівна, постаріла, сухенька, сиділа над рукописами своїх спогадів про чоловіка.

На столі поруч з паперами — незакінчена захолола черця.

— Отак і живу сиротиною, — скаржилася. — Ніяк не можу повірити, що його нема. Скільки років була з ним, а ось лишилася сама. Соромно признатися, але не можу збороти свою тугу, зрідка знаходжу розраду в вині. Сусіди кривляться... Я їх розумію, вони мене — ні. Ось написала спогади про Євгена Яковича. Послала в центральні журнали... приїжджали до мене з різних редакцій, запевняли, що надрукують. Тепер чекаю...

Я тоді узяв рукопис і пообіцяв видрукувати в журналі «Жовтень».

— Буде скоріше?

— А чом би й ні? — відповів. — Хіба працею своєю, служінням людям і мистецтву Євген Якович цього не заслужив? Хай це буде скромним пам'ятником на його могилу.

Зоя Антонівна збиралася дописати ще один розділ, казала, що пришле мені до Львова. Однак обіцянки не виконала. Її спогади були опубліковані під заголовком «Чуйне серце художника» в десятому номері журналу «Жовтень» за 1971 рік. Ми послали їй у Косів сигнальний примірник. Через кілька днів бандероль повернулася з написом: «Адресатка раптово померла».

За рік до смерті Сагайдачний говорив:

— Косів дав мені багато... люди дали, цілий край. Я на старість зробився багатцем. Косів дав мені в борг, а що я містові поверну? Якби був молодшим, то, може, згадав би, що колись ліпив скульптури, і створив би пам'ятник Союзнту Букатчуку, косівському післявоєнному голові райвиконкому. Був це комуніст з душею прозорою, як вода в гірських потоках. Скільки в житті натерпівся — підпілля, панські тюрми, голод, холод — а прозорості тієї не втрапив. Люди дотепер згадують його добрим словом. У Кобаках, де він народився, побудували йому пам'ятник, та не дуже гарний. Коли б сила — зробив би краший, гідний Букатчука.

Він залишив по собі інший пам'ятник.

«Перша посмертна виставка творів Євгена Яковича Сагайдачного у Львівській картинній галереї — значна подія у культурному житті республіки», — писала 1967 року наша преса.

Для широких кіл шанувальників образотворчого мистецтва виставка, по суті, стала відкриттям ще одного непересічного таланту.

З розмови на виставці:

— Дивний пензель Сагайдачного. Співучий якийсь, тонкий, ліричний. І водночас по-сучасному декоративний.

Повідомлення косівської районної газети «Радянська Гуцульщина»:

«В нашому місті відкрито музей гуцульського народного промислу. Основою музейної експозиції стала багатуща колекція покійного художника і педагога Є. Я. Сагайдачного».

Кожного разу, коли буваю в Косові, заходжу до музею на Москалівці. Влітку тут особливо глітно. Євген Якович дивиться з великого портрета, що висить на чоловічій стіні. Веду німу розмову з художником:

— Хіба не про це ви мріяли, Євгене Яковичу, щоб ваші скарби оглянуло якнайбільше людей? Їй-бо, для цього варто було жити — подарувати місту, яке вам стало рідним, майже цілий музей.

Він мовби посміхнувся, а з глибини очей сміється смуток.

— Я багато не встиг...

...Він чимало встиг зробити за довге життя: день при дні шукав Чугайстра — добра і краси. Чи знайшов? Мабуть, що так. Бо он скільки зібрано і створено ним. Аж розгублюєшся від багатства, аж дух забиває від звихреного танцю Чугайстра. Він уловив його танець, побачив, полюбив, зберіг і передав нам, живим — теперішнім і майбутнім.

СКРИПКА, ЩО ГРАЄ ТИСЯЧУ ЛІТ

Він запитує:

— Хіба не чули про музику-скрипалю, що терликає на скрипці тисячу літ?

Я киваю головою... пригадую... я насправду чув, у дитинстві ще, мабуть, казку про скрипалю, який грає уже тисячу літ. Але ж... при чому тут, скажіть, будьте ласкаві, давня казка? Адже стоїть цілком реальний львівський дощовий день, а в тому дні — редакційні клопоти, повні рукописів, гранок, версток, зривів графіків, вимогливих телефонних дзвінків. І ще в тому дні сидить переді мною прозаїчний на перший погляд чоловік, такого на вулиці зустрінеш і не запам'ятаєш: нижче середнього зросту, щуплавий, у новому недорогому костюмі, при краватці. Років йому за шістьдесят, але в його словах, у жвавих рухах, ув очах — допитливих і цупких — іще не відчувається пенсіонерського всепрощення чи старечої, як це трапляється, злості. Рука його тверда, мозоляста, робітничка. Зрештою, так воно і є. Володимир Іванович Шагала до самісінької пенсії працював на Нижанковицькій мебльовій фабриці, що у Старосамбірському районі на Львівщині. Та ще й тепер, дарма що на пенсії, підробляє якусь копійку в місцевому Будинку культури: то намалює лозунг, то зіб'є щит, то сповнить якусь іншу роботу, одне слово, цілком нормальний пенсіонер... і «ненормальний» водночас, бо нема, мабуть, на Україні більш-менш відомого музею, у якому він не побував би, і нема на Старосамбірщині, у цій прегарній бойківській колиці, пам'ятки історії та культури, цікавої культової споруди, фігури, старого млина, панського палацу з минулих століть, водоспаду, взагалі цікавого місця, де б Володимир Іванович Шагала не побував і якого б не замалював до свого блокнота.

Він припіс із собою товстезну шкіряну торбу і, поклавши її на стіл, виклав із неї купу саморобних альбомів, товстих зошитів, окремих аркушів паперу. Все це було списане і замальоване кульковою ручкою, кожний альбом і зошит старанно пронумеровано й підписано, і я, беручи по черзі то один альбом, то другий, правду кажучи,

попервах не дуже то й вірив, що воли створені однією людиною, оцим немолодим уже робітником. І річ зовсім не в тому, що малюнки виконані на якомусь надзвичайному художньому рівні — ні. Володимир Іванович і не пробував по-художницькому відтворити на папері побачене, він ставив перед собою іншу мету — точно змалювати чи то топографію місцевості, чи архітектурну деталь, і можна лише дивуватися, що він цього успішно домагається; здається, Шагала мав за зразок офорти минулого століття, які друкувалися у тодішніх журналах.

Переглядаю альбом за альбомом: «Історичні та культурні пам'ятки Старосамбірщини», «Все про коней», «З побуту минулих літ», «Дитячі забави», зошит казок, зошит приповідок, записи про «нечисту силу» тощо. Не скажу, що фольклорний та етнографічний матеріал записаний так, як сьогодні вимагає наука, він робив це самотужки, але малюнки пам'яток і речей вражають сумлінністю виконання.

— Слушайте,— питаю його,— що це у вас? Хобі, як тепер прийнято говорити? Прагнення якось убити вільний час? — Очевидно, мої запитання були не вельми ввічливі, я побоювався, що Володимир Іванович образиться, але він сидів спокійно, і в кутиках його вуст блукала весела посмішка.

— Хіба отак з душею, з серцем «убивають», як ви кажете, вкорочують час? Хіба, гадаєте, просто було, коли в тебе росло троє дітей, вибрати час у суботу чи в неділю й махнути де автобусом, де велосипедом чи попутною автомашиною за тридцять-сорок кілометрів, а то й більше, щоб змалювати, приміром, поміщицьку гуральню з минулого століття?

— Ну, гаразд, але навіщо це вам? — Я вже навмиспе підохочую цього спокійного і, як уже встиг помітити, знаючого собі ціну чоловіка. Він тишився своєю роботою, своїми дітьми, своїми малюнками, записами, це було ціле його життя, його шістдесят перший рік; він радів, що життя його простелилося цікаве й повне, що він не змарнував його ні на горілку, ні на дрібниці, не розпродав його по днях і по годинах, усе залишилось у ньому і при ньому.

— А хіба те, що є у цих альбомах, потрібне тільки мені? — спитав він своєю чергою. — Хіба моїм дітям і вашим онукам це не знадобиться для душі, як знадоблюються нам давні і завжди молоді співанки? Я не привіз своїх малюнків до Львова для того, щоб їх продати якомусь музеєві чи іншій установі, я хочу тільки, щоб їх побачили люди. І тому я тут, і тому в Товаристві охорони пам'я-

ток історії та культури зняли з моїх альбомів і зошитів фотокопії. Може, влаштують згодом виставку. Я приїхав до Львова, щоб зібране мною протягом життя показати людям. Я переконаний: воно знадобиться як не сьогодні, то завтра; сьогодні ми ще багаті і тому зважуємо, що треба берегти, а що можна зносити без особливої втрати. А тим часом... Ось, приміром, колись я змалював у наших-таки Нижанковичах ратушу, пам'ятку, може, не бозна-якого архітектурного значення. Сьогодні, однак, учених зацікавила забудова галицьких містечок, їхня архітектура... зацікавила, а ратуші як такої уже нема: хтось-колись розпорядився зняти з неї вежу. І фактично було знищено будівлю. Первісний вигляд лишився тільки на моєму малюнку.

Володимир Іванович Шагала знав, що робив.

Після опублікування мого роману «Жорна» на одній зустрічі з читачами «прийшла» до мене на сцену запізни-ла записка, написана, мабуть, тут же, у заводському клубі, на коліні: «Я шукав у Вашому романі правди і неправди і, на жаль, знаходив одне і друге. Не знаю, може, у книжці, як і в житті, усе повинно бути: правда і неправда? Може, у Вашому романі, як у ріці, серединою пливе чистий і могутній струмінь, а поряд, біля берега, попід гнилими вербами, то підіймається на поверхню, то спадає на дно каламутна водичка? Одно слово, я не професійний критик... та тільки не вірю у Вашого колгоспного бригадира Колоколова. Не вірю не в його біду, в його батьківські страждання, а в його потребу збирати стару мистецьку різьбу, кераміку, в його захоплення викопними археологічними черепками, в його «виписування» з Москви та Києва наукової літератури. Де ви здибали такого бригадира? Підозріваю, що Ви його вигадали від початку до кінця... і вигадали з тасмними помислами: підняти свого героя на котурни, зробити його більш значимим. А якщо на правду, товаришу письменник, то колгоспний бригадир не має часу на всі ці, я сказав би, «інтелігентські штучки»: у нього люди, машини, турботи про запасні деталі, про виконання плану... про те, щоб котрийсь із трактористів не напився. Та й коли йому бавитися з Вашими писаними мисками? Та й навіщо вони йому?»

Не буду боронити Колоколова, доводити його життєздатність. Колоколов такий у мене народився, і я не збираюся щось у нього відбирати, а щось додавати. Однак два останні категоричні запитання стривожили мене тим, що їх автор (власне, анонімний мій критик) свято вірить,

що рядовий колгоспний бригадир не має духовної спонуки, моральної потреби цікавитися мистецтвом, заглиблюватися в історію свого краю, в його минуле, докопуватися, як кажуть, до кореня. Він не має на все це часу.

Правду кажучи, я тоді тільки мимохідь відповів своєму опонентові. І не впевнений, чи й переконав його своїми аргументами: знаю тільки, що, відповідаючи, я згадав: десь-колись мене вже переконували у відсутності часу... на цей раз в учителя сільської школи. Було це у славній Городниці Городенківського району на Івано-Франківщині, селі, яке я люблю за його наддністрянську архітектурну своєрідність, за дивовижні кам'яні оборони, кам'яні, мовби середньовічні мури-паркани, за те, що в кожному, здається, його куточку причаїлася давня, тільки тут збережена легенда чи пісня; про це село я вже неодноразово писав (а треба ж написати цілу книжку). Тоді ж я приїхав у Городницю уперше. Хтось із моїх численних кореспондентів повідомив мене, що в селі над Дністром зберігається «Хроніка» тамтешньої школи, яку розпочато із середини минулого століття і котра ведеться до сьогоднішнього дня; у хроніці поряд із шкільними подіями невідомі автори повписували також чимало епізодів із сільського життя, місцеві легенди і перекази. Забіжу наперед і скажу, що «Хроніка» справді виявилася цікавою, дарма що багато сторінок у ній було чомусь вирвано і знищено.

Поки я чекав на директора школи, який тримав «Хроніку» у своєму сейфі, в учительській я розговорився з місцевим педагогом. Був це порівняно молодий чоловік із модним тоді на лацкані ромбом — він похвалився, що має диплом Чернівецького університету. Слово за словом, місцевий педагог розповів мені, що «історія» в Городниці зустрічається на кожному кроці, тут де не копни, надібаєш то уламок зброї, то старовинну кераміку, то побілілі кістки. Люди, мовляв, уже звикли до «археології», ніхто на неї не звертає уваги. Подністров'я з давніх-давен було заселене орачами і воями, адже земля тут плідюча, і нічого нема дивного, що повсюдно подибуємо сліди далеких предків.

Учитель мав рацію: «археологія» тут справді зустрічається повсюдно. Пізніше, засівши в бібліотеці за книжки, я довідався, що археологічні розкопки тут ведуться регулярно з кінця минулого століття. Особливо інтенсивно розшукували австрійські та польські вчені легендарного золотого галицького лева, що важив чи не цілий пуд і якого буцімто під час відступу галицько-руських дружин униз Дністром перед навалом польських феодалів у середині XIV століття кипули у глибоку криницю на Дністровсько-

му півострові, що звався «Царські городи». В минулому столітті дідич із сусіднього села Серафінці, який володів також ґрунтами в Городниці, створив спеціальну ватагу грабарів, яка розкопувала в навколишній місцевості стародавні могили і городища, шукаючи золота.

— Мені також випала нагода побувати, так би мовити, в археологах,— продовжував свою розповідь учитель.— Нещодавно мені виділили над Дністром на обolonі ділянку під город. Раніше я садив картоплю в іншому місці, але, бачите, настала пора забрати вчительські присадиби до колгоспного масиву — мусив задовольнятися тим, що дали. Позавчора взяв лопату, щоб вирівняти перед тим, як орати, пагорбки, які помітив на ділянці. Копнув там, копнув тут — наткнувся на людські кістки. Зрадів: ось зараз знайду щелепу із золотими зубами,— і він засміявся.

— Слухайте,— спитав я його,— невже ви серйозно... невже ви не знаєте, що наші предки золотих зубів собі не вставляли? І невже на правду в сільській вашій археології, як ви кажете, нічого вас не цікавить?

Він не думав довго, навіть не пробував ухилитися від відповіді; він сказав: «А де сільський учитель, прошу вас, має знайти час ще й на сторонні предмети, коли, окрім шкільних обов'язків, крім того, що зобов'язаний пройти затверджену програму, він має також низку громадських обов'язків: те, і се, і третє, і четверте... і навіть помічник голови сільради в заготівлі молока чи яєць. Крім того, кожен із нас займається домашнім господарством. А ви кажете...»

Він був переконаний, що правда на його боці.

Я слухав його, і мені стало страшно.

І мені було страшно за школярів, до яких, як тількино задеренчить дзвінок, піде у клас оцей чоловік із вищою університетською освітою. Чого він їх навчить?

І мені було соромно за університетських викладачів, які забули навчити його головного: по якій землі він ходить і задля чого пішов в учителі.

А згодом, гортаючи сторінки давньої шкільної «Хроніки», я думав: «Невже справа впирається лише у брак часу?» і хоч відтоді минуло чимало часу, не можу заспокоїтися й іпколи при зустрічах з педагогами розповідаю про їхнього колегу, котрий, як потім виявилось, у могильнику XII—XIII століття розшукував серед кісток золоті зуби; розповідаю і молюся до них, до педагогів: «Слухайте, не ображайтесь, я не применшую постаті вчителя, особливо сільського, знаю, що на його плечах тягар тяжкий, відповідальний і водночас почесний. Від нього, від учителя,

насамперед від учителя, залежить, чи вилуциться з дитини, як із горіха зерня, свідомий громадянин. А якщо так, то справа не в нестачі часу.

Справа в розумінні свого покликання.

Справа в потребі».

— Так, у потребі,— мовби повторює мої думки Володимир Іванович Шагала.— Головне — потреба, свята спонукка, а час... а час знайдеться. Бо хіба душевна потреба — це лише для себе? Я десь читав: душа повинна трудитися.

— Як вона починалася?

— Що? — перепитує Володимир Іванович.

— Притча про скрипалю,— нагадую.

— А дуже просто,— усміхається.— Хіба не знаєте, як починаються усі притчі? Десь у горах... десь на долах... десь у якомусь царстві живе старий скрипаль, що грає на своїй скрипочці вже повних тисячу літ...

— Уперше я почув Скрипалеву гру, якщо можна так сказати,— розповідав Володимир Іванович,— у полі, коли, підлітком будучи, учився косити. Пам'ятаю, як нині: навкруг не було ніякої особливої краси, декорації, приводу для зворушення. Краєвид стелився цілком буденний: вдаль синя смужечка лісу, навколо луки, кучугури вільщини. Ген-ген із-за дерев виглядали білі сорочки хат. Усе було стократ бачене, звичне. І тільки коса в моїх ще нетвердих руках, часом вгризаючись вістрям у купину, видзвонювала і виспівувала. І спів цей... ця струна мовби відчинила мою душу. Пам'ятаю: я аж задихнувся від щастя, від розуміння, що живу... що небо наді мною моє і земля моя.

Ні, добре знаю, не було ніякої музики... ніякого співу, виспівував тільки жайвір. У кущах скрекотали сороки. На недалекій копиці сіна стояв у задумі бузько. Світ був знайомий і по-новому, до найменшого листочка, до найдрібнішої бадилінки бачений. Я чомусь вірю, що такий момент приходить до кожної людини. Важливо тільки не прогавити, коли пробуджується у тобі душа.

— Це тобі Скрипаль заграє, Володьку,— сказали мені тато.

Володимир Іванович Шагала із своїми малюнками, із своїм розумінням громадянського обов'язку, із своїм твердим переконанням, що душа повинна пробудитися і трудитися, нагадав мені старого вчителя Олексу Сав'юка (по батькові, на жаль, не знаю і уточнити віде не зміг), який на початку шістдесятих років приходив до мене з грубез-

ним томом своїх спогадів про передумане й пережите. Сав'юку було на той час, мабуть, ген-ген за вісімдесят, але тримався він ще бадьоро, я інколи бачив його в Івано-Франківську, коли він їхав на старому деренчливому велосипеді з неодмінним бідончиком для молока і потертим шкіряним портфелем на кермі.

Я запам'ятав його ще з дитинства.

Батькова хата стояла недалеко від сільської школи, в якій Сав'юк разом із дружиною учителював, і я не раз потрапляв у «панські покої» — водили мене туди Сав'юкові сини. Десь у 1935 чи в 1936 році він пішов на «емеритуру», тобто на пенсію, купив під Станіславом кусник ґрунту, побудував будинок і жив собі серед приміських полів, старий, усіма забутий і не раз у Братківцях похований, бо де Станіслав, а де Братківці, — світ колись був далекий. Сав'юк, однак, смерті не піддавався, час від часу появлявся на міських вулицях на розгойданому своєму велосипеді, і сільські газди, побачивши свого старого вчителя, знімали перед ним шапки, кланялися й несли додому радісну звістку, що ще живе «наш Сав'юк», а разом із Сав'юком жило також їхнє далеке дитинство.

Олекса Сав'юк учителював у Братківцях, здається, із 1905 року, нічого, отже, не було дивного в тому, що майже все село вважало його своїм «професором», і я, бувало, у розмовах із старшими постійно натикався на прізвище цієї людини, його доля була міцно пов'язана з селом тисячами ниток. І ось він сидить у мене вдома, тримає на колінах грубезний том спогадів і, зазираючи мені у вічі сірими своїми очима, запитує наївно і щиро, «як цю писанину видати друком, щоб нові покоління знали: народний учитель у старі часи не сидів дурно, заклавши руки, а постійно трудився на народній ниві, бо була в цьому велика необхідність».

А може, він сказав: «Була в цьому народна потреба»? Я не хочу сьогодні «підганяти» давню свою розмову з Сав'юком до бесіди з Володимиром Івановичем Шагалою. цілком може бути, що старий учитель висловився інакше; я тільки хочу сказати, що спогади бувалих людей треба якщо не видавати, то неодмінно систематично збирати й нагромаджувати в наших архівах і музеях... спогади старих педагогів, лікарів, діячів КПЗУ, учасників Великої Вітчизняної війни, організаторів колгоспного руху; в їхніх спогадах б'ється сама історія краю... історія в образах людських, в епізодах житейських, у мудрих роздумах.

Читаючи Сав'юків рукопис, я був вражений різнобічністю діяльності народного вчителя: він організував

читальню і сільську кооперативну крамницю; він із дружиною створив хор і драматичний гурток; він боровся з попом і з корчмарем; він випишував сільськогосподарські книжечки і вчив селян, як робити компости, як закладати і доглядати сади, як боротися з хворобами домашніх тварин; він мав десятки інших обов'язків навіть медичних, навіть нотаріальних — і скрізь у нього до всього «доходили руки», скрізь він устигав. Він мусив устигати, бо називався народним учителем, а це в його часи означало не тільки вчити у школі дітей; це означало більше — учити і виховувати народ.

— Крім цього манускрипту, — розповідав Сав'юк, — який вам показую, маю удома іще два: «Хроніка братко-вельських родів», у якій описую життя і смерті, роботу і «веселіє» більше десяти «фамілій» — Варишків, Івасюків, Корольоків, Федорівих, Микитюків, Івачурів та інших, які у Братківцях живуть уже, як я в архівах уточнив, по 200—300 років. А ще маю описи звичаїв, коли хтось умре або ж народиться, як святкують різні свята, якими привмвляннями починають ту чи іншу роботу.

І він, захопившись, почав оповідати безліч жахливих подробиць з життя багачього роду Варишків, з яких австрійські монархи та польські правителі вербували, як звичайно, вїйтів, солтисів і писарів. «А старий вїйт, до речі, як його називали у Братківцях на початку столїття, не вмів ані писати, ні читати, тільки й знав прикладати печатку до документа. Зате вовком зиркав на мене, на вчителя, «бо нащо, панедзею, хлопіві школа... хлопіві дай вола і плуга, хлопіві потрібні гній і поле — бо з цього живе, а з книжки хліба не буде їсти».

Я тоді записав від Сав'юка звичай проводити душу померлого танцями у вечірню пору із засвіченими свїчками, що їх устромляли в густу кукурудзяну кашу; я від нього дізнався, що ще на початку столїття молоде подружжя у першу свою шлюбну ніч ночувало не в коморі, як це було прийнято в інших селах, а нишком молодята бігли в поля, щоб набратися од них живучості і плодючості; я тоді довідався про язичницьке поклоніння-віддяку деревам, які рясно родили, про їх закосичування стрічками і квітами та про погрозу сокирою тому дереву, яке кілька років не плодоносило.

А що ще відкрилося б мені, коли б попрацював над його рукописом з олівцем у руках?

На жаль, я так і не побачив ні «Хроніки родів», ні описів звичаїв. Старий забрав свої спогади, обіцяючи колись на «довше вибратись» до мене, коли буде «мати час».

Часу, однак, було в нього обмаль. Згодом я дізнався, що він помер, рукописи десь запропастилися у його родині. А місце їм було в архіві або ж музеї. Старий учитель тому й працював, що хотів лишити по собі слід, збагатити самого себе і через свої записи збагатити інших. Він, правду кажучи, не дуже й сподівався, що все цим описане побачить колись світ у друкованому вигляді, він «у друк не поспішав». Бо не в друковій суть... суть у тому, що був зобов'язаний заглядати людям у душі.

Була у цьому суспільна й особиста потреба.

Нагадує про себе Володимир Іванович:

— Мені деколи докучають: «А може, ви мріяли стати художником і ваші малюнки історичних пам'яток та побутових речей в мовби утвердженням давньої мрії?» А я з того сміюся... а я твердо знаю, що ніяким художником не збирався стати: я любив землю і роботу на ній... любив косити, ходити за плугом. Життя кидало мене то в один бік, то в другий. Освіта, господи ж, мізерна... чотири класи. Був завклубом, кіномеханіком. На мебльовій фабриці в Нижанковичах різьбив примітивні штампи.

А малювати... а малювати почав стихійно. Якось скотів показати своїм дітям, як виглядала хата мого батька... я сам був здивований до краю, що моя душа, мої очі, мої руки пам'ятали кожний сніпок на татовій хаті, кожне надтрісне бревенце, вікно, поріг, призьбу. Очевидно, татова хата відбилася у моїй душі, як у глибокій криниці, і це було закономірним, бо я у ній народився, десь там під вуглом був закопаний мій пупець. Закономірним було й те, що я знав, як би то сказати, «техніку малюнка». У нашій родині була жага до творчості: мама гарно співали і самі складали співанки, я змалку тягнувся до вуглини, до кусника крейди.

Татова хата була моїм першим «твором»; я повісив її на стіні і тішився нею, я геть чисто забув, що малював її на кшталт малюнків у старих шкільних читанках.

Скептики часом наслідують мене:

— Чи не простіше взяти «Смену»? Цок — і маєш фотографію. Без біди і клопоту, га?

Я пробував порівнювати намальований і сфотографований об'єкт: фотографія мовби лише фіксувала об'єкт... фотографія була мертва, мій же малюнок жив і дихав, мій малюнок був зігрітий моєю душею.

Володимир Іванович продовжував:

— Я відкриваю себе постійно. Мені навіть цікаво

приглядатися до самого себе зблизька: помічати в собі зміни на добре, а буває, що й на зло. Пам'ятаю, років, мабуть, п'ятнадцять тому я випадково потрапив на румовище середньовічного замку поблизу села Мурованого, що в нашому ж таки районі. Руїни тут не вельми мальовничі, час і дощі (а може, і люди) поступово розмивали, розколювали, розносили цеглини — лишилися вали, зарослий оборонний рів та ще купа каменюк. Я сів оддалік і почав замальовувати рештки колишньої могутності і шляхетської пихи. В цьому замку жила колись і панувала вельможна Марія Мнішек, та сама Мнішек, яка була дружиною Лжедмитрія I; недалечко звідси — чи то в Старій Солі, чи то в Новому Місті вони брали шлюб, а з цього замку Лжедмитрій вирушив у свій ганебний похід на Москву.

Чи повернувся він сюди, плюгавий, обезславлений, чи згинув десь в іншому місці?

І де знайшла останній свій притулок ясновельможна пані Марія?

І чим довше я малював, тим глибше проникав роздумами в далеку історію, тим щільніше мене обступали тіні минулого. Ні, я не боявся їх; я стояв збоку, спостерігаючи за їхньою метушнею, історія була близько, за цим ровом, за цим валом, за цим каменем. Побачене, передумане, уявлене — я не побоюся цього сказати — збагатили мене. Я відчув у собі вміння фантазувати, чого раніше за собою не помічав. Мені навіть здається, що я міг би, якби була потреба, реконструювати до останнього камінчика замок Марії Мнішек, хоч діло це, звичайно, нікому не потрібне. Важливо, що я тоді уяснив для себе раз і назавжди: історія — це не тільки Вавілон і Рим, Греція і Єгипет, історія живе скрізь. Її сторінки порозкидані, часом пошматовані і стерті, а часом неторкнуті, виразні стоять у селі, на хуторі, в містечку; це дуже важливо знати нашим дітям і онукам.

Замок Марії Мнішек навчив мене не просто змальовувати пам'ятки минулого, а змальовуючи їх, мовби входити в минуле, наближати його до себе. Відтоді я чимало змалював замків і корчем, фігур і палаців, храмів і шкіл, а до замчища в Мурованому час від часу повертаюся.

Може, хочу почути, як плаче Марія Мнішек на своїх руїнах?..

Якось Шагала сказав:

— Час по-різному розправляєється з тим, що збудують люди. Одне забувається, сказати б, навічно... хоч би для прикладу взяти замок Марії Мнішек. А буває, що забуте

мовби, малозначиме і занежаяне кількома поколіннями западається у безодню забуття на довгі роки, аж поки котрогось дня якась добра душа не досягне його з темних глибин та не виставить на оглядини білому світові. Так було з корчмою у селі Тирло.

Володимир Іванович уже якось розповідав мені при нагоді історію тирлівської корчми, яку змалював до свого альбома багато років тому. Власне, історія була банальна, бо не тільки в Тирлі, скрізь по селах за Австро-Угорщини, владарювали чорно дві корчми: дідицька та орендарська; люди переповідали, що пан згори наказом вимірював, скільки «хлоп» протягом божого року мав випити горілки в його корчмі, а пан орендатор хитрістю, спритністю, підступом, музикою циганською зваблював до свого «закладу» бідних людей... Зваблював, споював і пускав у світ з торбами.

Тирлівський варіант був збагачений ще тільки однією гіперболою: на землі навколо корчми, политій дитячими сльозами, заклятій жіночою клятбою, згідженій людським глумом, не росло нібито навколо ні деревця, ні кущика, ні бадилінки, а камінь перед порогом порозтріскувався, як від вогню і води.

Шагала малював корчму, коли вона вже хиталася від вітру; і коли він штрихував опалий дах, і коли зазірав у виломлені вікна і прислухався до п'яного реготу і п'яних плачів двохсотрічної, може, давності, то дехто з місцевих, особливо молодь, кепкував із заїжджого «художника», мовляв, нащо це вам, чоловіче? Адже це корчма, прокляте місце, юдоль людська, горе і біда наших прадідів? Адже це не храм, не місце людського вознесіння, а місце глибокого падіння, га?

Тепер про корчму у Тирлі давно забули, молодші і не пам'ятають, де вона стояла. Поріс мохом і переказ про те, що навколо неї, заклятої, нічого не росло, не квітувало і не родилося. А в альбомі Володимира Івановича вона збереглася... збереглася, може, не лише для тирлівчан, які колись вибудують у себе музей і захочуть мати в ньому малюнок старої корчми: нам усім корисно час від часу побувати на місцях не тільки вознесіння, а й падіння.

Для науки.

Тут його овіює сивий вітер...

Тут він близько підступає до тасмниці.

Зрештою, кожний, хто побуває на місці колишнього монастиря у селі Лаврів Старосамбірського району на Львівщині, не може не відчувати повію сивого вітру, який

тут хтозна з яких часів розповідає легенди та перекази кожному, хто тільки вміє слухати і не хоче бути глухим. Ленінградські археологи, які кілька років тому розкопували фундаменти староруського храму XI—XII ст. і котрі на своєму довгому дослідницькому віку бачили чимало місцевостей, розповідали про особливий чар Лаврова. Володимир Іванович Шагала ніпав полями і луками цього села, піднімався на пагорби, шукав того особливого чару в тутешній околиці... шукав і знаходив: він відкрив котрогось надвечір'я, що місце тут напрочуд лагідне, замріяне, дерева тут мовби виростають не із землі, а із правіків. Він годинами сидів на Княжій горі і думав, що старий руський князь Лев, син Данила Романовича, мав добрий смак, заснувавши тут обитель, в яку постригся на старість у ченці і в котрій був похований.

Хотів лежати тут у спокої, у тиші, серед лісів, «посередині» своєї землі.

Чи посередині?

Дехто з істориків, особливо молодих, обстоює думку, що Лев не сидів у стольному Львові, побудованому для нього батьком-князем Данилом, а в Перемишлі — затишному, більш віддаленому від татарської небезпеки. Від Перемишля до Лаврова рукою подати. Правда, тепер Перемишль — заграниця. На Замковій горі в Перемишлі 1969 року я прочитав напис: «Є се земля Пястів і гніздо Пястів».

А Лаврів сьогодні дримає і снить минувшиною; учені-археологи пипають і копають у його глибинах. Чого вони там шукають? Домовини князя Лева, яку, за переказом, у минулому столітті обдерли від срібла і злата святі отці василіани, щоб відновити свій монастир. Василіани будімто тому і переховали збещені кістки старого князя — і тільки їм було відоме це місце. Та чи легенда відповідає історичній правді? Звичайно, Володимирові Івановичу не докопатися до істини, комусь би із львівських учених серйозно і надовго зайнятися Лавровим та його таємницями. Вже сам факт знайдення археологами фундаментів староруської споруди засвідчує, що перекази мають певну історичну основу.

А Володимир Іванович Шагала малює у Лаврові архітектурні споруди; він уважний до кожного фриза, до арки, вікна; він прагне передати монументальність стін і лагідність навколишнього ландшафту; кулькова його ручка звично бігас по білому папері, а думка літає понад монастирськими банями: «Чи не занадто багато таємниць пов'язано з пам'ятками історії? Тут, у Лаврові, святі отці

переховували труну із прахом князя Лева; у Львові, в Ошурфрїївському монастирі тих же отців-василїан, безслідно зчезла могила першодрукаря Івана Федорова, дарма що ще наприкінці минулого століття надгробний його камінь бачили в монастирській церкві і навіть для пам'ятки змалювали. У тридцятих роках під час археологічних розкопок на одному церквичі в Галичі — столичному городі Галицько-Волинської Русі — уночі безслідно зник важкий камінний саркофаг, схожий на той, який пізніше знайшли поміж фундаментами галицького Успенського собору...»

У двох випадках пропажа пов'язана з ченцями ордену святого Василія.

У третьому випадку компетентні особи свого часу натякали на акцію шовіністично настроєних місцевих «стпельців», які й про Галич говорили, що це теж «земля П'ястів».

«Виходить, історію, кожний її камінь треба берегти. Фіксувати. Описувати. Змальовувати. Камінь, черепок, уламок меча, з'їджена іржею стріла, точене з поліського м'якого каменю прясельце — усе це свідки, які не дають обріхувати історію».

І враз прийшло до Володимира Івановича осяяння про значимість, вартість, вагу його скромної праці.

До розмови підключається відомий львівський учений, археолог Лариса Іванівна Крушельницька, яка була «першовідкривачем» Шагали і котра, власне, привела його до редакції «Жовтня».

— Перше: про «відкриття Шагали». Не приписую собі п'яких заслуг. Про роботу Володимира Івановича рано чи пізно люди дізналися б.

Друге. Він, безперечно, має рацію, коли до свого альбому змальовує не тільки об'єкти, на яких висять металеві охоронні таблиці, а й ті, котрі тільки завтра-післязавтра стануть предметом вивчення для архітекторів, художників, етнографів, істориків. Розгорнемо його альбом, зупинимось на рядових мовби малюнках і побачимо, що кожний з них має свою вартість. Ось, будь ласка: рештки водяного тартака-лісопилки на річці Ясениці між селами Ясениця-Розлуч. Хто тепер використовує енергію води для розпилювання колод? Техніка минулого століття. Цікаво? Безперечно. А хіба безінтересно приглядатися до його малюнків, на яких зображені старі млини в селах Стрільбище, Букова, прадавні сільські кузні в Максимівці та Буньковичах, церкви з XVI століття в Нижакковичах та Надибах, дуже характерна дзвіниця, мурована з каме-

ню в селі Тур'є, міщанський маломістечковий будинок на ринку в Нижанковичах? А тут будинки школи в ХІХ століття у селі Лужок Верхній — найстаршої, до речі, у районі, руїни замку Гербурдів на горі Гербурд поблизу Добромиля, який був побудований 1450 року, будинок попівства в селі Ходовичі, у котрому минуло дитинство відомого українського оперного співака Модеста Менцинського. Прошу звернути увагу на сумлінність підписів до малюнка. Володимир Іванович застерігає, що в першу світову війну будинок був сильно пошкоджений, залишилися лише стіни. А хто, приміром, знає, як виглядали перші читальні — оті маленькі вогники культури і знань, які появилися у галицьких селах у другій половині дев'ятнадцятого століття? Володимир Іванович знайшов таку читальню у селі Княжпіль. Сучасна людина не дуже собі й уявляє, приміром, як виглядав типовий поміщицький палац у неперевбудованому, первісному стані. Шагала і тут приходиться на допомогу: дивіться, ось вам палац у селі Заболотинці. А оце панський шпихлір у Дроздовичах, а оце — «чвораки» форналів — будинки панських фірманів (дуже характерна архітектура) біля села Глибока. Отут, шановні добродію, маємо водоспад біля села Велика Сушиця, побудований каторжанами в 1897 році. Трупарні — сумної будівлі на сільському кладовищі ви, мабуть, ніколи й не бачили. Тепер маєте нагоду подивитися, як вона виглядала. Про такого письменника, як Іван Могильницький, звісно, ви щось-колись чули. Тим часом, виявляється, що він жив у Дроздовичах, зберігся біля ставка ясен, посаджений письменником.

І так малюнок за малюнком. Перед нами історія на кожному кроці... історія у різних її виявах, у буденному, найбуденнішому, у величавому і сумному.

Якщо ви кажете, що я «відкрила» Володимира Івановича, то він своїми малюнками відкрив мені край, який я нібито до цього часу непогано знала; я знала його поверхово, загалом, він показав мені Бойківщину в подробицях і всередині.

І знову про потребу.

У Снятинському районі на Івано-Франківщині мені розповідали, що в селі Видинові є учитель математики Василь Олексійович Куфлюк, який вчить дітей... музики.

Кажуть:

— Бо Куфлюк має дар прозорювати — сидить чи не сидить у дитині музика. Тепер мода повелася: мучать дітлахів скричками, піаніно, акордеонами, а тому дітла-

хові та музика й не снилася. Зате батьки, чуже, того знати і чути не хочуть, гейби прив'язують дитину до того інструмента: «Вчи-но, тренуйся, бо шлях тя ясний трафить!» Або й пасок хапають, щоб дитину таким способом до музики заохотити. А яка музика, прошу вас, з-під паска?

То щоб цього не було, ведуть дітей, до Куфлюка.

Одно слово, розповідали мені про Василя Олексійовича цілі легенди, кликали у Видинів, щоб на власні очі побачити дар Куфлюків, його уміння «ставити» учневі слух, полюбуватися його дивовижним талантом, помноженим та багаторічний досвід працювати з дітьми, надивуватися його фанатичній безкорисливості. Він живе у своїй хатині посеред розлогого подвір'я, зарослого вербами і високою травою, посеред якої в'юниться тоненька стежка... стежка біжить до школи; у школі, серед дітей, він прожив ціле своє життя, із школою із дітьми пов'язані всі його радощі і, безперечно, болі, які теж мусили бути на життєвій ниві. А все ж таки — як пов'язати основний його ґґах — викладання математики — з музикою? Не будемо мудрствувати лукаво і згадувати, що, мовляв, музику з математикою багато що єднає. Мовляв, великий Ейнштейн теж любив після математичних занять потерляти на скрипочці; не будемо також твердити, що нібито математика була для Куфлюка хлібом насущним, а музика — так собі, щось допоміжне, аматорське. Що це не так — свідчать його наукові статті на музично-педагогічні теми, його лекції в Івано-Франківському музичному училищі імені Січинського та у Львівській консерваторії, його високопрофесіональні виступи перед педагогами в Інституті удосконалення учителів. Отже, кожної хвилини він мав змогу перекваліфікуватися, стати, як на те йдеться, учителем музики в школі, викладачем вузу або ж технікуму, і тоді музика, а не математика стала б його «насущним хлібом». Та все ж він продовжував залишатися математиком, знав і любив свій предмет, ніхто в школі не міг чимсь йому дорікнути, математичні уроки, як звичайно, завжди провадив блискуче.

А після уроків математики... а після уроків біг «на пробу» шкільного хору, занурювався у звуки музики, в розмови з дітьми: він відкривав у них не просто слух, відкривав їм музику — світ звуків, злету високих почуттів, гармонії, краси; він учив їх не так грати, як розуміти, а головне — слухати музику. І певно, завдяки Василеві Олексійовичу вийшло з Видинова чимало професіональних музикантів і співаків. А ще більше тих, які, полюбив-

ши музику і спів, залишилися у селі... залишилися, щоб у тихі весняні літні вечори село обізналося де співанкою, де сопілкою, а де — скрипкою.

Як не схилити чоло перед щоденною внутрішньою потребою старого вчителя ділитися з людьми своїм даром пізнавати музику?

— Із ваших малюнків видно, що ви багато подорожуєте, — продовжую розмову з Володимиром Івановичем Шагалюю. — Як це вам вдається. І що, власне, це вам дає?

— Я справді об'їздив чи не всю Україну. Мене цікавили музеї... і ще цікавила, якщо хочете знати, душа міста. Я хотів чути, як живе, дихає, розмовляє Київ чи Львів, Тернопіль чи Кам'янець-Подільський. І даремно було б вважати, що шукаю у містах самої тільки старовини. Я людина теперішня, радянська, мене тішить кожна обнова на обличчі міста чи села.

Звичайно, це не означає, що заледве забавши поїхати, скажімо, до Дніпропетровська, щоб походити залами музею, який створював колись Дмитро Яворницький, купую квиток — і гайда в дорогу. Не так усе легко... Треба було чекати відпустки, бо я був людиною робітничою, а не вільним художником. Та й, як відомо, зарплата моя, а тепер — пенсія — не бозна аж які великі. Крім того, треба зважити, що в нас із дружиною росло троє дітей.

— І все ж ви їздили багато?

— Їздив і їжджу. І не обов'язково тільки в міста. Яюсь, пам'ятаю, з дітьми і дружиною ми вибралися у гори до витоків Дністра. Я не пейзажист, а мабуть, скоріше топограф, але тоді не втерпів, щоб не змалювати Дністрове джерело. Розумію, справжній художник зробив би це краще... але кращої для моїх дітей пам'ятки не зробить ніхто. Тепер вони вже дорослі (старша Галина стала економістом, син Ігор — будівельник, наймолодший Мiron — зв'язківець), однак вони дотепер пам'ятають свій подив: ось із цієї кринички, з цього струмочка випливає могутня ріка! Для дитини, підлітка, та, мабуть, і для дорослого багато важить відчувати, зрозуміти свою причетність, свою кровність з деревом у лісі, з каменем, який за традицією називається Довбушевим, із струмочком, який наречений Дністром; відчувати свою кровність з тим, що народжується, і з тим також, що вже відбуває свій вік. Я, наприклад, люблю малювати старі бойківські хати. Нема, може, у них, як у гуцульських граждах, чогось фортечного, неприступного, заслоненого з усіх боків. Бойківська хата в моїй уяві схожа на велике лелече гніздо, повне тепла, старих запа-

хів, сутінків і згадок про тата-маму. Коли я малюю стару хату... будь-яку хату, то чомусь у віконечку бачу самого себе.

І знаєте, що думаю при тому, коли малюю стару бойківську хату? Міркую собі: як добре, що в підсліпуваті маленькі віконця не виглядають мої діти...

Коли ходиш по землі з писалом і білим папером, коли душа в тобі відкрита і грає-грає тобі старий Скрипаль на тисячолітній своїй скрипочці, то відмикаються перед тобою простори і глибини, мовби тримаєш у руці чарівний ключ. Виявляється, нема на рідній землі нецікавих, сірих, непотрібних місць. Ось я змалював будинок-зеленівку на горі Кичера біля села Лужок Великий. Нібито нічого особливого. А тим часом від старих людей я дізнався, що на Кичері споконвіку молодь справляла Івана Купала... тут «у зелі купалися і сили набиралися». Тепер на Кичері тихо... а язичницькі зела ростуть, як і колись.

А хіба міг я обминути долину, де колись лежало село Лопушанка? Розповідають, що село було велике, мальовниче, у минулому столітті чи ще раніше винищила його холера. Я півдня сновигав тією долиною. Ні голосу, ні згуку. Лише ліс шумить навколо. Поряд жебонить потічок. І ще стирчить поміж деревами самотній хрест.

Долина печалі, правда?

Може бути, що для майбутнього історика-дослідника мій малюнок якимось чином знадобиться. А може, просто подорожній зупиниться і скаже: тут жили і вмерли в тяжких муках люди. Згадаймо їх добрим словом.

То чи обов'язково їхати тільки у великі міста?

Тепер хочу розповісти про дерев'яний міст через Дністер поблизу Старого Самбора. Власне, цього моста вже давно нема, зрушила його повінь, решту розібрали люди.

І всі про старий міст забули. А він, певно, служив людям і сто, і двісті років. Майстри тільки міняли то «плиницю», то підгнули колоду, то дошку на настилі, з'їждже-ну колесами і копитами.

Хтось може сказати: бог з ним, був дерев'яний міст, послужив людям, навіщо будемо його марно згадувати. Маємо ж бо на його місці міст залізобетонний.

Може, вопо й правда, Володимир Іванович, однак, думає інакше: «Не повинно такого бути, щоб завтра-після-завтра ніхто не зацікавився... не зацікавилися письменники, художники, учені тим, як у давнину будували великі дерев'яні мости. Адже в народному мостобудуванні виробилася певна практика, навички. Невже знання, збра-

ні по крихті не одним поколінням майстрів, повинні пропасти за одним махом тільки тому, що на сьогоднішній день вони не мають актуального значення? І, зрештою, хто сказав, що вони втратили своє значення? Хіба, наприклад, ще недавно про солом'яні стріхи не говорили, що вони архаїчні і ніяк, мовляв, не вписуються у проєктах нових сіл. А недавно я десь вичитав, що у Скандинавських країнах визнано, що і в наш час пайкрацим, найдешевшим покрівельним матеріалом є... відповідно оброблена хімікатами солома.

Володимир Іванович вибрав час і поїхав на Дністер змалювати міст; це була довга і, правду кажучи, клопітлива робота. Адже йому йшлося не про те, щоб змалювати стометрову споруду в загальних контурах. Він прагнув розібратися у кожній деталі, вникнути в конструкцію. Заковика була в тому, що ні сам Шагала, ні цікаві люди, які спостерігали за його креслярством, не знали, як називається та чи інша конструкція. На щастя, знайшовся старий тесля Васюнець, «останній з могікан», який допоміг Шагалі: оце, брате, називається брусом колесовідбійним, оце насадка, підбалка, верхній настил, хватка, льодокол і т. д. Запиши-но, небоже, кожне слово, бо слово-назва разом зі мною та із старим мостом підуть у небуття. А він же, цей міст, не одну війну вистраждав... його спалювали, підривали, нищили, проте люди неодмінно його відновлювали.

Тепер про старий міст лишилася людська пам'ять... і лишилися слова-назви його деталей. А кожне добре слово — це ж скарб, який на певний час може потьмяніти, покритися патиною, щоб колись знову зблиснути. Хіба ми не знаємо, як стираються, забуваються і наново во-скресають слова?

Знову про потребу... про потребу душі трудитися.

У чудесному і розлогому селі Рожнів, що під Косовим, розповідають про звичайного і водночас незвичайного чоловіка, що звався Михайлом Дмитровичем Боруком. Його вже давно на світі нема, бо народився ще 1880 року, але люди не лише на присілку Долина, а й у цілому селі згадують про нього добрим словом. Крім того, що він був потомственим хліборобом — орав, сів, випасав маржину, чоловік прагнув також уділити частку своєї душі сусідам близьким і далеким: захочував до театраль-но-аматорської роботи, прихилив молодь до народних танців. А основне: учив неписьменних читати і писати. Вивіщував на вербі саморобну чорну таблицю, запасався у Косові крейдою

і терпеливо вчив жінок і газдів, старих і молодих... учив пізнавати літери, відкривав їм світ, розширював обрії.

І ще дотепер у Рожневі розповідають, що кожному, хто «старався», старий Борук дарував книжку віршів Шевченка або ж Франка, приговорюючи при цьому:

— Тепер ти уже, чоловічку, не жебрак... тепер ти вже багач, бо слово тобі відкрите, як тайна. По собі знаю, яка це благодать.

Він служив у 24-му Коломийському піхотному «регіменті», а оскільки був височенного зросту, то його взяли для варти в покоях самого цесаря Франца-Йосифа.

— Якби тільки хто знав, скільки я зазнав у тих покоях знущань від панів офіцерів... а все через те, що був темним. Тоді я заповзявся: вивчу письмо і своє, і німецьке, щоб міг вище голову тримати... щоб мав у голові трохи «олії» і сонця.

Тепер ділюся сонцем із людьми: беріть, не лінуйтеся! Так, переповідають, він любив говорити.

Володимир Іванович Шагала знає, що у світі, близькому і далекому, людей, схожих на нього, таких, які проросли стожильним коренем до рідної землі... таких, які роботою своєю, захопленням, цілим своїм існуванням день при дні, не виголошуючи високих слів, множили і множать добро... які не тримають свою душу за образами в лінощах, а примушували і тепер змушують її повсякчас трудитися, було і є багато і багато.

Той, крім основного свого заняття-чинбарства, яким заробляв родині на хліб, ходячи мандрівним «бундарем» село від села, залюбки вирізав, вифантазовував з липи, з верби, з трепети «ружні забавки» — коней, ведмедів, птахів — роздаровував їх направо і наліво дітворі; Володимир Іванович ходив його, того бундаря-чинбаря старими стежками. Хоч ніхто не запам'ятав його імені-прізвища, зате казали: був згорблений, добрий... був Бундар і була радість у дорослих і малих від давніх його вже призабутих статуеток.

Той був вівчарем, ціле літо перебував на полонинах, але раною весною завжди знаходив час, щоб ходити по селах і нащеплювати людям груші і яблуні, знаючи живлющі таємниці садового вару із смерекової живиці, та ще з якихось там компонентів. Під його садовим ножом пі одна гілка не всохла, прищеплені груші і яблука вкривали свої гілки плодами густо і медяно. Ще й дотепер то в цьому селі, то в тому, то в десятому (а одного разу аж на Поділлі) люди показували Володимирові Івановичу грушу,

старезну й високу, яка родила «дзбанки», і казали: її нащепив той чоловік.

Той ходив весіллями старостувати; це була тяжка робота, особливо восени, бо тут же треба власну картопельку копати, зерно кинути в ґрунт, отаву викосити, а люди, однак, на всі його турботи не зважали, в одно кликали і кликали в старости; весілля під його рукою не забувало ні тієї хвилини, коли настав час молодій поплакати, коли треба молодих зерном і цукерками обсипати, коли дати знак, щоб дорогу барвінком встеляти; старий староста не забував у весільному обряді жодного слова, танцю, руху, співанки, погляду; він був великим артистом, може, навіть більшим, ніж ті, які грають на сцені, бо грав він сам і примушував грати інших... грав, примовляв, пританцьовував, припрошував, і при тому по-селянському журився, що цьогоріч жито не вродило, бо стояла посуха, а дітям, крім їжі, постоята треба розстарати і одежину; він і на весіллі носив у собі буденні свої клопоти, але весільні гості цього не знали, не сподівалися навіть, що він свої клопоти і свої хворощі носить із собою, і дивом дивувалися, що одного понеділка він раптом умер. Гей, як же він міг умерти, коли старі та молоді газди і газдині пам'ятають весільне його благословення і чують на своїх тепер уже сивих головах ваготу весільного хліба і його, старости, тверді, як підошва, долоні.

Той лікував травами людей; хата його, горище, стодола, ціле обійстя влітку і взимку пахли арнікою, підбілом, бабкою, рум'янком, заячою кривцею, малиною, липовим цвітом, ожиною, свербигузом і ще десятками інших сушених трав, корінням, зерном-насінням, квітками...

До нього, до цього лікаря-цілителя ішли «всі гори і всі доли», як казали в селі Великому на Старосамбірщині. Не згубилось у безпам'яті і його ім'я — писався Іваном Голубцем. Добрі люди навіть показали на місцевому кладовищі могилу народного лікаря, яку Володимир Іванович змалював до свого блокнота.

Володимир Іванович стояв посеред могил, свіжих і давніх, забутих і доглянутих, посеред дерев, що врочисто і сумно шуміли кронами у високостях, посеред хрестів і пірамідок... стояв і думав, що все на світі минає, забувається, перетліває, навіть зло з плином часу втрачає свою оголену мерзенність, а рани, які воно спричиняло, загоюються, і лише ДОБРО вічне, незнищенне, бо творене волю душею недремною і діяльною.

Чи чисте, як грав скрипка, що має тисячу літ?..

Як Ожисія Зічля Сіяла

ПОВІСТЬ
ВІЧНОЇ
ГЛИНИ

Уже збігло багато років, як Косів провів її в далеку дорогу, а я думаю про неї як про живу і кожного разу, коли сюди приїжджаю, мимохитіть шукаю її на вулицях; вона любила бувати серед людей, прислухатися, вступати в розмову навіть з незнайомими. Колись розповідала, що іноді нападає на неї нудьга, чогось їй раптом забракне, і багнеться їй кинути глину, гончарний круг, а то й розпалене горно, і вона таки кидає все це і, мовби рятуючись від самотності, виходить за ворота. «Потопчуся, бувало, між молоддю в училищі, посеред робітників у керамічному цеху або у натовпі на ринку — і ніби води нап'юся. Вертаюся до свого круга — робота йде гладше. Я між людьми розгублювала свою журбу, а може, це й не журба, а радше незадоволення собою; люди зпімали з моїх плечей ваготу, замість неї дарували легкість і прозорість, обдаровували чимсь, я й не знаю, як воно називається».

В її лексиконі не було слів, як от «натхнення», «муки творчості»; вона, напевно, не один раз їх чула, але ніколи не вживала. Коли, траплялося, кореспонденти запитували її: «А що нового, Павлино Йосипівно?» — то вона відповідала:

— А нічого, нічого такого не витворила, — й при цьому в її очах на самому дні спалахувала хитринка. — А робити — то щось таки роблю: кручу миски, жбани, глечики, куманці.

Робота для неї — це і є стан творчості. Вона не знала, що означають «творчі спади», «застой», «мовчанка». Ці поняття були для неї чужими. Вона любила повторювати стару приповідку: «Бог дає день, а в тому дні — роботи гори. Роби — не переробиш». Тому так багато залишилося після неї творів у різних музеях нашої країни і за кордоном, тому й досі в сільських і міських житлах надібувши то її таріль, кумапець або жбан, на денцях яких стоїть підпис — Цвілик. Більшість щасливців, які користуються її виробами, навіть не підозрівають, що володіють шедеврами мистецтва. І, мабуть, так повинно бути. Прикладне мистецтво тому й називається прикладним, що воно поруч з естетичними функціями має цілком практичне призначення.

Вона належала до тих митців, про котрих ще за життя говорять — видатний. Спеціалісти, визначаючи етапи розвитку гудульського народного мистецтва, і зокрема кераміки, називають в одному ряду з Олексою Бахметюком, Петром Кошаком, Йосипом Баранюком також Павлину

Цвілик — нашу сучасницю. Це, так би мовити, класики народного гончарства.

Вона знала своє місце в почесному ряду славетних майстрів, хвалилася при нагоді дипломами і відзнаками (серед них були всесвітні), але слава для неї нічого не важила. Коли хтось із приїжджих шанувальників хвалив її, коли заходила про неї мова на зборах і засіданнях, вона, бідолашна, не знала куди подітися.

— Де ж то можна, — нарікала, — так наговорювати на чоловіка. Хоч крізь землю провалися від встиду.

Іноколи читаємо: такий-то письменник або художник побував у гостях у робітників, колгоспників, школярів і т. д. Павлина Йосипівна теж нерідко навідувалася до школи, але найчастіше бачили її серед учнів Косівського училища прикладного мистецтва. Та це не було празникове гостювання. Вона заходила в майстерню, де біля гончарних кругів працювали хлопці і дівчата, засукувала рукави, і починався непередбачений програмою урок: тому — покаже, цьому — підкаже; вона звертала увагу й на те, як учень брав глину. Коли ж помічала, що котрийсь з вихованців училища кидав глину на круг абияк (вона казала: «навідліть»), то в цьому вбачала мало не зневагу до себе, до глини, до гончарного мистецтва взагалі. Вона хитала докірливо головою, на її обличчя падала похмура тінь. Майстрові або викладачеві потім гірко виговорювала:

— Вчите їх премудростей книжних і техніки гончарної, а любові до діла, якому збираються присвятити життя, не прищеплюєте. Якщо в одного-другого нема любові до діла, то він буде схожий на падтріснутий глек. А яка користь з такого глека? Тільки деренчить. Глина оживає під чутливими, теплими пальцями; під пальцями холодними вона так і залишиться болотом.

І виходила геть.

Бувало, учні запитували, як стала кераміком, відповідала:

— Питаєте, як у хворого здоров'я. Як тільки в моїх кулачках призбиралося трохи сили, небіжчик тато тицьнули грудку глини, наказали: «Мни її, доцю, доки не потепліє. З розігрітої глини що хочеш виліпиш. Подивимось, чи вистачить у тебе впертості оживити глину теплом своїх долонь. Це не кожному дається».

Якось при зустрічі я подікавився:

— А що мають робити ті, хто працює з холодною глиною?

— Ти хотів сказати, — підморгнула, — в холодною душею? А нічого, хай ліплять прості горшки. Горшки потрібні всякі.

Так вона ділила гончарів: є гончарі-митці, а є — ремісники.

Уперше мене познайомили з Павлиною Йосипівною восени 1959 року. Редакція однієї республіканської газети, де я працював кореспондентом, доручила мені написати нарис про когось із видатних майстрів народної творчості, і я, будучи на той час трохи знайомим із виробами косівських майстрів, обрав Павлину Цвілик. Одрразу ж випала щаслива нагода: в обласному центрі відкривалася художня виставка, присвячена двадцятиріччю Возз'єднання, на яку запросили Павлину Йосипівну.

— Ет, — відмахнулася вона від моєї пропозиції, — кому буде цікаво таке читати? І чим я краща від тих, що тут представлені? — й показала на стенди виставки.

Однак я не відступав від неї. Павлина Йосипівна, забувши про «надокучливого кореспондента», неквапно переходила від стенда до стенда. Вишивка, кераміка, різьба по дереву, вироби з шкіри, предмети мосяжницького ремесла, скульптура, живопис, ткацтво — все це, зібране в просторому залі обласного музею, вигравало барвами, дивувало формами, милувало око красою.

Треба було в ці хвилини бачити її. Слабосила на вигляд, старенька вже жінка, вона то німіла від захоплення, засвічувалась втіхою, то ронила сльозу. Інколи сплескувала в долоні, в тому сплескуванні було щось від безпосередності дитини. Я тоді зрозумів, що вона не тільки милувалася експонатами, не просто захоплювалася красою, а співпереживала з творцями, віддаючи належне їх талантові, й трішечки їм заздрила.

— Ото, братчику, сила, ото — майстер, — раз по раз повторювала.

— Хто? — перепитував я, гадаючи, що Цвілик має на увазі когось конкретного.

— Та хто ж... люди, — пояснювала. — Ось про кого, легівику, треба писати. А ти випадеш за старою Цвіличкою, віби тебе до запаски прив'язали. — Її очі при цьому збиточно поблискували.

Я відповів, що про всіх не напишеш, та й, зрештою, пишучи про неї, віддам належне всім майстрам, адже й вона з їх чародійського кола.

— Чого ж це саме на мене упав твій вибір? — поцікавилась.

— Бо знаю вас здавна,— кажу.— Купую при нагоді ваші вироби.

— О, то ти один з моїх годувальників? У таким разі — пиши. Тільки... ти на кераміці бодай трохи розумієшся?

— Пробую...

— Ну-ну, не ображайся. Був у мене в Косові один знавець: вартість виробу визначав на звук. Ударить пальцем по черепку і вслухається: чи дзвонить? Дивак... Ну, запитуй, що тебе цікавить...

Тоді, як кажуть, мимохить я почерпнув деякі відомості про неї. Власне, тільки-но почав «черпати», як Павлина Йосипівна, побачивши якусь річ, па котру досі не звертала уваги, стрілою бігла до неї.

Згодом поверталася до мене.

— Вибачай, легінику. Стара, а лечу па красне, як метелик на косицю. — І, споважнівши, перейшла на зовсім іншу тему.— Слухай-но, а чи знаєш, що в цій ратуші, де тепер музей, засідало і раду радило черевате панство. Хлоп не смів сюди й підходити близько.

— Знаю... Хоч панство не завжди черевате, — посміхнувся я.

— Усяких панів набачилася, бодай не згадувати. Та малювала їх завжди череватими... Ти бачив мої старі довосні миски? Людям вони подобалися... Люди такими уявляли панів і корчмарів. А цікаво... цікаво було б здібати отут якогось старого панюгу. «А ти, Цвіличко, яким правом по нашій ратуші спацеруєш? Місця свого не знаєш?!» — Вона пирснула дрібним сміхом, уявляючи цю сцену. — Минулося; — знову заговорила. — Тут і духом їхнім, панським, не смердить. Провітрили залу — і посіяли жито.

Вона могла сказати, маючи на увазі художню виставку, «посіяли квіти», проте сказала: «посіяли жито». Жито означає хліб і життя.

Панував у світі місяць вересень, а день розлився бірюзово, як у квітні. В тому бірюзовому дні сиділи ми з Павлиною Йосипівною на лаві перед фонтаном біля ратуші. Старенька притомилася від метушні виставки і моїх запитань. Оперлася на спинку лави і з-під вії стежила, як недалеко малеча й пенсіонери годували голубів.

— Дармоїди... — промовила зневажливо.

— Хто? — я не второпав, про кого так висловлюється.

— Голуби ж. Бачиш, які тлусті та ліниві. Я люблю дике птаство... того ж голуба дикого люблю. За день гай-гай скільки мусить налітатися, щоб прогородувати себе

і діток. Це ж неабияка праця. А ці — на готовому. — Було трохи незвично таке слухати, адже голуб — птах поетичний, рідко яка співанка обходиться без нього. Цвілик мала про те свою думку. В жінці з Косова поруч з поетичним світобаченням уживався тверезий житейський практицизм. Довгі роки важкої гончарської праці, боротьби за кусень хліба, постійні нестатки прокляли свої борозни в її характері. Митцем у повному розумінні цього слова вона фактично стала тільки за радянського часу.

А все ж хотів з нею посперечатись:

— Припустимо, що міські голуби справді дармоїди. А як бути з півнями? Хіба велика між ними різниця? Однак ви їх любите. В мене є ваш боклаг: на одному боці намалювали цимбаліста, на другому — півня.

— Когут — інша річ, — пояснила Цвіличка. — Боже, скільки когутів пустила-м співати по світу. Та всі різні... та всі крикливі, і в кожного з них порив: ось-ось змахне крильми, запіє, віщуючи світанок. Отже, він віщун доброго. Так розтлумачували мені небіжчик дедьо Йосип Со-віздранюк, а вони гончарем були мудрим, знали що й до чого.

Заплющила очі й надовго замовкла. Я думав, що Павлина Йосипівна задрімала.

— Вгадай, про що я зараз снила, — торкнулася стара моєї руки. Здавалася свіжою і бадьорою, мовби не вона була хвилину тому сонна і втомлена. — Снила: я малюю день, оцей зеленкуватий день, що скаче на жовтому коні. Зеленкувате... бірюзове і жовте. Це гарно. Не знаю тільки, як день малювати...

Потім, уже в Косові, Павлина Йосипівна згадувала бірюзовий день і голубів.

— Слухай-но, а то правда?.. Хтось казав, нібито перед ратушею в Станіславі, там, де ми сиділи, шляхтичі рубали голови опришкам?

— Я читав про це в старих документах.

— Гм... — замислилась. — А то річки крові текли. — Вона, мабуть, уявила закривавлену площу середньовічного містечка, бо припишкла, згорбилась. І водночас мовби до чогось прислухалася. — А сліз... а плачів, чуєш? Ет, що ви, молодики, можете чути, — махнула рукою, ніби я винен, що в цю хвилину не зміг почути звучання струни, яка обізвалася у пій. — Втім, швидко перемінилася: — Може, це й добре, що ви, молоді, не чуєте давніх болів і плачів. Це ж бо такий тягар!

Бесіду Павлина Йосипівна вела імпульсивно, переходила несподівано від однієї теми до іншої, її співбесідник

мусив триматися насторожі. Їй подобалось, коли хтось не випускав нитку розмови з рук, ця нитка мовби єднала, зближувала її зі співбесідником.

Пам'ятаю, з якою увагою слухала вона мій осуд на адресу тих молодиків, що намагаються жити легко, без тягарів та обов'язків. Для митця ж таке життя — певна смерть.

— Правда твоя, — сказала. — Приходь нині надвечір до мене. За правду свічником преміюю.

У ній повсякчас жила дитина; в кожному справжньому митцеві живе дитина, яка інакше, ніж дорослий, бачить світ. Творчість — це безперервний ланцюг відкриттів, і там, де ланцюг кінчається, світ стає буденним, як на звичайній фотографії. Істини ці загальновідомі, я згадую про них лише тому, що знайшов тут їх підкріплення. Цвілик поетично мислила і контрастно сприймала навколишню дійсність завдяки своїй безпосередності.

Я оглядав десятки робіт майстрині у музеях, у приватних колекціях, порівнював їх з виробами інших кераміків, намагався зрозуміти, в чому її вищість над іншими, адже спеціалісти цю вищість помічають.

Уловити різницю було нелегко. Павлина Йосипівна кохалася у традиційних для гуцульської кераміки кольорах: блідо-жовтий, густий коричневий, зрідка — жовтогарячий, різні відтінки зеленого. Ось і вся гама. Значить, справа не в кольорах. У формі? Інші теж робили і роблять миски, жбани, плескачі, боклаги, свічники, вази, сервізи, декоративні пласти. Словом, і тут установилась певна традиція. Не випадково за наших часів дехто із спеціалістів вважає, що традиційність форм у певній мірі сковує розвиток гуцульської народної кераміки.

Виявляється, особливість Павлини Йосипівни — у своєрідному малюнку, в тих буйних квітах-візерунках, якими вона мережить свої роботи, у сценах з народного життя. Її лінії наївні, мовби виведені дитячою рукою, близькі до народного примітиву, стримані, аж ніби невпевнені. Створюється враження, що майстриня лякається свого пориву, власної сили і ніби не помічає, як ті лінії бринять, мов натягнута тятива. Це і був її стиль. А де є стиль — там присутній талановитий майстер.

Я був щасливий, що самотужки відкрив для себе тасм-ницю Цвіличчиного таланту.

— А ти, мой, не дуже тішся, — охолодила мене, — бо й сама не знаю, як воно в мене виходить. Роблю, як на душу покладено, як умію. Крім того, я можу змінитися,

переінакшитися, га? Ось говориш про якусь тасмну мою силу. А що буде, коли я тую силу спущу з припопи? І ти, і люди не впізнають.

Погроза, звичайно, була жартівлива. Павлина Йосипівна залишилась вірною своєму стилю до кінця життя. Інакше творити — краще або гірше — вона не вміла.

Сиджу на табуреті в її хаті, власне — в кухоньці, тісній, як вулик. Скрізь — на лаві, під столом на підлозі — Цвіличчині вироби, які вона сьогодні збирається здати на продаж через косівські майстерні Художнього фонду УРСР. Всі оті зелено-золотисті жбани, трійці, куманці й навіть мініатюрні постоліки-попільнички ще пашать, здається, вогнем. І я час від часу торкаюся до них: чи гарячі?

Павлина Йосипівна розминає в чавунку картоплю — готує для курей наїдок. У такій прозаїчній обстановці розмовляємо про винятковість мистецького обдарування.

Я був трохи спантеличений: загальноновизнаний майстер не певна в своїй обдарованості?

— Е,— каже,— то ще невідомо, легінику, чи є в мене хист. Може, це тільки вміння, ремесло і не більше, га? Бо що воно таке — хист? Робота. День за днем, рік за роком, ціле життя — робота. А ти відразу розкидаєш високими словами.

Вона боялася високих слів, інколи навмисне приземлювалась настільки, що слухаєш її і не віриш: невже це та сама жінка, творець високомистецьких речей, перед якими люди в музеях німіють? Мене в Косові попереджали: з Цвіличкою треба розмовляти обережно, вона вмів прикидатися, часом напинає на себе простацьку личину і з-під неї, як равлик з-під своєї хатки, вивчає співрозмовника. Навіщо це їй? З цікавості? Чи дається взнаки стара селянська обережність. Я мав на гадці попередження, коли почав їй доводити:

— Звичайно, ви маєте рацію. Талант — це робота, щоденні пошуки, вдосконалення. Всім відомо, що бездіяльний талант марнується. Але хіба не ви казали: я гончарка природжепа?

— Ой, ловиш ти мої слова в жменю. А я щось не пригадую, аби-м колись таке казала, — і в її очах знову зажеврив уже знайомий збиточний вогник.

— Казали,— вперся я.

— Якщо й казала щось схоже, то не про себе, про інших. О певно: дапо чоловікові від природи зеренце хисту... хисту, скажімо, до кераміки. Але будь-яке зеренце, якщо

Його не підливати та не сокотити, засохне. Та ж певнабаглива квасолиця знідіє в борозні без майового дощу. На наші голови треба завжди майового дощу.— Вона забула про звичну обережність і зацьве хитрування, непомітно для самої себе розкрилась. Переді мною стояла інша Цвіличка — одухотворена, мудра, такою дотепер її бачив лише один раз, коли випадково застав за розписом, як вона казала, «начиння».

— Ще одне запитання, Павлино Йосипівно: чи можна молоду людину, яка не має зеренця від природи, вивчити, наприклад, на художника?

— А певно,— відразу відповіла,— можна. Втовкмачують одному з другим протягом чотирьох-п'яти років різні науки, вчать рисунку й різних композицій. Врешті дають диплом: спекли ми з тебе художника. І ходить по світу художник без серця, як яловий.

— Коли ж ви відчули, що живе у вас зеренце, вруниється пагінцем?

— Ой, ти знову за рибу гроші. Чи я хвалилася, що було в мені зеренце, з якого виплекала цілий сад? Та й чи мені про це говорити?

Вона мовби завжди бокувала від людей, прагла постояти в тіні. Це йшло від надмірної скромності й делікатності. І виходило, що майстриня начебто не довіряла власному талантові, боялася його: а що, коли він раптом зникне, зів'яне?

Павлина Йосипівна, мабуть, інстинктивно відчувала відповідальність перед мистецтвом і перед тими, хто те мистецтво сприймав й шанував.

Неповторний був у Косові ярмарок.

У неділю з'їжджалися сюди кияни, москвичі, ленінградці, а вже львів'ян — на кожному кроці. Їх очі розбігалися від мерехтіння барв; то тут то там виспіває сопілка, тужить скрипка, вибухають бризками веселоців цимбали. Бабусі й молодіці повідкривали родинні скрині — і перед вами ціла етнографічна виставка. Нова і стара кераміка, вишивки, народна одежа, вироби з дерева, килими, ліжники, музичні інструменти, серед них такі рідкісні, як коза (волінка). На косівському ярмарку, бувало, починаєш розуміти: яку велику й невичерпну скарбницю народних промыслів являє собою Гуцульщина.

Не беруся стверджувати, що в неділю сюди приходили з однією метою — продати-купити. Тут варто було бодай походити, побути на святі. Не випадково косівський ринок часто ставав знімальним майданчиком для кіно- й

телестудій. Художники й фотографи тут вишукували і знаходили характерні народні типи, письменники прислуховувалися до співучої гуцульської говірки.

Однієї літньої неділі я зустрівся тут із Цвіличкою. Тільки-но перекинулися словом-другим (вона жартувала, що новий спосіб реалізації виробів «надомників» через Художній фонд відібрав у неї радість спілкування з покупцем, хоч він, цей спосіб, дуже зручний для майстрів), як почувся жіночий плач. Павлина Йосипівна затигла мене в людське коло, яке оточило заплакану молодицю. «Що сі стало?» — допитувалася майстриця сусідів справа і зліва. Виявилось, в молодиці пропали гроші. Потерпіла була, як калина: висока, ставна, пишногогруда. Павлина Йосипівна проштотхнула ліктями до середини кола, спитала молодичку:

— Вкрали в тебе гроші чи згубила?

Та витерла сльози.

— Чого мала би-м наговорювати на когось, — мовила згорда. — Мо', й загубила.

— Багато мала-с?

— Багато — не багато, а шкода й тих. Треба було дітям книжки до школи купити. Прийду додому без нічого... а вони так неділі ждали...

— Двадцятьп'ятки тобі вистачить? — стара понишпорила у вузлику й простягнула гроші.

— Та... — молодиця сховала руку за спину.

— Бери, бери, — заохочувала Павлина Йосипівна. — Певно, й на автобус не маєш.

— Не маю, — молодиця облизала язиком повні губи. І гроші таки взяла. — Я віддам... я з Білоберезки...

— А я й не питаю, звідки ти, й не сумніваюсь, що віддаси. Тому даю. Спитаєш тут, у Косові, де стара Цвіличка мешкає. Це я і буду.

Спостерігаючи цю пригоду, я не знав що й думати. Мені було відомо, що на старість Павлина Йосипівна стала ощадливою: гріш тулила до гроша. А тут раптом така щедрість.

Мав я гадку, що її щедрість не від шляхетних спонук, а від захоплення молодицею: вона любила людей високих, струнких, красивих.

— Шкода, чуєш, тих рубликів, якщо не принесе, — зупинилася перед ринком. Вона, мабуть, каялась поривові. — Зрештою... гроші, як вода: припливли й відпливли. Якщо обпечуся, то буду знати, що не всі красиві люди — красиві також душею. Чи як кажеш?

...Ген-ген пізніше я згадав ринкову пригоду.

— Го-го,— Павлина Йосипівна розцвіла як ружа.— Таки знайшла мене білоберезька молодиця. Без адреси, без міліції — знайшла й віддала борг. Зрештою,— поправила-ся,— борг — дурниця, головне — в людей честь. Косів, прецінь, не село, а місто, я могла й «загубитися».

Я запідозрив, що тієї неділі був свідком наївного Цвіличиноного експерименту: вона, мабуть, випробовувала себе, своїх земляків і білоберезьку молодицю. Всі, як бачите, виявилися на висоті. Найбільше старенька раділа, що її ім'я в Косові не загубилося, що її знають, хоч своєї радості не відкривала нікому.

Що правда, то правда, в Косові її знали майже всі.

Воістину: будь знаний у своєму граді, а світ про тебе дізнається.

Коли виходила за місто або, будиши молодшою, вихоплювалася на Замкову гору, то важко сказати, на що більше звертала увагу: на природу, краєвиди, а чи на грудки глини під ногами. Раз по раз нагиналася, брала грудочку в долоні, поплывувала на неї і розминала. Її можна було зрозуміти — нема гончара без доброї глини.

— Я з глини вийшла ... не я її, а вона мене формувала. Глина — мій хліб і моє слово. Без неї гончар німий як риба. Так мої тато казали.

Свого батька Павлина Йосипівна згадувала з любов'ю. Він був найпершим учителем у гончарстві. Непересічним гончарем вважався і її чоловік, Григорій Цвілик. Саме з Григорієм Павлина Йосипівна ступила на шлях художньої кераміки, з ним зазнала перших радощів визнання і гіркоти поразок.

— Власне, глина винна, якщо траплялися невдачі,— кепкувала.— Колись жартували: «Хіба тепер глина? То за Австрії була глина як масло».

Сміх сміхом, а гончар справді у великій мірі залежить від матеріалу.

— Вимішана, готова до вжитку глина,— розповідала Павлина Йосипівна молодим майстрам,— завжди здавалася мені живою, в ній уже я бачила обриси майбутніх речей: речі в глині оживали, волали до мене. І мені, чуте, аж страшно бувало торкнутися до неї... страшно від того, що не вистачить розуму надати їй форм, котрі в ній затаєні. Коли страх минав і я обома руками відщипувала шматок — починалася радість.

— Мої тато успадкували від свого тата молитву,— замовляння до глини,— шепнула Павлина Йосипівна жартівливо.

— А вам не передали? Не може такого бути, щоб не передали...

Відмовчувалася. Чи боялася виглядати смішною з тією давньою нехитрою ворожбою — замовлянням? Чи, може, батько заповідав не розголошувати її чужим людям? Останнє, мабуть, найбільш вірогідне. Чув я від мосяжників, що за давніх часів батько не завжди впускав до кузні сина, щоб той заскоро не розгадав таємниці мосяжницького ремесла.

Про сусідів, просто цікавих гостей й казати годі: майстри стереглися конкуренції.

Шкода, звичайно, що сьогодні не можу навести гончарського замовляння. Мусила б це бути висока поезія, язичницька молитва до добрих духів землі і вогню...

У тридцятих роках, коли в Карпати хлинули багаті туристи, а в селах промишляли перекупники з Варшави, Львова та Кракова, спостерігалася певна деградація гуцульського народного мистецтва, відхід від простоти. Багачі, що приїжджали в гори на свіжий «люфт», вбачали у виробках гуцульських майстрів переважно пам'яткові сувеніри, які б нагадували про весело згайновані на лоні природи дні.

Попит диктував вимоги. На ринку появились речі невибагливі, переобтяжені прикрасами. Найбільше це було помітно в різьбярстві. Шкатулки і тарелі почали інкрустувати кольоровим деревом, зловживали перламутром, металом, «пацьорками». Суха різьба, в якій здавна кохалися майстри, відійшла на задній план, про неї ледь не забули. Кераміка впертіше боролася з модою, але врешті і вона здала позиції перед наступом покупців: майстер, його напівголодна родина потребувала сяких-таких грошей на хліб і податки. Кераміки спершу соромливо, а далі сміливіше заходилися сліпо наслідувати форми фабричної продукції: появились псевдокласичні вазы, не характерні для народного мистецтва цукорниці з хвилястими крисами, стилізовані під фаянс «філіжанки» та інші речі. Дехто з майстрів зраджував традиційні барви: вводили білу, синю, окремі — рожеву. Знаходились такі, що розмальовували статуетки олійними фарбами. Вірними народній красі залишались одинаки. Серед них було й подружжя Цвіликів. Якось у Коломийському музеї гуцульського народного мистецтва мені показали роботи Цвіликів того періоду. Вражала простота малюнка, схвильованість ліній, чистота звучання усієї композиції.

— Як вам, Павлино Йосипівно, — спитав я при нагоді

майстриню,— вдалося втриматися перед спокусами тодішньої моди?

— То не моя заслуга,— визнала щиро.— Чоловік мій, небіжчик, Григорій попереджав: «Мода, як циганка,— зав'яже очі хустиною, мапить дзвоном злотих і веде... веде за собою в голі чужі пустелі. Як звідти виберемось?» — «Але ж, чоловічку,— підмовляла я,— грошей треба на те й на се. Люди он не бояться пустель. Нам що... нам аби зробити і продати. Чи тільки на нас з тобою гуцульське гончарство тримається?» — «А якщо, Павлино — на нас?» — питав Григорій задумливо. І я тоді зримо уявила гончарство... власне, уявила оборіг, один з кутків якого підпирали ми з Григорієм.

Теперішній митець сформулював би думку інакше; він сказав би, що відчуваю відповідальність перед мистецтвом. Відступ від нього означав би зраду. Цвіличка ж вислови-лась на свій лад: підпирала плечима дах, щоб не завалилася будівля.

Коли ж сьогодні говоримо про розквіт народної кераміки, то пам'ятаємо й про тих, які не давали їй зів'янути в посушливі роки.

Коли ревуть гармати, то музи мовчать...

Крилатий вислів довго кружляв круком над мистецькими нивами, усім він здавався незаперечним, аж поки у Велику Вітчизняну його, старого крука, не підстрілили: саме в грізні роки війни були створені знамениті «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Похорон друга» П. Тичини, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Наука ненависті» та «Російський характер» О. Толстого. Перелік можна продовжити. Серед митців, які не склали зброї перед окупантами, була й Павлина Йосипівна Цвілик.

Уявіть окупований Косів: повсякденні розстріли на Замковій горі, облава на молодь, яку вивозили на каторжні роботи до Німеччини, вимітання до останнього зеренця «контингентів», накази на парканах про «послух і дисципліну воєнного часу», розгул українських націоналістів. До того — голод, що стояв на порозі майже кожної хати. Мистецьке життя завмерло. Музам замурували уста... замурували криком, кулею, тюремними ґратами, ударами прикладів. І треба було мати неабияку сміливість, щоб усупереч усьому — творити.

— Попервах,— розповідала Павлина Йосипівна,— в мене теж опустилися руки. Потім подумала: «Агій, та шваб на нашій землі не вічний».

І потаємно розпалила горно.

Тоді не посилає своїх виробів на ринок (поліцаї пинали як пси), а загумінками, польовими стежками пробиралася у близькі і далекі села. Вимінювала на картоплю, кукурудзу, горох, а деколи, як випадало щастя, то й на зерно. Обмін проводився прадідівським способом: за миску — миску зерна. Це була, з одного боку, поміч сім'ї, а з другого — не розсихався гончарний круг і не гальмувався процес творчості. Хтось може сказати: дозвольте, війна, окупація і — творчість? Що поробиш, такий характер мала Цвіличка. Вона не зважала на тяжкі умови, над своїми виробами «чаклувала» з такою ж любов'ю, піби готувала їх на всесвітню виставку. Важко доводилось з дровами, поливи діставала з великими труднощами на чорному ринку. Дехто глузував з неї, що, мовляв, селянин тепер потребує простих глеків і макітр, йому байдуже: розписані вони чи гладкі. Майстриня слухала, мовчала і... робила по-своєму.

Думала: «Не для швабів, прецінь, стараюсь... для наших людей. Ніч доокруж, ярмо окупаційне, просвітку ясного нема... А тут появляється з-під моїх рук жбан на столі або плескач. Вони веселі, радісні, тепліше від них людині, ясніше. Когут піє — настане день... Вернуться наші».

Це була її маленька таємниця. Опісля вона нею хвалилася, мовби насправді перехитрила самого Гітлера, ніби виточувала на гончарному крузі не горшки, а бомби і гранати.

— Як я не маскувала гончарну піч, — розповідала Павлина Йосипівна, — а її димок закрутився-таки в носі панам з міської управи і комендатури. Глянула однієї днини у вікно: падоньку мій, перед ворітьми зупинилося чорне авто. З нього вийшов найстарший у Косові німець на прізвище Фельдман — таке велике цабе, перед котрим коліна дилькотіли, а з ним два «ангели-хранителі» з поліції. Ну, думаю, прийшла, Павлино, і на тебе погибель... Я ж тільки-но вийняла з печі начиння, воно ще й не встигло. Метнулася сюди-туди. Але де сховаш, коли...

А німець з палицею в руці на порозі.

— Ти сст Цвілик, яка недозволеним промислом займаєшся?

— Я, — кажу й гнуся, шляк би 'го графив, у три погібелі. — Але щоб моя робота, паночку, була недозволена, то цього не чула. Хіба вона комусь шкодить? Істи, прецінь, мушу.

— Ферштейн, ферштейн, — німець дзюбає носом, як

гусак, і по хаті оком косить. А воно й косити не треба, бо напготові, на виду моя роботонька. Купа, здається, череп'я, а ясність від нього б'є, як від паски. Шкода мені стало й своїх рук, і недоспаних ночей, і навіть того вогню, який згорів, а дзвінкість свою віддав жбанам. Жду і тремчу, що Фельдман зараз махне палицею направо й наліво, — піде моя праця на черепки.

Ну, що буде — те буде. Фельдман спершу поглядав на мою роботу скоса, як із дзвіниці, потім спустився нижче, осідлав окулярами посяру, і бачу: отетерів шваб, заворожила 'го краса. Вони тоді цвенькали: ми від вас вищі, ми — культура, ми — Європа. І на тобі. Зустрівся зайда з « новою » Європи з красною красою — на красі попри все, видно, розумівся, — і тільки глипаками лупав. Вірить і не вірить. Я ж бо стовбичу перед ним у кабатині латаній — за роки « нового порядку » геть чисто обпосилася. Виджу, папові офіцерові страх як не хочеться вірити, що моїми руками краса створена, а мусить.

— Карош! — тільки й видавив з себе Фельдман і забрався геть. За ним подибали носіпаки в сипіх мундирах. Їм, папевпо, баглося перетовкти кольбами мої горшки, і їм було смішно й страшно, що всесильний Фельдман відступив, спасував перед красою.

Сіли собі, чуєте, в авто й покотили, а я обняла горшки, вони були ще теплі, як діти після сну, і заплакала.

...Хто знає, що насправді діялося з тим Фельдманом. Можливо, в ньому жевріла крихітка здорового глузду і він зборов у собі руйнівника, а може, і на правду слов'янська краса зм'якшила його душу, викресала в ній призабуту людяність? Як би там не було, але відтоді Павлина Йосипівна повірила: краса — це також сила.

Замало було з'їсти з Павлиною Йосипівною пуд солі, щоб збагнути її до кінця: сьогодні вона здається непоказною жінкою з мисленням містечкової перекупки, завтра — поведе тебе у світ фантазії і казок, де чувається вільно, мовби живе у тому світі щодня. Сьогодні вона балакуча, відкрита, добра, завтра — замкнута, мовчазна, і рідкі слова, які видобудеш з неї, падають тобі під ноги, піби відкушені кліщами цвяхи.

Я любив стареньку, коли вона фантазувала. Пам'ятаю, якось улітку ми перейшли міст через Рибницю й опинилися на москалівському (від назви села, що приєднане до міста) березі.

Вечоріло. В Косові то тут то там запалювалися електричні вогні.

— Дивися-но,— сказала Павлина Йосипівна, — місто одягає окуляри. Кожен будинок одягає свої окуляри, тому вони і вночі не сліпі.

Москалівський берег, зарослий садами, стояв ще темний, неосвітлений, і Павлина Йосипівна продовжувала:

— На Москалівці скупляться на електрику, і тому їх хати витягають шиї до сонця, як білі гуси. А сонце вже за горою...

Малюнок був точний і поетичний: лише поет міг побачити білі хати, що злітали вище садів, ніби й на правду витягували шиї за сонцем.

Ми присіли на камені над річкою і спостерігали, як курортники склали шезлонги, матраци і розходилися хто куди.

— Хай ідуть,— Павлина Йосипівна їх проводжала поглядом.— Тепер тут буде тихо і темно, як під копицею. Ти спав коли під копицею? — Я не встиг відповісти, бо вона пряла іншу нитку.— Як не говори, а слава про Косів розкотилася мов грім: ідуть сюди літувати з Москви, Ленінграда, Києва. А що, хай ідуть... городовина і садовина дешева. На базарі за руки хапають: купіть.

Через хвилину вдарила зовсім по іншому клавішу:

— Біда, удень ріка глухне від гамору літників. Тече собі річка поміж берегами, і ніхто не здогадається, що вона глуха. Лише я... А надвечір'ям, коли заходить сонце, до неї знову повертаються слух і дзвінкість — від сонця.

— Як то — від сонця?

— А так,— мовила цілком серйозно. Шкода, що швидко темніло і я не міг побачити її очей. Вони, напевно, сміялися.— Сонце, легінику, нікуди не заходить, воно лише ховається за гори, щоб там, далі від цікавих очей, розплавитись на мідь. Черленими струмками стікає воно у води — в річки і потоки. Тому надвечір'ями наша Рибниця голосна. Котить-бо черлені сонячні бризки.

— А вранці? — захочував її до фантазування.

Вранці все починається наново. За ніч води добігають до сходу, сонячні бризки збираються до купи, як-от на полонині вівчарі збирають плесканку бринзи,— і нове сонце готове.

Вона розповідала казки, і підозріваю — в цю хвилину сама у них вірила. Казки, можливо, служать ключем до розуміння її буйної фантазії, до того багатства розпису Цвіличчиних виробів. Один вечір, проведений в її товаристві, дав мені більше, ніж довгі години абстрактних міркувань з приводу суті її творчості. Я навіть насмілююся

твердити, що з казок-фантазій, з наївного сприйняття світу й впливає стиль її поетичних, справді народних композицій. Свій стиль майстриця не вимучувала довголітньою працею, не «виробляла», він був для неї органічний, природний. Тому й творила легко й радісно...

Рідко з якою людиною, яку знала ближче, Павлина Йосипівна не розмовляла про орден «Знак Пошани», котрим була нагороджена за заслуги в розвитку народного мистецтва. Не обминула тієї теми і зі мною. Орден для неї — це щось велике і святе. Спершу навіть побоювалася, що трапилася помилка: хто знає, чи він не був призначений для когось іншого, а не для неї.

— Орден дають за велику працю... дають тому, хто чимось відзначився. Моя ж праця — така собі, гончарська, вона хоч і важка, але не голосна. Я ж бо ні жита не сію, ні будинків не споруджую: я виробляю і малюю горшки. Невелика заслуга...

— Ваші твори теж людям потрібні, — переконував її. — Так у Москві вирішили.

— Хочеш сказати, що аж у Москві, в уряді мене знають? Однієї днини, чувш, відклав уряд усі роботи й заходився карбувати для старої Цвілички з Косова орден...

— Чом би й ні? Ви його заслужили. Ордени задурно не дають.

— Задурно — ні. Але... — В її голові ніяк не вкладалося, що її «знають в уряді». Там, де вершать долю всієї великої країни, пам'ятають про маленький гуцульський Косів, а в ньому — Павлину Йосипівну Цвілик.

Втім, думаю, що розмови навколо ордену, побоювання, нібито її нагородили помилково, — звичайнісінька гра. Павлина Йосипівна знала собі ціну. Йй, мабуть, подобалося говорити на цю тему. Ордену вона пишалась і все боялась його загубити. А головне, боялась виявитись недостойною високої нагороди.

— Я знаю, зробила-м у своєму житті багато. Ще малою будши — з татом, потім молодницею — з чоловіком, а тепер сама гори глини перемісила, працювала людям на радість. А зроблю, чувш, ще більше. Зроблю щось велике... здивую світ, аби світ об поли вдарився: ади, живе ще в Косові стара Цвіличка, та, яку ордену нагородили.

Вона дивувала світ навіть постоликом-попільничкою. На столі маленька попільничка витлядала, як квітка в її казкового луку.

Було це на початку літа, коли все навколо буяло і квітло. Павлина Йосипівна, теж помолоділа, рум'яна, підмітала деркачем подвір'я. Різко пахло молодим кропом і м'ятою.

— М'ятою від сусідів заносить, а кріп — мій, — пояснила вона.

Я перехилився через штахети. І раптом ударило як блискавкою у вічі: на її городі майже не було квітів: не було в людини квітів, яка безмежно в них закохана! Це все одно, що в бібліомана не побачити вдома книжки. А тим часом квіти — це її улюблені взори на керамічних виробах. Вона засівала їх густо, одну квітку біля одної, komponувала їх у розетки, вінки, гірлянди.

На кераміці — свято, а в палісаднику — будень.

Я спитав її: чому?

— Гадась, певно, що Цвіличка перемальовує свої косиці з-за перслазу? Ая, тої самої, — запишалася. — За перелазом я сію кріп, огірки, моркву. А квіти вибирую по лісах та по горах. Прещінь, уже-м тобі казала, що голуба міського гиджуся, люблю птицю дилу. І косиці теж. Домашні квіти пахнуть петрушкою, а лісові і полонинські... — не докінчила думки, обірвала й хитрувато, по-Цвіличиному зміряла мене поглядом знизу доверху. Я здогадувався: спало їй на гадку каверзне запитання. — Вгадай-но, легінику, чим... чим пахнуть полонинські косиці?

Я вгадував:

— Вітром? Росами? Сонцем?

— І ще чим?

Гортав подумки сторінки підручника ботаніки. Хитала докірливо головою.

— Ай-яй, повинен би знати. А ще пахнуть косиці торішнім роком, передторішнім... і пахнуть глибиною минулого, в яку аж страшно дивитися. В голові паморочить-ся, — казала.

— Як це — квіти глибиною пахнуть?

— А так. Зірвеш, приміром, конвалію, нюхась — і пахне вона так, як пахла конвалія торік. Так само пахла твоєму батькові, дідові, прадідові. Второпав? Отож-то... Я тому квіти люблю, що вони незрадливі, всім поколінням служать однаково.

Мені розповідали, що замолоду Павлину Йосипівну часто можна було зустріти в лісі, в горах, на полонинах. Але нібито квітів вона не рвала, не толочила, а брала їх пригорщами в душу, не могла на них надивитись.

— Та ходила-м, чого не ходити, — стверджувала Павлина Йосипівна. — Молода була, ноги, як у сарни... Але

добрі люди трохи підмальовують Цвіличку, закосичують її, як образ. Бо косиці рвала-м і під ноги не дуже дивилася. Що я, чуєш, тіль полуднева, щоб по зіллі ходити і його не толочити?

Яким би не був багатим світ карпатської флори, а цвіт Цвіличчиної кераміки не бідніший. І жодна з її квіток не схожа на справжню, ту, яка існує в природі.

— Хіба ж я фотограф? На живі квіти споглядаю, милуюся, а свої в душі лелію, — говорить на те Павлина Йосипівна. — Ти ж бо сам протрубив мені вуха: ви, Цвіличко, митець, ви — творець. Ось я і творю, — засміялася. І відразу споважніла. — А що, мої косиці тобі не до вподоби? Вони, правда, не пахнуть полониною... пахнуть зате дубовим вогнем.

Хвалилася: «Люблю буйство природи... шал громів і блискавиць».

А сама в житті була стримана, тиха: її композиції теж стримані, хоч і вирוע у них безмір прихованої енергії.

«Чуєш, легінику, люблю все дике: зела, скелі, дерева. Смереки в лісі — це розгойданий хор. Одна смерека у людській загороді — зчорніла, сумна молодиця, яка повсякчас зітхає. Як я...»

Неділя.

Булиця Леніна в Косові, довга і звивиста, схожа на барвисту ріку: пливе людський потік. Відпочиваючі, просто приїжджі на один день, місцеві-таки косівчани, верховинці з сіл. Ріка котиться мимо відчинених крамничок, кінотеатру, пошти, училища прикладного мистецтва, мимо автобусної станції, скверів. Ніхто нікуди не поспішає. У вимитих вікнах будинків, що тісно туляться один до одного, відбивається, як у дзеркалах, близька синява гір. Пахне медом, розквітлою акацією, парфумами. Зрідка дихне з гір прохолодний вітер — і тоді Косів пахне живицею.

Ми з Павлиною Йосипівною теж пливемо разом з недільною рікою; ми загубилися серед натовпу, нам тут добре, затишно, і не хочеться думати, що на мене чекає автобус. Потім зупиняємося біля книгарні. Мене вабить до середини спертий дух паперу і друкарської фарби.

— Завернемо, — пропоную Павлині Йосипівні. — Куплю на дорогу книжку.

— Та... вона вагається. — Що я там не бачила?

Молоденька дівчина за прилавком, яка, певно, знає

Цвіличку з обличчя, здивовано звела вгору вищипані бровенята.

— Що вам запропонувати... що любите читати? — питає дівчина стареньку.

— Не звертай на мене уваги,— відмахується Павлина Йосипівна. Застигла в кутку біля прилавка, суворо стиснула губи і розглядається по книгарні. В очах майнула розгубленість.— Ти отих горобців обслужи, — каже дівчині, киваючи на табунець дітей, які цвірінькають біля барвистих книжечок.

Я гортаю якісь альбоми і водночас кидаю очима по полицях: часом у районному містечку здибаєш книжку, яку в іншому місці не купиш ні за які гроші.

— Може, й вам, Павлино Йосипівно, щось підібрати? Тут гарний вибір,— запитує Цвіличку.

— Нема чого гроші тратити,— обізвалась незадоволено.

— Гроші невеликі, а книжка...

— А книжка, легінику, замкнена для мене на сім замків,— шепче і червоніє.— Анальфабет я... темпа.— Вона оглядається на табунець дітлахів. Виджу, соромно їй перед книжками, і переді мною, і перед молоденькою дівчиною за прилавком.

— Таке скажете,— не хочу їй вірити.

— Вір — не вір, а так воно й насправді є. Звичайно, баба Цвіличка не зовсім сліпа в письмі: могу й підписатися... могу й читати. Та тільки моє читання тяжке. Збираю літерку до літерки, як просо,— зітхає.

Я остовпів. Якось зразу й не йняв віри. Майже три роки знаю Павлину Йосипівну, а ніколи й не закрадалася підозра, що книжки для неї — за сімома замками. Я ще думаю, що Цвіличка жартує, що це її чергова фантазія. Але в її очах бачу біль і сум.

— Ніби я винна,— виправдовується.— Де мені колись було до книжок?

— А може, це й добре,— фальшиво потішаю її вже на вулиці.— Кажуть, що є такі письменники, які з слова, з письма живуть, а ніяких книжок не читають. Бояться, щоб чужі твори на них не впливали, щоб чужий світ не бунтував їх власний.

— Говорила-їхала,— сердиться Павлина Йосипівна,— твої письменники, якщо такі є, не читають, бо вони собі такі мудрі, а я з біди.

Отак воно буває: ні-ні — та й вигулькне з минулого посеред барвистої недільної ріки старий біль. Його не обмищеш, як підводний камінь, його носиш у серці.

Із старої «Победи» вийшов високий чоловік у довгому, модному на той час китайському макінтоші: видно, за-примітив Павлину Йосипівну, що стояла на східцях перед училищем прикладного мистецтва, бо відразу підступив до неї, підняв увічливо фетровий капелюх.

— Добридень вам, учителько, — прогуркотів басом.

Павлину Йосипівну ніхто так не називав, вона, зрештою, і сама забула, що після війни, коли тільки-но створили училище прикладного мистецтва, її запросили учити гуцульських дітей керамічної справи.

— Та добрий, — Цвілик пильно вдивлялася в незнайомця, видно, не могла його пригадати.

— Не впізнаєте? А я — Поп'юк, Василь Поп'юк... той, кого якось витпали з керамічної майстерні.

— Ага, — Павлина Йосипівна вернулася у той далекий день, коли один з її учнів під час занять у керамічній майстерні гидливо стріпував з рук глину, мовлячи до однокурсників: «Теж мені мистецтво. Бабрання в глині. Півників ліпимо. Кому воно потрібне?»

— А тобі, хлопче, воно потрібне? — Павлина Йосипівна вхопила його за плече, стиснула. Повернула обличчям до себе.

— Ні, — хлопець не злякався її гніву.

— То чого ти тут?

— Всі десь учаться... Ну і я... Думав — ближче дому.

— То й добре, що близько, манджай звідси. Даремно гаєш час.

І він пішов. Більше його не бачили. Аж сьогодні...

— Не шкодуєте, Василю, за училищем? Не носите камінь за пазухою на мене? — запитала з самої цікавості.

— Навпаки! — чоловік у капелюсі засміявся. — На цьому училищі світ клином не зійшовся. Я закінчив фінансовий технікум, працюю тепер у торгівлі. В Чернівцях. Усе до ладу.

— Я бачу, що до ладу, — повеселіла Павлина Йосипівна. — Що то значить своєчасно сказати чоловікові правду. Отож-бо... у торгівлі... автом їде... А вивчився б на гончара — мучився б увесь вік. — Задумалась. — Брехня! — рішуче рубопула рукою. — Гончарство — це радість!

Одного разу вона сказала:

— Нині з полудня запалю піч. Приходь...

Я давно збирався побачити, як вона випалює свої вироби. І щоразу заставав вихолою її піч за хатою.

Сьогодні теж не пощастило. Випала нагальна поїздка на полонини — звідти я мав привезти плановий репортаж.

Вернувся до Косова аж на світанку. І бігом — до Цвілички.

Вона сиділа перед піччю на пеньку в старій фуфайчині, уся пропахла димом, замащена сажею. Відчувалось, що старенька змучилась. Очі в неї злипалися.

— Чого ви тут... чатуєте? Могли б і в хаті.

— Ет, що ти розумієш. Не можу лишити їх,— тицьнула пальцем у піч. Мала на увазі свої вироби. — Стережу їх від щезників. Бо як чорт залізе у піч — усе тобі потрощить. Вони такі, чорти... шкодливі.

— Але ж когуги давно пропіяли. День,— в тон відповів їй. Не розбереш, чи вона серйозно говорить про нечисту силу, чи жартує.

— День надворі, а в печі — ніч. Сплять мої когуги.

Невже вона на правду вірить у щезників, у всяку нечисту силу? Ні. Просто не могла відступити від печі, де у вогні народжувалися її квіти.

Вона часто говорила про смерть, але видно було — не боялась її; Павлині Йосипівні здавалось, що смерть ще пипає за десятою горою. І смерті вона не боялась не тому, що її праця, її творіння надовго залишаться в людській пам'яті, а разом з ними не зітреться і її ім'я. Вона більше сподівалася на здоровий корінь свого роду.

— В нашому роді довго живуть, а я чим гірша? Попрацюємо ще,— говорила й брала в руки глину.— Ну, а крім того, якщо скінчиться моя робота, то її продовжить онука Надія. Перейняла вона від мене багато чого. Отже, не урветься Цвіличчина нитка.

Її життя обірвалось несподівано.

— Як жили, увесь час будши на ногах, так і вмерли,— розповідала мені пізніше Цвіличчина внучка Надія Вербівська.

Сталося це у березні тисяча дев'ятсот шістдесят третього року.

Рід її справді виявився кріпким: Павлина Йосипівна прожила сімдесят дві весни.

Остапню закладену нею піч випалила внучка Надія.

Ні, не вірю у Цвіличчину смерть.

Може, тому не вірю, що бачу продовження її праці у виробках Надії Вербівської, однієї з провідних майстринь косівської кераміки, члена Співки художників України.

Маю борги перед Павлиною Йосипівною.

Перший борг віддаю сьогодні оцим писанням.

Другий борг — не ходжу на її могилу. Боюся, що горбик землі на цвинтарі переконає мене, що Павлина Йосипівна таки померла. Не можу уявити, що її нема, не можу — скільки вже ось років. Надто вона була життєлюбною, працювитою і непосидющою, щоб тепер лежати під муравою. Не в її характері...

Якось перед смертю Цвіличка спитала:

— Чи знаєте, що воно таке гончарство, моє ремесло... моє мистецтво? Це ціла таїна. А жбани мої — ворожба.

І посміхнулася вдоволено.

ВИТОКИ

Дош у Косові.

Громи б'ють, як гармати... але гарматні стрільна чорні, як круки, а громи — білі...

Чомусь згадалося, як мої небіжчик тато молилися до дощу. Пам'ятаю, в їхній молитві не було ані світлого бога, ані чорного диявола, а квилито волення чоловіка, на якого споконвіку був покладений тяжкий обов'язок робити хліб, і татове волення вибухало з біди, з розпуки, бо, людоньки, сохне, горить на пні жито, яке ще й не встигло відполовити, і, чуєте, людоньки, жовтіє картопля, а кукурудза скручується у гострі, гейби мідяні труби, а дивіться-но, люди чесні, земля — глина й рінь прикарпатські — потріскалася від спеки, наче бідняцький корж.

Ні, не буду тут пригадувати й наводити замовляння, що, певно, переходило в нашому роді здавна із покоління у покоління. Скажу лише, що мої тато просили, щоб дощ прийшов спозаранку та полив зело легко й людяно, щоб листочки вмив, а коріння напоїв, та щоб покотив понад землею чисті, без граду громи; ні не буду також вихвалитися своїм татом, нібито вони випрошували дощу для цілого Прикарпаття — тато стояли на своїй вузькій царинці і на свою земельку, може, тільки й випрошували чистого грому, бо така одноосібницька була філософія і психологія галицького селянства. Зате точно пам'ятаю, яка радість огортала мого тата тоді, коли дощ, мовби прислухавшись до їхньої ворожби, закрадався досвітком із далеких країв і спочатку несміливо, а потім дедалі густіше заходився поливати спраглу землю. Тато, як дитяца, вибігали під

дощ і під громи босі й простоволосі і, геть чисто забувши свої одноосібницькі пожадання, виспівували:

- А дякую тобі красно, дощику, за воду...
 - А ти пий, листочку, із дзбана...
 - А ти, стеблинко, пий із краплі...
 - А ти, корінчику, пий із долоні...
-

Хочете вірте, а хочете — ні, але я не знаю, чому саме теснер, у цю львівську хвилину, коли сів писати про косівську гончарку Валентину Джуранюк, згадалися й напливали на мене ворожбитні слова й ворожбитні дитячі дощі. Може, тут увімкнулася асоціація, бо минулого літа теж пражив у Косові спекотний день і теж, мовби на заклинальне замовляння, пустився того дня густий дощ, який застав мене на вулиці Леніна. Хвіртка на подвір'я не була замкнена — я натиснув на клямку, вона відчинилася, з хатини, що стояла у саду за будинком під номером 200, визирнула молода жінка — чорнява і струпка, й покликкала:

— А ходіть-но сюди, у хатчину. Тут тепло і сухо.
То була Джуранючка.

Вона вийшла з тієї хатини садової, як із казки: і я розумію, що є в нашій випадковій зустрічі щось нарочите, мовби наперед придумане. Та що маю робити, коли переців дощ, у саду надали яблука, а громи, як заповзяті гармаші, брали обстрілом припишклий Косів — і я напролом кинувся до тієї хатини, господиню якої хотілося зустріти вже не перший рік.

Уперше з іменем Валентини Джуранюк та з її роботою — гуцульською мискою — пощастило здібатися у майстерні івано-франківського художника, колекціонера та мистецтвознавця Михайла Павловича Фіголя. Був тоді білий зимовий день, за вікном вила хурделиця, а Валина миска світилася, мов сонях, жовтим теплом... від неї, від цієї звичайної миски, що стала витвором мистецтва, здавалося, повіяло у хаті призабутим літом, терпкими полями, лісовою затишною пеленою, і ще раз здалося мені тоді, що Михайло Фіголь бере з миски пригорщами літнє тепло й світло, умивається ними й пригощає мене.

То як я міг не пошукувати Валентину Іванівну?

І ось вона розкладає переді мною на долівці тісної хатини, яка служить їй і чоловікові Юркові гейби «кабінетом», свої миски й тарелі, а поза мисками вилаштувалися, мовби зібралися на базар, мініатюрні гуцули й гуцулки, а дані стояли свічки, жбани, рядки кахлів. Від жовтого й зеленого Джуранюччиного скарбу на правду світлішає

тобі на душі, і це, далекі, не красні слова, які мовляться при зустрічі «для годиться», за довгі роки журналістських та письменницьких мандрів мені довелося надивитись на різні керамічні вироби й, повірте, це всі викликали захоплення: одні були майстрами здрібнені, засіяні безліччю косиць, другі робилися нарочито «красивими», нехарактерними для гуцульського гончарства, ще треті були стилізовані під «народний примітив», і той, хто стилізував, забував, що народний примітив — це одна з вершин справді професійного мистецтва.

Джуранючка не підроблювалася і не стилізувала. Вона не хотіла бути «примітивною» чи «модерною» — прагла зостатися сама собою. Згодом мистецтвознавці, напевне, напишуть, що її розпис — напрочуд виразний і соковитий: на її мисках живуть і буяють квіти і трави, яких у природі нема; на її великих тарелях співають і цілуються павичі та інші «райські птахи», яких у горах поза Косовом не здибаєш. А все ж оці птахи й оці квіти, які щораз по-новому й по-інакшому намальовані на кожній новій мисці, змогли народитися і вибуяти тільки тут, у Косові, де дві скупані у глибоких і чистих дощах; у цих днях повно маїння, буяння соків і співу; а ще здається мені, що мушиш вродитися гуцулом для того, щоб отак просто, як це вміють робити гуцули у своїх казках, вдихати життя у холодну і черству грудку глини.

— Ая, тої самої,— заперечує Валя.— Я зовсім не тещня... тобто не гуцулка зроду. Народилася у Могилеві-Подільському над Дністром, там мій тато вчителює, я там росла.

— Але ж у ваших витворах живе Гуцульщина, у них гуцульським духом пахне, співаками, казками, легендами, отим фольклорним єднанням людини з природою, яке характерне для верховинців.

— Може бути, що й ваша правда,— не заперечує Валя.— Гуцульщина — як мама моя рідна, скільки вже років тут мешкаю, «огуцулилася»,— сміється кутиками вуст. І враз її усмішка гасне, жінка прислухається (і в цю хвилину вона стає схожа на сторожку сарну).— О, чуєте, Давінка моя, доця, прокинулася від громихання громового й пхенькає. Я вас тут на хвилину лишу.— І прудко, як і належить сарні, побігла крізь дощ до будинку.

Я не чув ніякого дитячого плачу, й цілком може бути, що Валептина Іванівна навмисне залишила мене віч-навч зі своїми мисками, дэбанамн, світильниками, щоб я на самоті міг розгадувати її таїну.

Таїну?

У кожного справжнього майстра є своя таїпа, є вона і у Валентини Джуранюк, котра в далекій своїй подільській сутності називалася Валею Проданець і котра, виростаючи в сім'ї вчителя російської словесності, ніколи й гадки не мала, що колись назавше розпрощається зі своїм любим Могилевом-Подільським і подається у світи шукати грудку глини, з якої можна виліпити миску або ж глек.

Слухайте, а може, це і є Джуранюччина таїна?

Василь Аронець — то є Василь Аронець, і той, хто стежить за розвитком сучасної української кераміки, напевно, запам'ятав ім'я цього талановитого гуцульського митця. Отож Василь Володимирович, що сидить у душній майстерні «під бантинами» по сусідству з гончарною піччю, яка належить Косівському відділенню Художнього фонду УРСР, на запитання про його оцінку творчості молоді Валентини Джуранюк, обережно відповідає:

— А сидить у ній щось... Руки має придатні до глини.

Його обережність треба розуміти: у Косові, де вже кілька років панує «сувенірна гарячка», не одному здавалося, що він може запросто сісти за гончарний круг і накрутити людству шедеврів повні вози — тільки встигай рахувати; у Косові, крім усього іншого, таки насправду працює багато талановитих кераміків, і тут, зрозуміла річ, дається взнаки якщо не явна, то прихована конкуренція — той, хто може, прагне зробити річ якнайкраще. І останнє — у Косові й поза Косовом виробу Василя Володимировича свого часу здобули широкий розголос, і він знає, що до його слова прислухаються — тому й важить слова скупо, як і належить майстрові.

Василь Володимирович працює ніби в музеї — скрізь розставлені і його власні виробу, і так звані «зразки» майстерні Художнього фонду УРСР. Правду кажучи, серед цього багатства форм і барв я трішки розгубився. Може, саме тут, в Аронцевій майстерні, я починаю розуміти інтенсивність пошуків Валентини Джуранюк. Вона мусила немало попрацювати, щоб на власній непротореній стежці відшукати в гончарному мистецтві свій почерк і свій голос.

Василь Аронець роздумує:

— А втім, для глини замало мати придатні руки... до глини треба мати душу. Розумієте? Тоді вона стає послухною, як тісто... і тоді квіти самі засіваються і ростуть, і падають тоді на твоє писане зілля дощі та дощі... а посеред зілля походжають собі бундючно баранці, або плавають риби, або цілюються павичі. Це і є талант, коли на

писане зілля беззатужко падають і падають дощі... і зілля твоє росте. Чи як гадаєте?

Обережний Василь Володимирович Аронець сказав надто багато. У нинішні часи в Косові, де чи не кожний другий мешканець має якісь стосунки з ужитковим мистецтвом, не так легко заслужити похвалу. Це висока нагорода.

Отже, вважайте, що досвідчений майстер Аронець вручив Валентині Джуранюк золотого ордена.

Уже знайомий нам івано-франківський художник Михайло Фіголь, що має експресивну вдачу і вміє захоплюватися красою, відкрив для себе творчість Валентини Джуранюк як весняне свято:

— Не треба тобі казати, — признається він, — що нема такого тижня, щоб я кудись не їздив. Я усе в дорозі та в дорозі — маляю, придивляюся, вивчаю. Інколи знайденому порадію, а часом через знайдене сумую. Мене свого часу тривожив стан гуцульської кераміки. Хочеш знати чому? Зараз поясню. Перше: традиційність форм, барв і розпису певною мірою сковує митця. Друге: більшість гончарів працює у Художньо-промисловому об'єднанні «Гуцульщина», в якому, зрозуміла річ, існують виробничі плани й плани реалізації продукції. Є там також затверджені зразки, що не завжди стимулює творчість народного майстра. Третє: тепер пішла мода на сувеніри, попит на них дуже великий. Туристи розкупувають усе — добре і погане, що тільки покладеш на полицю. А це — хочемо ми того чи ні — впливає на того, хто робить кераміку.

Джуранючка, як сам бачиш, кераміку не робить, вона її творить. Її витвори — це якщо не вибух... бо я особисто не вірю у мистецькі вибухи на голому місці, мистецтво, тим більше народне, схоже на річку, що спливає з гір: у річці хвиля не хвилю налітає, одна одну накриває, річка повсякчасно омивається і оновлюється... отже, Валице мистецтво — якщо і не вибух, то явище помітне. Хочемо сподіватися, що в її мисках, тарелях і кахлях — початок оновлення всієї гуцульської кераміки. В її витворах збережена мудра й добра традиційність. Але водночас застерігаю: це не підробка під старовинні вироби... Валя осмислює традиції по-сучасному, оновлює їх. Розпис на її тарелях точний і водночас розкутий, вільний. Композиції, як і давніше, складаються з тих же знайомих мотивів — із зілля, орнаменту, птахів, — разом із тим знайомі нам мотиви під її рукою заспівали мовби по-новому, розкрилися новими гранями.

— Слухай-но,— раптом схоплюється Михайло Павлович,— а ти випадково ніякого замовляння від злого ока і від злого слова не знаєш? Ще хтось «врече» нам Джуранючку. А було б шкода...

Олексій Григорович Соломченко — знаний на Україні дослідник гуцульського мистецтва, автор кількох книжок про народні художні промисли, колишній довголітній директор Косівського училища ужиткового мистецтва, при нагоді любить поговорити про Валентину Джуранюк. Можливо, саме в такий спосіб проявляється гордість учителя, який читав Валентині Іванівні технікумський курс історії мистецтва? А може, чоловік просто радіє, що не засихає, не нидіє люба його серцю кераміка?

— О, кераміка — то цілий радісний день у тижні,— філософствує, бувало, Олексій Григорович, походжаючи навколо свого робочого стола, заваленого, як звичайно, рукописами, малюнками, фотографіями.— Приміром, понеділок і вівторок випадають нудними, а то й порожніми, а в середу завітав до тебе дорогий і цікавий чоловік, і серeda «засвітилася».

Отож, якоїсь середи прийшла в гончарі на зміну, приміром, небіжчиці Павлині Цвілик її внучка Надія Вербівська. За Надійкою навідався Василь Аронець з Михайлом Кікотем. І кожний з них вкладав щось своє і неповторне у розвиток мистецтва. За ними переступила поріг Валя...

І ще одна ясна серeda настала. Ні, я не сказав би, що гуцульська кераміка тупцює на місці. Інша річ, що випадають, як я кажу, порожні дні, а то й цілі тижні й місяці, коли ніхто новий до її дверей не стукає. Тоді кераміка блідне...

Кому-кому, а цьому літньому чоловікові треба вірити: у післявоєнні роки з автоматом у руках, відстрілюючись від бандерівських боїв, він ходив гірськими селами, вишукуючи талановитих учнів для свого училища, а для учнів — учителів і зразки витворів старосвітських майстрів: кераміків, різьбярів, мосяжників, кушнірів. Гадаєте, було легко?

Він протоптував стежки, щоб ходили по ній світлі середи.

А при черговій зустрічі скаже про Джуранюк:

— Головне, братися за велике. Якщо, звичайно, чувшся у силі. Головне, обрати собі вчителя і мету... Талановите дівча обрало собі вчителем не когось там, а самого класика гуцульської кераміки — Олексу Бахметюка. Як і її

вчитель, Валя любить миски великі, щоб мала розлоге поле для розпису. Так само, як і колись Бахметюк, вона членує миску й заповнює її рослинними композиціями. На дні миски — теж рослини та фігурні сцени. Персневидний берег, тобто краї миски облямовує вінком із орнаменту, що складаються із «зубців», «копитців», «заячих вушок». Та, зрештою, річ не в зовнішній схожості Валиних виробів на Бахметюкові. Валентина Іванівна перебрала від давнього майстра мудрість фольклорного, якогось первісного бачення світу. Бахметюк, як писав один із дослідників його творчості, не просто зображував природу, це були мовби з'яви, що наближалися до обрядів. Може, тому у Валі, в Олексиній учениці, кожна миска й видається нам як празник?

Валентина Іванівна згадує:

— Хтось часом хоче довідатися, як я прийшла до гуцульської кераміки. Хтось часом, побачивши мої миски і світильники, запитує: «Як те, Валю, сталося, що в тобі заговорив Бахметюк?» А що маю відповісти? Сказати, що змалечку тягнулася до глини й залюбки виліплювала лелек і зозульок — то це була б неправда. Похвалитися, що жила в мені мрія здивувати світ чимось незвичним... оцією хоч би «райською пташкою-павичем» — це теж було б вигадкою, бо мої мрії і прагнення були скромними: я хотіла стати вчителькою, як тато.

І хто знає, куди, в які світи протопталася б моя стежечка, коли б одного разу двоюрідна сестра Ліда, що вчителює «за високими горами й за бистрими ріками, у самому-самому гуцульському Шипоті», не привезла додому в Могилів-Подільський дзбанок. Не був той дзбанок урочим, тепер би, може, я і не звернула на нього уваги — звичайнісінька рядова, а чи краще сказати — «конвейєрна» річ. Однак на мене, міську дівчину, котра виростала, так би мовити, посеред фабричного посуду, емальованих каструль і пластмасових «кружок», дзбан справив враження... Власне, дотепер не знаю, чим мене той дзбан зачарував. Чи то чистотою блідо-жовтої і зеленої барв, чи то дитячою наївністю гейби із соняшникового цвіту виплетених віночків, що його оперізують?

Комусь може видатися смішним, а комусь — неправдоподібним, але привезений з Гуцульщини дзбан не давав спокою дитині. Він поселився у мені й жив... я думала про нього, як про щось світле. Він кудись кликав, вабив, а я й не відала куди. Боженьку, я тужила за краєм, якого ніколи не бачила. Карпати... гори, праліси, полонини, села

і люди — все ж до найменшої травинки видавалось мені небуденним: у горах жила тайна.

Дзбан розбудив у мені невизначні спогади, забуті легенди, мені навіть снилось, що начебто наш рід Проданців споконвіку займався гончарством аж до того часу, поки ми геть чисто не забули це прадавнє ремесло. Таго, бувало, слухаючи мої фантазії, здивовано й трохи з острахом поглядав на привезену з Карпат посудину й цілком серйозно казав:

— Ану, доню, зазирни всередину. Може, у ньому сидять добрі гончарські духи, що не дають тобі спокою. Як знати...

У цю ж годину і в цю хвилину, коли над Косовом кружляли білі громи, а дощ купав яблуні в Джуранюковому саду... у тую щасливу годину, коли Валя заколисувала свою одиначку Дзвінку, що прокинулася, мені уявлялося, що Валя сидить за гончарним кругом у садовій хатчині, а поруч на стільці горбиться славетний учитель Олекса Бахметюк.

Добре було б, щоб люди без фантазії, які надто раціонально дивляться на мистецтво взагалі, а на мистецтво кераміки зокрема, узяли та й виїхали собі з реальної садової хатчини, що на подвір'ї косівського ткача Джуранюка, і хай люди без фантазії почалапають геть під реальним дощем додому або ще куди, га? А я тим часом залишуся... і ви залишитесь... і ти зостанешся... і всі ми, зачаровані в кераміку, принишло сядемо в хатчині й будемо вживатися у дійство; а в тому дійстві тихо пофуркочує гончарний круг, а на тому крузі Валя «виточує» миску: її руки «виточили» цих мисок, може, сотні, й через те вона знає напам'ять, де на масну глину натиснути пальцем, а де — ребром долоні, а де треба на сиру миску ледве-ледве дихнути, щоб вона вдалася легкою і голосною; у тому дійстві старий майстер Бахметюк то горбиться мовчки й напружено на стільці, то ловить, як ластівку, кожен порух Валентини, то обіймає поглядом уже готові тарелі, дзбани, кахлі й свічники... Стілець під ним порипус, старий Бахметюк врешті торкається Валиного плеча:

«Почекай-но, золотко. Дай-но наговорюсь... дай-но патішусь тобою і твоєю роботою,— каже він.— Бігме, якби цісар уздрів твої миски, то — йой-йой — осліп би від заздрості і наказав би закупити їх для свого палацу у Відні. Де ти, золотко, таку файну гончарну науку відбула, хто з тобою нею поділився, як ковтком води?» — «Та все від вас, бадіко,— відповідає Валя,— бо кажуть люди, що ви є

моїм учителем і я ніби то пройшла вашими стежками. А ще вчилася у Косові в училищі».

Він сумує:

«А мене дедя мої вчили, царство їм небесне, що теж робили гончарем. У ніякі школи не ходив-єм... Які школи, золотко, могли бути в гончаря, котрий не мав ґрунту і худібки, а в чересі вітер віяв? Чоловік жив із рук, із свого ремесла, а ремесло гончарське, глина й студена вода викручували чоловікові пальці. Віриш, я ціле життя товкся на постелі й не міг спати, носився з руками цілісінькі почі, як з малими дітьми. Ая... І тепер, чувш, у гробі не можу лежати: болять мене руки від красної, як сонце, гончарської роботи».

Він простягнув покручені, зболілі в суглобах золоті руки великого майстра, що витворили небуденну красу: його краса не померкне, поки світу й сонця. Валентина готова його руки обгортати білим полотном, щоб прохолода зменшила біль... Валентина знає про Олексу Бахметюка все, що повинна була знати про вчителя: народився у грудні, серед зими 1820 року. У двадцять п'ять років оженився. Після смерті батька 1851 року успадкував гончарне горно та взявся до самостійної роботи. А вже в березні 1882 року тогочасні львівські газети сповіщали про його смерть...

«Но-но, ти гадаєш, Валентино,— майстер на льоту ловив її думки, наче птахи, — нібито можу вмерти? Ти бачила кахлеві печі, які я попаробляв у хатах Косова та по навколишніх селах, а потому їх розібрали по музеях? А чи ти бачила мої тарелі, що ними в цілому світі захоплювалися? Сам цісар над ними прицмокував, а пани пускали слипу. То я все те сам із себе витворив. А ще в тих виробках є трошки глини, розумієш, золотце? Якщо й тебе колись будуть питати... тоді будуть питати, як заболять руки від краси, то признаєшся, що кераміка — це більше, ніж божа робота... бог сотворив із глини тільки чоловіка, а ми творимо красу».

Валя Джуранюк слухав і мовчить. Кружляє, фурчить під погою гончарний круг. Усе менше глини на фанерному листі, і все збільшується на полиці мисок і глеків — «начиння», як називають гончарні вироби в Косові. «Начиння» поки що сіре й вологе, його чекає довгий шлях до гончарної печі, але вже тепер навіть у його сірості, що так вигідно підкреслює форму, відчувається краса.

Олекса Бахметюк бере в руки готовий таріль, на якому скачуть вершники, прискіпливо й так, і ськ розглядає його, потому зашитує, прискалюючи око:

«Слухайте-но, як то сталося, що ти підглянула мої

тайни? Ти, мой, пишеш по глині різком розмашисто і глибоко, так само, як і я, а мо', й краще».

«Гадаєте, бадіко, паука давалася легко? Ой, та де...— відповідає Валя.— Навчаючись у вас, я зрозуміла: «письмо» на моїх виробах повинно бути врочистим. Я хочу, щоб малюнок лився і дзвонив, мов дзвін...»

Із листа до батька:

«Як ви там, тату, маєтеся, як там поживаєте?»

А я собі живу в Шипоті, у Ліди (її тут величають «професоркою», а старі гуцули чемно знімають перед нею капелюхи-крисані), живу гейби в королівстві посеред гір, лісу і посеред тиші. У тиші, тату, розквітають квіти (їх тут називають косицями) і ростуть смереки. І все навколо таке гойне та буйне від дощів, від сонця, від вітрів і таке чисте й глибоке, що твоя донька аж боїться: ой, не дай бог, утоплюся...

Красно тут.

Ліда, щоправда, «дере лико» з мого телячого замилювання, каже, що Шипіт — це край світу. Північний полюс, де півні не піють й куди молоді випускники педагогічних вузів воліли б не приїжджати. Ліда каже, що не треба ідеалізувати тутешніх людей... люди тут усякі, як і скрізь, трапляються добрі і злі, мудрі й не вельми. А ще Ліда сумує за Дністром, за Поділлям і нарікає, що гори обступають її навіть уві сні й не дають дихати. Давлять. Я її хочу зрозуміти... і не можу. Гори чомусь мені сподобалися... Ніби разом із ними расту вгору. А ще, тату, мені здається, що в Шипоті розкрилася мені таємниця дзбана, що його торік Ліда привезла в Могилів-Подільський. Не смійся, але той дзбан не є просто собі посудиною на вино, на воду, на молоко, він особливий... Люди сотворили його, бо мусили, бо тут земля така родюча, і сонце, і дощі, і навіть вітри... Вони родять то гончарів, то різьбярів, то столярів, то ткачів. В інших краях, як у нас удома, приміром, земля спершу родить хліборобів, а вже потому — хліб, а тут, на жовтій глині, на камені, хліб добувають із гончарного круга, з золота, із сокири.

Отак.

А якщо, тату, тут така родюча земля, то, отже, не дивуйтеся, що мені так забаглося випробувати себе: вчора я розім'яла грудку глини й заходилася ліпити коники. Ліда у сміх, каже, що й на мене напала сувенірна сверблячка... «Але то нічого, сверблячка як напала, так і пропаде, вона, як кір. Тобі, сестричко, треба братися за щось путнє, а не за глину. Бо в якому віці живемо?»

У віці живемо двадцятому, а я спробую вступити до Косівського училища ужиткового мистецтва. Чи як порадиш, тату?..»

Витяг із особової справи:

«...Ще навчаючись на III—IV курсах відділу кераміки, Проданець Валентина Іванівна виявила себе здібним і зрілим майстром. Її вироби діставали схвальну оцінку на обласних та республіканських виставках і молодіжних конкурсах.

Тов. Проданець багато уваги приділяла вивченню традицій українського народного мистецтва і на практиці вмів застосовувати надбання гуцульських майстрів. Як митець, вона відзначається зрілістю, твори її глибокі, мають справді народний зміст, насичені фантазією.

Після успішного захисту диплома В. І. Проданець була скерована на роботу в косівські майстерні Художнього фонду УРСР».

Підпис

Я знаю, що Валентини Джуранюк у садовій хатчині нема, вона заколисує свою малу Дзвінку, яка прокинулася від білих громів, і все ж... Джуранючка тут присутня, а старий майстер Бахметюк нікуди й не зникав. Старий ходить поміж тарелями, і навіть чую його кроки: скрип-скрип, і я, смішний, навіть боюся, щоб він на якомусь кроці не оступився та не розбив котрусь Валину миску. Маєстро, видно, теж перехоплює мої думки, бо погрозово киває пальцем, якого ти дідька лисого поміж нас, гончарів, чоловіче, запхався, що тут загубив і чого шукаєш?

Я шукаю в уявній зустрічі спадкоємності. Більш як сто років минуло від смерті Бахметюка, і, мабуть, не один гончар, розглядаючи його кахлі, що стали на правду перлинами в українському народному мистецтві, прагнув увібрати в себе, пізнати до дна нелегку Бахметюкову науку. Одному пощастило взяти науки більше, другому — менше, але що правда то правда: традиції Олекси Бахметюка в гуцульській кераміці не завмирили ні на мить.

«Знаєш, золотко, — говорить тим часом маєстро Валентині. — Був колись у Косові цех гончарів... Отож, у тому цеху тепер я наставив тебе цехмайстром, щоб цехову хоругву високо несла».

«Мусимо мати гордість і честь».

«Красно говориш, а ще ліпше робиш».

«Хвалюся ж: у вас, бадіко, навчилася...»

«А я навчився від Баранюків, Кошаків, Волощуків,

Гавришів, Гайталовичів, Тимчуків, які запалили свої гончарські горна ще задовго до мене. Виходить, що наша робота, як ріка, пливе із правіку. Хтось починав... хтось продовжував. На тебе ж, Балю, покладається провадити ріку далі й наптрувати, щоб не обміліла та не висохла, бо спорожніють тоді наші гори».

...Я знаю, що в цю хвилину Валентина Іванівна заколисує свою Дзвінку («ой спи, дитя, колишу тя»), і розмова в садовій хатинці вийшла начебто фантастичною. А втім, чому фантастичною? Хіба Валентина Джуранюк не має права повторити слідом за Бахметюком слово у слово:

— Ми коло вогню і коло глини робимо. І в одному, і в другому є трохи затаєного й невідомого. Так мені здається. Часом запитують мене, як пишу свої миски. А я їх не пишу, воли мовби мої сестри, ми нібито з одної бруньки вирости. В мені скачуть олені і плавають риби, яряться у моїй голові бджоли, уся я засіяна зіллям...

Та для того, щоб так сказати, треба було дорости до Бахметюка, дорости й запросити його до свого гончарного круга.

Запис у виставочній книзі відгуків:

«...але пайбільше мене врадували тарелі, що їх виготовила Валентина Джуранюк з Косова: Стояв би біля них годину, і другу, і б'є від них радістю — аж жити хочеться та жити.

Поговорюють люди, що нібито Джуранюк не є вродженою гуцулкою і що походить з Поділля. Якщо це правда, то майстрипя тим більш заслуговує похвали. Треба мати чутливу душу для того, щоб перейнятися гуцульським мистецтвом, полюбити його, щоб воно вкранилося тобі у кров.

Як видно, чудо сталося, принаймні про нього свідчать великі тарелі. Народне мистецтво, перейшовши через Валентинине серце, як через вогонь, вродилося ще більш дзвінким.

Голосна у Валентини Джуранюк робота. Дякую їй красно...»

Підпис

Джуранючка:

— Я бачила в музеї глек, що його викопали із сарматської могили десь на півдні України. У тому глекові, пояснювала екскурсовод, живі поклали мертвому пшона-

пої каші, щоб мав що їсти на тому світі. Я розглядала непоказний глек із широким горлом, почорнілий, з насічкою на пукатих боках, і думала про дві речі: перша річ — це дивовижно довге життя глека, друга річ — який щасливий і вічний був майстер, що той глек зробив. Це ніщо не значить, що імені майстра не знаємо. Його ім'я живе в його глекові. Здогадустесь, до чого вас підводжу? — І тут Валентина Іванівна всміхнулася. — До того підводжу, що я теж гончар. Отже, й мені жити у моїй кераміці. Тому не можу робити як-небудь. А то суворо судитимуть нащадки: робила, мовляв, на галь-паль.

Я боюся суду нащадків.

Джуранючка:

— Колись довелося читати вашу оповідь про славетну косівську майстриню Павлину Цвілик, котра, як ви це писали, «здобувала квіти з дубового вогню». А ще ви писали, що стара жінка знала слова-замовляння, які нібито оберігали її вироби від того, щоб не потовклися, щоб у печі не деформувалися та не потріскалися...

Я виросла в інших умовах, на гончарку навчилася у Косівському училищі ужиткового мистецтва, а не успадкувала професію від дідів і прадідів, як, скажімо, Цвіличка. Не успадкувала також ніяких ворожбитних слів, заклять, молитов і співанок. І яюсь, знаєте, без цього усього — тьфу-тьфу — щастить...

— Це добре чи погано? — запитую жартома.

— Як вам сказати... — вагається вона. — З одного боку — я цілком сучасна людина й тому вільна від усяких забобонів. А з другого... хочу зрозуміти старих майстрів: наробившись біля глини як віл, покладеш вироби у піч, а вони візьмуть та й покривляться — пропадуть. Хоч стій, хоч плач.

А тому я не глузую з давньої ворожби. Часом, коли мої вироби випалюються у печі, то раптом ловлю себе, що теж хотіла б сотворити свою ворожбу, щоб мої тарелі були цілі й щасливі. Ходжу, бувало, навколо печі й відчуваю, що ось-ось заспіваю, заговорюсь. А про що співати, що промовляти — свят, свят, нас цього не вчили.

Джуранючка:

— Коли б я виграла на лотерею мільйон карбованців, то спершу побудувала б у саду гончарну піч, яку топила б пахучим вишневим деревом. Це, звичайно жарт, але гончарам часто буває не до жартів, коли їхні вироби вже «достигли», а піч у майстернях Художнього фонду або

зайнята, або ще не запалена. Майстер повинен мати свою шіч, свою майстерню — тоді він буде мати і своє обличчя.

А друге, що б я збудувала на виграній мільйон,— це музей української кераміки. Десь у Києві... Зібрала б у музеї все краще, що витворено майстрами косівськими, пістинськими, опішнянськими, львівськими, миколаївськими — нате, дивіться.

Була б — я певна — до того музею народна проща. День і ніч ішли б та й йшли б. І ми купно побачили б, яким скарбом володіємо.

А світ дивувався б і заздрив.

Джуранючка:

— Слухайте, а чому чорна несправедливість панує де-коли у світі: я бачила карбовані на мармурі й позолочені слова про людей, чиї імена в наш час ні про що нікому не говорять.

А Бахметюкового імені я ніде не здибала: ні на вулиці, ні на площі, ні на хресті, ні на мармуровій таблиці. Писали про нього патріоти з дев'ятнадцятого століття, що був чоловік заледве не геній, а могили його ніхто й не запам'ятав — зникла й нема. Лишив народові багатство, яким пишаємося, а патріоти не знайшли грейцара, щоб спорохнявілий дубовий хрест замінити на кам'яний надгробок, на якому мало б бути викуване одне лише слово: «Бахметюк».

Ми з Юрком, з чоловіком моїм (він історик), обшукали всі навколишні кладовища — й усе даремно...

Чи, може, суть мистецької слави не в золочених словах на камені, а в добрій людській пам'яті, у писаних тарелях?

Джуранючка:

— Я знову про Бахметюка. Недавно прочитала, здається, це писалося за часів буржуазної Польщі, що Бахметюк — то ніякий не Бахметюк, а шляхтич Бахмінський, і доказом його шляхетства є його підписи латинкою на кахлях. Усі вони зроблені на шляхетський лад.

Справді, мені довелося читати ці підписи. Однак усі знають, що в минулому столітті русини, тобто українці, запросто користувалися латинкою і підписувались на «ський». Кожен грамотій у селі, писар чи ксьондз знав латинське письмо, усякий міг підписатися, як йому забагнеться, бо ж паспортів простим людям не виробляли. А крім того, славетний художник-примітивіст Никифор,

якого ще в середині 30-х років відкрив львівський мистецтвознавець Ромаң Турин, використовував латинську абетку як... своєрідний візерунок: Никифор не вмів читати й писати. Правда, через те, може, тепер Никифора теж дехто не вважає за українського митця.

Та вернімся... вернімся і оборонім Олексу Бахметюка. Чому деякі «цінителі народної культури», яких ще дотепер пам'ятають наші гори, не заперечували повідомлень преси про смерть Бахметюка, де чорним по білому писалося: «У Косові забрала смерть Бахмінського, русина, великих здібностей і широкої слави людину. Була це людина селянського роду, без освіти, косівський гуцул».

І дивіться! Майже через сто років після його смерті хтось би хотів з гуцула зробити шляхтича. Ох...

У цих розмовах, роздумах, сумнівах, запереченнях, пошуках, утвердженнях, у вирі різносторонніх інтересів, у щоденному навчанні, і самовідданому поклонінні своєму мистецтву — вся Валентина Іванівна Джуранюк. Без усього цього годі зрозуміти її небуденний талант, що його спеціалісти називають явищем у сучасному гуцульському народному мистецтві.

Бо хіба гадаєте, отак запросто приходять до неї майстро Бахметюк, приходять і вчить!.. І в душі Валентини, яка перейняла майстерність вчителя, скачуть сарни, плавають риби, в її очах цвітуть блавати, а в голові рояться бджолині рої, і вся вона проростає зіллям?..

Вона повертається до думки, що, може, суть мистецької слави не в золочених словах на камені, а в добрій людській пам'яті...

І відразу сумнівається:

— Та на чому? На якому такому камені пам'ять закарбовується, якщо могили позападалися, якщо імена на сволоках і на книжках зітруться, а дзвони розколяться?.. І як тоді наступним поколінням про щось пам'ятати, га?

Пам'ять — це щось конкретне. Я десь читала, що вчені досліджують кожний крок великих людей — які дерева вони споглядали і навіть з якого місця спостерігали Полярну зірку. Її розумію, це великі. Але, гадаю, і менші таланти теж дивують світ, збагачують його прекрасним і, отже, мають право на довгу пам'ять. Чому, приміром, ніхто з мистецтвознавців не напише книгу про Корпанюків і Шкрібляків, які різьбами своїми прославили Карпати?

Ви не знаєте, чому ніхто не напише про них книжку?..

Дощ у Косові...

Краплі падають густі й пахучі, немов мед.

Громи вже стихли, покотилися, як вози з камінням, кудись на Заболотів і на Коломию, і дощ тепер падає тихий наче сон. Центральна косівська вулиця, як звичайно в таких випадках, раптово, за одну, здається, хвилину стала гірським потоком... І вже вона здригнулася, попливла, завирувала.

Іду, хлюпаю, іще хтось залюбки хлюпочеться поруч зі мною, іще хтось хлюпоче позаду... а хтось і посмішкуюється з диваків, що мокнуть посеред дощу й посеред потоку; хай собі хтось там кепкує, мені байдуже: несу під пахвою подарований Джуранючкою таріль. На її таріль і дощ падає, і вітри на нього віють, і співанки на нього сідають, як пташки, і торкаються його людські плачі — він великий і важкий, як ціле довге людське життя.

Дощ у Косові.

І згадую я давнє, татове:

— А пий, дощичку, із долоні...

ХУДОЖНИК З КРИЛОСА

Липневий день — як гончарське колесо.

За кварталами приземкуватих будинків, затінених садками, аж там, де біжать івано-франківські вулиці Матросова та Московська, кипить людьми і моторами обласне місто, а тут, на околичній Долинській, сновигає собі дрімота, стоїть цілком схожа на сільську полуднева тиша. По-сільському також пахне пилом, яблуками паперівками і скошеним сіном. Художник лежить у сіні, як у купелі, без сорочки, засмаглий, — художник уткнув у сіно обличчя, дихає його пахощами глибоко — царює. Я йому не завважаю, він сам згодом виринає з сіна, з його глибини, і ніяково посміхається.

— Я трохи дивак, правда? — запитує. Художникові цієї осені виповнюється п'ятдесят, але дивиться він на світ по-дитячому захоплено. — Розумієш, я не тримаю на своєму подвір'ю машини, ані піякої живності, не вирощую також полуниця... нащо воно мені, мені треба, щоб тут росла трава. Одного досвітка я її скошую — і починається для мене царювання; пахощі сіна, дух землі пуртують у моїй душі, я роблюся мовби сильнішим... чи крапчим... чи талановитішим. І як тут не згадати казку про Онисію-галичачку, яка змія поборолла? Попрацюю годину-другу в майстерні — і гайда сюди, в сіно, в купіль по нову силу.

Смішно? Тобі не здається, що тут не так сіном, як сентиментальністю пахне? — Він сидить міцний, плечистий, великими руками обхопив коліна й кілька хвилин мовчить, наче прислухається до самого себе. Потім каже: — Нічого, нікому нема від того біди, що часом стаємо сентиментальними. Та й чи це сентиментальність? Я нічо' не можу без землі... я, мабуть, народився, щоб сіяти і жати, а замість цього малюю картини, викладаю смальтою мозаїчні панно, пишу мистецтвознавчі книжки і статті, вчу в педагогічному інституті студентів... роблю любові серцю роботу, а за землею однаково тужу. А втім, може, художництво — це також мій плуг і моя борозна.

Він замовкає; домашній його сінокос потріскує на сонці, як справжній; я розумію художника, всі ми, ті, що вийшли з села, носимо в собі, як добре зачаття, силу землі, і, мабуть, від цього тягара увільняться тільки наші внуки.

А якщо увільняться, то чи їм поведеться у житті легше?

Спека...

Через відчинені двері заглядаю до просторої художникової майстерні. На першому мольберті посеред буйної зелені і ясного світла стоїть у Літньому саду в Петрограді задумливий Володимир Ілліч Ленін. Картина ще не закінчена, але Ленін, що вийшов у Літній сад на прогулянку, вже по-людськи хвилює, здається, ти сам колись бачив, як Володимир Ілліч стояв отак серед зелені й ясного світла, любуючись мармуровими статуями.

За першим мольбертом — другий, на ньому народжується величезне полотно «В'їзд Данила Романовича до Галича».

— Ет,— продовжую я розпочату розмову,— про який сентименталізм можна говорити, коли чоловік день при дні ходить за плугом? Може, в хліборобській любові до землі вся мистецька твоя сила закладена? Гадаєш, та людина, яка склала казку про Онисію, що змія поборолася, не була мудрою? Зеренце до зеренця — і вже буяють трави, жита, гойдаються на вітрах ліси. Коли це ти вмієш бачити і вмієш хвилювати серце, то хіба це не щастя, Михайле?

Художника зовуть Михайлом Павловичем Фіголем.

...Ніхто точно не знає, як воно насправді діялося.

Були ж у старому Галичі літописці, ізографи, золотковачі, не бракувало в місті тонкого пергамену, білого каменю, чистої тисової дошки або ж пайдоступнішої берести, десятки подій та людських імен дійшли до нас із

правіку, а про цю подію ніде не згадано словом, не закарбовано бодай рисою, ніби вона, ця подія, й зовсім на білому світі не діялася. А тим часом глибокими вечорами, коли пропскуєш у темряві поміж білими, мов сні, хатами десь у підгалицькому ґриросі, Сапогові або ж у моїх-таки Братківцях, напливає на тебе з відчинених вікон, з вечорової тиші, з чорних садових кучугур, з вимитих чистими дощами зір... Напливає на тебе колисковий призабутий спів... — єдиний свідок і документ, який стверджує: давня ця подія таки у Галичі діялася. Може бути, що я трохи перебільшую, колискові співанки далі хатнього вікна не літають, і тому на вечорових вулицях не так часто їх здибаєш — це, певно, воскресають у тобі самому не то мамині колискові слова, не то воскресає перша у твоєму житті казка, а в тій казці повідається, що в стольному городі Галичі жила колись, була колись дівчина, яку підступно викрав Змій.

Не перестаю дивуватися: піхто точно не знає, як воно насправді діялося, кожен із велемудрих літописців у цю історію не був посвячений, а наші матері, одна одній із глибин правіку передаючи, казали, що дівчину звали Онисію, що не вважалася вона писаною красунею, не була також ні княжною чи бояринею, була собі простою дівчиною, котра, ставши жоною, мала виплекати Галичу дванадцять синів — воїв, ратаїв, гончарів, дереводілів, книгочеїв...

І на тобі: підстеріг Змій Онисію, вкрав, заніс на голу голизну, на кам'яну гору, де височів залізний замок. «Будеш тут, Онисько, жити й мене любити».

Я й дотепер не знаю, чому за бідною Онисією так побивалися галичани, мабуть, багато важили для землі двадцять її майбутніх синів, та досить того, що посиляли вони Змієві за Онисію викуп: везли золото і срібло, мед бурштиновий у жбанах, кружала воску, білі полотна, гнали баских коней.

Змій тільки посмішкувався з галицьких дарів, бо нащо йому злото й мед, коли Онисія у стократ дорожча й солідша?

Пробували також галичани відбити Онисію силою: спорядили полк молодців, що рушили на Змія раттю — ламалися списи і щербилися мечі об кам'яну гору.

І відступав полк...

А на кам'яній горі за залізною стіною Онисія побивалася, як птаха в клітці, й ждала юнака, котрий би її зволив — Змія убив, гору розметав, а залізнi стіни потроцив...

Про художника пишуть дослідники:

«Михайло Фіголь перш за все пейзажист: природа рідного краю, невичерпна краса Карпат служать йому джерелом творчої наснаги. Взимку і влітку, в будь-яку пору року художник працює у горах, на полонинах, у містах і селах Прикарпаття, і, мабуть, немає такого куточка, де б він не побував з етюдником. Десятки й сотні натурних етюдів свідчать про уважне й копітке вивчення складового і багатоманітного життя природи, але на суд глядача М. Фіголь, як правило, вносить закінчені вже в майстерні композиційні пейзажі. І якщо в етюдах відчуваються ліричні ноти, то в завершених полотнах автор прагне відтворити епічні панорами Карпат, падати їм широкого розмаху і образного узагальнення. Художник часто повертається до улюблених мотивів, створює все нові й нові варіанти, але рідко коли повторюється. Світ його пейзажів завжди широкий, й дихати в ньому вільно й легко».

Лист із Снятинщини:

«Доброго вам дня, шановний Михайле Фіголь! Даруйте, що так звертаюся, але, на жаль, я не знаю, як вас звати по батькові. Не знаю також Вашої адреси, тому пишу на Івано-Франківськ, Товариство художників.

А звертаюсь до Вас ось з якого приводу, власне, особливого приводу нема, хочу просто висловити Вам свою вдячність. Річ у тім, що кілька тижнів тому я побував у Києві й випадково потрапив на республіканську виставку образотворчого мистецтва. Пишу «випадково», а по правді я давно й серйозно цікавлюся живописом, збираю колекцію художніх листівок, маю чимало кольорових репродукцій.

Так ось, потрапивши на виставку, серед інших полотен — кращих і гірших — я побачив Вашу невелику картину, яка називалася «Княжа гора в Крилосі». Не скажу, що вона відразу приковувала до себе увагу, чимало відвідувачів лише пробігали по ній очима і йшли далі, та були й такі, котрі подовгу стояли біля полотна. Не знаю, чим заворожила мене Ваша картина: кольоровою гамою, глибоким і відкритим диханням землі? А може, вся суть у повизні, що струменіла, жила в картині. Новизна була в отій високовольтній лінії, що трьома струпами дзвеніла й гула над землею. Цілком може бути, що десь в іншому місці банальна високовольтна лінія нікого не вразила, вона ж бо стала звичайною деталлю в прикарпатському краєвиді, але на Княжій горі в Крилосі її струни звучали, як арфа.

Я за професією вчитель, викладаю історію і знаю, що Княжа гора, оті мальовничі схили, оті ліси, що бовваніють удалині, оті колгоспні поля пам'ятають: тут стояв стародавній Галич, столиця Галицько-волинського князівства. Віки згладили з поверхні землі палати і храми, мури і вежі, але вони нічого не могли вдіяти із землею, вона й не старіла, вона, затаївши в собі давнину, гейби знову воскресала... і треба було бути справжнім художником, радянським митцем, щоб помітити в сучасній деталі краси-ду могутнє скресіння землі...»

Ви ще не забули галицьку Онисію, яка сивіє на кам'яній горі за залізними стінами? Жде Онисія юпака, котрий Змія звів би зі світу, гору розметав, а залізні стіни розтоптав...

Пам'ятаєте?

Осінь прjala для бабиного літа павутиння й розвішувала його, щоб висріблювалося на кущах і поруділому бадиллі; в підгалицьких гаях від дерева до дерева певидимий коваль перековував листя на мідні пластівці: березова мідь спадала на землю з тихим дзвоном і навіювала сум; озимина врунилась ярою зеленню, бризкала під черевиком молодим соком — тут несподівано віяло в обличчя провесітню; три трактори беззвучно пливли в теплому мареві (вітер зносив гуркіт моторів до лісу), як лодії на ріці.

Мир, блаженство осіннє, тиша панували над полями і гаями; у мирі цьому, поміж срібною пряжею бабиного літа я блукав навколо Галича, шукаючи не так слідів старовини, як бажаючи навіч побачити горби і яруги, поля і стежки, дороги — місцевість, на якій колись стримів стольний град. Мою цікавість не можна було назвати туристською, в той час я починав збирати матеріали до історичного роману, і мандрівки навкруг Галича мали суто практичне, так би мовити, значення.

Тоді я зустрів на крилосьькому полі художника; художник дибав по ріллі, як бусол, час від часу нагинався, підіймав якусь річ, уважно її розглядав і йшов далі.

На краю поля сиротів покинутий етюд, художник забув про нього, він, мабуть, забув про все на світі, його увага була прикута до свіжих масних скиб. Я готов був із нього поглузувати, що, мовляв, шукаєте, товаришу, на стародавніх полях золота-срібла, але, на щастя, я не встиг сказати ні слова, художник повернув на мою стежку, сів на стерню і почав викладати з кишень шматки кераміки,

кілька грудок оплавленого залізного шлаку, два чи три вістря стріл.

— Скільки я не ходжу цими полями... змалку, рахуйте, ходжу, як тільки-но зіп'явся на ноги, а вибирати, повитягувати із землі всі стріли не можу.

Він сказав гарно, цей високий, красивий чоловік з відкритим і засмаглим обличчям — із крилоського поля всі стріли не вибираєш, їх тут сіяли та сіяли, а кожна стріла — то людський біль, то рана або смерть. Мені пригадалося бачене на розкопках староруського городища Пліснесько, що на Львівщині: археологи, натрапивши на білі людські скелети, буквально щіточками здували з них пил, обмірювали їх, фотографували, а потому, вивчивши прадідівські кістки, зносили їх у викопану на краю урочища яму і скидали гамузом. Мені чомусь було шкода зруйнованих для науки прадідівських могил, здавалося, що вчені потривожили віки, які спали в землі, і я сказав тепер художникові:

— А може, й не треба всі стріли вибирувати? Мода тепер пішла на археологічні пам'ятки. Кожний...

— Я — не кожний, — сіпнувся він. — Я — Фіголь, — пазвав себе художник. — Я трохи, як бачите, малюю, — кивнув на забутий етюдник. — Я тут, у Крилосі, народився, тут мої родичі мешкають, діди тут мої поховані... діди добрі й злі, я все про них хочу знати... все хочу знати про мою землю. А ці стріли, оці черепки — звідси, вони говорять, якщо вміти їх слухати. Ви знаєте, що місце, де стояв стародавній Галич, шукали понад сто років? Війни, ворожі навали, людська несвідомість, час — усе ополчилось супроти Галича, по ньому навіть сліду не залишилося. Тільки деякі назви якимось дивом збереглися: Прокліїв сад, Княжа криниця, Грецький монастир, Підгороддя, церквичка різні. Археологи спершу копали там, де стоїть церква Пантелеймона в селі Шевченковім, потому шукали Галич на Замковій горі, а там, виявляється, був двір боярина Судислава, потім у Крилосі, в моєму селі, натрапили на фундамент храму Успення, на Золотий тік, на саркофаг князя Ярослава Осмомисла — і столиця була «прив'язана» до теперішнього Крилоса. Але минуло більше сотні років, скільки знання педобрано. А ви кажете «мода».

Він жалкував, що «недобрано знання», як жалкує хлібороб, що не добрано врожаю.

З автобіографії художника:

«Важко уявити, як би склалася моя доля, коли б Прикарпаття, всі західноукраїнські області не воз'єдналися

з Радянською Україною. Вир нового життя підхопив мене, я хоч не відразу прийшов до своєї мети, та вже перші повоєнні роки розширили мій кругозір, збагатили життєвим і творчим досвідом. Служба в лавах Радянської Армії, що проходила на Далекому Сході, практична робота художника при політвідділі військової частини, навчання в Заочному народному університеті мистецтв ім. Н. К. Крупської, після повернення з Армії — робота в Станіславському товаристві художників, згодом у майстернях Художнього фонду УРСР, перші серйозні спроби самостійної творчої праці над пейзажем, перші виставки і, нарешті, здійснення найзаповітнішої мрії — Ленінград, музеї, невичерпні скарби світового та вітчизняного мистецтва, аудиторії Академії мистецтв, що постійно зберігають пам'ять про великих майстрів минулого — Карла Брюллова і Тараса Шевченка, Василя Сурикова і Михайла Врубеля, — все це було і моїм життям, і моєю дорогою в мистецтво».

Нипаю по його майстерні вже не одну годину. Художник стоїть за мольбертом, його не цікавить моя присутність, і я з цього користаюся: переставляю вже знайомі і нові його картини, копаюся у стосах ескізів, гортаю аркуші альбомів. І можна тільки дивуватися широті його зацікавлень: Карпати, Львів, Ленінград, Москва, Новгород, Псков, а далі — Югославія, Словаччина, Угорщина, Австрія, далека, як казка, біла й різнокольорова Індія, і... Крилос; рідний Крилос — це мовби центр сходженої і з'їждженої землі, у Крилосі мовби зосереджена уся земля краса. Я кажу про це художникові, він ніби й не чує... художник ходить з Леніним по Літньому саду в Петрограді, ловить різьблену від листя тінь на Іллічевому чолі і аж згодом озивається:

— Колись один критик звинувачував мене в смертних гріхах за те, що я нібито прив'язаний до Крилоса, як до воза; я обіймаю світ і людей... але є в тому світі місце, до якого я повертаюсь після всіх земних доріг, щоб напитися води і надихатися травами.

Михайло Фіголь за двадцять п'ять років творчої діяльності устиг зробити дуже багато: десятки й десятки живописних полотен, що їх закупили музеї Москви, Києва, Львова, Івано-Франківська. Портрет Василя Стефаника, який у сторічний ювілей письменника був подарований Спілкою письменників України польському місту Кракову, теж, до речі, належить пензлеві Михайла Павловича. Його монументально-декоративні панно, вітражі, настінні

розписи, роботи в кераміці, кольоровому цементі можна побачити в багатьох містах і містечках Прикарпаття. Про розмах творчої діяльності митця свідчить хоч би той факт, що, починаючи з 1954 року, Фіголь брав участь майже в шістдесяти різних художніх виставках.

— Однак це не означає, що ви напишете про мого тата: «Він великий художник»? — лукаво запитує мене Фіголева донька Ксеня, студентка Львівської консерваторії. Ксеня вміє «серйозно жартувати», я це знаю і знаю також, що для неї на світі нема, мабуть, більшого авторитету й більшого митця, аніж рідний батько.

— Ні, я таке не напишу, — відповідаю дівчині. — Величину митця часто визначають не його сучасники. Та я впевнений, що без творчості Михайла Павловича світ на Прикарпатті був би біднішим. А це, Ксеню, та щось значить.

Дослідники творчості М. П. Фіголя пишуть:

«Художник постійно себе шукає. Від тонального живопису він переходить до декоративного розуміння картинної площини, контурної характеристики форми та перспективних планів, виразних і дзвінких співставлень, чистих яскравих кольорів. У цій манері, що явно тяжіє за стилем до монументального живопису, художник знайшов відповідні засоби для виразу задумів, свого індивідуального хисту і мистецького образного світосприймання.

З середини шістдесятих років центр творчих зацікавлень Михайла Павловича дещо схиляється до монументально-декоративного мистецтва: сграфіто, мозаїка, настінний розпис, вітражі стають такими ж улюбленими і звичними видами, як і стапковий живопис.

Нові мистецькі завдання висувують на перший план нові проблеми, монументальне мистецтво вимагає передусім іншого образного мислення, уміння оперувати великими історичними категоріями та широкими узагальненнями, засобами алегорії і реалістичних символів. Не відразу, але від однієї роботи до другої зростала майстерність М. Фіголя як монументаліста, і в кращих творах йому вдавалося досягти органічного синтезу змістовності й декоративного початку, конкретної достовірності образів і умовності зображальної мови...»

Мілиця Миколаївна Симашкевич, «художниця театру і кіно» як пишуть про неї у «Словнику художників України», прожила велике і мудре життя. Досить сказати, що вона оформляла вистави в театрі «Березіль»,

працювала на кіностудіях Києва та Одеси, і, отже, мистецтво своїх колег вміла судити сурово, за найвищими вимогами. Про Фіголя вона казала:

— Цей митець прийшов від землі. Я знаю, що так кажуть про хлібороба: ця людина від плуга. А Фіголь — від землі. Він учиться в неї мопументальності.

У Мілиці Миколаївни на квартирі в Івано-Франківську, куди її доля занесла після війни, висіло кілька робіт Михайла Павловича, й вона була рада кожному їх показати:

— Я знаю Михайла з самого початку...— говорила стара, втомлена жінка.— Знаю з пуп'янка. А тепер дивіться-но, як земля у нього буйствує, росте горами, оперізується дорогами, купається в світлі. Тут справжнє весілля фарб...

Вона Михайла любила й, можливо, надто захоплювалася його полотнами. А може, це була звичайнісінька людська радість старої художниці від того, що в мистецтво приходять талановиті люди.

Люди від землі.

— Слухайте, — розповідала вона, — колись улітку я приїжджала у Крилос до Михайла в гості. Вдома мені кажуть: «Десь він на етюдах... десь блукає як сповида». А я, уявіть собі, застала його на сіножаті. Ішов попереду колгоспних косарів, коса виблискувала, клала траву у валок рівно і чисто. Я тоді боялася його окликнути, щоб не збити з ритму; я боялася, що мій приїзд переб'є йому косовицю — і тихцем стежкою подалася на шлях зупиняти перший-ліпший автобус. Йшла я тоді до того автобуса й думала, що підглянула таємниці Фіголевої творчості: із землею він зв'язаний не «творчими наїздами», він з нею зв'язаний пуповиною, тому й буянвя таке на його картинах.

...Мілицю Миколаївну ховали серед літа. Були біля свіжої ями промови, сумовита мідь оркестру і були волошки з жита, що половіло попід Крилосом.

«Слухай,— писав мені якось Михайло до Львова,— маю до тебе справу. Чи не зміг би ти зацікавити якогось із слідчих, яким романтика пошуку не видається чимсь песерйозним, однією криміпальною подією, яка сталася понад сорок років тому? Суть її в кількох словах така. Археологи, як тобі відомо, шукали стародавній Галич довго, копали тут і там. І ось влітку, здається, тридцять п'ятого року, археологічна експедиція на урочищі Спаському натрапила на кам'яний саркофаг. Було це надвечір. Зна-

хідку обкопали, але скоро запала темрява, й відкривати саркофаг вирішили вранці при ясному сонці й при чесних людях.

Звісна річ, що повина ще того ж вечора розкотилася по навкружних селах і по вулицях Галича.

А вранці... вранці саркофаг, що важив кілька тонн, щез, із нього не лишилось навіть сліду, кам'яної скалки. Був і нема. Як сон. Викликані на місце події поліціанти здвигали плечима й вдавали, що не вірять археологам ні слова, бо хіба то можливе, щоб кам'яна домовина випарувалася, запалася під землю? А може, панове археологи, її зовсім не було?

Так і зосталася ця таємнича справа нерозгаданою, і мучить вона мене своєю загадкою не один десяток років. Я гадаю, що це було поховання засновника Галича як столиці князівства Володимира Ростиславовича — батька Ярослава Осмомисла.

Втім, хто може точно сказати, що таїв у собі зниклий саркофаг? А тим часом, певно, ще живуть люди, які щось та знають про цю дивну пропажу, може, слідчі натраплять на давні сліди...»

На відміну від Мілиці Миколаївни Симашкевич, я ніколи не застаю Фіголя у Крилосі з косою чи з сокирою — минулорічної весни він задумував своє монументальне полотно про Данила Галицького, і йому було не до косовиці. Приїжджав з Івано-Франківська в село робити зарисовки, шукав серед колгоспників цікавих типажів, одне слово, переймався сивим вітром, що віяв понад Крилосом.

Якогось дня я застав його в городчику, він стояв і розминав у долоні грудку глини.

— О, добре, що приїхав, — зрадів він. — Якраз мені типаж для історичної картини потрібний. Зроблю з тебе гусляра або ж воя. А що? І себе на картині намалюю, в людський натовп поставлю себе, в народ. І проти істини не согрішу.

— Хочеш сказати, що ти вже був тоді, у XIII столітті? — сміюся.

— А чому б ні, га? Що ми знаємо насправді? Чому один чоловік стає художником, а другий — ковалем? Питають мене, бувало, студенти: «Як ви, Михайле Павловичу, починали як художник»? А я червонію і пересводжу розмову на іншу колію або ж відбуваюся двома-трьома словами: «Ну, мовляв, учився, прагнув». Ось і все. А тим часом не все було так просто...

— А як? — допитуюся.

Він прикладав розім'яту грудку глини до чола, то до обличчя, то до губ — чи нюхав її, чи цілував?

— Не знаю, — відповів майже сердито. — Зате знаю точно, що он там на схилах гори в давнину височів Грецький монастир, а вишу, де тепер стоїть хата мого батька і де є добра глина, щоб виробляти й випалювати горнці й миски, сиділи від правіку гончарі. Переказують, що греки прозивали їх по-своєму — фіголями. Виходить, уже тоді в моєму роді зароджувався потяг до прекрасного. А ще знаю, що мій тато, звичайний собі невчений селянин, натягував на підрамник полотно, що йому давала мама, і тихцем малював. Тихцем, щоб люди не бачили, бо де ж пасувала статечному газді така «пуста забавка». А вже ген-ген потому, коли в нашій хаті мешкали влітку археологи, коли мені було сім-вісім років, я, пам'ятаю це, як нині, з якимось трепетом торкався до їхніх знахідок — до кам'яного різьблення, до уламків дзбанів і корчаг, до золотого чільця на черені кляжни...

А хтось собі думає, що художником легко стати.

Фіголь подає мені розім'яту теплу грудку глини. З неї справді можна виліпити коня, бога, або... художника.

Знов настала пора нагадати читачеві про Онисію з Галича, яка (пам'ятаєте?) побивається на чужій чужині — на кам'яній горі за залізними мурами. Змій не шкодував дівчині шовкової одежі, золототканих поясів, сап'янових чобіток. Змієві служки прикрасили дівочі коси діадемою, за котру можна було купити тисячу пар волів; нічого не жалів Змій, щоб тільки прихилити д' собі Онисію.

І хто поручиться, що котроїсь ночі Онисія не зламалася б, як стеблина, та не лягла б добровільно поруч із Змієм... лягла б і народила б на нашу голову змієнят, бо, мовляв, крапля довбає камінь, і тоді розповзлися б змії по всіх усюдах, а дівчина забула б, що вона жила у Галичі, де шумлять навкруг, як море, дубові й тисові гаї, де Дністер гойдає лодії і несе їх, забавляючись, у море Руське...

Хто відає, як би воно пасправді сталося, коли б в Онисії не було Матері: послала Мама з вісточкою до Онисії сокола... сокола того Змієві слуги осліпили, й розбився він на гострих скелях; послала Мама до Онисії журавля... упав журавель у виручке полум'я, що його роздули Змієві слуги; послала Мама до Онисії білого голуба... білого голуба вороги прошили стрілою.

Тоді послала Мама до Онисії сірого горобця, пташка пя, як відомо, непоказна, нікому він не впав у вічі, ніхто

Його поважно не сприймав, Змієві стражники теж махнули на нього рукою.

А горобець сів на залізну стіпу та й мовить до Онисії:

— Так і так. Матуся твоя дізналася від відунів, що перемогти Змія можна силою земною...

Тут мусимо перервати оповідь про Онисію, бо в Івано-Франківському педагогічному інституті пролунав дзвінок, студентство припинило, і в аудиторію зайшов доцент, кандидат мистецтвознавства Михайло Павлович Фіголь.

Доцент і кандидат трохи відрізнявся від митця — в аудиторії він був підтягнутий, змобілізований, суворий, мовби аж неприступний: у такого, якщо не знаєш матеріалу, не випросиш «трійки» й не скористаєшся традиційною шпаргалкою. Та так воно, зрештою, повинно бути. Фіголь, який викладає історію культури та мистецтва, любить повторювати студентам:

— Я скоїв би громадянський гріх, коли б не вимагав від вас знань. Які будуть із вас народні вчителі, якщо будете бідні духовно, якщо не відкриються вам, як чудо, література й мистецтво, якщо байдуже проходитиме повз живописні полотна сучасного художника, якщо вас не схвилює кахля Бахметюка або витвори теперішніх народних кераміків. Незнання породжує глуху, як стіна, байдужість. А що, питаю я вас, може посіяти байдужий сіяч?

Я колись чув подібну Фіголеву філіппіку в інститутському коридорі. Присоромлений студент шмигонув униз сходами, ніби провалився крізь землю, а викладач ще довго не міг заспокоїтися. Він узяв мене під руку, ми ходили гамірливими коридорами (студенти розступались перед Фіголем шанобливо) й розмовляли про духовну глухоту. Його, художника й вихователя молоді, ця проблема глибоко хвилювала.

— Уявляєш, за довгі роки викладацької практики траплялися мені студенти, які не цікавилися ні театром, ні художніми виставками, ні книжками; траплялися, як пні на гладкій дорозі, сліпці, що не вмiли бачити всього того прекрасного, нового, що привнесено у звичаї народу в наш радянський час; здибав я також людей, що шукали «історичних місць» десь по Європах, у Єгипті, Індії, вони марили про зарубіжні поїздки, про «Метрополітенмузеум» у Нью-Йорку, а про художника Труша навіть не чули; знаходяться мудрагелі, котрі з висока позирають, приміром, на гуцульську різьбу чи, скажімо, хохломський підлакований розпис, вбачають у тім щось «сільське»,

«песправжніє», а самі, як навіжені, накидаються на оголені дівци із зарубіжних журналів.

Є всякі... І в тому, що вони ростуть байдужими, що серед жита вилущиться кукіль, я виню насамперед самого себе: десь недоробив, десь не зумів дійти до серця, не відкрив... не заворожив... не переконав, що, слухайте ж, добрі людоньки, живете в суспільстві, яке створило всі умови для духовного розквіту людини: бери, думай і багатій духовно.

А якщо до того ти вчитель, то надбале багатство дасть великі проценти в майбутньому, коли попідростають твої вихованці.

Сам Михайло Павлович — пенаситний, він ніколи не промине цікавої виставки, де б вона не була, — в Ленінграді чи в Москві; він не пройде мимо гарної книжки (і вміє книжку поцінувати), його гостинну хату не мають права обминути ні письменник зі Львова, ні художник із Києва, ні архітектор із Новгороду. Дружина його, Тетяна Данилівна, лікар, яка днями й почаями схиляється над дитячими ліжечками й повертається додому стомлена, не завжди, можливо, хвалить чоловікову гостинність, бо знову збирай, жінко, на стіл, однак вона мовчить або лише зітхає:

— Ніби я не розумію, що йому потрібні люди і люди...

Справді, Михайлові Павловичу треба багато: нових цікавих людей, картин, книжок; його хата, як музей, повна живописних полотен, знайдете тут стародавню різьбу, карбування по металу, перлину гуцульської кераміки — кахлі Олекси Бахметюка і миски Павлини Цвілик; скарби мистецькі тут не замкнені в глибоких скринях, вони живуть, нуртують, примушують художника порівнювати, шукати, рости.

І не байдужіти.

Ви десь бачили байдужого митця?

Мамин лист зберігається в домашньому архіві серед найцінніших паперів, він нікому його не показує, але сам зрідка поречитує і думає, що треба знати міру в любові до землі, на якій ти народився, не треба все, що відбувалося в її історії, прикрашати та ідеалізувати, влада землі часто буває жорстокою.

Мама писали йому того листа в армію, чорнильні кривувльки подекуди поблідли і стерлися:

«У перших словах кваплюся тебе, Михайле, звістити, що вмер твій дід, а мій тато Федь. Сталося це чотири дні тому. Тато мої ніяк не хотіли писатися до колгоспу, шкода

їм було поля, ти ж знаєш, які вони були, мої тато. Для них поле було дорожче, ніж діти і жона, ніж цілий світ. А настав час, рушив трактор полем й зачав переорювати межі, а мої тато впали, розпростерлися на загоні хрестом, кричали й хрипіли, що не дадуть орати. Так, розпростерті, вони й умерли, царство їм небесне...»

Якось у Єревані, будучи в гостях у свого друга із студентських часів відомого вірменського художника Мінаса Аветісяна, Михайло Павлович розповів про смерть діда Федора, про паївні, татові малюнки, про підкрилоські горби, про кам'яне різьблення і Осмомислів саркофаг, що були відкопані на Княжій горі, про густі дощі на Прикарпатті, про Космацькі гори, що пливають, як золоті кораблі. Звідти, з вірменських високих і голих гір, з червоних скель домашнє, узвичаснє, часом призабуте, інколи непомітне, раптом вирізьбилось перед очима вишукло й значимо.

— Ти маєш рацію, Михайле-джан,— сказав Мінас. Вони сиділи на старезній стіні урартської фортеці, що височіла на горбі під Єреваном, і дивилися, як заходило за горами сонце, місто, нагріте за день, овіювало художників теплом.— Усе, що ти розповів, Михайле-джан, дуже важливо для митця: важливі смерті праведні і грішні, і сонце, що розливає на горах червоний вогонь, і місто, і дощі, і вітер, і скрип колеса на гірській дорозі. Ми — як ріки, до яких з усіх усюдів біжать струмки. Часом нахлине й каламутна хвиля... трапляється ж різне, але каламуть мишається, намул осідає на дно — знову плесо чисте.

...Умер нещодавно Аветісян, а плесо його не висохло. В Михайловій хаті висить чимало його картин, і з кожної зазирає нам у душу Вірменія.

З рецензії:

«Заслуги М. Фіголя у розвитку історичного живопису годі переоцінити. Митець постійно звертається до історичної тематики, до образів героїчних предків. Данило Галицький, Ярослав Осмомисл, прекрасна Роксолана стають його улюбленими героями. Поруч з ними Михайло Фіголь створює образи Олександра Невського та Мстислава Новгородського Удалого.

Працюючи над живописними полотнами, мозаїчними панно, на яких відтворені історичні постаті, Фіголь намагається передати дух епохи, її колорит. Відчувається, що митець не просто знає історію, він уміє «входити» в неї, відчувати її дихання.

Історичний живопис, а також портрети Лесі Українки, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Ярослава Гала-на — яскрава сторінка в творчості М. Фіголя...»

Суперечка з уявним опонентом:

Я. Хіба неправда, що дехто з нашої пишучої братії з певною пересторогою береться писати про художників, письменників, акторів, композиторів. Трапляється, що добре слово про митця говоримо аж після його смерті.

Опонент. Але ж бо ви самі писали, що справжню значимість, величину таланту художника визначатиме історія, а не лише його сучасники. То, може (хе-хе!), залишимо цю роботу для нащадків?

Я. Історія — великий суддя, однак і сучасники вимірюють глибину того чи іншого таланту, виважують зроблену митцем роботу. Не треба відкладати на майбутнє, наприклад, оцінку праць того ж Михайла Фіголя з історії українського мистецтва. Хіба до нього хтось серйозно займався вивченням творчості художника-реаліста кінця ХІХ — початку ХХ століття Ярослава Пстрака? Щоправда, Пстрака принагідно згадували поруч із К. Устияновичем, М. Івасюком, І. Трушем, О. Куриласом, у музеях експонувалося кілька його робіт. І це все. Тим часом художник вніс неабиякий внесок у розвиток українського мистецтва, він один з перших галицьких майстрів звернувся до реалістичного зображення життя. Михайло Павлович намагається у своїй праці про Пстрака не тільки проаналізувати побутові, міфологічні, історичні полотна художника, його працю в тогочасних галицьких сатиричних журналах, а й простежити його життєвий шлях, розповісти про трагедію забутого, всіма покинутого художника, який умирив навесні 1916 року в харківському військовому шпиталі.

А хто, крім Фіголя, привідкрив широкому читачеві прецікаву сторінку з історії української сатиричної графіки кінця ХІХ — початку ХХ століття? По суті, Михайло Павлович у своїй книжці (вийшла у видавництві «Мистецтво») один із перших українських радянських мистецтвознавців на прикладах графічних робіт художників розгорнув широкий літопис політичної боротьби, яка точилася того часу на сторінках журналів «Страхопуд», «Зеркало», «Комар», «Пчїлка», «Шершень» та інших. До речі, його праця є також певним внеском в історію української журналістики.

Фактично Михайло Павлович заново відкривав такого призабутого художника, як Осип Сорохтей. Фіголь роз-

шукав серед родичів художника та колекціонерів сотні графічних аркушів Сорохтєя, підготував виставку його творів у Львівському музеї українського мистецтва і видав навіть альбом.

Художник розповідає:

— Є образ, до якого повертаюся майже кожного року і котрий у моїй творчості так важить багато — це образ Леніна. Коли я вчився в Академії мистецтв, то сховався й замалював чи не всі ленінські місця в місті на березі Неви. Потім зробив велике мозаїчне панно «В. І. Ленін», намалював картину «На зорі Батьківщини», на якій Володимир Ілліч стоїть на тлі Кремлівської стіни; створив чимало ленінських портретів, а також «Ленін у Літньому саду»...

Кожного разу, коли сідаю за нову роботу, що має поповнити мою Ленініану, відчуваю невичерпність великої теми. Ленін — це глибина мислі па його чолі, це море доброти і людяності в його усмішці; працювати над його образом і важко, і відповідально, і радісно. Ось і зараз я ще не остиг від попередньої роботи, а вже готуюся до нової. Хотілось би розгорнути тему «Ленін і Україна».

Він підводить мене до вікна у своєму холі й показує на миску; я беру дзвінку й голосну гуцульську миску в руки, від неї, цієї звичайної за формою миски, віє несподіваним теплом жовтого й зеленого вогню, велике листя, що обрамлює криси, дві птахи, що цілуються, нагадують манеру розпису Олекси Бахметюка, однак так лише здається на перший погляд, у мисці малюнок набагато соковитіший, сміливіший, може, ніж у самого Бахметюка, нема в ньому надокучливої здрібленості, прикрашування, кожна деталь тут свіжа, крупна й несподівано нова.

— А що? — Михайло Павлович задоволений враженням, яке справила на мене миска. — Правда, першокласна робота? Я журився, що гуцульська кераміка тупіє на місці, як сліпа бабця, а ось появилась дівчина... уяви, що дівчина родом із Могилева-Подільського, звуть її Валентиною Проданець, а тепер по чоловікові — Джуранюк, і старі закостенілі форми раптом в її руках ожили.

Михайло Павлович увесь світиться, ніби пригорщами зачерпнув світла з гуцульської миски, яку розмалювала й випалила гончарка на прізвище Джуранюк... зачерпнув і умився. А я думаю: для того, щоб захоплюватись чужими удачами, теж треба мати неабиякий талант.

Ювілейне інтерв'ю:

— Що тобі побажати, Михайле Павловичу, на твоєму ювілейі?

— Маю два скромні бажання. Перше — щоб на моє місце став і пішов далі син Лесь, який учить у Львівському художньому училищі. Друге — щоб я міг створити музей Ярослава Пстрака. Чоловік цей заслужив, щоб до нього не заростала стежка.

...Сів, отже, горобець на залізну стіну та й мовить Онисії:

— Матуся твоя дізналася від відупів, що перемогти Змія можна тільки силою отчої землі... а сила земна таїть-ся в оцьому зеренці, — і горобець, сіра непоказна пташка, яка ніколи, навіть у найпекучіші морози й віхоли, не покидає рідної землі (може, й тому обрала його Онисина мати па вістуна?), поклав перед дівчиною дрібну, як ма-чинка, насінину. — Будемо ми, пташки, з рідної землі на твою голу голизну насіннячко носити, будемо кам'яну гору пим засівати — вродиться зілля, зілля вродиться — підеш, Онисіє, серпом зілля жати, зілля пожнеш і у валок покладеш — сонечко пригріє, зілля запахне Дністром, полем житнім, лугами, зарінками, городами і весями — і не витерпить Змій, що звук із правіку жити на голому камені, духу земного, живого. Не спопелить він цей дух ні сірчаним вогнем, не заб'є смородом, не потопче пазуриськами, бо кам'яна гора живлющим духом пройметься до самих падр, і зазеленіє залізний твій мур хмелем і випоградом, а поміж золотим пруттям твоєї клітки виростуть мальви.

Так вопо й сталося, як переповідала сіра пташка. Пропав — згинув, здимів Змій, мовби його ніколи й не було, не мав Змій сили противитися буйним сокам землі, що пуртують у корінні, в стеблі, в стовбурі, в гіллі; верпулася Онисія до Галича на ясні зорі, на тихі плеса.

...А художник день при дні ходить за плугом, навкругж жита шумлять, височіють гори, гойдаються на вітрах праліси, дзвенять високовольтні лінії передач...

Земле оновлена, як тебе не любити, як тобі не співати співанок!..

Тайна лісова

Повість
Чугайстрових
пущ

Найглухіші карпатські дебрі і шумці навивають Чугайстровими, бо нібито людська нога там не ступає... там старий і добрий лісовий дух випасає оленів і ведмедів, грає їм на сопілці й стереже від лиха.

А вже коли випадком заблукає у дикі праліси людина, то Чугайстер насамперед заворожує її рушницю, потім розстеляє обрус, кладе для гостя глек смачної води, яблуко з лісового дерева, жменю горіхів і в затінку Матері-Смереки розповідає їй казки... стукає і стукає до людського серця, щоб відчинилося...

РУДИЙ ОПРИШОК

Усі казки починаються так: жив собі, був собі...

Отже, був собі хлопчець, якого Тато, Мама і сестра Оленка кликали Михаськом.

Однієї днини сестра Оленка попросила Михаська віднести Мамі до Залізної Пастки, де вона доглядала небачених у цих краях звірят, полуденок.

Михасько мав того дня «вихідний». Він вилежувався у садку під грушею, міркуючи, кого б з вірних приятелів кликнути, щоб гайнути скупатися у Чорній Бистриці. На сестрину просьбу навіть бровою не моргнув.

— Чуш, що тобі кажу? — огнівалася Оленка.

— Чую, але не хочу, — відповів Михасько спроквола, як дорослий. — Чоловік має вихідний... чоловікові треба відпочити. Сама й неси.

Він не любив ходити на величезну поляну посеред Лісу, обнесену високою дротяпою сіткою, і в думці називав її Залізною Пасткою. Кожного разу, коли був змушений там бувати, його проймав незрозумілий сум; у сумі зароджувалося потаємне бажання понівечити довгі ряди кліток, котрі тут пазивалися шедами, щоб срібні лисиці, норки і песці, які в них сиділи, повтікали на вольную волю. Михасько добре пам'ятав день, коли в його душу закралося це дивне, нав'язливе жадання. Було це торішньої зими, бо на снігу карбувалися із скрипом глибокі сліди від чобіт вуйка Гарасима, який кривуляв від клітки до клітки, торкався якимось електричним приладом голівок звірят, і вони стріпували лапками, скошені струмом. За вуйком Гарасимом залишалися пухнасті трупики, довгий шед із сотнями трупів ставав страшним цвинтарцем.

Михасько не розумів потреби цих смертей, нуртував у ньому супроти них бунт. Якби його воля, то зупинив би

Гарасимову косовицю, але він міг лише втекти від цього жаского видовища.

А ввечері, ще приголомшений ним, докоряв Мамі:

— Цілу весну і літо пестуєте звірят, годуєте, а припо-рошить сніг — лупите їх, як фашисти.

Мама пробувала розтовкмачити, що звірят на те й го-дують, аби мати з них хосен, їхнє хутро по цілому світі у великій ціні. Михасько не слухав, його не обходили хо-сен і потреба, жила в ньому добра душа, яка жадала, щоб усе народжене не піддавалося змарнінню і смерті. Мама казала, що яблуко від яблуні не відкотилося, його Тато теж здобув у селі славу дивного дивака, який ані курці голову не скрутить, ані зайця не підстрелить, ані птахи не скривдить, ані дерево намарне не зрубає. Сусіди по-смішковувалися, що Михаськів Тато в косовицю бере в до-лоні лугові косиці, мовби перепрошує, що виклепав на них косу.

— То підеш чи ні? — далі наступала на Михаська Оленка.

— Ні,— мовив уперто.— Не піду.

— Мой, Михаську, будь розумний,— сестра присіла біля нього.— Мама голодні будуть. А я і корову маю по-доїти, і в хаті попрятати, і твої сорочки випрати. Тато з колгоспу прийдуть... Послухай мене, Михаську,— пестила солом'яний чуб. Михаськові завжди було приємно, коли Мамина або Оленчина рука перебирала лоскотно його чуб.— У тебе піженьки, мов крила: одна нога тут, друга — там.

Таки дав себе умовити. «У тих дівках,— думав,— за-кладена якась зваба, якою вони вміють користуватися: то попестять, то поцілують, то пообіцяють зайву копій-чину в кіно».

Входив у дротяні ворота якраз у ту мить, коли дідो Конопелька гамселив залізним прутом по гарматній гіль-зі, сповіщаючи робучий люд Залізної Пастки про настан-ня полуденка. Помітивши Михаська, Конопелька покинув свою дзвінку роботу й пошкутильгав до осла на під про-хідною будкою.

— Гляди мені, козаче,— попереджував і хмурлвся, а в примружених очах світилися веселі скалки,— звірину з койців не повипускай.— І сварився жовтим карлючку-ватим пальцем.

Конопелька завше перестерігав на воротах Михаська, і хлопець звічувався, угадуючи, у кого старий вартівник вивідав про його потаємне, навіть для нього самого неви-разне жадання. Чи бачив його наскрізь, чи пам'ятав про дивацтва Михаськового Тата?

Мама, ледь угледівши Михаська, зірвала з плечей халат і поправила під хустиною коси. Михасько задивився на неї... Михасько любив Маму в цій білій хустині і в білій, помережаній червоними й чорними хрестиками сорочці. Без сірого халата вона знову ставала домашньою, доброю і усміхненою, непричетною до тієї жінки, яка годує і пестує звірят, наперед приречених на смерть.

— Що-с, мій кормильче, нині припіс? — питає вона. Хлопець розв'язує хустину, розкладає на ній, як на обрусі, наготовлене Оленкою, і Мама заходжується полуднувати. Вони обоє сидять під дубом; дуб старезний, крисливий, тінь од нього розпласталась на землі — густа й чорна; дуб стиха ворухить листям, шенче про щось своє, потасмне, а може, він банує, що люди його теж полонили, відокремивши від Лісу дротяною сіткою?

Огорожа поділила світ навпіл. На вольній половині потріскувало на сонці лісове зело; зрідка від подиху вітру, що появлявся несподівано, зривалася шелестлива хвиля; хвиля обмивала прохолодою кожен листок і стеблинку. На вольній половині квітли і сіялися трави, шаруділи хвостами лисиці, витоптували стежки бистрі олені; на волі пахло волею, грибами, пилюкою далеких доріг...

А по цей бік, у Залізній Пастці, поміж шедами — довгими дротяними будиночками під шиферними дашками, смердючо плавився на доріжках асфальт, холодно мерехтіли мільйони дрібненьких кілець, з яких виплетено клітки, тхнуло падалиною і гноєм. Зрідка спросоння або ж із переляку скрикував вартовий песець, дзявкотіли лисцята...

Мама, попоївши, дрімала. Тепер Михасько міг повертатися додому, хлопець, певно, так і вчинив би, коли б випадком не помітив, що між шедами скрадався вуйко Гарасим. Завгосп ступав обережно, пригинцем, за ним тягнувся вуживкою довгий батіг.

— Чого б це він? — зацікавився Михасько. — Стежить за кимсь, чи що?

А-а-а... Тепер зрозуміло.

Біля шедів на майданчику бенкетував ведмідь; ведмідь був молодий, призвичаєний до людей. Михаськова Мама казала, що він ще й імені не має. Ведмідь, та й уже. Щоб порятуватися від спеки, він здогадався якось відкрутити кран, що стирчав на водогіпній трубі... вода лилася срібним струмком, ведмідь то качався, як лоша, в прохолодній калюжі, то підставляв спину під струмінь води. Купання, видно, сподобалося, він сонів і радісно попірскував, Гарасима з батогом, звичайно, не помічав. Першим здогадався,

що зараз скоїться лихо, Михасько. Віп було скрикнув перестерігаючи, але вже було пізно, батіг свиснув у повітрі, з Гарасимового горла вирвався крик:

— Купавшся, опришку?! Воду розливаєш, болото місиш? А на тобі, на!!!

Михасько заціпенів, ховаючи в долонях обличчя. Гарасимів батіг краєв ведмеда безжально, звір від несподіванки плюхнувся в болото, і лежав безпомічний, приголомшений, не відаючи, чому це раптом вода стала пекучою. Потім, зобачивши Гарасима і його батіг, звівся на ноги. Не втікав... він взагалі ніколи не втікав від людини, відколи себе пам'ятає, людина не спричиняла йому зла, вуйко Гарасим теж не спричиняв.

— Гей, втікай, ведмедю! — благав звірину Михасько. Михасько благав, а ведмідь чипів загалюкано і цим до решти роззлостив Гарасима. Періщив батою наосліп, ведмідь крутив головою, намагаючись второпати, за що його карають... хіба тільки карають за оцю воду, але ж бо він не раз спостерігав, як Гарасим сам скидав сорочку і підставляв голову під крап.

Удари сипались частіше... удари допікали до живого... удари якоїсь хвилини немовби роздерли навіпль п'єтму, і він доглулався, що дотепер жив у Залізній Пастці квадратним дурнем, вважаючи людину істотою ласкавою, тим часом люди непривітні, кусючі, тільки зло своє притрушують пестливими словами. Гарасим, щоправда, пестливими словами не бавився, але тричі на день пригощав м'ясом... пригощав, поки не виплів свій батіг.

Батіг краєв йому спину... батіг розсік вухо, бризнула червона кров. Михасько вхопив обома руками за пужално, крикнув Гарасимові у вічі ненависно і благально:

— Досить, вуйку Гарасиме, серце майте!

Гарасим, який у Залізній Пастці служив Завгоспом, блимав затуманеними глипаками. Він, певно, здивувався, зобачивши напроти себе зблідлого аж зеленого Михаська, бо говорив щось про порядок і дисципліну в господарстві, але Михасько не випускав пужално з рук і він, витираючи з чола піт, забрався таки геть.

Ведмідь жадібно хлєпав воду й думав, що поквапився з першим відкриттям, бо люди, виходить, бувають різні: одпа людина б'є, а друга рятує від бійки... люди загадкові і складні, а він звик до ясності: сон, їжа, прогулянка, сон...

«А ти дурний, Рудий Опришку, — з першого слова охрестив Михасько ведмеда. Присів поряд на камінь й пригортав Опришкову морду до себе. — Коли, чоловічку,

б'ють, то треба тікати, це вже всі звірі засвоїли, окрім тебе...»

«Може, я й дурний,— погоджувався Опришок,— але хто ж мене вчив розуму? Сам я не міг здогадатися, що в Гарасимові клубиться стільки злості. Дотепер він жартома крутив мені вуха та обдаровував м'ясом. Я сприймав світ таким, яким він мені здавався».

«Бо ти, неборе, не «розкусив» Гарасима. Він такий, що палець йому в рот не клади».

«Кому тепер можна класти палець в рот? Таж я нічого лихого не скоїв. Гарасим хлопочеться у воді, мені теж заблаглося».

«Закарбуй собі, братку, на носі: те, що дозволено людині, заборонено звірині. Людина — пан над природою, зрозумів?»

Рудий Опришок, мабуть, ні краплини не второпав із Михаськової нотації, в його голові билися дві істини: люди є добрі, і люди є злі. Гарасим — лютий, Михасько — добрий. Біда лише, як розпізнати, у котрій людині сидить добро, а в котрій гніздиться зло.

Михасько тим часом гамував Рудому біль студеною водою, змивав з нього піт і болото. Рудий жмурився від насолоди, Михаськова долоня мовби знімала Гарасимові удари, гоїла їх.

«Треба тобі вухо полікувати,— сказав Михасько. — Підемо до мові Мама, у неї, може, є під рукою йод».

Полуденок ще не скінчився; ще на Конопельчиній прохідній не вихопилась із старого дзигарка облущена від давності зозуля, і ще Дідо не квапився з металевим прутком до гарматної гільзи. Михаськова Мама йоду роздобула, клопець фарбував квачиком Опришкове розпухле вухо, ведмідь стиха попискував, як боязлива дитина, але терпів як міг і з вдячності лизав Михаськові руки. Мама беззвучко посмішковувалася з синового припадання біля ведмедя, питала:

— Тобі від завгоспа часом не перепало? — Михасько заперечливо крутив головою, Мама несподівано згребла його в обійми й обцілувала, як маленького.

— Рости мій, Михаську, таким і далі,— бринів гордощами її голос.

Михасько крадькома витирав мамині цілушки, бо навколо глотилися жіянки; жіянки по-своєму переповідали пригоду біля крапа, в їх переповідках Михасько виростав на великого зуха. Рудий Опришок теж підморгував своєму оборонцеві й ловив себе на думці, що і йому хочеться,

аби жіпка, яка пестить Михаська, погладила його по загривку.

Потім біля воріт ударив, як на сполох, у гвалтівливу гільзу старий Конопелька. Залізні Пастка заройлася людьми.

Лишився під дубом тільки Михасько з Опришком; ведмідь ласував хлібом, а хлопець, який ще, певно, не вихлопав мамину ласку, спитав його:

«А де твоя мама, Опришку?»

«Мама? Моя мама? А що означає «мама»?»

Ведмідь посмутнів, згірк йому людський хліб, дотепер ніхто не розпитував про його маму... він і сам дотепер її не згадував, жив бездумно, легко, як птиця. Ні, не так, як птиця, бо птиці мають свій рід і плем'я, мають матерів, корінь на цій землі.

Хіба ж він виріс без кореня?

Хіба росте щось без кореня й без пасіпини?

Михасько по-своєму витлумачив Опришків смуток, думав, що йому пригадалася Ведмежа Пуща... тепла гавра під кореневищем старої смереки... материна ласка і смачний запах дикого меду.

«На волю забаглося, Опришку, правда? — шепнув на вухо ведмедеві.— Ти не сумуй. Чесне піонерське, виведу тебе з цієї неволі. Через прохідну, га? А діда Конопельку не бійся, його рушниця, як бузинова пукавка, що розсохлася».

Опришок не пам'ятав ні шуму Ведмежої Пущі, ні тепла маминої гаври, ні навіть смаку дикого меду.

«На що мені Пуща,— відповів він.— Я, Михасику, Лісу остерігаюся, темний він і небезпечний... там запахи чужі, ворожі, вони струмляться до мене з усіх боків і тривожать, і мучать, я жодного запаху розпізнати не можу. Краще вже лишуся з людьми... людські запахи мені знайомі. Тільки навчи мене розпізнавати поміж людьми гарасимів».

Тепер брався смуток Михаська, він ще сам не вмів упізнавати поміж людьми гарасимів, бо справа це нелегка. Смутно йому було й від того, що Рудий Опришок зводить панівця й толочить Татову науку. А Тато вчать: «Усе, що вільним у лісі народилося, мусить вільним жити, бо не буде йому ні росту, ні життя, у неволі плодяться лише раби та пристосуванці. Невже й ти, Рудий мій Опришку, пристосовуєшся, припасовуєшся і задовольняєшся малим, як пес дворовий, або кінь тягаровий, або віл плуговий? Чи, може, не кожному воля смакує, і не кожному вона конче потрібна. Рудому Опришкові теж, певно, сподобалося

жити поряд із людьми, як подобається стерегти хату якогось там Бриськові, хоч далекий Бриськів предок вибрикував пуцями вільний, як вітер?»

«Ну, то будь з нами, Опришку,— сказав Михасько невпевнено.— Якось навчимося разом розпізнавати гарасимів.— Через хвилину додав задумливо:— А може, таки спробуєш пригадати, як пахне в дуслі мед диких бджіл?»

І чекав відповіді, чекав тривожно, сподівано.

Ведмідь форкав носом, він пригадував і вгадував, чим пахне дикий мед: хлібом, м'ясом, молоком?

Аж піт на носі крапелився.

«Ні,— врешті зітхнув,— застрель, не пам'ятаю».

«Ну то скуштуй цукерок від діда Конопельки»,— невесело сміявся Михасько.

Ген аж на дні почі, коли Михасько спав під оборогом, коли похропував на прохідній недремний вартівник Залізної Пастки дідо Конопелька, поклавши під бік рушницю, дивився сні й Рудий Опришок.

Снилась Рудому мама, і чогось його мама скидалася на Маму Михаськову, бо була вона в білій хустині і в білій сорочці; мама варила в горщику цілюще зілля, а зваривши його, мастила рубцювату від батогів Опришкову спину; Опришок плакав під маминою долонею, коли били — не плакав, а тепер ось розрюмсався, казав, що Гарасимові батоги ятряться лютим болем, мама витирала хустиною синові сльози й розраювала, що нема чим журитися, біль мине, пруги позникають, він молодий і сильний, справжньому ведмедеві до всього треба звикати.

А поки що: «Люляй, мій сину, а-а-а... А поки що я тобі заспіваю, а ти спи, у сні ведмеді ростуть й уві сні гояться рани».

Мамина співанка м'яко вистелювала лежанку, заганяла для нього черідкою спи, а він сні розполошував, бо брав його страх, що досить склепити повіки, й западеться, зникне, як видиво, його мама. Він навіть питав її:

«Тебе так довго не було. Тепер уже не втечеш, не здимієш, будеш зі мною?»

Її губи ясніли теплим сміхом.

«Буду, пестунчику мій, буду. Не журися».

«І розкажеш мені, чим пахне мед од диких бджіл?»

«І розкажу...»

Брала з кутка поливаний горщик, повен-повнісінький меду, мед іскрився золотим відливом, і був мед на смак солодший, ніж цукерки діда Конопельки, а на запах... Диво дивнеє, мед од диких бджіл пахтів чомусь скошеним

сіном, звичайним рунком, що його Опришок підстелив собі під боки.

Він на radoцax тицьнувся мордою у гладущик, хлелтав мед, аж язик затерпав, а мама припрошувала: «Їж, мій пестунчику, їж і рости великий». Дикий мед ярими пахоцями свербів у носі, Рудий Опришок чхнув і відразу зникла мама в білій хустині, і кудись закотився полив'яний горщик з медом, вівся у повітрі тільки його запах.

Сон пропав, ні нірця від нього не лишилося.

Опришок протер очі. Ще ніколи, відколи живе, не почувався таким самотнім, як у цю хвилину, ліпше б уже не марилися солодкі спи, ліпше б його не тривожили солодкі меди, що духмяно пахнуть скошепим рунком.

Опришок викульгав надвір. Густа чорнота по вінця залила Залізну Пастку, тиша навкруг скапувала росою, високо в небі студено й байдуже поблискували зорі. Ведмідь уявляв себе загубленим на довгій дорозі, нікому непотрібним і всіма забутим. Він важко присів на порозі повітки й стиха скавулів, як сліпе цуценя, проклинав долю і чорний світ; не світилося у тому світі ні соломинки ясної, скрізь пільма та й пільма, хіба тільки один Михасько був промінчиком тоненьким. У росяній тиші зринали і ятрили душу Михаськові запитання про те, чи причувається йому пошум Ведмежої Пущі, чи пригадується йому гавра під кореневищем поваленої буревієм смереки, чи знає він, відмідь-ведмедище, який на смак мед од диких джкіл?

А коли про це питав Михасько, то воно, певно, дуже важливе, воно означає, що десь на світі існують Пуща, гавра й мед, колись, мабуть, усім цим Рудий Опришок був багатий, був... але багатство розтринькав, порозгублював, позабував про нього.

І став старцем, обірванцем.

«Але ж бо почекайте, якщо я забув, то можна пригадати. Якщо загубив, то напевно можна віднайти, і таки конче треба знайти, я в цю ж хвилину піду шукати, у Залізній Пастці ніщо мене не тримає, я вольний козак. Бувайте здорові, люди, що незримо ділитесь па добрих і злих, тримайте для себе оце тепле кубельце в повітці, смачне м'ясо й кусючі батоги. Я йду...»

Без довгих надумів рішуче погойдався геть від повітки. Тюпав між шедами впевнено й гордовито, у темряві у клітках засвічувались очі пробуджених звірків, вартові песці при його наближенні скрикували, попереджували приятелів про обачність, ведмідь мовчки, презрливо шкпирив зуби з песцевої перестороги, жодної душі в Залізній

Пастці не збирався чіпати, тим паче смердючих песців. Щоправда, через прохідну простувати не осмілився, бо дідько його знає, чи Конопельчина рушниця на правду не стріляє, людям не довіряйся ні на півнігтя, і Рудий Опришок, як акробат, хоч удався зроду незграбним, перемахнув через задню дротяну огорожу й опинився у Лісі.

«У-ухх!» — зітхнув полегшено на повні груди.

Чувся тут ведмедем, справжнім опришком, а не дармовим годованцем Залізної Пастки.

Ліс у цю глибоку нічну пору не спав.

Шепталися трави.

Про що?

Горбатилися й перепиняли мотуззям його ходу густі моховища. Купці перешіптувалися по-змовницькому і при нагоді боляче штрикали попід ребра, а інколи й в очі сухим ломаччям. Ведмедя шпигав болем кожний їхній дотик, він лютував і молотив лапами ліщину... ліщина гнулася й тріскотливо насміхалася.

З кого?

З нього?

«А шляк би то ясний витрафив!» — ревів грізно. Рев його, однак, поступово стихав, опришок починав доглупуватися: «Коли б я був справжнім ведмедем, то мусив би знати, що корчі завжди б'ють віттям по морді, що мохи стеляться по землі мотуззям, що нічого мудрого трави не вишіптують, мабуть, переповідають лісові побрехеньки.

Вся моя біда в тому, що я не справжній ведмідь, я такий собі пестун-перевертень, яничар...

То, може...

То, може, варто облишити затію і повернутися до Залізної Пастки, га? Адже що не говоріть, а там таки легше, там нічого цього пам'ятати не треба, лежи собі на сні, чоловіче, догори пупцем, гризи кістку, яку дали...»

Аж зупинився.

Можна звичайно й повернутися, але... але таки десь існує його гавра, і десь шумлять карпатські бори, і десь його мама в білій хустині вищіджує з дупла мед, що пахне скошеним рунком.

Відмовитися від цього раз і назавжди, га?

Рудий Опришок заклопотано чухав потилицю.

«Ні,— притупнув лапою,— мушу стати справжнім ведмедем, пині або ж ніколи. В Залізній Пастці можна дочекатися до того, що тебе візьмуть на припоц, наче якогось там Бриська, і звелять сторожувати на прохідній замість діда Конопельки. Н-не дозволю».

Знову рушив.

Ступав сторожко, обачливо, мовби під погами хиталася драговица, піздрі сопіли від натуги, вуха аж в'янули. Ловив усі запахи й звуки, пробував їх розпізнавати; ось це шелеснула крилом сонна птаха, а оце пискнула під инем лісова миша.

А оце?

А...

«Падоньку мій, як мало я розпізнаю звуків і запахів, їх у вічному лісі ціла повінь, спробуй розгадати їх, спробуй тут не наразитися на якусь небезпеку.

А кого б я мав, до речі, боятися у Лісі?

Ага, треба остерігатися гадюки, якось чув від жінок у Залізній Пастці, що її трутизна смертельна, наступиш лапою і прощайся з життям, якщо нема поблизу дохтора, а де ти тут ветеринара відкопаєш? Чув я також, що в лісі плодяться вовки. Які вони? Більші, ніж я, гостріші в них зуби? А мабуть, що так, бо й люди потерпають, щоб не здібатися з ними на дорозі, на вовків в основному й виклепають люди рушниці. А є ще підступні лиси, звірі хитрі й сміливі, бо не бояться навіть закрастися до людських осель і по-злодійськи грабувати курники.

Ліс повен небезпек, що чигають на тебе на кожному кроці. Ліс, виходить, страшний своєю незвіданістю. Як же я маю мандрувати в незвіданості до карпатських пуц, як у постійному страху розшукаю маму в білій хустині?

А якби... якби-таки вернутися, поки не пізно, до Залізної Пастки. Там чатує на тебе одна небезпека — ремінний батіг... зрештою, ремінного батога можна й не куштувати, якщо навчишся розпізнавати серед людей гарасимів. Не соромно й на прохідній постояти, якщо звелять, дідо Конопелька — людина, а дивн — вартує. А що? Бий собі в калатало і тільки...

То що ж чинити?

Сів утомлено під деревом і думав, думав і бадьорився, що, врешті-решт, він — Рудий Опришок, а не паршивий страхопуд, просто він не звик до лісового життя, призвався до іншого, і не його вина в тому, що це «інше» начебто й чуже, бо людина припала йому до душі... змалку ж обертався серед людей, отже, люди винні в тому, що він виростав не справжнім ведмедем. Але що було — те минулося, він візьме себе в лапи, має узяти.

Отже — йти. Хай буде що буде.

З місця, однак, не рушився, мовби приріс до землі.

Прислухався до себе й чув, як шашель страху точив його, гриз, випивав сміливість, наливав у кров дрижаків.

Фе, аж бридко. Боявся ступити бодай один крок, щоб

припадком не придавити хвіст гадюці, або ненароком не розбудити вовка. Ха, а крім вовків тут водяться вепри і рисі. Балакали ж між собою жінки, що рись, притаївшись між гілляками, годинами вистежує жертву, а потім, вибравши зручний момент, плигає їй на спину. Очі в рисі при тому світяться — обпектися можна...

Мамо рідна!

Наганяв на себе страху, мов каправий заєць. Шашель уже виточив сто борозен... борознами розпливається по ньому жах. Опришок ледве стримувався, щоб не схопитися на рівні ноги й чкурнути назад — до Залізної Пастки. Голова, правда, ще якось трималася на карку, тому обзивав себе, як останнього ворога, картав і ненавидів.

І таки зборов страх. Мусив збороти, адже ведмедем уродився. Так, принаймні, Рудому Опришкові здавалося.

Гоноровисто труснув кожухом і поволеньки почвалав уперед; тепер ним керувало не так жадання повернутися у рідні ведмежі краї, як власний егоїзм. Повинен же він кінець кінцем мати характер, чи ні?

Ліс густішав.

Стежка, яку було намацав у траві, вислизнула з-під лап, і Рудий Опришок побрів у темряві навмання.

Ох, тяжко бути справжнім ведмедем.

«Та це, мабуть, тяжко лише спочатку, потім звикну,— потішав себе.— Ось незабаром розвидниться, сонце розжене пільму, тоді настане полегшення, заснуть у норах гадюки, принишкнуть у лігвах вовки.

Коли ж дійду до ведмежого краю — матиму потім про що оповідати. Аякже, щоб знали родичі: нелегкий шлях пройшов Рудий Опришок».

І, певно, так би й сталося, був би Рудий Опришок визнаний у ведмежому краї героєм, коли б поміж гіллям щось не заблимало.

Завмер.

Припав черевом до землі, знову ожив у ньому шашіль, Опришок порпав під собою землю, щоб притаїтися, сховатися, зменшитися.

А очі-свічки паближаються...

Скіць — усе ближче...

Скіць...

Якась сила, розтривожепа шашелем, вибухла в ньому, струснула, перелилася в лапи; Рудий Опришок в миг ока обернувся і, мов пущена з гори колода, рвонув навпростець до Залізної Пастки. Інколи на всяк випадок озирався, очі-свічки паближалися, він прискорював біг, а очі-свічки, здавалося, й собі бігли за ним і реготалися; рего-

талися вони глумливо, глухо, від цього реготу бралася льодом у жилах кров.

«А ха-ха-ха!»

«А ху-ху-ху-пугу!»

«А ха-ха-ха-га!»

Опам'ятався аж по той бік дротяної загорожі Залізної Пастки. Тут уже почувався безпечно, висока сітка боронила його від лісових страшилищ, та й дідो Конопелька при потребі допоможе своєю рушницею. Упав з розгону під дубом, під тим самим дубом, де вполудне сидів з Михаськом, віддихувався, обтріпував кожушину, а краєм ока пасся на Ліс. Свічок не запримітив, страх випарувався, тепер без страху міг навіть думати. Власне, Рудому ні про що було думати, хіба про той жахливий регіт, який котився за ним; був цей регіт, якщо мислити холодною головою, до того ще й дивний, бо Рудий знав від жінок: рисі під час нападу не сміються.

«Що ж це, яка нечиста сила за мною гналася?»

Почекай, почекай, але ж так само регочуть у нічну годину сови. А оті очі-свічки? Може, це блимав кіт-заблуда?.. Отже я, ведмідь-ведмедище, злякався підсліпкуватої птахи, котра ночами полює мишей?»

Схопився за голову. Оце тобі сором! Оце тобі ганьба!

Товк головою від розпуки об дубовий стовбур і ревів, і лютував, і казився.

Якби міг — роздер би себе на шматки...

І сварив себе останніми словами, які тільки підслухав у баби Богданихи, яку недавно за сварку вигнали із Залізної Пастки; був тут і псяюха безхвостий, і дурень квадратувий, і макогін необлизаний...

Але Богданишині ганебні слова не помагали, бо не били й не різали.

Ніколи не пам'ятав себе таким скаженим.

Біг підтюпцем до крана з водою на майдані, гамував спрагу і гасив сором, але вода також не допомагала. Рудий Опришок, здурівши остаточно, моцувався з краном, толочив воду своїми ступаками, гнув трубу, вириваючи її з землі. Щось там тріщало, ламалося — все це марниця, і навіть марними здавалися Гарасимові батоги супроти того, що скоїлося, бо світ, добрі люди, ще не бачив, щоб ведмеді лякалися присліпкуватої птахи.

Злість витисла сльози, сльози, на диво, полегшили душу, навіяли сонливість. Брала Рудого Опришка в обійми байдужість, давала про себе знати втома, і він, не зваживши, що вода з крана бризкає фоптаном, подибав до лігва в повітці. Крихти здорового глузду, як вуглики, пекли,

нагадуючи про Гарасимів батіг, ведмежа гордість намагалася розраджувати, що, мовляв, нічого не втрачено, сором можна змити одним: повернутися у ліс і топтати дорогу до рідної пущі. Однак Рудий Опришок ні до здорового глузду, ні до власної гордості не прислухався, мріяв лише в цю хвилину, щоб чимдуж допасти до постелі з м'якого сіна: спати... спати... А ранок мудріший од вечора, може, він-таки спробує повторити втечу із Залізної Пастки при сонці, здалось би перед тим, правда, роздобути рушницю діда Конопельки, аби відстрашувати нею вовків й усяку іншу погань; це, мабуть, легко зробити, дідова рушниця удень висить на гвіздку під стріхою прохідної, досить тільки на Конопельку вишкірити зуби — і вона твоя.

Та це станеться потім, а поки що спати, спати...

І Рудий Опришок захропів, як натруджений косар.

Уже співають треті півні, і вже досвіток сідлає білого коня, і вже Михаськова Мама будить сина, аби квапився гнати з дідом Онопрієм колгоспну череду на вранішні роси, а я ніяк не зважусь продовжити казку. Ліпше б, щоб казка сьогодні проспала свою чергу, хай би її краще вхопив лихий Блуд та поведив би сутищами і вертепами, бо Рудий Опришок, ніякої біди не передчуваючи, спить на сіні в повітці солодко і смачно, як викупана дитина. Але казка від мене не залежить. Вона продовжується.

Завгосп Гарасим встає з постелі щоднини разом з курми, він устиг уже надивитися на нічне Опришкове гадування, і встиг чоловік наплескатися долонями та настогнатися над цілим озерцем води, що наточилося за ніч з повівченої труби.

Потім Гарасим люто закляв, схопив з воза батіг і стиснув лужално, аж посиніли пальці.

Правцював до повітки.

Якщо сказати правду, то Гарасим не очікував сьогоднішнього ранку застати на лежанці Рудого, адже будь-який шибеник, якщо він має у голові трохи олії, а в душі — краплину поваги до себе, не очікуватиме кари за скоєну шкоду. Якби щось подібне сталося з Гарасимом, міркував завгосп на ходу, то в Залізній Пастці й духом його це пахло б.

Але це так міркував про себе Гарасим.

Наш же Опришок, згорнувшись у клубок і засунувши в рот замість цукерка передню праву лапу, спокійнісінько додивлявся світанкові сні.

А Гарасим уже на порозі...

А Гарасим уже поплював у долоні...

Вуйко Гарасим міг би заприсягтися, що не мав великої охоти злоститися на ведмедя, однак він був не винісний, чоловік давно втовкмачив собі в голову, що всяка провина повинна бути покарана, біда тільки Опришкова, що іншої кари, окрім батогів, Гарасим не визнавав. Завгосп Залізної Пастки увірував лише в силу батога, до того ж здавна, маючи солідний стаж фірманської роботи, полюбив пужално як знаряддя праці, батіг у руці немовби його возвеличував, примножував міць і доточував пихи.

І ще батіг чарівним чином хмелив Гарасима. Досить йому було доторкнутися до пужална, гнучкого, плетеного з висушеного грабчака, як у голові відразу злегка туманилося, кров жвавніше струмувала в жилах, а в грудях розливалася гордовите тепло.

Після цього не треба дивуватися, що досить було Гарасимові поплювати в долоні, як хміль замакітрив чоловікові глузд. Гарасим як стій позабув, що не баглося йому спозаранку псувати з ведмедем нерви, він якось зримо і не без затаєної втіхи уявив прийдешній мент, коли Опришок, скуштувавши першого удару, підскочить на сні, як паяц, підскочить і, витріщивши свої більмаки, закричить на всю повітку.

Гарасим наперед втішався Опришковою мукою.

І справді, сталося так, як малював собі в уяві завгосп, хоч перший удар більше перелякав ведмедя, аніж завдав йому болю. Рудий Опришок замотеличено трусив головою, ясний досвіток гейби навмисне поїв сивого коня з черленої цеберки на порозі повітки... черлена цеберка горіла в досвіткових руках, бо була вона сонцем, сонце палало й сліпило Опришкові вид, ведмідь спершу й не помітив Гарасима, що стояв, розчепіривши ноги, у чотирьох кроках від нього, ведмідь поки що відпирхувався від сонячних зблисків, котрі випалювали до чорноти очі. Аж другий удар вилив йому на голову студеної води, власне, не так удар, як крик Гарасимів. В один мент, в один спалах стрепепулася в Опришковій свідомості минула піч, махнула піч крилами, і він уздрів у тій ночі свої добрі наміри і кепський їх кінець.

Що ж тепер мав чинити?

«Кажуть, що люди люблять покорених і зігнутих, тоді вони почувують себе мало не богами. Біс з ними, хай стають ким хочуть, у мене виходу нема, хай мене Гарасим катрупить, хай батогом здирає шкуру, хай збиткується, як сам жадає, я це збиткування заслужив, бо, прецінь,

пашеред мав би здогадатися, яка кара мені відміряється... мав би здогадатися, але таки стежку до заповітних карпатських нетрів вдруге протоптати не зважився, полакомився на тепле леговище в повітці і на смердючу кістку.

Тьфу!

Вий мене, Гарасиме, як останнього дурня, бо я не ведмідь, на мені тільки шкура ведмежа; видиш, Гарасиме-вусчку, я навіть проситися навчився, і чуєш, Гарасиме — мій боженьку, зарікаюся із Залізної Пастки носа на вольную волю показувати, на це діло, видно, підбив мене чорт пархатий, а я сам зроду сумирний, боязливий, відниці й повік до крапа з водою й пазурцем не торкнуся...»

Отак наш Рудий Опришок просився.

Це було гидке видовище: ведмідь скавулів, метався по леговищі, бив себе покаянно лапами в груди, підповзав до Гарасима на колінах. Якби в цю хвилину завгосп не обернувся в бога, що панує над природою, і вмів би звичайними людськими очима сприймати світ, то він напевно помітив би, що в молодого ведмедя виростає справжнісінький собачий хвіст, і був цей хвіст задрипаний, напханий реп'яхами. Опришок догідливо, мов якийсь там Рябко або Брисько, лупив хвостом по долівці, мовляв, видиш, чоловіче, який я покірливий і сумирний. Мушу, однак, додати, що Опришок хвостові дивувався, звідки, бідолаха, міг знати, що хвіст цей росте у нього не тому, що подія у казці діється, а тому, що з ведмедя вилуплювався раб.

Гарасим обернувся у бога над природою, ніякого хвоста не зобачив, батіг до решти сп'янив чоловіка, ніби він цілу ніч згаяв у шинку, мав тепер батіг більшу владу над людиною, ніж людина над батою. Дійшло врешті до того, що завгосп якимось, може, десятим ударом відчиржив собачого хвоста, звірина, певно, в розпуці доглулася, що покорою прощення не виблагає, і замість хвоста в Опришка прорізувалися заячі вуха. А в кого прорізаються заячі вуха, то це певний знак, що в того нема за пазухою іншого жадання, окрім одного: утекти, щезнути, принишкати в борозні.

Ведмідь так і чинив. Він схопився на всі чотири ноги, розігнався до правої стіни, потім до лівої, обдирав пазурі до крові, хапався за найменшу шпарину. Стіни повітки майстри витесали гладко, Опришок зривався і падав, знову пробував дертися вгору по сіні на горище, це йому не вдавалося, батіг наздоганяв скрізь, батіг і згіршливий Гарасимів сміх. Гарасимові робилося смішно з ведмежою паніки, почував себе Гарасим сильним і великим, він уже не пам'ятав, що прийшов у повітку карати ведмедя за скоєну

шкоду, йому просто було приємно бавитися силою, зачарованою у батозі, він дотепер не полював на зайців і не мав найменшої гадки, що інколи доведений до відчаю заєць стає тигром.

Мусило подібне статися і з Рудим Опришком... мусило, бо витекла з нього сила, не мав уже охоти ні впокорюватися, ні втікати. Лежав посеред повітки, як падірваний у плузі віл, постогнував і мимоволі рахував батози; рахував і гриз лапу, лютуючи на самого себе.

На самого себе?

А якби... якби цю злість, що здавлювала обручем голову, повернути на Гарасима?

На Гарасима?

На бога, що панує над природою?

На людину?

А може, таки спробувати, га?

Та й чому б не показати панові над природою, що Рудий Опришок має ненадщерблені зуби й гострі цупкі пазурі? Кому від цього стапється шкода? Невелика біда, якщо Рудий Опришок переступить закон, успадкований від предків і вкраплений у кров, який перестерігає: не заходь собі, ведмедю, з людиною, краще обійди її десятою дорогою, не дивися, що вона мала і квола, людина сильніша від усякого звіра, а в хитрощах ніхто її не переборє.

Іншого разу, може, Рудий Опришок прислухався б до голосу крові, але сьогодні відчай перекреслював усі заводи, ведмідь звівся на задні лапи, заревів і ступив крок до Гарасима.

Лише крок...

Цього вистачило, щоб спали з Гарасима божеські ризи, батіг дилькотів у тремтливій долоні, нижня губа Гарасимова відвисла й оголила зуби, що дрібно цокотіли; найгірше, що панові над природою відмовили в послуші ноги, вонигнулися, підкошувалися, і Гарасим ледве примусив їх задкувати до дверей, навіть якось зумів пересадити через поріг один чобіт. На більше, на втечу завгосп не спромігся.

Оце тобі й пан...

Опришок підступав до нього поволі, з помстою він не квапився, та, власне, думка про помсту зниділа в ту ж мить, коли уздрів людину без батоза. Щоправда, пащеку Рудий не стулив і не приховав нагострені пазурі, та це не був вираз наступу, була це заціпеніла маска подиву. Бо як не говорять, а Опришок уперше в житті розгадав випадком таємницю, до цих пір для нього недоступну, що людина теж начинена по горло страхом, кволою безо-

радістю; людина, виходить, сильна лише супроти болягузів. І ще одну загадку, як горіх, розколов сьогодні Рудий Опришок. У добутому ядрі найсмачнішим було розуміння, що він, Рудий Опришок, теж може наганяти на когось жах, що він-таки ведмідь, а не віхоть соломи. «Не має значення, через які біди прямував я до цього пізнання, головне, що прийшов», — тішився Рудий Опришок.

І ведмедеві в цю ж хвилину закортіло випробувати власне відкриття: нагода ж бо в... людина очікувала приречено, досить тільки мацнути лапою по її виду. Гарасим ждав помсти, припертий до одвірка. Ні живий ні мертвий завгосп пробував помазати губи посмішкою, мовляв, ведмедику, не будь дурний, ми з тобою ніби якісь приятелі, а мій батіг — це лише жарт і трохи постраху. В мене, ведмедику, така служба, мушу всюди оком кинути, наді мною теж директор сидить і порядку вимагає. А ти як думав, га? Гадаєш, мені солодко? Коли-м тебе впerezав раз-другий, то це тобі на хосен, а в мене, бігме, серце краялося па кавалки, але мус — великий чоловік. Отже, Рудий, не скали на мене око і не гостри зуб, ти ліпше мого директора з'їж, він бездітний, а в мене дітей повна піч.

Я не стверджую, що Рудому Опришкові вдалося вичитати з Гарасимового позеленілого обличчя якраз таку балаканину, скоріше, мабуть, ні, зате Опришок побачив Гарасимову ницість, і це, видно, потішило ведмедя. Він сказав собі: помста сьогодні таки звершилася. Рудий вихопив з рук завгоспа батіг, понюхав пужално й спробував на зуб ремінні гудзи; пужално в лапах не трималося, падало на долівку, ведмідь піднімав його довго й незграбно, цим скористався Гарасим, який тим часом оклигав; у миг ока він опинився за порогом, тепер повеселів і нахоробрився — за плечима стелилися тисячі доріг до втечі. Він п'ятірнею стер з чола піт, розправив плечі і заверещав на всю Залізну Пастку:

— Йой, люди, ведмідь мене ріже!!!

Ведмідь на крик не зважав, він нарешті приловчився тримати пужално в обох лапах і вихитався надвір. На його паці гніву не карбувалося ні рисочки, зник і подив відкриття, Опришок увесь світився ясною привітністю, в очах таїлися збитопні смішинки. Мовляв, якого дідька лисого, вуєчку, писок дерете, ніхто вас різати не збирається, бо доторкнутися до вас бридко: смердите, ніби вас з гною витягли. Та для науки, бігме, варто вишмагати вас оцим пужалном, аби пам'ятали, як воно болить. Ану, вуєчку, міх-мах спускайте штани.

Гарасим пирснув з місця, як молодий лошак. І волав на допомогу безперестанно.

Воляння, видно, розбудило діда Конопельку, старий кинув на рамено дубельтівку й поспішив на поміч. Гарасим одним оком пасся із-за шеда на Опришка, а другим зорив на Конопельку.

— Видите, діду, який трафунок. Ану пальніть драбузі межі очі. Ану...

Дідо Конопелька тупцював па місці, рушницю з плеча не змівав, пильно вивчав бойову ситуацію, очі жмурилися у брижах зморщок, стежачи, як Опришок підкрадається до шеда. І, певно, смішно виглядав Рудий з трофейним багатом у лапах, і, певно, розпізнав дідо ведмежу гру, бо по-півпнячому замахав руками й беззубо захихикав:

— Аби тебе, Опришку, качка копнула. Га, таки на правду заповзявся вибатожити нашого завгоспа? — аж підстрибував з утіхи.— А чо', не зашкодить. Тільки ти, Гарасиме,— крикнув завгоспові,— райтки * скинь, бо матеріал ще певно дововнений, тепер такого не купиш.

Гарасимові було, однак, не до сміху, ведмідь не припиняв погоні, мусив завгосп перебігати від шеда до шеда, у перервах між перебіжками покрикував на діда:

— Мой, діду, замкніть писок і стріляйте, бо шляк вас ясний трафить!

Дідо його наказів не слухав, Рудому Опришкові навіть здалося, що Конопелька підморгує йому і заохочує досипати ляку в Гарасимову пазуху; ведмідь обертав усю врапнішню історію у дитячу забаву, хотів обернути, бо ось-ось дідо Конопелька лусне металевим буком по голосній гільзі, що означатиме початок сніданку. Снідати ж Опришкові треба доконче, бо перебув важку ніч, вибігався й натомився, як хорт, тепер коня з копитами з'їв би. А того коня, ну, не цілого, а бодай добрий кусень припесе цей же таки Гарасим, отже, пора забувати про біль, ненависть, дивні відкриття і веселу біганину поміж шедами, хай, вуйку Гарасиме, усе зостанеться між нами, як було до вчорашнього дня...

Не так міркував завгосп Гарасим, пап над природою не міг подарувати ведмедеві свого переляку, а лапанку поміж шедами розцінював як замах на його життя. Короткими перебіжками, а попід шедами — пластунським плазом він допався до діда Конопельки, бистрим рухом здер з його плеча дубельтівку.

І враз переродився завгосп Гарасим, уже він не гор-

* Штани

бився, і вже більмаки не шмигали, як миші, винюхуючи щілину. Зброя повернула йому папську впевненість.

Опришок кліпав спантеличено очима, переміну вловив відразу, якусь хвилину по-дитинячому очікував усміху Гарасимового, який означав би: «Я, Опришку, теж умію жартувати». Та усміху ведмідь не дочекався, людина притисла загрозливо до плеча кований залізом приклад... а око людина скалила на мушку.

Маленька чорна цятка на цівці рушниці підповзла до Опришкового горла, цівка свердлила його чорними дірками, й він аж тепер зрозумів: гра програна, людина забави не прийняла, предковічний закон, що шумус у крові, мав слухність: небезпечна людина й до помсти охоча. І промелькнув в Опришківій голові жаль, що в повітці не скористався доброю нагодою та не всипав Гарасимові бобу, тепер це каяття ні до чого, тепер шкуру треба рятувати поки ціла.

Опришок задкував боком-боком, косячи очима на рушницю, з рушницею жарти погані, хоч і божився Михасько, що вона завжди порожня, як потріскана бузинова пукавка. Гарасим, однак, додолу її не хилив, тримав напоготові і раз у раз зводив курки, хотів-таки Гарасим звести з світу Опришка, аж губу від старання прикусив, а курки залізною дзьобали порожні цівки, дідо Конопелька хапався руками за живіт і кепкував:

— Мой, Гарасиме, дивися-но, аби-с ведмедеві у хвоста не вцілив, бо завстидасш 'го на всю околицю.

Дідова звичка тримати рушницю ненабитою нині порятувала Опришка, він дозадкував до сітки, а потім — гульк у Ліс. Далеко не відбігав, дотрусив до чагарників і знесилено впав на траву.

Віддихувався.

Довго Рудий Опришок відлежувався у чагарниках, лісове зело спивало з нього страх... лісове зело мало цілющу силу, воно також гоїло напухлі батогові пруги і шепітливо заколисувало до сну. Ведмідь гладив лапою прим'яте зілля, мовби воно розуміло його вдячність. Найкращі косиці, що поблимували, мов вогники, поміж травною, він зривав і пхав у ніздрі — нюхав. Червоні вінчики мовби пахли медом од диких бджіл, приємна згадка про мед пастроювала на міпорпний лад, він прижмурював повіки, кличучи в гості спи — повні-повнісінькі мампою білою хустиною і гладушиками меду; сонце припікало в загрибок, лісовий легіт повивав ведмедя спокоем і клав у зелену колиску; над Опришком різьбилося тремтливе листя

дерев, вище дерев пливли кудись білі хмарки, а над ними дзвеніло синім куполом небо.

Опришок упізнавав і не впізнавав Ліс; нічний Ліс лякав його страшидлицями і штрикав попід ребра патиччям, а цей, вранішній, ріс лагідний і пестливий. Опришок думав, що вранішній Ліс має нічного брата, патлатого, чорного, непривітного, нічний брат тепер спить, а вранішній при сонці панує. Так воно було чи не так, але в цьому Лісі жило щось і від діда Конопельки, і від Михаська: он на дубі кора репана й потріскана, як Конопельчині руки, а тут косиці з-поміж трави повитикались і синьо виблискують росою, наче Михаськові очі. А берези в білі сорочки повбиралися... у Михаськової мами сорочка теж біла.

Фантазував Опришок.

Було йому в Лісі добре, тому й фантазував, олюднюючи його. Коли ж зрідка папливали спомини про Гарасима... він обертав злого Гарасима в білу кульбабку; вітер подував, закинув кульбабку на хмару: сиди, чоловіче, там і не паскудь краспу землю.

Так собі жадав Опришок.

Біла хмарка з білою кульбабкою попливла-полетіла. «Може, хмара струсила кульбабку на бескеття... на бескетті згине лютий Гарасим... і хай собі гине, а я ще погойдаюся у колісці, потім щось з'їм і поволі почвалаю до країв заповітних... ті краї геть чисто забудовані ведмежими гаврами... Кличуть мене ведмежі краї».

Опришок присів, веселим поглядом обмацав навколо себе поляну і, форкаючи ніздрями, несподівано закурився: «А що ж їдять ведмеді в цьому райському лісочку?» Ще вчора їдою не сушив собі голови, у Залізній Пастці про нього турбувалися люди. «Та цур і пек Залізній Пастці, я вольний козак, що схочу, те і з'їм, пу, приміром...»

На всіх чотирьох викотився на поляну і... не знав, що вхопити на зуб. Нічим їстівним тут і не пахло. Ведмідь не на жарт стривожився, бігав по галявині, обнюхуючи дерева і розкопуючи пазурами струхлявілі пеньки. Пробував скубнути сині косиці — терпкий сік не смакував, обнишпорив він також сусідні поляни — нічого ніде — ні лика м'ясного, ні шматка кістки.

Розгубився від несподіванки і зажурено чухав загривок. Ліричний пастрій розвіявся, у череві гарчало, мовби там пси гарцювали, а виходу не знаходив, бо міг папхати череву хіба що пащею. Але ж бо він не коза директора Залізної Пастки, яку щодня припинали в кутку і вона щодня викушувала бородою шматок мурави. Найганебнішим було

в його становищі те, що, правду кажучи, Рудий Опришок зовсім не знав, чим годуються ведмеді на вольній волі.

«Хоч би на цьому безлюдді трапилася добра душа, вона б порадила»,— роззирався Рудий на всі боки.

Подія, як самі знаєте, відбувалася у казці, тому нічого дивного нема, що не встиг ведмідь і подумати про добру душу, як на його щастя вигулькнула з корчів Стара Лисиця. Якусь хвилину Лисиця стояла закам'яніла, бо досі у своєму Лісі ведмедів не здибала, лише згодом опам'яталася:

«Мара то цвинтарна, а чи таки на правду ведмідь — не втямиш,— подумала. Але ліпше буде, коли на всяк випадок дам ногам знати».

Та тільки-но про це подумала, як Рудий Опришок гаркнув на Лисицю, аж у тої підкосилися ноги:

«Мой, ану не рупся з місця. Кажі, що ти за звір?»

Припала на передні лапки, уклонилася чемно.

«Лисиця я...» — пропищала.

«Ну-ну, кумо, не брешіть,— тупнув Рудий лапою,— і не майте мене за дурня. Я, слава богу, не нинішній і добре знаю, що лисиці посять сріблясті кожухи. А в тебе, бачу, червоний».

«Я, бігме-божечку, папе ведмедю, чи то пак, папетоваришу, не брешу. Щоправда, нічим підтвердити не можу, бо наш Ліс ще не паспортизований. Корів тепер паспортизують, псів, свиней також, а я поки що без документів»,— відпрошувалася лисиця. А сама метикувала: «Звідки цей бурмило взявся? Мабуть, чи не із Залізної Пастки». Колись вона цілу годину стовбичила біля дряної огорожі, заздрісно розглядаючи сріблясту одіж своїх родичок. Якщо признатися чесно, то срібляста одежина взимку їй дуже придалася б, вона менш примітна, ніж оця червона, яка здалеку впадає собацюрам у вічі. «Ті срібні лисиці, добродію, про які ласкаво зволите говорити, не справжні, вони в клітці вилупилися і в клітці здохнуть»,— пояснила.

«Може, й так, може, ви таки справжня Лисиця,— лагідніше почав ведмідь. — Знайомство з вами мені приємне й корисне, бо хочу від вас дізнатися, чи їдять ведмеді, приміром, лисець».

Лисиця й вухом не кивнула, хвостом не дригнула, щоб не показати свого страху. На мордочку приклеїла усмішку, а ногами, непомітно на череві посуваючись, відштовхнулася від землі і задкувала в малинник. Блуд його лихий знає, жартує чи правду мовить ведмедичце. У Лісі

дотепер не траплялося випадку, щоб ведмідь роздер лисицю, але від цього вайла, якщо він уже появився, усього очікуй. Ади, як у нього голодно поблискують очі.

І, раптово вдаривши лапами об землю, плигнула в кущі. Аж тут почувалася у безпеці, тому дозволила собі розгорнути гілля і поглузувати з ведмедя:

«А ти, 'хло, певно, з неба впав? Або, може, кленки тобі бракує?»

«Ну-ну, — добродушно мовив Опришок, — я до тебе по-людському, а ти пащекуєш, як баба Богданиха із Залізної Пастки».

«О, то ти, 'хло, таки на правду із Залізної Пастки? На всьому готовому жив-поживав?»

«На готовому», — зітхнув ведмідь.

«То знай: чесні ведмеді їдять курей».

«Курей? — витріщився Опришок. — Ти що?»

«А нічого, — попискувала стримуючи сміх Лисиця. — Кожний порядний звір харчується білим м'ясом».

Курей Опришок бачив, їхнього проводира Півня навіть побоювався, бо той напастливо стрибав із своїми шпорами до очей, тому здогадався, що Лисиця з нього глузує.

«Ти мені, кумо, баки не забивай. Ведмеді курей не їдять, на них багато пір'я, а м'яса — жменя».

«Бо дурні, — уже не стримувала сміху Лисиця. — А котрий ведмідь дурний, то хай скубе траву».

Цього Опришкові було забагато, й він притьмом кинувся у корчі. Але де там, лише закурилося за Лисицею. «Маєш щастя, що-с втекла, а то роздер би на кавалки. Бачиш, яка мудра: пасися, каже. А щоб тобі горц на сторч. Та почекай: прийде коза до воза».

Коза до воза не прийшла, а Заєць нагодився. Заєць стриг вухами здалека і на ведмедеве вмовляння підступити ближче не піддавався.

«Я вухатий, — казав, — звідси почую. Кажіть, що треба».

«Нічого мені від тебе не треба, окрім поради: що їдять чесні ведмеді в Лісі?»

І що, гадаєте, відповів кучохвостий? Мовляв, столуються ведмеді переважно морквою та капустою. Видите, навіть «воно» дозволяє собі кпити. Ще й зуби вишкірив, лобуряка.

Уже десь під полуденок, коли кишки заповзято грали марша, Рудий Опришок ніс у ніс здивався з Вовком. Сірий, мабуть, наївся страху, але з перших Опришкових слів чомусь зробив висновок, що ведмідь вирвався із шпиталю для хворих на голову. Бо хто про це в Лісі питає?

У Лісі один одного їсть, один одного підстерігає, хто спль-
ніший — той не голоден. Приміром, навіть Вовка можеш
кинути на зуб.

Так і відповів Опришкові.

Той моргав клімаками, бо пригадав нічні страхи перед
увялими вовками, а виходить... виходить, що в Лісі він
найсильніший, у Лісі всі перед ним тремтять. Аж у голо-
ві — чи від радощів, чи від голоду — закрутилося. «Ну,
коли так, то я Вовком поспідаю, грець з ним, що смердить
псиною. Голод — не рідний вуйко».

Та ба, спробуй догнати сірого. Чкурнув у куці — і про-
пав.

Це, щоправда, Опришка не дуже засмутило, головне,
що вивідав: нема в Лісі звіра сильнішого від нього, він
тут пан, з'їсть кого схоче, і то першого-ліпшого.

Тунав гордовито полянами, чекав жертви... чекав дов-
го, ніяка живність під лапу не потрапляла; чув — у куцах
щось шаруділо; чув — десь поряд хтось прошмигнув квап-
ливо. Напролом метнувся на шерех — тільки вітер.

Тоді папав на нього сум. «Хоч я й наймоцніший звір
у цьому Лісі і всі мене бояться, а з голоду мушу здихати.
І таки здохну. Навіщо мені потрібне голодне життя, га?
Я гадав, що в Лісі життя влаштовано заможнo, що меш-
канці його чесні і порядні, а то якісь, вибачте, страхопо-
лохи, жмикрути, та ще й до того жартуни. Та пу вас усіх...»

Ліг під липою горіпупцем, розкинув лапи, навіть язика
висолопив.

Умирав ніби...

Подумки кликав до себе Михаська, хай би Михасько
поплакав над ним, хай би його гризло сумління за перво-
родний гріх того чоловіка, який видобув мале ведмежа
з правічних петрів і кинув у людський вир, не подумав-
ши, що ведмеді у людському вирі йдуть на дно, як ка-
мені.

Сонце тим часом плигало з гілки на гілку, лізло вперто
вгору на вершечок липи, а коли там опипилося, то при-
пекло Опришка до сьомого поту. Ведмідь, однак, не ру-
хався, видно, очманів від спеки, з недалекої купини вер-
вечкою бігли до нього мурахи-ковалики... ковалики вдали-
ся войовничими, це один з них вколов Опришка, аж тому
крикнути хотілося, і хотілося мацнути насмерть котрогось
там із ковалів. «Але пощо даремно перуватися, коли й
так уже вмираю...»

Сорока, що давно приглядалася до Опришка, сіла на
пайнижчу галузку і заскреготала:

«Ти вже, чоловічку, здох чи лише вдаєш?»

Він розплющив одне око.

«Ще ні, Сороко, але вже скоро, моє життя висить на волоску,— зітхнув.— А пощо питаєш?»

Сорока відразу відкрила карти:

«Бо хитрую».

«І ти хитруєш? — здивувався. — Ой, світе лісовий... таке мале, а вже хитрує», — забідкався.

«А ти, чоловічку, як гадав? Без хитрощів нині довго не потягнеш: усі крутять, перекручують, докручують. Це ти, що слабші. Сильніші, такі, як ти, наприклад, то вони здебільшого лапою орудують — бац і є».

Ведмідь слухав балакучу птаху зацікавлено, навіть друге око розплющив.

«Диви-но, — казав, — у тебе є олія в голові. Тільки поясни, який тобі хосен зі мною хитрувати».

«А такий, — хитнулася на гілці Сорока. — Ти ось лежиш собі ніби вмираєш, а я, коли б уродилася наївною, порахувала б тебе за мертвого й зоналу сіла б тобі на ніс. Ти, звичайно, не стерпів би глузу й луснув би мене лапницею по крижах. Що б з мене вийшло? Котлета, якою б ти поживився».

«А здалося б щось перекусити, — сказав Ведмідь. — Тому й вмираю, що голодний».

«Най сі преч скаже, — ударила Сорока крильми, — такий великий і голодний. Та погостри, чоловіче, ножоку, та піди розбоєм по Лісу. Сам поживишся, і я коло тебе щось матиму».

«Я хоч й Опришкоком зовуся, але я — чесний ведмідь. Поміж людьми виростав».

«Ось воно що, — збайдужіла до нього Сорока. — Ну, коли хочеш чесно, то манджай, чоловічку, в малинник. Видиш, оті ягідки червоні поміж листям. Це малина — харч для чесних ведмедів».

Пурхнула сердито з гілки й полетіла.

Навіть не попрощалася.

Він ще полежав з півгодини, а остільки смерть чомусь не приходила, то мусив кривуляти в малинник. Перша ягода потрапила на язик, певно, педозріла, кисла, бо Опришок скривився, як середа на п'ятницю.

«Тьфу, яке паскудство, — спльовував.— Невже й Сорока взяла мене на глузи».

Однак друга ягода, і третя, і четверта йому посмакували, були солодкі й пахучі, Опришок лише шкодував, що вирости вони завбільшки, як муха, клацнеш зубом — і нема. Тут треба, мабуть, до вечора стирчати, поки замориш черв'яка.

І, певно, стирчав би до вчора, і, певно, насилував би на селянку по ягоді, якби звідкись здалека, з найглибшого дна Лісу не зродився зов:

— Гей-гей, Опришку!!!

Ведмідь націлився вухом на далекий зов.

— Гей-гей!!!

Клич котився по Лісу, як колесо, приминав під себе дерева й кущі, глушив їх шум і співи птахів; клич за кожною хвилиною набирив сили і виразності, Опришок врешті пізнав Михаськів голос. Притупнув від радості лапою і заревів па все горло:

«Гоп, Михаську, я тут!!!»

Тепер одного боявся: аби Михасько не обминув його в цих хащах, щоб, не дай боже, не заблукав, на Михаська покладав усі надії. Лише він один позагоює ведмежі болі, зарадить у біді, скаже, як жити далі, до того ж, напевно, чимось нагодує і напоїть, бо він добра людина. Що не кажіть, а таки чудово, коли є на світі добрі люди.

Михасько, видно, теж поспішав до Опришка, бо вилетів на поляну розчервонілий і захеканий; Рудий Опришок обіймав його, як брата, тижав мордою в обличчя, кілька разів навіть лизнув по щоці.

«Ну-ну, досить, — відмахувався жартома Михасько. — Цілуєшся і слипиш, як Оленка. Сідай-но ліпше в холодку й повідай, чому ти втік із Залізної Пастки?»

«Ніби не знаєш? Гарасим нині знову мене батожив. Ну... і урвався у мене терпець... Полякав я трохи Гарасима...»

«Мало полякав, більше б треба... Є ще серед людей гарасими. Та ти, певно, голодний», — спохватився Михасько.

«Го-го, ще й який голоден, — облизався Опришок. — Малиною тут снідав, але що то за їжа...»

Михасько розв'язав вузлика і дав Опришкові добрий кусень м'яса.

«Іж. Це дідо Конопелька потайно від Гарасима пайку твою передав».

Рудий Опришок повторного запрошення не чекав, їв аж за вухами ляцало. Михасько з похапливої ведмежої трапези добродушно посміхався. Думав: звір є звіром, йому аби кишку патовкти — і вже задоволений. Все інше його не обходить.

На десерт Михасько добув із дзьобеньки пляшку молока; було це молоко йому на сніданок призначене, та він потерпить до полудня, хай Рудий Опришок нал'ється, він здавна любить молоко.

А після снідачку вони обидва лежали в затінку крилатої липи. Ведмедя хилило на сон, Ліс знову тішив його зеленою коліскою.

«Як далі жити збиравсь, Опришку?» — згодом спитав Михасько.

«Сам об тім клопочуся», — признався Ведмідь.

«Залишишся тут, а чи в Пастку повернешся?»

«Але де! У Лісі з голоду здохнеш. Та й до Гарасимових батогів вороття нема. Хай вони пропадуть. Думаю, що треба повертатися у Ведмежі Нетрі, де я народився. Там моя вітцівщина, родичі...»

Михасько не зразу відповів, довго гладив ведмедя і пестив.

«Ти розумно надумав, Опришку, хоч і шкода мені тебе... Але якщо кличе рідна сторона, то йди. Коли вирушавш?»

«Та сьогодні... як спека спаде».

Вони прощалися зворушливо, обидва пошморгували посами й змахували з вій скупі сльози, ніхто з них не знав, чи ще колись здибаються. Врешті Михасько сказав:

«Ну бувай, Рудий Опришку, мені час. Недалеко звідси, під Лісом, пасу колгоспну худобу. Щасливої дороги». І побіг.

Може, не хотів, щоб ведмідь бачив його сльози?

Хлопця супроводжував жалібний ведмежий рев.

Врешті Опришок затих, протер лапою очі, бо сходила, мов яре жито, стелилася Опришкові далека доріженька, і не знав Опришко — на північ, на схід, на південь чи на захід пускатися йому в дорогу, але вітцівщина жила в його серці, кликала, мучила й просила:

— Йди!

Комарики поміж ситняком у борознах патягли незримі струни й б'ють по них молоточками: брип-бринь...

Монотонна їхня нута заколисує Михаська.

Михасько лежить на краю пасовища, підпер долонями голову і сонно мружить очі на корів, що пощипують поруділу траву. Спека ще не вгамувалася, корови розмахують хвостами, рятуючись від гедзів.

У Михаська злипаються вії, хлопець і не помічас, як занурюється у сон, маряться йому три верби над плесом Чорної Бистриці, він начебто вхопився за вербовий конар, розгойдався, як дзвін, і шубовснув у воду.

— Хороше-е-е!..

— Мой, хло', — відразу будить Михаська дідо Онопрій. Він високий, гейби на ходильниці звівшись, побілілий,

випраний дощами й висушений вітрами, стоїть, обпершись на герлигу, в найближчому від пастівника рядку колгоспної картопельки; цей рядок, правда, давно спасений, штурпаки стирчать із землі, як пеньки на верболозовому зрубі. — Ану, не спати!

Михасько миттю вигулькує з сонної води і виправдовується:

— Нібито я сплю... Я собі читаю.

Книжка перед ним справді розкрита, але замість Михаська читає її сонце... читає і скручує папір у трубку.

— Ая-я, бреши,— бубнить дідо Онопрій.— Ще-м, слава богу, не осліп.

Після цього дідо береться за собаку Рекса:

— І ти, лінюху, більмаки заводиш? А встидав би-ся. Ліпше-но встань та пробіжися до Міньки, он від гурту відбилася. Видиш? — показує герлигою на корову, що наближається до картопляного лану.

Рекс позіхає, поволі вишолоплюється з-під картопляного бадилля, що кидає сяку-таку тінь, і підтопцем біжить до корови. У Рекса тільки кличка гучна, царська, а пастух з нього кепський, бо постарів Рекс, уже й не пригадує, котре літо пастушить з дідом Онопрієм. Якось Михасько на свою біду пожартував, що, мовляв, здалось би Рексові піти на пенсію, нелегко йому за товаром бігати, а дідо Онопрій, певно, із свого городчика камінь підняв, образився:

— Дивися-но, який мудрий знайшовся. Най недужі та каліки пенсію побирають, а ми з Рексом ще потолочимо рясту. Сила в нас грає...

Сила в Рекса не грала, бо лишилося її жменька, мов попелу з вівсяного снопа, але служив пес справно, дарма що й око в нього виштрикане коров'ячим рогом, і ноги, коли біг, дилькотіли, як прироблені; мабуть, через це давно перестали снитися Рексові переможні бійки з ведмедями та вовками, а колись... бувало, вояцькі сні гостювали в його буді зчаста, він гарчав спросоння, бив лапами в дошки, аж буда тріщала.

І ведмеді падали ниць, просячи пощади...

Чому ведмеді? Та, мабуть, тому, що чувся у силі, отже, вибирав собі ворогів рівних.

А якщо правду... правду сказати, то Рекс за ціле життя ведмежого хвоста не понюхав, ведмеді жили й полювали на краю світа, ген-ген у далеких горах, що синіми бовваками підширають небо: з вовками зрідка мав до діла, це траплялося у зимову голодну пору, коли сіроманці підступали до села. Бували випадки, що Рекс устрявав з пп-

ми в бійку, та частіше Рекс воював із бичками та телпчками.

І, певно, Рекс пішов би до прадідів без зустрічі з ведмедем, якби не продовжувалася наша казка. Сталося це здібання, як і належить у казці, раптово, нечекапо, у першу мить Рекс навіть подумав: «Ой, видно, що на ходу я сплю, ведмідь мені приснився, або, може, привидівся, ану, вкушу себе за хвіст». І він, забувши, що повишен завернути корову із шкоди, зупинився і вщипнув себе боляче за хвоста. Це ні крапельки не допомгло, бо ведмідь, живий, справжній, вишкутильгавши з педалеких куців, на задніх лапах похитався навпростець до Михаська.

Михасько це мав очей на плечах, Рекс застиг від ведмежого нахабства, язик присох йому в писку, ноги підкосилися, пес не міг ані з місця рухитися, ані бодай гавкнути, щоб попередити Михаська. Рекс подумки проклинав долю, що запізно посилала йому бій з ведмедем, бо пазурі його вже пощербилися, і зуби всі розхитані, мов кілки на розсохлих граблях. Ех, коли б повернулася до нього молодість, він показав би Рудому, де раки зимують, тепер... тепер хіба зважитися на певну смерть, і таки треба зважитися, бо не випадає старому псові нишкнутися в борозні. Що дідо Онопрій про нього подумав...

І Рекс, мов старий бувалий вояка, якому одпаково коли й де вмирати — на соломі, а чи в чистому полі — побіг підтюпцем навперейми ворогові; страху Рекс не відчував, цим навіть пишався, гордість мовби влила в жили молоді крові й додала бойової злості. Він на ходу гавкав, гейби з коліна стріляв, ведмідь із собачої лайки нічого собі не робив, зате Онопрія пес подивував, бо давно старий не чув його голосу. Дідо оглянувся, охнув і присів у картоплинн... присів та ще й брилем накрився, і з-під бриля хрипів на Михаська:

— Рятуйся, хло'ї

Михасько аж тепер оглянувся. Рекс був ще далеко, ведмідь добіжить до Михаська скоріше, й дідо склепив повіки, очікуючи, що зараз станеться кровопролиття; хвилини повзли слимаками, тиша калатала у вухах дзвоном. Дідо уявляв, як катуватиме звірюга Михаська, він не міг витерпіти дзвінкої тиші і червоної прозорості заплющених повік, стиснув рішуче в кулаці герлигу й поволі виростав над картопляним полем.

А коли Онопрій виріс — побіг рятувати Михаська.

Та не добіг, зупинився також Рекс; ці дідо, ні його пес не могли зрозуміти, що в цю хвилину між хлопцем і ведмедем діється, одне було ясно: вони обнімалися.

Михасько сміявся:

— Що, поналикувалися? Та це ж мій приятель.

Дідо подолом сорочки витер з лица піт.

— Щоб ти скис, шибенику, з своїм приятелем. Скільки я страху наївся. Тьфу!

Образився? А може, зрадів?

Пішов геть горі пасовищем, даремно Михасько кликав його познайомитися з Рудим Опришком.

— Цілуйся з ним сам, — відмахнувся дідо. — Я обійдуся.

Зате Рекс підступив до Михаськового гостя сміливо. Опришок косив на нього недовірливим оком. Михасько, жартуючи, обом крутив вуха й приговорював:

— Ну-ну, обнюхайтесь і подайте собі лапи.

Рекс придивлявся до Опришка, зважував на око силу його лапи і тішився, що битва не відбулася, бо лежати б йому в борозні з переламаним хребтом. Опришок же пхав носа в Михаськову торбину, хлібний дух забив памороки, пагадуючи, що сьогодні він не обідав. Михасько годував ведмеда з рук і розпитував, чи Рудий Опришок дороги до карпатських нетрів не розшукав, чи якась біда причинилася, бо ж уранці вони попрощалися назавжди, а тут... Рудий Опришок лише сопів і чавкав, не мав часу на розповіді, але коли трохи заморив хробака, відповів:

«То, Михаську, багато говорити, а мало слухати. Вийшов я на край Лісу, а там чисте поле, а в полі доріг і доріг: на котру ступити, якою піти? На дорогах люди, коні, машини — і поміж ними ні крихти безпеки...»

«Твоя вітцівщина там, Опришку,— показав Михасько на сині далекі гори. — Доріг до неї справді багато, однак треба обирати одну, найпевнішу».

Рудий лупав очима па сині гори: були вони мовби й близько, і водночас були дуже далеко, гори скидалися на соп — і є він, і нема...

Аж засльозилися йому очі.

«Коби я знав, Михаську, як обирати дороги па вітцівщину, — журився Опришок. — Люди все в мене пограбували».

Стояв Опришок змучено, понуро, боки позападалися, в очах розхлюпався сум. Навіть Рекса пройняло ведмедеве лихо, бо сів він на хвіст і заговорив:

«Хіба нема в тебе чуття доріг, що біжать на вітцівщину? Мене колись малим цигани вкрали й за Дністер завезли. А я втік... тиждень винюхував дорогу додому й таки знайшов її».

«Бо ти, хоч і пес, але маєш свій дім, запахи рідної

хати жили в тобі і вказували дорогу. Я ж не пам'ятаю, як пахне гавра мові мами».

«Ов, то вже біда», — погоджувався Рекс.

Опришковою бідою гризся і Михасько: то планував відвезти ведмедя у Карпати поїздом, то думав відпровадити пішки. Однак тут же мусив плани перекреслювати, бо Карпати великі, хіба знайдеш посеред гір гавру Опришкової мами. Мабуть, тільки тепер хлопець осягнув дно Опришкового лиха, уявив себе на його місці і жахнувся уявної чужої чужениці, з якої нема стежки до мами і тата.

«Що тепер робити будеш, Опришку?»

«Гадаєш, знаю? Хоч бери та втопись», — відповів ведмідь.

«То, може, повернешся у Залізну Пастку?»

«Туди нема вороття», — Рудий крутнув головою.

«Що ж тоді?..»

«Порадь... І таки повинен порадити, Михаську, бо ти людський син, отже, й па тобі лежить вина, що мене колись забрано людьми з маминої гаври».

«Залишайся зі мною, — запропонував Опришкови. — Будеш пасти з нами колгоспну череду. Рекс постарів, дідо Онопрій ослаб на ноги. Помічник якраз нам потрібний. Правда, Рекс?»

Рекс спершу й не второпав, про що Михасько говорить. Що, що, Михасько вербує ведмедя у підпасичі? Смішно... і гірко, бо це означав, що Рексова служба доходить до кінця. А ще гіркіше, що Рекс не здасть посаду побратимові-псові, а якомусь рудому прибуді.

«Мене це не обходить, Михаську. У мене окравець часу лишився, не вистачить його й па нашійник», — відповів байдуже Рекс. Байдужістю пес маскувався, а насправді він тільки тепер зрозумів, яка люба й потрібна була йому робота на пастівнику. Тоскно зробилося від думки, що скоро настане пора, коли його залишать у селі, й він уже ніколи не побачить пасовища... тепер ця пора наблизиться скоріше, нагодився-бо ведмідь.

«А що означає «пасти череду»? — поцікавився Рудий Опришок. — Чи втямлю?»

«Втямиш, — сказав Михасько. — Робота наша не складна. Рекс тебе трохи підучить, та й я поможу. Іншого виходу, Опришку, нема. Якщо хочеш їсти, мусиш щось робити. Такий закон серед людей».

«Най буде, — зітхнув Опришок. — Спробую».

«Ось і гаразд, — повеселів Михасько. — Зараз я з дідом Онопрієм поговорю, він па пасовищі старший».

Мушу тут признатися, що дідо Онопрій Михаськову затию не схвалив, бо де це бачено, в якому колгоспі практиковано тримати ведмедя біля громадської худоби. На дідовому боці була правда, однак Михасько затявся і доводив, що ведмедів і на мотоциклах учать їздити, і під гармонію танцювати, отже, й на пастуха невелика штука Опришка вивчити, тим більше що ведмідь чемний і тямкуватий.

І таки вмовив Онопрія.

Пополудні почалася наука. Давалася вона Опришкові легко: корови, зобачивши нового пастуха, трималися купно, на шкоду навіть оком не кидали. Михасько хвалив Опришка.

Рекса мучила заздрість.

«Нема па світі справедливості, — думав він. — Не встиг ведмедюга два-три рази корівчину завернути, а вже його по хребту попліскують. А я, бувало, тижнями не чув доброго слова. Скоро, мабуть, зовсім мене не будуть брати до уваги. Куди ж... ведмідь сильний, ведмідь тямкуватий, ведмідь дисципліну на пасовищі заводить... пібито дисципліна на страху тримається».

Рекс недаремно прожив свій вік між людьми, дещо від них перейняв. Надвечір'ям, вибравши принагідну хвилину, почав з Опришком бесіду:

«Виджу, принала тобі до вподоби служба на пасовищі».

«Мус великий чоловік. Так любив говорити дідо Конопелька із Залізопої Пастки», — відповів Опришок.

«Може, твій Конопелька й розумний чоловік, але... не випадає, гадаю, ведмедеві переходити на собачий харч».

«Ти ж бо пей харч їси».

«Я — це зовсім інша річ. Я пес, мені в метриці записано слугувати людині, — хитрував собака. Ніколи перед ніким не хитрував, а сьогодні спробував. — Ти ж бо ведмідь, можна сказати — цар над звіриною, не пасує цареві бігати за коров'ячим хвостом. Ще маєш щастя, пане Опришку, що родичі твої не бачать свого кривняка на пасовищі. Сміху було б — у мішок не забрав би», — кував Рекс залізо поки гаряче.

«Але ж Михасько казав... Михасько добрий. Пощо б йому мене принижувати? Хто хоче їсти — той мусить працювати», — песміливо відбивався Опришок.

Рексові починала подобатися бесіда: ведмідь наївний, мов цуценя, світ для нього — комора тасмниць. Хто знає, може, ця бесіда не тільки порятує Рексів престиж на пасівнику, а й допоможе в чомусь ведмедеві.

«Робота, добродію Опришку, буває різна: одна приписується задоволення, інша — огиду. А худобу завертати — це собачий обов'язок, наш... Так заведено справіку. Повір, навіть деякі пси на пастівнику не витримують».

Рекс помічав: його слова сіються на м'який ґрунт, збуджують у ведмеда думку, непокоять, бунтують проти собачого задоволення життям.

А хіба він, Рекс, колись не буштував? Ех...

І вже скаржився, жалів самого себе:

«Влітку на пастівнику — півбідни, якщо не зважати на спеку, комарів та біганину за коровами від рапку до почі. Коли ж наступить осінь — тоді ціла біда: студінь, дощі, мокляки... зуб на зуб не втрапить. Брр...»

«Лякаєш мене? — посміхався стривожений Опришок. — Михасько не може жадати для мене такого життя».

«Михасько, може, і не жадає, але так воно виходить. Я теж не скаржуся на діда Онопрія, але поглянь-но, на кого я схожий. Опудало, а це пес. Таке й тебе чекає. Ось згадаєш колись Рекса».

«Чого ж тоді Михасько приставив мене до корів?»

«Бо ти, добродію, на ніщо інше не здатний, — сухо відповів Рекс. — Йому що... Він, певно, гадає, що чинить для тебе добро, як гадали й ті, котрі винесли тебе, малого, із карпатських нетрів. Люди своє добро приміряють до пас, часом їхнє добро обертається для нас лихом».

«Звідки ти про це знаєш, Рекс?»

«Я багато бачив... довго живу».

Рекс здавався Опришкові мудрецем, змученим дідом, па якому шерсть висіла клаптями... вуха його зів'яли, як скошені лопухи, вибите око сльозилося сукровицею».

Фе! Млість розбирала Опришка. Відвернувся.

«Ну-ну, добродію Опришку, не крути носом, надивляйся на мене, бо я люстерко, в якому видно й твою старість. І поволеньки звикай».

Казав ці слова гнівно й трохи навіть урочисто.

Опришок думав, що варто б на собацюру крикнути або ж тупнути лапою, щоб забрався звідси під три чорти, та чомусь не зважився, а може, Рекс заворожив його отим віщим словом «звикай». А хіба можна звикнути, погодитися з днем завтрашнім, котрий не обіцяє радості. День завтрашній обіцяє пильнування корів на пасовищі, і післязавтра — пильнування, і через рік — пильнування. Жаж... Ні тобі просвітку, ні втіхи. І так до скону, до того часу, поки ребра твої не здаватимуться обручам, на які напнули шкіру. Ні, ні. Ще вчора Опришок про це не мав

і гадки, жив якимись дрібницями, жив, як жилось, а сьогодні...

«Слухайте, Рекс, — Опришок пройнявся до старого пса пошаною. — Ви не пробували бунтувати, ну... якось переінакшити свою долю?»

«Ні, — хитнув вухами собака. — Я тобі вже казав, що нам слугування людині записано на роду. Про ведмедів цього не скажеш: вони вольніі. Люди, правда, навіть мудріші з них, цього не розуміють, вони хотіли б, щоб лані годували молоком їхніх дитинчат, щоб ворони несли курячі яйця, щоб ведмеді стерегли на пасовищах бичків. Люди у своєму хотінні не відають меж».

Рексове казання прибило ведмедя до землі, він лежав ще більш розгубленим і замотеличеним, ніж тоді, коли перецівив його батогом завгосп Гарасим.

Ледве вичавив з себе:

«Що ж мені робити?»

Рекс думав. Врешті заговорив:

«Як звір звірові скажу: перед тобою стеляться три дороги. Перша дорога — це та, яка повела б тебе на вітцівщину, де б ти жив, як усі ведмеді. Другий путівець поведе тебе до людей. Серед них нічого не знайдеш, більше втрапиш, бо ти єси ведмідь — звір дикий. А третя... На третю, коли б я був молодим і вільним, з радістю ступив би. Ще й дотепер каюся, що не послухав свого приятеля Сірка. Був такий... Він підбивав мене: «Утечемо, брате, у ліс і станемо розбійниками. Не будемо знати ланцюгів, людських штурханів, будемо жити, як нам заманеться». А я, дурний, злякався. Сірко згуртував навколо себе ще двох-трьох волоцюг, довго вони промишляли розбійницьким ремеслом, поки єгері їх не вбили».

«Я, мабуть, не зміг би стати розбійником, — приміряв Опришок свою долю до чужої. — Та й якого біса вполюєш у цьому Лісі?»

«Полювати є що, тільки злість треба мати».

«А коли єгері... тес... тебе вполюють? Піх-пах... Га?»

«Ліпше смерть на волі, ніж колінкування у неволі, — випалив Рекс. Пробудився у ньому дух диких предків. — Втім, я тебе, добродію Опришку, не намовляю. Як собі хочеш... Коли кістку боїшся втратити, то бігай на здоров'я за Михаськом».

Опришка Ліс не вабив, він уже встиг вкусити від його щедрот, але й Михаськова кістка не віщувала добра. Ведмідь стояв на перепутті... ведмідь шукав виходу з кута... шукав і не знаходив. Три дороги лежали перед ним: підеш направо — до мети не дійдеш, наліво звернеш — за-

лишать тобі люди лише ведмежу шкіру, просто підеш... підеш... підеш...

«Піду таки в Ліс»,— вирішив остаточно.

Михасько про його рішення ще не знав і здалека покрикував на нього:

— Гей, Опришку, чому корів не стережеш?!

«Бо не хочу! — заревів ведмідь. — Я тобі, Михаську, не Рекс».

І почував до Лісу, не оглядаючись.

Вранішнє сонце встромило золоту соломинку в Опришкову ніздрю, лоскотало: «Вставай, мовляв, сплюху». Він смачно чхнув, протер лапою праве око, потім ліве й скрушно зітхнув. Він сів по-заячому на хвіст і, ще сонно лупаючи очиськами, озирався навкруг. «Власне, я нічого не маю супроти чергової казки, біс з нею, якщо її конче треба, то хай буде, — міркував Рудий Опришок, позіхаючи й ліниво подригуючи ногами, що мало би означати вранішню зарядку. — Лихо в іншому... лихо моє в тому, що разом із казкою починається новий день, а я голодний як вовк. О-о, чуєте, як кишки марша грають».

Важко сказати, до кого саме звертався ведмідь із своїми жалями цієї вранішньої пори, бо навколо нікого не було, хто б міг його вислухати. Птаство, що досі дрімало на пагіллі дерев, раптом, скоряючись помахові сонячного смичка, почало виспівувати свої октави і хорали; усяка дрібна звірина шугнула в нірки й розщелини старих пнів, щоб виспатися після нічного полювання; дерева... О господи, хіба оці дерев'яні боввани, що зветься дубами, липами, знають, що то значить, коли в череві ведмедя кишки грають марша? «Найліпше було б, — міркував Опришок, — коли б заснути знову... проспати день... ніч... знову день... бо коли спиш — їсти не хочеш». Він навіть пробував згорнутися у калач, заплющив очі, якусь хвилину-другу лежав нерухомо, очікуючи сну... але сном поблизу й не пахло, сон ходив собі десь поза кущами, як сторожкий олень. Опришок подумки кликав його, просив вернутися, це була марна робота, бо сон боявся галасливого птаства і ясного дня. Боявся, мабуть, росяних краплин, що дзвінко, начебто їх вилили із скла, падали з густого листя і розбивалися поміж травами. Крапельний дзвін драгував ведмедя, у ньому явився гнів, врешті-решт схопився на ноги й почав ламати із злості корчі, трусити деревами. Він готов був викорчувати, сплюндрувати увесь Ліс, аби тільки втишити росяний передзвін.

Утомився. Фу-у.

Беркицьнувся горічеревом на леговище і, відсапуючись, ловив очима поміж гіллям проталини чистого неба. Безмірна їхня синява глибина заспокоювала. Він подумав, що небо, сопячні промені, дерева, кущі,птаство і навіть передзвін роси — усе це називається волею. І все це твоє... і нічیه... хочеш — досягни собі окраєць неба... хочеш — побався сопячним промінням... хочеш — витолоч на січку лісові трави або ж розсївай на бризки росу — ніхто тобі не заборонить. Тут нема вуйка Гарасима з його батогом, нема корів, яких треба пасти разом із спаршивілим Рексом... нема взагалі пняких обов'язків і відповідальності, тут нема навіть страху. Щоправда, тієї першої ночі, коли вирвався із Залізної Пастки, він нахапався дрижкаків, ще й пині соромно, що боявся першого-ліпшого спорохнявілого пня. Сьогодні Рудий Опришок розуміє, що в Лісі нема кого боятися, він пан над панамі, волостелин над Волею, біда тільки, що ніхто не здогадався порозкидувати на Волі попід кущами шматки м'яса.

При згадці про їжу пащека вмить наповнилася слиною, і Воля без їжі втратила свою звабу, здрібніла, тепер вона важила вдвоє менше, ніж якась недогрижена в Залізній Пастці костомаха. Це було для Рудого Опришка трохи дивним і... ганебним, іншого разу, може, він не повірив би, що здатний проміняти Волю на недогрижену кістку, тепер же про ніщо інше, окрім кістки, думати не міг. Можна б, звичайно, піти в малинник і кинути на зуб якусь там ягоду... але кисла ягода не їжа, лише оскому наб'єш.

Тьфу!

Опришок сердито сплюнув. Новий день, як бачимо, починався не вельми весело. Найгірше, що ведмідь не знав, як біді зарадити. Якби тут був Михасько... Михасько порадив би. Або бодай Гарасим... Люди порадили б, як рятуватися від голоду... люди на всяку хворобу мають лік. Ось хоч би взяти, приміром, того ж ненависного вуйка Гарасима. Той, будучи інколи в доброму гуморі, любив поварнякати з ведмедем:

— Хоч ти, Опришку, й німа звірина, але я тебе якраз за це люблю: що б я тобі не говорив, а ти слухаєш і мовчиш. Я тобі навіть не боюся признатися, що поряд із сріблястими лисичками та всякою іншою державною живністю пабирають сальця також мої кабанчики. Це ніби і не злочин, держава від цього не збідніє... і водпочас — це злочин. Деколи аж свербить язик похвалитися кумові Юркові чи там Іванові, що я теж не ликом питий і теж «умію жити». Це, щоб знав, Опришку, така вже людська слабкість не втримати язика за зубами. А я таки язика

прикушую, бо пині скажеш кумові, а завтра тебе покличуть до прокурора. Тобі одному признаюся... і маю від цього задоволення: і сверблячку втолюю, і певний, що далі не рознесеться. Це одне. А друге... Ти, мабуть, помітив, що я завше мугикаю собі під ніс якусь співанку. Люди думають, що вуйко Гарасим співає від веселого життя, а я тобі, мов на сповіді, признаюся, що співанка допомагає чоловікові забути всілякі страхи... ну, приміром, несподівану ревізію або якусь іншу халепу. Е, Опришку, не дурний вигадав співанку.

«То, може, й собі спробувати заспівати, га? — роздумував Опришок.— Може, співанка й від голоду помагає?»

Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться, бо як не папружував Опришок пам'ять, як не мурликав, а жодної ведмежої співанки пригадати не міг. Він узагалі не був певний, чи існують ведмежі співанки. Можливо, що десь там у Карпатах, де блукають його родичі, вони і є... співанки про бої між ведмедями-самітниками, співанки про пахучий мед диких бджіл, співанки материнські, коліскові... Ця остання, коліскова, довго жила в Опришковому серці, поки врешті не забув і її.

«То, може, замурикувати людських співанок, перейнятих від вуйка Гарасима? Спробую:

У горах Карпатах ой там би я жив,
З гори на долину усе би-м ся дивив.
Там пташки співають...

Ні, ця, що про пташки, не допоможе, треба веселішої:

Ой кувала зозуленька, сіла на кошару,
Подаруй ми перстенину, молодий вівчару...

Рудий Опришок ще й притупив лапою, бо так любив притупувати вуйко Гарасим, і тепер ведмідь набув упевненості, що голод від нього відступить.

Чи ти, Йванку, з коня впаав, чи ти, Йванку, впався.
Чи ти, Йванку, в миленької чарів наживився...

Рудий Опришок замовк, надслуховуючи, як буде з нього виходити, мов злий дух, пан-голод. Йому навіть причулося, що десь тріснула гілка... десь зашелестіло в кущах... десь протупотіли кроки, і він на радощах аж підскочив... підскочив і упав, підкошений судомою у животі.

«Іссст-и-и-и-и!!!» — заревів.

Ні, не допомагали Гарасимові співанки, недобрі, видно, ці співанки, треба б інакших співати, тих, котрі знає Михасько.

«Михаську-у-у-у».

Опришок сидів і плакав.

Михасько, щоправда, першого дня бігав по Лісі і волав Опришка, просив вернутися, але той, притаївшись у ривчаку, не відзивався. Ведмідь мав на хлопця жаль, що той прирівняв його до паршивого Рекса. Сьогодні, коли жаль минувся, сплив слезами, Опришок почав леліяти думку, що, мовляв, знехтую, потолочу ведмежу гордість, піду до Михаська й перепрошу його: так і так, Михаську, вибач, голод жартів не любить, буду пасти не те що корів, а й бородатих кіз, лише дай їсти.

Бедмідь скочив на задні лапи. Він уже був готовий бігти на пастівник... і таки почвалав би, коли б у цю хвилину ранковий легіт не доніс до нього знайомого людського запаху, змішаного з ароматом хліба, молока і сала. Опришок аж очі заплющив, уявляючи, як би то він смачно поснідав куснем хліба... а коли б той хлібець та ще запити молоком!..

Облизувався Опришок.

Смачні запахи мотеличили голову, збурювали кров, він уже й не пам'ятав, як навпростець, мов жива торпеда, метнувся через корчі, пні й рови на стежку, якою ходили люди. Сподівався, щоправда, що то Михасько навмисне дразнить його їстівним... а якщо не Михасько, то мусить це бути якась з жінок, що працює у Залізній Пастці, а вона теж не поскупить, як раніше не скупилася ні одна з них.

Та стежкою тим часом прямувала незнайома жінка. Була присадкувата, дебела, в одній руді тримала сапу, в другій — несла кошик, звідки якраз і випахчувались смачні зваби.

Правду кажучи, Опришок, помітивши сапу, трішки протверезів, бо всяка палиця, а до того ще й окована залізом, може спричинити біль, та вибору не мав. Він вишугнув із кущів і перехильцем почвалав назустріч жінці. Ні, він зовсім не мав грізного вигляду, бо й не гадав робити жінці зло, свої добрі наміри виказував через привітну усмішку, очі його блимали по-жебрацьки запопадливо. Мовляв, жіночко-зовулько, бігме, я тебе й пазурцем не зачеплю, я не якийсь там Гарасим з батогом, я тільки хочу попросити в тебе скибку хліба... таку малесеньку-малесеньку скибочку.

А жінка, здивавшись на стежці з ведмедем, скрикнула, сплеснула долонями і впала у траву, обхопивши голову руками.

Про сапу і кошик, звісно, забула. Вони лежали сирот-

ливо на обочині, й Опришок довго не зважувався підступати до них.

«Оце тобі ситуація,— бурмотів.— Злякалася... мене злякалася, ніби я розбишака дикий чи що? — Він тидяв їй носом у потилицю і пробував обережно перевернути жінку горілиць; вона трималася землі міцно, немовби примерзла.— Бач, удає, що вмерла. Десь, певно, чула, що ведмеді мерців не рушають. Смішна... я ж бо бачу, що хитруєш. Ну-ну, вставай, не грай дурня. Не такі ведмеді страшні, як їх малюють. Я ось, наприклад, лише хотів попросити в тебе скибку хліба»,— і він кинув оком на звабливий кошик.

Жінка не обзивалася.

Що говорити, поснідав наш Опришок не гірше, ніж зробив би це в районному ресторані: з'їв кусень хліба, схрупав два яйця і шматок сала, на десерт випив пляшку молока. Смакота ж... Снідав він не кваплячись, статечно, мовби аж розкошував кожним ковтком. Йому й на гадку не спадало, що чинить злодійство... гріха за душею не відчував і докору сумління теж. Воно, звичайно, тес... здавалось би залишити якусь там крихту й жінці, але... жінка з голоду не вмере, у неї вдома повна комора сала, інакше б не лежала мовчки. Ну й лежи на здоров'ячко.

Опришок після трапези витер морду, кинув у кошик порожню пляшку й почвалав у куці. Тут мусив озирнутися, бо жінка вже стояла на ногах, розмахувала грізно сапою і пащекувала на чім світ стоїть: «Ах ти, сякий-такий злодіюго, вороже рудий, чорте кривоногий, я буду не я, якщо не знайду на тебе управи». Йому ж би огризнутись й жінка напевно замовкла б, але не посмів, бо вона таки мала рацію. Цур їй, покричить та й перестане.

Так, зрештою, і сталося. Жіпочий язик притупився, і вона пішла своєю дорогою. А ведмідь, прислонившись спиною до дуба, мурликав, що Воля, людоньки добрі, коли в тебе напханий живіт, просто-таки мальована красуня, і коли б він зопалу подався до Михаська, то до кінця ніколи не осягнув би краси своєї Волі, не сидів би, як оце тепер, у холодку під дубом, а з висолопленим язиком бігав би по пастівнику, завертаючи із шкоди колгоспну худобу. Фе-е... Рудий крутнув головою, уявляючи себе пастухом, і хвалив свою ведмежу розсудливість: «Ось що то значить сім разів відміряти, а один раз відрізати. Цією стежкою завжди ходять люди... отже, буде в мене завжди свіжий харч. Просто й розумно».

Він весело поглипував на Стежку, хотів було вголос назвати її годувальницею або ж мамою рідною. слово,

однак, не злетіло з язика, бо... бо на стежці появилвся вуйко Гарасим. Ведмідь сторопів від несподіванки. Він міг сподіватися тут будь-кого, лише не Завгоспа із Залізної Пастки. Опришок ледве стримався, щоб не чкурнути в гушавник, мовляв, цьому батіжникові ліпше на очі не потрапляти... а ще ліпше припшкнути й перечекати, поки він пройде.

Гарасим дибав Стежкою поважно, мугикаючи під ніс співанку, на боки не озирався, і здавалося, що єдиною його турботою було не випустити з-під руки витертий портфель. Опришок не від сьогодні знав цю торбину, в кращі часи вуйко Гарасим частував з неї цукром, це, правда, діялося давно, дуже давно, тепер у це й не віриться. І таки не повірив би Опришок у те далеке частування, якби не запам'ятав солодкий, майже медовий смак цукру.

Так, було колись...

Ой було...

А якби... якби й сьогодні спробувати, чи випадком цукор не став гірким, га? Свят-свят, ти що, Опришку, здурів, вуйко Гарасим — не жінка страхопудна, дивися-но: у нього плечі, як двері, а кулаки, як довбні. Поцупить за загривок — не вирвешся. А потім — батогом, батогом.

Брр...

Недавній пекучий біль кольнув у серце, й Опришок поник, знітився, відчуваючи, як страх, немов мотуззям, спутує лапи. Вуйко Гарасим, мабуть, ніколи не дізнався б про ведмеже чатування, коли б Опришок, подзвонюючи зубами й знову переживаючи Вуйкові побої, мимоволі не пригадав той мент, прояснілу ту хвилину пам'ятного ранку, коли доведений до відчаю болем, забувши про покору, виховану в нього змалку, звівся на задні лапи й показав напасникові зуби. Опришок тоді вперше побачив, що й він здатний паганяти страх.

А якщо здатний, то чому б і сьогодні трохи не полякати Завгоспа Залізної Пастки... полякати, попом'яти за давній біль боки й показати, що Рудий Опришок живе на Волі, як пав... живе і обходиться без смердючої конятини.

Ех, будь що буде...

«Почекай, поче... А якщо Гарасим па цей раз не злякається, а якщо тримає папотові ніж або якусь іншу залізяку, то що тоді? Від Завгоспа всього сподівайся, підступний він, хитрий. То хай тупає собі па роботу, бог з ним, з Гарасимом? Ліпше його не чіпати. Але знов же — що зпачить не чіпати? В його торбі є цукор, це точно. Ну й до цукру теж. Та й, чуєте, люди добрі, ведмідь я, а чи помело, повинен я колись сміливість гартувати».

Це справді видався для Опришка неабиякий екзамен. Найлегше б було махнути на Гарасима лапою і вдати, що не помітив його на стежці. Але Опришок підсвідомо зметикував, що коли сьогодні махне лапою, то завтра перестане себе поважати. «Це означатиме, що боюся Гарасима... що я не знайшов у собі сили довести батіжникові: видиш, я не облізлий Рекс, який скапцанів на людській роботі, я, Вуйку, ведмідь і мусиш з цим рахуватися».

Підбадьорившись, ведмідь схопився з місця. Ноги, щоправда, мліли й підгиналися, у колінах тремтів задавнений страх... Опришок ще не знав, що страх такий живучий. За давній страх перед батоном він лютився на себе; злість додала ногам пружності, ведмідь коротко, по-бойовому рикнув і прискорив крок. Наш Гарасим іще не розкинув умом, як йому повестися — бо ж можна взяти ноги на плечі, але й можна розіграти, як по писапому, радісну зустріч: мовляв, здоров був, Опришку, сто літ тебе не видів-ем, коли ж ведмідь уже був тут як тут. Мав сьогодні Гарасим дрібку щастя, Опришок не відразу почав зводити порахунки, кілька хвилин тупцював нерішуче, роздумуючи, що, власне, повинен учинити із Завгоспом: а чи обняти його, чи за комір узяти, а чи вихопити з-під руки торбу й чкурнути в Ліс. Тугодум був Рудий Опришок. Цих лічених хвилин Гарасимові якраз вистачило, щоб вичитати з Опришкових очей свою долю... вичитав і жахнувся... і змалів, змиршавів, безброве квадратне обличчя пополотпіло. Ще щастя, що скористався з Опришкової заминки й непомітно почав задкувати.

— Ти що... ти що, Опришку? — ледве ворухнувшись задерж'янілим язиком. — Та я тобі... пам'ятаєш... за тата рідного був... хіба не впізнаєш Гарасима?

Аж тепер, зблизька дивлячись у вічі людському страхові, Опришко відчув, що переступив незриму межу, яка стояла між ним, звіром, і людиною. Від цього було трохи жахно, лякала ведмедя несподівана розкованість, в якій начебто все дозволено. В нього мовби вирости крила, він мовби випив відро ясної ясності, яка дала йому горду силу й незалежність від людини. Бо хіба, чуєте, годиться ведмедеві коритися цьому боягузові, котрий навіть не спроможний втікати, а не те, що оборонитися. Опришкові кортіло сплюнути, зникла охота мститися за колишні кривди... хіба що варто поглузувати з Гарасима.

«Ліпше-но, чоловіче, давай сюди торбу й чимдуж біжи прати свої штани, бо, бачу, мокрі,— поблискував ведмідь білими зубами. Білі зуби заворожували Гарасима, він не розумів ведмежих жартів.

— Гвалт, рятуйте! — вереснув пронизливо Завгосп. Крутнувся на одній позі й стрілою шугнув у кущі.

«Покричи, покричи трошки,— посміхався Опришок, кинувшись за Гарасимом у погоню.— Це тобі не зашкодить... та й мені не завадить побігати. Михасько якось говорив, що біг зміцнює здоров'я».

Опришок, якщо чесно признатися, не дуже дбав, щоб конче впіймати Завгоспа, хоч міг це зробити в два-три скоки. Думав: «Побігаю за тобою про людське око, вимуштрую, як єфрейтор рекрута, напущу страху. Ну, а якщо твій казанок на плечах варить, то ніби ненароком загуби свій портфель. Чувш-по, я мовлю, щоб ти «загубив» портфель... коли б загубив, то й зовсім дам собі спокій».

Гарасим на біду чи не пам'ятав про свою торбу, чи й у скруту давалася взнаки скупота, але торби свої не кидав.

Навіть коли здогадався рятуватися від ведмедя на дереві, то й тоді потяг угору портфель. Вхопив ручку в зуби й гайда.

— Ну, слава тобі господи,— Гарасим зручно осідлав грубезну гілляку, почувався в безпеці.

«Ей мой, Вуйку,— казав весело ведмідь, сідаючи під дубом на Гарасимів капелюх,— заскоро правиш службу божу за врятування. Вистава ще не скінчилася». Ведмедя розбирав сміх. Та й як тут не луснеш від реготу, коли сидиш собі, як у гнізді, у Завгосповому капелюсі й тобі перед очима миготять щойно бачені картини: як вуйко Гарасим лізе на дуба... як пагілля смикає його за чуприни... як тріщать на товстому заді штани... як приземлялися, мов підстрелені ворони, слідом за капелюхом Вуйкові сандалії.

Ну, чистий тобі цирк.

— А-а, реवेश, бо не дістанеш? — подав зверху голос вуйко Гарасим.— На, волоцюго, викуси, на,— тицяв з-поміж гілля кручені дулі.

«Мой, хло',— огнівався ведмідь,— ти мені фіги не сучи, бо руку відкушу. Хіба-с забув, що я півроку гаразд умію вилізти на дуба. Ліпше-но жбурни звідти торбу — і будемо квити».

— Ха, не до шмиги мої дулі? — вуйко Гарасим баламавав на гілляці ногами.— Почекай, ще й кулі скуштуєш. Сам виллю... сам з тебе шкуру зніму й буду об неї чоботи витирати.

«Гарасимцю, стули писк, бо буде тобі зле!»

Гарасим ведмежого ультиматуму не розумів, але коли б

і зрозумів, то однаково не сповнив би. Замість портфеля жбурнув в Опришка сухою ломакою.

«То ти такий?! — гаркнув Опришок. — Я до тебе людському, а ти...» — І, довго не роздумуючи, кинувся й собі на дуба.

— Гей, рятуйте!!! — зарепетував Гарасим.

«Кричи, вуйку Гарасиме, не кричи, це тобі не допоможе, — казав ведмідь, вхопившись за першу гілляку. — Сказано, що відніму торбу».

Якби Гарасим ухитрився уникнути ведмежої лапи поміж гіллям і прудко спуститися вниз, то, може, наша казка мала б інший кінець. А він, утративши глузд, перся вгору і вгору, ведмідь — за ним. Обидва небораки сопіли, крихтіли, згадували чорта і бога, обидва кожної хвилини ризикували зірватися вниз. Лише на самій вершині, яка гнула в каблук і потріскувала, Гарасим зрозумів, що настала його смертна година.

— Ну, ведмедику, ну, доста, — дзвонив зубами. — Бігме, каюся, що бив тебе. Зарікаюся, чуєш, поки жити буду: не торкнуся ні батога, ні істика, ні палиці. Коли ж торкнуся — хай мені рука всохне по лікоть.

«Ага, почав, Вуйку, проситися? — Опришок задоволено покліпував очима, зиркаючи на Завгоспа знизу. — Думаєш, так я тобі й повірив. Знаю тебе, не вчорашній. Ось сидиш на вершці, який гнеться і може ось-ось зламатися, а торбини своєї не кидаєш. Скупердюга».

Важко стверджувати, знаючи Гарасимів характер, що він із власної ініціативи розпроцався з портфелем. Але досить того, що портфель пофуркотів додолу, видно, Гарасим випустив його ненароком. Рудий Опришок тільки цього й чекав. Він спокійно спустився на землю, обняв портфель з усіх боків і, підчепивши його зубами за ручку, неквапом пішов у гущавину. Через півгодини, поласувавши цукром, смачно похропував, уткнувшись носом у картку з шкільного зошита, на якій Гарасимовими кривульками було виведено:

«Проханія до райспоживспілки.»

Оцим звідомляю Вас, товаришу голова, що при невияснених обставинах утік із звіроферми, званої серед людей «Залізною Пасткою», ведмідь на ймення Рудий Опришок. Звір це сильний і страшний, а через те небезпечний для нишої кооперації. Прошу прийняти заходи вповіль аж до розстрілу втікача...»

Одного ясного-ясного дня Рудий Опришок лежав у малиннику, нагинав галузки і зривав ягоди. Робив це він

абияк, бо голодним не був. Малиною він заїдав черговий сніданок, добутий грабунком на Лісовій Стежці. Цього тижня Опришок залишався у малиннику ночувати й днювати, бо ліньки було дибати до леговища, до того ж поряд жебонів потічок: наковтаєшся малини, зап'єш її водичкою, перекинешся на бік і спиш. Що можна кращого жадати?

Безжурне життя починало карбувати свої сліди: на загривку в Рудого відклався жирок, у лапах — лінива статечність, а в погляді — пиха. Тепер, коли перестрївав на Стежці жінку або ж чоловіка з клунком чи кошиком, то вже не мучився докорами сумління, а на його морді ніхто б і в окулярах не вичитав зніяковілої доброї усмішки, як це було в перші дні. Навпаки, ведмідь витоптував на Стежку гордо й самовпевнено, а коли ж знаходив у вузлику не дуже смачний сніданок, то шматував хустину на китайку, топтав і грізно ревів. Про те, щоб покласти назад у кошик пляшку з-під молока, й мови не могло бути.

Словом, псувався у Рудого Опришка характер.

Годі виворожити, чим скінчилося б Опришкове розбишцтво на Лісовій Стежці, якби не знайшов його Михасько. Хлопець на цей раз не нипав корчами, не горланив на увесь Ліс, на Опришків слід патрапив відразу, та ведмідь і не пробував його маскувати. Щоправда, він здалеку почув людську ходу, нагострив було пильно вухо, потім пригадав, що нема йому кого і чого тут боятися — тут усі повинні перед ним тремтіти — і далі ласував малиною. Поява Михаська його втішила, він заледве не схопився на ноги, щоб привітати хлопця і потертися боком об нього, як це любив робити колись. Однак в останню хвилину схаменувся, оте давнє «колись» минулося, як учорашня роса, тепер він не потребує хлоп'ячих пестошів, гостинців і навіть доброго слова. Обійдеться. Лісова Стежка дарує йому харч, Струмок — чисту воду, моху для м'якого леговища теж навколо вистачає... а без доброго слова, хе-хе-хе, у Лісі якось проживемо.

Михасько присів на пеньок, простягнув Опришкові руку.

«Здоров, приятелю»,— сказав. У голосі співала радісна струна.

«Здоров, здоров»,— пробурмотів Опришок, ліниво подаючи лапу.

«Погано, бачу, маєшся,— мовив Михасько.— Скоро очі смальцем затягне».

«Ха, а ти як гадав. Живу — не бідую, хліба не купую».

«О, певно, нащо купувати. Ти хлібець грабуєш».

«Хіба не ти казав: усякий промишляє, як може».

«Казав, але з чого ти взяв, що я намовляв до розбишачтва».

«Обставини змусили, — пробував вигородитися ведмідь. — Голод...»

«Поміж людьми, Опришку, панує закон: хто не працює, той не їсть», — пригадав Михасько почуту в школі фразу.

«Можливо, для людей цей суворий закон справедливий... але для ведмедів — сумніваюся. У ведмедів свій закон. І має бути закон, як повинні жити ведмеді серед людей». — То була бородата проблема, яку Опришок пробував розкусити ще тоді, коли був відгороджений від світу дротяною сіткою Залізної Пастки. В останні тижні, що-правда, давня заковика потроху почала забуватися, бо жив одним днем, і це його задовольняло. Він навіть занехав свою мрію про Карпати... Карпати віддалилися, розпливлися у синій імлі, як нереальне видиво. Михаськова ж бесіда роз'яструвала присохлу рану, безжурне життя одним днем блідло на очах, втрачало райдужні кольори і нагадувало лет метелика... метеликові відміряно літати з ранку до вечора; його, Опришкове, гараздвання теж коротке: рано чи пізно, а треба буде починати життя інакше. Та тільки як починати, де... Ведмідь крутив головою, мовби відмахувався від надокучливих думок... найкраще було б взагалі нічим не морочити голову й жити собі, й підскакувати, як дотепер підскакував... а потім буде видно. Тепер Опришок був схожий на сплюха, що, визирнувши з-під ковдри й ковтнувши морозяного духу, чимдуж накрився з головою, ніби таким способом можна продовжити ніч. Коли б не Михасько, то Опришкові, може, і вдалося б повернутись у безтурботне існування, та хлопець безжально здрав з нього ковдру.

«Я теж не уявляю, Опришку, що повині робити ведмеді між людьми. Зате переконаний: те, що ти чиниш, похвали не заслуговує».

«Я до пічого лапою не торкнувся... нікому крапельки крові не спустив», — виправдовувався Опришок. Про гру з вуйком Гарасимом, звичайно, промовчав.

«Усе одно твої наскоки на Лісову Стежку нагнали на людей страху. Села довкола переполошепі. Матері лякають тобою дітлахів. І може статися, що якоїсь днини тебе обступлять люди з рушницями... а мисливські рушниці не рівня пукавці діда Конопельки: у кожному дулі сидить смерть».

Ведмідь моргав очима, язик йому затерп. Він мимоволі пригадав розповідь Рекса про того Сірка, що вільно гуляв

по навкружних лісах, поки... поки люди не зробили на нього облаву.

«А коли я втечу?» — ведмідь сподівався на рятунок.

«Куди? Втечеш нині, не минеш кулі завтра або ж післязавтра», — Михасько осудив ведмедя сурово, і тому Опришок не впізнавав приятеля, він мимохить запідозрив, чи не підіслав Михаська з погрозами вуйко Гарасим.

«Я сам прийшов, — розвіяв ведмедеве підозріння Михасько. — Коли ж говорю неприємні речі... коли я жорсткий... то це від жадання допомогти тобі».

«Що ж я маю діяти, Михаську? — журився ведмідь. — І так кепсько, і так зле». — Йому було шкода лісової Волі, але й не міг не рахуватися з навислою небезпекою.

Михасько по довгій задумі сказав:

«Вертайся».

«Куди? Пастки корів?» — жалібно простогнав ведмідь.

«Ні, вертайся до Залізної Пастки».

Ведмідь запротестував:

«Нізащо».

«Вуйка Гарасима боїшся?»

«І його...»

«Він давно забув про ту... пригоду».

«Коби лише та одна. Недавно я бігав за ним поміж кущами, поки Вуйко не видряпався на дуба».

«І ти за ним? — блиснули весело Михаськові очі».

«І я за ним, — сумно підтакнув ведмідь. — Дуже вже солодким цукром пахла його торбина. Торба, отже, винна...»

«А щоб тобі горч на сторч, — згадав Михасько Мамипу примовку й при цьому кусав губи, щоб не розреготатися. — Красна це була для вуйка Гарасима наука, ой красна. Але він про вашу зустріч ні пари з уст. Я учора з ним балакав. Каже: «Хай Опришок вертається, доста йому по Лісі блукати. Яюсь порозуміємось».

«Так і сказав?» — сумнівався ведмідь.

«Чесне піонерське».

«Ая, повір лишень Гарасимові».

«Людам треба вірити, — відповів Михасько. — Людина, щоб пам'ятав, друг звірині. Так написано на зеленому плакаті, що його прибили на закопаних недалеко звідси стовпах, під Лісом, працівники лісництва».

«Гарні мені друзі... Пересадили ведмедя з-поміж ведмедів до людей... як вербу... рости, мовляв. А я не верба. Чому ж люди пабивають рушниці?»

«Зпову за рибу гроші. Так ми до згоди не дійдемо. Отож слухай мою вимогу: або повертаєшся зі мною у Залізну Пастку, або... нарікай потім на себе».

Опришко замислився.

«Гм, а коли я покину розбійницьке ремесло... не буду людей рувати... навіть не покажуся на Лісовій Стежці... хіба й тоді обступлять мене люди з рушницями?» — Ведмідь ніяк не міг зважитися на повернення до Залізної Пастки, тому шукав дороги легшої і безпечнішої. Та Михасько закопував на дорозі рогатку:

«Говорила-їхала. Голод тебе викине на Стежку».

«До зими якимось перебуду, а вдарять морози — засну. Всі порядні ведмеді взимку сплять і лапу ссуть», — боронився Опришок.

«Голодний ведмідь у гавру спати не ляже, — відрубав Михасько. — Так у книжках написано».

«А що воно таке «книжка»? — допитувався Рудий, мовби це зараз мало важливе значення. Хитрував. Тягнув час, нотаємно сподіваючись, що Михасько придумає іншу раду.

«Ет, не мороч, Опришку, голови, — хлопець розгадав його зволікання. — Востаннє питаю: повертаєшся до Залізної Пастки, чи залишаєшся тут».

«Так не галь-паль... — бідкався ведмідь. — Поки що не припікає. Якби порозмислити... зважити... га?»

«Ади, який філософ об'явився. Він, бачите, порозмислити хоче, — гнівався хлопець. — Про мене Семене... як собі хочеш». — І, не озираючись, рушив геть із малиника.

Опришок лежав, мов приголомшений колодою. Клапті спогадів про Залізну Пастку, про щоденну сити їжу перемішувалися з ваганням і острахом перед Гарасимом; з цього загудзованого і засмиканого кужіля годі було випрясти наймудрішу нитку, клубок якої докотився б до правильного рішення. Найкраще, коли б взагалі не прясти цієї нитки... Надворі, як і до появи Михаська, ясний день... з неба підморгує сонечко... під ногами пливуть-стеляться і ваблять полежати м'які й глибокі плеса мохів. Як і до приходу Михаська, недалеко кривульками підскакус, наче коза, Лісова Стежка, на якій ведмідь випив не одну пляшку молока і з'їв не один окраєць хліба. Все ніби залишилося по-давньому, Михасько був і не був... зараз стихнуть його кроки. Коли б тільки стихли й забулися його слова, що в навколишніх селах чоловіки заряджають на ведмедя стрільби. «Від стрільби-рушниці, від кулі, від людини в ніяку шпаринку не сховавшся, даремно мені колись здавалося, що я тут пан над панамі, людина — ось хто тут господар, під її владою і птах, і вода, і дерево в Лісі, і Рекс на пастівнику. І я теж... А якщо я теж, то

мушу скоритися або нескореним умерти, як той здичавілий Сірко, бо рушниці стріляють прицільно».

Опришок ще не набувся на світі, ще було йому боязко уявляти свій кожух розстеленим біля людського порога, і він кинувся павздогін за Михаськом.

«Та почекай-но, Михаську,— терся Рудий об його штапи, мов якийсь Бровко або ж Рекс.— Хіба я заперечую проти Залізної Пастки чи нарікаю на неї? Боже спаси... Вона навіть трохи мені подобається, і якщо ти радиш — то вертаюся. Була не була. Лише, чуєш, гарантуй, що вуйко Гарасим не пом'яне старого».

Михасько помовчував. Ув очах світилася, як краплі роси, лагідна усмішка... і цієї усмішки було ведмедеві досить, вона більше важила, ніж копа слів.

Хлопець, вочевидь, наперед відбув з вуйком Гарасимом переговори й підписав з ним від імені Опришка вічний мир, бо зустрічали ведмедя, як весільного гостя. Тільки музики бракувало. Дідо Конопелька салютував Опришкові на прохідній, узявши хвацько дубельтівку «на караул». Вуйко Гарасим — о ніжності телячі! — обняв вештанця, примовляючи: «Де ж тебе, шибенику, носило? Ми тут без тебе почорніли від туги. Чогось мовби бракувало нам у Залізній Пастці. І ніби Директор наш Влас Тимофійович урядують, і Головбух із Зоотехніком на місці, і дідо Конопелька добре вартує. А бракувало, виходить, тебе». Тільки Михасько та Опришок второпали, що означає Гарасимів палець, яким він приплюснув відтопирені губи. Мовляв, ти мене, Гарасима, слухай і на вус мотай. Хай у тебе язик не свербить прохопитися бодай словом або ж півсловом про нашу зустріч на Лісовій Стежці. Людей тут цілий гурт працює... у гурті начальникові потрібен авторитет і так далі. Дійшло?

«Камінь-могила»,— запрягся Опришок й підморгнув Гарасимові, хоч і не був цілком упевнений у його щирості. Йому навіть здавалося, що на дні Вуйкових очей помахують хвостиками чорти. «Ну гаразд, не будемо допитуватися... але й остороги не послаблю, бо то таке діло... людську душу не розкусиш, як яблуко, щоб зазирнути, який сидить у ній хробак. Та цур з підозрою і страхом, жіноцтво он збіглося з-поміж шедів... розчервонілі всі, язикаті. Ох, те миле серцю жіноцтво... воно й попліскує тебе по загривку, і жартує солоно, аж від сорому червонієш, і гладить тебе; у жіночок долоні, як сонячні зайчики. Як тут не розімлієш від утіхи, що вже не потребуєш боятися рушниць із навколишніх сіл... а рушниці віднині чигали б на тебе за кожним кущем... як тут не просльозишся, коли

вуйко Гарасим пригощає куснем м'яса. Рідні ж ви мої людоньки!»

«Іж, їж,— розпалює апетит вуйко Гарасим.— Іж і зарбууй собі, Опришку, на носі: покірливе телятко двох маток ссе».

«Хіба я що? — Опришок підняв голову.— Я покірливий... я навіть корови колгоспні пас...»

«Ну, корови у нас пасти не будеш, але якусь роботу дамо. Ти виріс... і такому силачеві гріх без роботи сидіти. Без роботи джмелі в голові плодяться».

«Вуйку Гарасиме,— втрутився у розмову Михасько,— хай Опришок спершу пополуднує. Він, сердега, цілий місяць м'яса не нюхав».

Після обіду добрий і милосердний Михасько змайстрував Опришкові із старої шлеї упряж і причепив посторонки до візка, яким жіноцтво возило лисицям і норкам їдло.

«Ти що, Михаську, з глузду з'їхав,— пробував відпекатися упряжі Опришок.— Я ведмідь, а не якась кляча».

«Хіба я кажу, що ти кляча? Ведмідь ти, і ніхто тебе до кінського роду не записує. Це раз. По-друге,— вдався Михасько до дипломатії,— тягати візок — це не лише кінський обов'язок, сам бачив, що при потребі котили візок і жінки. Це для тебе, вважай, честь».

«Ну, якщо честь, то про що мова,— врешті погодився Опришок. Він завжди охоче підкорявся лагідному слову. Биття його дратувало, доводило до сказу, а лагідне слово, мов жіноча долоня.— Хай буде по-твоему»,— скорився.

«Розумник ти в мене,— підстрибував Михасько.— З цієї хвилини ти повноправний член колективу, ніхто тобі не дорікне куснем м'яса й не торкнеться пальцем. Ну, а робота... та хіба це для тебе робота? Забавка. Будеш з підскоками тягати поміж шедами візок з їдлом: соб, пабе, тпру! Добре я придумав, правда?»

Ведмідь бачив його розпашіле вдоволене обличчя, веселі зблиски очей, хлоп'ячий настрій передавався і йому, віп гріб передніми лапами, нетерпеливився в упряжці. Мовляв, рушай уже, фірмане, спробуємо, що то значить бути повноправним членом колективу.

Михасько сплеснув у долоні.

— Вйо!

Візок скрипнув і покотився.

Хтось там із подиву вдарив об поли руками, хтось там хихикнув, а хтось і хвалив Опришка; уся, мабуть, Залізна Пастка пасла ведмеда очима. Рудий чув на собі людські

погляди, йому сподобалося бути в центрі уваги, до того ж шлея загрівок не гризла, візок легкий, як пірце.

— Аби тебе качка копнула, — дивувався дідо Конопелька.

Опришок збунтувався...

Це трапилося на другий день, у понеділок, після осіннього ярмарку, але нікому в Залізній Пастці — ні Михаськовій мамі, ні завгоспові Гарасиму — не спадало на гадку, що ярмарок якраз і спричинився до Опришкового бунту. Власне, бунту, як такого, не було: ведмідь не розцибав візком, не шматував також на паси шлею, і не пробував підняти на когось лапу або бодай вишкірити зуби. Це був, якщо можна так сказати, мирний бунт. Він розпочався якраз у хвилину, коли Михаськова Мама витерла масні руки об волохатий Опришків кожух і сказала:

— Ось ми й впоралися, Опришку. Поїдемо поволеньки.

Вона завжди любила витирати масні від перемеленого м'яса, яким годували звірків, руки об його кожушину, і завжди лебеділа одні й ті ж слова після того, коли закінчувала роздавати норкам сніданок або обід. Він звик до її голосу і до того, що об нього, гейби об якусь гапчірку, витирають долоні, дотепер просто не звертав на це уваги. За кілька місяців, відколи Михасько добродично повернув його з непевної Лісової Стежки й запряг у шлею, жодна людина не могла поскаржитися на ведмедя. Тричі на день, ледь зачувши калатання діда Конопельки, він покірливо давався запрягати і, не очікуючи спонукань, натягував посторонки: возив поміж шедами всім отим невільникам-песцям, сріблястим лисицям і норкам — сніданки, полуденки і вечері. Де веліла котрась із жінок зупинитися — ставав як укопаний, а треба було поспішити — біг підтюпцем. Його за це хвалили, що, мовляв, такого робітника, як наш Опришок, треба на світі пошукати, і, на додаток до хвальби, підсували до рота відро з пригорщею розмеленого м'яса. Він попервах бривдився гостинцем, вважаючи безчестям ликати їдло, розмелене і розтовчене, призначене для смертників у шедах. Рудий волів по-простому похрупати костомаху з м'ясом. Але згодом фарш йому посмакував, не треба було мучитися коло кістки й натруджувати марно зуби. Якоїсь днини він навіть упіймав себе на думці, що з нетерпінням вичікує Конопельчиного давону.

Михаськова мама, знаючи ведмедів характер, немало здивувалася, що Рудий сьогодні мовби й не почув її слів і не рушився з місця, а стояв в упряжці, понуро звівши голову.

— Ну вйю, Опришку, вйю! — повторила вона, гадаючи, що ведмідь недочув.

Опришок, однак, чипів далі, не підводячи голови.

— Що сталося, ведмедику? — Михаськова Мама зайшла наперед і пробувала зазирнути йому в вічі.— Нечемно поводишся. Кажу тобі: їдь-но,— докоряла й спонукала.

Він і оком не кліпнув.

— Але ми з тобою, Опришку, ніби якісь приятелі, га? Ти завжди мене слухав... аж нині... Якось воно не пасує,— просила Михаськова Мама й злегка погрожувала.

Могла бігати навколо нього і примовляти хоч до смерку: нічого не помагало.

— Якась тебе муха вкусила чи що? А може, ти за-слаб? — допитувалася, проймаючись тривогою.

Рудий Опришок не поворухнувся й тоді, коли його оточило майже чи не все жіноцтво із Залізної Пастки на чолі із завгоспом Гарасимом: жіноцтво заходилося то погейкувати на нього, то вмовляти, щоб не викидав коників, та радити вуйкові Гарасиму, щоб приніс із стайні батога, бо чуєте, людопъки, звір лісовий залишається звіром і між людьми, з ним без батога ні на крок.

Іншого разу одне тільки нагадування про батіг шпичкувало на Опришкові шерсть, ляк у ньому каламутився з люттю, сьогодні ж погроза й не зачепила, ведмідь був певен, що коли б вуйко Гарасим послухався злої поради та заходився його батожити, то він ані не розізлився б, ані не просив би ласки.

Ведмідь сам не міг второпати, що з ним сталося. Якась байдужість упала на нього, оповила й нашпигувала собою усе ество; він ніби й жив, бо дихав, бачив осінній день, чув гулюкання жінок, попискування норок у шедах, і водночас мовби й не жив; оцей світ Залізної Пастки з його жіночими голосами, передзвоном стужавілого на осіпніх вітрах листя на старому дубі, що ріс біля дротяної огорожі, запахом м'яса, гною... цей світ існував поза Опришком. Він став несподівано далеким і чужим, барви його почорніли, звуки пригасли. Це не був світ Опришків, він тимчасовий...

Який, який?

Опришок через хвилину уже не міг пригадати дуже точного, як на його погляд, слова-визначення чужого світу; воно блиснуло, мов лезо ножа, і згасло, потонуло в сірих драглях, слизьких і студених, що клубочилися навколо; він напружував пам'ять, намагаючись його пригадати, а потім занехаяв думання, відчув себе важким і зледащилим. Тепер ніщо в його очах не мало вартості, ні до

нічого він не прагнув, ні перед ким не почувався зобов'язаним. Коли б зараз дідо Конопелька зарядив свою рушницю жаканом і стрілив би йому під лопатку, то він, Опришок, тільки б йому подякував, бо жити в цьому тимчасовому світі, в якому все непевне і хитке, не хотілося.

Тимчасовому?

Тимча...

Він повторив собі це слово кілька разів, втішившись, що воно до нього вернулося, тепер Опришок бодай самому собі, якщо не жіноцтву, міг пояснити, чому не наструнив посторопки своєї шлеї і чому згіркло йому розмелене й розтовчене м'ясо. Ні, не подумайте, люди, що гордюю вашими харчами, що, може, остогидли мені шлея, візок і взагалі робота в Залізній Пастці. Лихо моє не в цьому... лихо моє у тимчасовості, розумієте?

Рудий Опришок раніше ловив це слово вухом... ловив і відразу забував про нього, мов про того горобця, якого випадково сполошував на гноярці. Раніше воно нічого не говорило, було порожнім звуком, як багато з того, що мовили люди. Аж учора на ярмарку, видобувшись із вусатих уст діда Конопельки, воно виповнилося змістом і вцілило Опришка в саме серце.

А ярмарок навколо вирував, гудів, верещав, співав, вивівкував, витанцьовував; ярмарок торгував, лопотів полотнищами, бляев, іржав, видзвонював келишками й пательнями; ярмарок вимірював, зважував, прицмокував, прицінювався. Опришок шарварком вавілонським упивався, маленькі його очиці бігали вправо-вліво, жадаючи все побачити, запам'ятати, увібрати людські веселощі, яскраві барви одерж, малювані стіни яток, свіжостругані площини довгих столів; столи аж угиналися; на столах кудкудакали кури, гелготали гуси й покрикували зрідка перелякані індикі; на столах вигравали проти сонця веселі килими, писані верети, галунилися пузаті жбани, куманці; на столах вилаштувалися рядами, гейби зготувалися до маршу, важкі чоботиська і тендітні жіночі черевички...

Для Опришка все це було новим, дотепер не баченим. Але юрмиська людські, добрі і веселі, що продавали і купували, хрумтіли яблуками, пиріжками і смаженням на пательнях м'ясом, облягали хмарами бочки з пивом і вином... Юрмиська, що співали до ладу гуртом он на підвищенні з дощок і вивівкували окремішньо... оті музики... оті штукарі, що дерлися по гладкому стовпі до чобіт, повішених на самому вершечку — всі вони, розсміяні й розтанцьовані, припали ведмедеві до вподоби, він теж вважав себе часткою ярмарковою; людські співанки заохочували

його до співу, людська музика підсипала жару і під його лапи, і він, смішний та незграбний, пробував пуститися у танок. Його кривляння забавляло людей, гурт біля клітки більшав, люди тицяли на нього пальцями, хихикали стримано або ж реготали на все горло, волаючи при цьому, щоб спритніше хитав задом, щоб частіше показував зуби, це ж бо — думали — ведмежий сміх.

І він, як міг, догоджав ярмарчанам.

Хапав передніми лапами залізне пруття клітки, в якій сидів, термосив ним і скавулів, жаліючись, що завгосп Гарасим відгородив його від людського натовпу, бозначого остерегаючись; отам у юрмиську поміж столами і ятками він показав би, на що Опришок здатний; люди брались би за животи від його штук; о, він утяв би негірше тих ведмежат у цяцькованих бляшками намордниках, що їздили на дощаному підвищенні на велосипедах, дарма що не вчений і не має намордника. Він...

Клітка, однак, не пускала поміж люди. Та ну з нею, із кліткою, та й нема чого бурчати на Гарасима й на Залізну Пастку взагалі, добре, що й так про нього не забули: учора викупали, розчесали кожушину, а сьогодні спозаранку привезли, мов панича, на автомашині й виставили на людному місці. Ех, шкода, що нема тут Михаська, хай би подивився, якого гопору й почетеї діждався Рудий Опришок.

І ведмідь лукаво зиркав на діда Конопельку, який, приставлений Завгоспом вартувати клітку, сидів неподалік під парканом, поклавши на коліна рушницю. Опришкові зирки мовби говорили: «А дивися-но, діду, на мою ярмаркову удачу пильно, матимеш про що оповідати жіноцтву в Залізній Пастці, хай одна з другою не гадають, що Опришок якийсь телепень, котрий тільки вміє тягати скрипучий візок. Мене тут люди шанують».

Конопельчин вусатий рот усміхався, ліва брова підморгувала. Мовляв: «Хочу тебе, Опришку, зрозуміти, може, й на правду сьогодні твій великдень. Тільки-но завчасно не закопийлюй губу, бо осінній ярмарок буває один раз на рік. Ось про що пам'ятай».

«Що ярмарок... що пам'ятати... хіба маю кіпську голову, щоб про все пам'ятати? — фиркав з висока Рудий Опришок. — Ні на чому, діду, не розумієшся, тому й капаріш із рушницею на прохідній. Не став ти ані Директором, ані бодай Завгоспом, бо не вмієш з людьми лагодити. Інша річ я... я з людьми запанібрата».

Опришок ще довго посмішковувався б з діда Конопельки, бо не до смаку йому були всякі перестороги і моралі —

які можуть бути перестороги, коли навколо клітки патовп не змещувався, коли десятки рук тягнулися до ведмедя, рук щирих і розкритих; на розкритих долонях пахли цукерки, грудки цукру, крайці хліба, недогризки ковбаси, хтось навіть здогадався дати йому в бляшанці з-під консерви трохи меду. Взамін люди вимагали одного:

— Танцюй, Опришку! Співай, Опришку!

Він танцював: то вихилясом дибав по колу, то тупотів лапами на місці, злегка порикуючи, то корчив кумедно морду. Йому вдарив у голову хміль; хміль хмелився від смачних цукерків, від меду, ковбаси, від сплесків долонь, від веселих, добрих облич. Він конче хотів догодити людям, і бачив, що догоджував, бо інакше б вони не реготали. Опришок зовсім забув про діда Конопельку, про ведмежат, що їздили на велосипедах, і навіть забув про ярмарок; якоїсь хвилини він подумав, чи не для нього спеціально влаштували цей ярмарок. «А таки, мабуть, для мене, матері його ковпінка, бо що це за ярмарок без ведмедя,— остаточно впевнювався, хлечучи із пляшки солодку воду.— Бо будь-кому, якомусь партачеві не дали б солодкої води, я ніколи солодкої води не пив і не бачив, щоб її пив Михасько. Про діда Конопельку й балакати шкода. Йому солодка вода й не спилася».

І ти гуцул, і я гуцул...

Оба-смо гуцули...

Розпацілий, розвеселілий Опришок не знав ні стриму, ні втоми, йому, запамороченому ярмарковою популярністю, уже видавалося, що міг би без науки їздити на велосипеді, і міг би грати на трубі, і міг би стріляти з дідової рушниці, і міг би бути Директором над Залізною Пасткою.

Ех!..

Котилася торба з горба,

А в тій торбі...

Серед дарунків, які сипалися на нього, він запримітив простягнуту пляшку, таку ж, як і першу з солодкою водою, тільки ця була заткана кукурудзяним качаном. Відкорковувати пляшки Рудий навчився на Лісовій Стежці, сьогодні він також із качаном довго не вовтузився, біла його нетерплячка ликнути солодкої води; аж жмурились очі, уявляючи, як зараз потече в горло прохолодна приємна струя.

Звично перехилив голову, звично всунув в зуби пляшку, ковтнув і...

І від несподіванки заревів. Вода з пляшки обпекла язик і піднебіння, сперла дух. Він злякався й здивовано блимав очима по людях, котрі, мовби змовившись, від-

хлипули від клітки і, постогнуючи і попискуючи, лягали від реготу, бо, мовляв, усякі чудиська бачив чоловік у житті, але щоб ведмеді пили самогон — такого бачити не доводилось.

Ведмідь теж пробував звести придибенцію на жарт, бо ніби нічого страшного не сталося, подумаєш, хтось підсунув йому замість води пляшку пекучого розсолу. Але бодай би попередили: так і так, Опришку, вода ця вогненна, стережися.

«Ая, вони попередять, їм аби пореготати. Але ж хіба їм мало сміху, га? Та того ж сміху хоч граблями гребти й поза себе кидай. Хотіли поглузувати з мене? Пощо ж глузувати так люто? В мене язик пече, уся пащека палає. Отакі ви, люди, га? Я до вас із щирим серцем, а ви... Чому не знайдете поміж собою розумника, який поглумився паді мною, чому не виведете його за вушко на сонечко, щоб на другий раз був мудріший? І не гадаєте? Змовилися? Регочетесь? З чого смієтесь? З моєї ведмежої наївності? А колька би вас вхопила!»

Рудий Опришок стовбичив посеред клітки, притискаючи обома лапами пляшку до грудей, ображений і зпечений. Він, може, заплакав би, якби не побоявся, що ярмарок підніме також на сміх його сльози. Пляшка студенила йому лапи... у пляшці таїлася його біда... пляшкою хтось з-поміж людей його згальовив. «Зрештою, грець з нею, з пляшкою, суть не в ній, я зараз жбурну нею у роззявлені людські пащеки, суть, мабуть, у тому, що я, лісовий звір, опивився серед людей».

Ох, як у цю хвилину він ненавидів розчервоцілі лиця, засльозені очі, конвульсійні руки, утробні стогони. Відколи себе пам'ятає — не був ще таким лютим, як тепер. Злість виривалася з горла ричанням. Він гриз залізне пруття, бив по ньому пазурами, розгойдував клітку, й вона хиталася як човен. Рудий Опришок не зауважив, що боязливіші з людей чкурнули поміж ятки й столи, зате бачив, що хоробрішим його злість доточує веселощів. Вони кричали, щоб сильніше розгойдував клітку, щоб бився об решітку головою, щоб хвостом своїм заячим, ха-ха, розламав замок.

Дідо Конопелька гнав їх геть, просив очуматися і не дразнити намарне ведмедя, хтось його слухав, а хтось кепкував з ведмежого оборонця, аж поки Конопелька не вистрелив угору.

Міг уже не стріляти...

І могли люди ярмаркові скубти з нього, ведмедя, шерсть, могли штуркати патиками, лити воду або жбур-

ляти в нього камінням чи цукерками, це Опришка тепер не обходило, його ніщо не обходило: злість змінилася млявістю і жалем.

Жалів самого себе.

Лежав у клітці, по-собачому поклавши морду на передні лапи, і плакав... плакав наперекір цілому ярмаркові. Власне, ярмарку для нього вже не існувало. Усе, що сьогодні тут пережив — і добре, й погане — кудись зникло, здиміло, мовби пережите вкрали люди, які нарешті відступилися від нього всі до одного.

Був сам-один серед людей, як у чужому лісі.

СИН ЧЕРВОНОЇ ЛАНІ

Дощ припустився десь серед глухої ночі, коли Сухорєбра привела стадо оленців і малят на Весняне пасовище. Оленці не паслися тут з минулої яр-пори, але на полонині нічого не змінилося: так само навкруг стерегли пасовище смереки — вічні вартові в чорно-зелених шоломах, так само по-горішньому поза спинами смerek підстрибував розпатланий білогривий Потік, що скидався на домашнього песика.

Довгий перехід дався взнаки, оленці поголодніли і тепер ласували некошеним басарупком, а їх сини й доні тикалися мордочками у материні вим'я. Молоко крапельками перлилось на губах, дівора смачно облизувалась, розпалюючи апетити. Матері терпляче зносили їх заповзяті гуцкання, лише зрідка котрась з оленців лускала пустунця поза вуха, щоб не надуже жадібно прикушував дійки.

Першим відполуднував син Червоної Лані і Рогатого Короля Зелений Оленець. Він обтер об мамин кожушок мордочку і трохи зверхньо поглипував на пажерливих ровесників. «Час би і наїстися», — думав про них. Мав бажання побуцкатись з котримсь із шибеників, але його піби й не запримічали. Це Оленця сердило, і він форкнув відрями, як робила, коли гнівалась, мама. В носі заскоботало, на очі набігли сльози: форкати, видно, теж треба вчитись. Щоб мама не запримітила сліз, узявся й собі невміло і смішно посмикувати травку. Зелений рунок пахтів сонцем, землею і мав терпкуватий смак. Ні, як не кажіть, а мамине молоко таки краще. Виплюнув заслинену билинку, ще й притопнув копитцем:

— Бе, яка погань!

Червона Лань скосила на сина очі і хитнула головою, мовляв:

«Ти забув, що вуйна Сухоребра веліла, аби в першу ніч на Весняному пасовищі не здіймати галасу?»

«Або я що? — боронився Оленець. — Це так, нехотячи вирвалось».

«Ой, дивися мені... Бо може бути, що тут Вовк-Сіроманець або рись Плямиста Блискавка замешкали. Треба постерегтися».

Він крутив хвостиком, на якому і оводіві ніде сісти.

«Я більше не буду».

«Ти хороший у мене, чемний...»

Червона Лань любила свого первістка, який, мов дві краплі води, був схожий на Рогатого Короля: такий же, як у батька, має на спині рудуватий пас, що відливає позеленілою бронзою, і таку ж на лобику пляму... Виросте й з нього Рогатий Король, це нічого, що під ним ніжки тоненькі, як чотири очеретяні стеблини, і це нічого, що сили має жменьку. До пори до часу...

Вона підступила до сина і шепнула йому щось у сторожке вушко. Може, казала, аби приліг відпочити? Оленець неохоче згорнувся клубочком перед материними ногами, і це означало: «Якщо ти хочеш, мамо, то я полежу, але від мене ні на крок».

Сухоребра зміряла Червону Лань недобрим оком. «Дурні оті первісточки,— подумала.— Якби могли, синів би на коркошах носили. А пестоші, всякі цьомці-люлі оленю ні до чого, йому треба ноги гартувати, бо у справжнього оленя ноги цілого скарбу варті, вони його годують і боронять».

Біля Сухореброї теж терся веснянок, якого вона називала Принцом, а ровесники з легких маминих язиків охрестили Недоноском. Він й справді був каправий, у скуйовдженому кожушку. На переходах Принц-Недоносок завжди плентався у хвості, і Сухоребра раз по раз підганяла його штовханцями. Принц навіть не ображався, сприймав світ апатично.

«Не жилець наш Принц на білому світі,— міркували про себе олениці.— При першій нагоді потрапить вовкові на зуб».

Зелений Оленець якраз засинав, коли почав накрапати дощ. Скочив, немов ужалений бескидною кропивою, на рівні ноги, понюхав дощову краплину. «Що означає ця велика роса?» — дивувався.

Дощ спочатку накрапував рідко, краплини гулко лопотіли по зелених наметах дерев: кап-кап-кап... Потім дерева зіщулились, аж ніби поменшали, і з чорного неба упав грім — десь близько так луснуло, немов люди паль-

нули з тисячі своїх залізних палиць. Поперед грому в чорноті сяйнув яскравий ніж. Здавалось, він розпорів небові черево, і звідти коновками вперщила вода. Зелений Оленець від страху і студені шмигнув матері під шию.

З глибоких ізворів прискакали свистуни — лісові вихори, які завжди ласі на зливи — п'ють, аж їм за обшивки тече. А потім, захмелілі й сліпі, б'ються навкулачки з деревами і з скелями. Сказано — свистуни. Вивіскують у хмільному шалі, ціпують мокрими хвостами, вертаються, мов покусані блохами пси. А найгірше, що каламутять запахи і звуки, роблять оленів безпорадними, як дітей. Лісові розбійники Сіроманці і Плямисті Блискавки мають це на оці і здавна виклепують про запас ножі.

Під густим дощем, що краєв землю батогами, Сухоребра повела стадо у смерекові гущаки: тут було безпечніше і затишніше. Олениці, взявши в середину переполошених малят, поставали в коло. Ніхто з веснянків не купався в громовому дощі, жодний з них не бачив червоних пожів на чорному небі. По шкірі телят пробігали дрижаки. Зелений Оленець ледве зборював підступне жадання стрімголов збицкаться з цього гуркітливого пекла і помчати кудись, де панує тиша і теплінь.

Червона Лань лизала стривожену мордочку сина, цілувала і заспокоювала:

«Ну, ну, мій пестунчику, не бійся, я з тобою. А дощ, щоб знав, — це добре, рости будеш...»

Оленята, збившись в купу, дрімали. Матері чіпіли на варті, пильно стриждучи вухами. Адже біда могла впасти кожної хвили. Ліс навколо стогнав. Старі зчервивлені велети не витримували грозового бою з п'яними вихорами і падали з тріскотом на коліна. Молодняк благав у пияків пощади і стелився в поклони аж до землі. Потік, що звечора підстрибував білим пуделем, обернувся в скаженого гривастого лева, який з ревом котив униз жолобищем уламки скель. Хіба завчасно вловиш серед цієї содомі і гоморри ходу небезпеки? Ой леле...

Ранок не приніс у бесагах жаданого миру і тепла. Над Весняним пасовищем ліниво, мов гурти тлустих гусей, пропливали сірі хмари. Гуси, мабуть, перепились водою, бо крила їх ослабли і зачіпали кінцями об смерекові шоломи. Вітри-пастухи батожили сірих гусей, скубли їх, пір'я густо спадало на ліс, гойдалось поміж корчами. Дощ здрібнів, наче ранок провівав його крізь густе цідилко, а далі зовсім перестав.

Сухоребра подала знак: «Будемо виходити з туману на ясні левади. Бо мряка, молодиці, — нам пагуба...»

Веснянки сторцували ніжки неохоче: позіхали і потягувались. Матері вилизували їм мокрі спинки, гріли, потім допускали до дійок. Почулося поцмокування і завзяте притоптування копитцями. Один лише хирлявий синок старої Сухорebroї не квапився до сніданку. Вона роздратовано плигнула до нього, буцнула лобом: вставай, лінтюху! Але син і не поворухнувся. В матері похоллоло серце, вона злякано відсахнулася від Принца, зрозуміла: мертвий. Чи вночі придушили ровесники, чи просто вичерпав свою силоньку до дна: криничку даровано йому жабі по коліно. Олениці похнюплено споглядали на старшу, вони завжди її побоювалися і трохи недолюбливали, але тепер по-жіночому жаліли. Веснянки горнулися до материнських ніг: дух смерті найжачував їм кожушки.

Сухорebro двічі продибала навколо Принца, немов прощалася з ним і перепрошувала, що цуралася його миршавості, що не пестила і не вилизувала... Потім підвела голову і крізь зажуру побачила, що стадо чекає на неї. «Одим загонистим молодичкам, — думала стара, — мабуть, теж шкода мого Принца, але що означає одна смерть, коли біля кожної лані підрастає малюк? Для них треба жити, поки живеться».

І стара олениця ще вище задерла голову, вдаючи з себе горду і спокійну. Видно, це її дорого коштувало, бо на хрящуватій шиї випнулося мотуззя жил. Вона підкреслено рівно і прямо пішла геть від сина і, навіть не оглянувшись, стала на стежку. Під копитом хрябуснуло розчавлене зело.

Рушили...

Сухорebro вела стадо повагом, статечно, як і належить старшій, здавалось, що її тепер цікавлять лише запахи і дорога, але олениці здогадувались, що стара хотіла б на самоті виплакати, як і кожна з них, над трупиком останнього сина, останнього, бо весен їй, мабуть, за двадцять, і хто може гарантувати, що нової яр-пори вона спроможеться народити ще одного? Та й чи треба? І цього он кволого привела, недоноска...

Стежка кривульками вилась понад Потоком, що бився внизу із скелями. Зелений Оленець тюпав попереду матері, і в неї шохвилево поколювало в серці, коли з-під його копитця виприскував камінь. Але син дріботів ніжками впевнено і сторожко. Червона Лань думала, що при здибанні з Рогатим Королем похвалиться Оленцем: най і батько натішиться сином.

Стежка врешті урвалася, сірі гуси лишилися попасати в горах за стрімкими скелями. Перед оленями розстели-

лася долина-зруб. Тут і там, мов здерев'янілі Лісовики, стирчали поміж корчами чорні пні: колись тут не людськи газдувала людина. Діялося це ще за тих часів, коли Сухоребра була молодою і своєю красою зваблювала рогатих королів. Ох, минулося, лише пні спогадів залися, лише пні...

Зітхнула.

Раптом Сухоребра насторожилася. Це була команда: замри. Зовсім близько, може, за сотню стрибків попереду, стояла над Потоком Людина. Людина тримала в руках палицю, що погримує громом, з рота Людини курився синій дим. Сухоребра впізнала Людину, був це Добрий Єгер, який ніколи не важив на олепяче життя. Безліч разів зустрічала його на стежках: часом уступався з дороги Єгер, а часом — вона. І ще бачила Сухоребра Людину у Білу пору біля годівниць, коли та напихала за драбину пласти пахучого, як літо, сіна. Вона тоді й дізналась, що це Добрий Єгер.

Ніколи близько не підходила до нього, а тепер мала охоту приблизитись і сказати йому щось красне і вдячне, і хотіла поскаржитись на свою старість і синову смерть. Але боялася... Боялася не так Людини, як тієї залізної палиці і синього струмка диму з рота.

Єгер стояв на камені і показував на мигах... показував втікати? Чого б це? Адже навколо ані телень...

Озирнулася.

Ах... В ніздрі ударив сморід Плямистої Блискавки.

Єгер, Добрий Єгерю, чому ж бо ти раніше не попередив про біду? А тепер...

З-поміж кущів злетіла, мов вирости у неї крила, Плямиста Блискавка. Олениці закам'яніли. «Що, вам страх розум відібрав? Та втікайте ж! Зараз тут проллється чиясь кров, може, кров Червоної Лані, може, її сінка Зеленого Оленця? І в цьому буду винна я, стара Сухоребра? Як я могла забути, що рись здатна чинити у цих хащах засідки?»

Не мала ні крихітки часу ні на каюття, ні на роздуми, ні навіть на страх. Рішення блиснуло раптово — і вже здибилася Сухоребра навстріч Плямистій Блискавці, викинувши вперед копита.

Хто бачив її нечувану самопожертву, хто оціпив? Ліс? Її молоді подружки? Її ошелешені онуки? Але де... Всі пирснули врозтіч. Один, мабуть, Єгер й помітив її відчай, бо вдарив з його палиці грім, ударив, видно, прицільно, бо зойкнула рись на весь зруб, бо недолетіла Плямиста до старої олениці, впала каменем під поги.

«Дякую тобі, Людино, хоч моє життя вже не вартує й билинки сухого гірчака, віджила-м своє...»

Чи почув Єгер дяку старої Сухореброї? Мабуть, почув, бо вмів він слухати лісову мову.

Тиша чалапкала зрубом: чап-чап... А може, це дощові краплини цяпотіли з листя? Та ще чути було, як тріщали далекі кущі — там втікали олениці, інколи на полянах вигулькували малята, що здалеку у своєму леті були схожі на сполоханих чудернацьких птиць.

«Тепер можете й перепочити, легконогі», — думав про оленів Єгер, неквапно переставляючи шкарбуни у тому напрямі, де впала скошена пострілом рись. Був впевнений, що таки скошена. Йому минав сороковий, і половину з цих років розгубив на лісових стежках. Щось розгубив, а щось і придбав. Ось, наприклад, ліс вигострив його зір, як з коси брич.

Єгер шерхнув долонею по коліщатку запальнички, запурюючи полум'я в прокурену люльку. Полум'я обсмалювало чорний з твердим нігтем палець, але він уже забув й про люльку, і про палець, і про впольовану рись.

Слухав.

Деь там, де трубить Потік, обізвалося в жаху оленя: — Бе-е-е!!!

І відразу, пехтуючи небезпекою, скрикнула олениця.

Єгер схопився і побіг. Летів, піби у тій пінистій(бурлині) захлиналися його щастя; летів і не зважав, що пагіння синцювало йому лице, шматувало плащ; летів, бо у Потоці кричало оленя, бо воно ще мало сили кричати.

Мусив його наздогнати. Бачив лише голівку, що стирчала з білої піни, і більше нічого не бачив, навіть Червоної Лані не запримітив, що тирлувала вздовж берега: якби могла, то подала б синові руку. Але рук не мала, голосом добувала маля з пінистого крутежа. Та хіба голосом порятуєш?

Зелений Оленець недаремно був сином Рогатого Короля. Інший на його місці давно булькнув би на дно, а він борсався з прудким плавом, один раз навіть ухитрився якось зачепитися за камінь. Але вода напирала вперто і люто, він ніколи й не сподівався, що водиця, яку любила пити мама, буває такою злою, бо і зубами рве, і товче об гостре каміння, і кров пускає...

«Ой пене, як болить мене шия... Ой пене, яка вода студена... Ой мамцю, судомить мої ніженьки...»

Плакав.

Вода несла його, як легку тріску, і тільки останніми зусиллями держав пад бурунами голівку, держав не для

того, щоб жити, а для того, щоб видіти Червону Лань, яка бігла берегом, бігла й не помічала, що майже поруч посапує задихана Людина.

Єгер навпростець перегнав біг Потоку і, поки той робив коліно, він уже стояв по пояс у воді, широко розставивши ноги.

— Ну ось, — сказав Єгер, ловлячи Зеленого Оленця, — ми й припливли. Де ж тепер, зразу по великодню, можна купатися, га? Ще до біди перестудишся. — Він видряпався на берег — з чобіт випорскувала вода — і посварив пальцем оленцю.

— А ти, красуле, куди дивилася, га? Прецінь мавш сина пантрувати. Йому лише чиспиці бракувало до смерті, вже й очі стулив.

Зняв з плечей плащ і кутав ним Зеленого Оленця. Малюк ледве дихав. Голівка безсило падала на теплі людські долоні, сосунок ловив це тепло і, певно, гадав, що воно материне, бо пробував лизнути долоні.

— Що, хло', цицьки хочеш? — засміявся Єгер. Добув із-за паска флягу з самогоном, кілька довгих ковтків влив собі у рот, потім заходився розтирати Оленця. Робив масаж старанно, здається, кожну шерстинку переминав і приговорював:

— Терпи, легіню, тобі тепло потрібне, ой, потрібне...

Запримітив на стегні Оленця глибоку рану. Зсунув стріпихаті брови на перенісся:

— Ова, легіню, то вже біда. Як будеш spacerувати з мамою, га? — зажурився. Але часу не гаяв: промив рану горілкою, забандажував хустинкою. Тільки тепер згадав, що в чоботях хлюпає вода і штани прилипли до ніг.

— Треба нам, утопленику, ватру розкласти, бо обидва будемо пчихати, — сказав Єгер, збираючи ломаччя. Накидав його цілу купу. За хвилину вже готів полум'ям вогонь. І хто знає, чи голос людський, чи тепло горілчане, чи дух ватрянний примусили швидше калатати Оленцеве серце, але досить того, що син Червоної Лані раз-вдруге лупнув очиськами і просто перед собою побачив вусате обличчя. Людина дивилась на нього лагідно, спокійно, ще й підморгувала куцистою бровою.

— Очуняв? Та ти, утопленику, й справді легінь, — втішився Єгер. — Значить, будеш ще брикати в пущі.

В голосі Людини сосунок не вловив нічого ворожого і страшного. Ех, спитати б маму, що йому чинити?

— Ме-е-е! — покликав жалібно.

Вона обізвалась: я тут. Зелений Оленець спробував стати на ноги, але якась болюча сила штрикнула його з

усіх боків, і він знову плюхнувся на плащ. Зиркнув на Людину благально і докірливо, немовби говорив:

«Чи я тобі щось завинив, що мене болем мучиш?»

— То не я,— зрозумів його погляд Єгер.— Це вода, а вона жалю не знає.— Він сидів на пеньку у фуфайці і білих кальсонах — сушив над полум'ям онучі і чоботи. Штани парували на вбитому у землю пальку.

— А ти, малий, так поклич маму,— торочив далі балакучий Єгер.— Най мене не боїться, прецінь не задурно мене Добрим назвали? Мусимо порадитись, як нам з тобою бути...

Оленець кликав, Червона Лань ламала у тузі прибережні куці, проте близько не підступала. Вона з острахом чекала, що Людина ось-ось візьме з пенька громову палицю і зведе зі світу її пустуна. Хвилинами оленицю збурювала безумна сміливість, була готова кинутись на Людину, щоб прогнати її від Оленця, але сміливість жила в ній коротко: спалахувала і гасла.

Коли б поблизу була Сухоребра, вона, кажуть, усі розуми поїла, щось би мудрого нараяла...

А Людина тим часом одягла штани, взула шкарбунки, закинула на плече рушницю і, причикнувши напроти мордочки Зеленого Оленця, сказала:

— Я за Плямистою Блискавкою побленькаю, здає-си мені, що-м подірявив їй груди. А ти, неборе, з мамою побалакай. І не спи,— жартома, зовсім не боляче покрутив Оленцеві вушко.

Коли Людина зникла в гущаку, Червона Лань метнулась до сина. Мов вихор вселився у неї, мовби розбагатіла олениця аж на чотири руки, бо всіма ногами, губами і лобом собі помагаючи, розгортала людський плащ, що пахтів потом, куривом і горілкою, випеленювала з нього Зеленого Оленця. Носом підштовхнула сина під черевце, просила і квапила: «Борзіше сторцуй ніжки, шибенику. Поки Людина повернеться, ми будемо далеко. У нас-бо ноги, як крила...»

Хіба син не розумів матері? Чи не хотілося йому гейнути у дику пуцу? Збирав, бідака, у кулачок силу, натужувався, але біль таки валив його на людський плащ. Так тривало не раз і не два, Єгер давно розшукав підстрелену здобич, тепер він причаївся в куці і сумовито зорив за метушнею Червоної Лані: це був оменячий танець розпуки, жалю і безсилля. Єгер заплющив очі, розпач Червоної Лані ятрив серце, викрешував сльозу. Людина теж шукала способу, який би поміг Червоній Лані повести сина на зелені глای...

Не міг нічого придумати, і через це мучився, і через це палив чомусь сором.

Червона Лань врешті підігнула струнку ноги і лягла біля сина. Чи змучилася, чи загадала нагодувати Оленця? Малюк зраділо витягнув шийку і потягся губами до вим'я. І враз спав з нього біль, спопелів шкарубкий людський плащ, Оленцю здавалось, що він поплив у солодкому білому молоці. Якби дій плавбі кінця-краю не було, якби...

Засинав.

Уві сні підповзла до нього Плямиста Блискавка, вишкірила Плямиста жовті зуби. Ох, які страшні... Він дав ногам знати, подібно як там на зрубі, ніколи дотепер так легко і високо не стрибав і якби не той останній стрибок через Потік, що закінчився нещасливо, то мама, певно, його похвалила б. А так... Бррр, яка холодна вода. Ой нене, яка студена...

Червона Лань пильнувала його кошмарний сон. Її напружена піднята високо вгору голівка здалеку була схожа на водяну лілію, що похитувалась під подувом вітру.

Людина любивалась Червоною Ланню, довго любивалась, ніяк не зважувалась поруйнувати цю ідилію. Однак таки мусила. Випросталась і пішла до олениці.

— Я тебе, мамо, розумію, — виправдувався Добрий Єгер. — Шкода тобі рідної кровинки, тужити за сином будеш, але що вдієш, га? Не лишу я тут Оленця, бо ти йому не поміч. Лис підкрадається, Сіроманець... Пропадеш і ти ні за цапову душу.

Червона Лань плигнула в куці. Оленець краєв її серце плачем.

— Не плач, — сказав Єгер. — В мене буде тобі добре: молочком напуватиму, дам каші. І рану полікую. О, я від ран великий знахар. А потім, коли виздоровієш, пущу на волю. Я прецінь знаю, що тобі воля солодка. Чи як кажеш, га? — повернув лице до Червоної Лапі.

Олепиця крутила головою: дуріла від розпуки.

— Крути не крути, молодиче, а іншого виходу нема, — промовив Єгер. — Нема, — повторив і розвів руками.

Почав збиратися. Зв'язав передню і задню лапи рисі, прилаштував її на плечах, потім запеленав Оленця в плащ і притулив до грудей. Ще потоптався на гранчиках ватри, закинув на шию рушничний ремінь — і пішов.

Плигав з каменя на камінь легко, продирався крізь куці нечутно, як добрий лісовий дух.

Не озирався.

Боявся тужного погляду Червоної Лані. Чув, що дибала по його слідах.

Аж на царинці оглянувся.

— Ну, чого ти дурієш? — мовив до оленіці, що зупинилась на узліссі. — За сина будь безпечна, а в село тобі не можна: собацюр повно.

Повернувся і рушив стежкою до села. Здавалось йому, що втівав, втівав від трембітного оленячого реву.

Що б це могло означати?

Крізь дерев'яні ґрати вольєри Зелений Оленець ловив кожний рух Доброго Єгеря, ловив і думав, що він сьогодні якийсь інакший, піж учора. Навіть, здається, підрізав волосся, що завше кукурічилось на потилиці, обчімхав також вуса, одяг білу з вишитою пазухою сорочку. Нині, щоправда, неділя, але...

В повітрі висіло щось тривожне, щось незрозуміле, щось рокове...

Єгер димів люлькою на порозі своєї хати. Потім виніс із стайні щітку і згребла, які смерділи потом Сумирної Кобильчини, відчинив дверцята вольєри і, закотивши рукави, сказав:

— Будемо штрамуватися, Оленцю.

Не щодня Добрий Єгер чистив Оленцеву кожушину, але син Червоної Лані звик до щітки і згребла: стояв як укопаний, і слухав, задоволено покліпуючи очима, як лоскотали щіткою шию.

— Тепер нам, Зелений Оленцю, не соромно і між лісовий народ показатися, — промовив Єгер по роботі. Сів на перевернутий жолобок, і Оленцю здалось, що Людина ховає од нього очі, ховає, бо в тих очах є це «щось». Він торкнувся губами Єгерового плеча.

«Може, розкажеш, що скоїлося?»

Людина німувала. І в її мовчанні теж було «щось». Єгер завжди приходив до нього веселий, з цілою торбою лагідних слів і з гостинцем на додаток — в'язочкою омели або повпою кишпенею жолудів. Він годував Оленця просто з долоні, і син Червоної Лані бачив на твердій долоні людську доброту і ласку.

Правда, він запримітив, що не всі люди однакові. Коли не було вдома Єгеря, до вольєри загощувала Газдиня, висока і суха жінка з повним ротом блискучих зубів. Вона спідлоба зиркала на Оленцеві ріжки, ніби в них бачила собі загрозу, кидала за драбину пласт сіна або зеленого рунку, а з її рота капали слова:

— На, ледацюго, тевкай. Хісна з тебе, як від цапа

молока: і пожем не заколеш, і під тархівку не візьмеш. Дурно лише рунок псуєш.

Від її слів пахло студінню і неприязню. Він думав, що одні людські слова схожі на зелений рунок, а інші — на колючу кропиву. Ображений, Оленець забивався в куток або ховався між смерічками, які закопував для нього Єгер, і навіть не торкався їжі. Але повертався з пралісу Єгер, віп вішав на клинок перед ганком свою залізну палицю і відчиняв дверцята вольєри.

— Як сі, хло', чуєш? Чи давала Газдиня їсти? — засипав Оленця питаннями. Йшов до драбини і розтрушував сіно.— Гей-гей,— бідкався,— та ти, хло', голодом себе морить, певно, на Газдинин язик жаль маєш? — Він посміхнувся у вус, той усміх і його слова перемішувались з сіном, здобрювали його, і сіно починало пахтіти так апетитно, що, здавалось, з'їв би його цілу остревку.

А до Єгера вже бігли його діти...

Дітей у Доброго Єгера малося двох: Хлопчик, що бігав до школи, і Дівчинка, яка любила казки. Це були Оленцеві приятелі. Коли Газдиня йшла під гору до найближчої сусідки прями білу вовну і чорні сільські побрехеньки, дітлахи приходили в гості до Оленця, і для нього починалося свято: Дівчинка гребінцем розчісувала йому шерсть, Хлопчик ножиком пошкрябував рижки, що дуже свербіли, і копита. Потім вони порядкували у вольєрі і вчиняли веселе грище. Оленець теж прилучався до гурту. Не зносив лише тієї гри, коли Хлопчик вдавав з себе вершника і пробував усістися йому на спину. Тоді Оленець гнівався.

Хлопчик не тримав каменя за пазухою, швиденько забував про свою певдачу осідлати борзого коня, вихоплювався на гребінь штахет і звідти кукурікав:

— Дивися, Оленцю, який я великий! А коли ще більший виросту, то візьму дедів кріс і буду боронити тебе від Сіроманців. О, ти ще, мабуть, не видів вовка. Ой, то лютий звір: у пащеці має гострі зуби-пожі, а в глипаках — свічки...

Зелений Оленець справді не мав уяви про Сіроманців і Плямистих Блискавок, ніколи не занюхував їх духу, зате знав, як пахне Корова, Сумирна Кобильчина, пес Брисько і півень Криваве Око. Це були звичні запахи, вони жили на обійсті щоденно. А Сіроманці? Гм... Може, вони опришкують лише в казках?

...Тим часом до вольєри зайшли Добрий Єгер, Газдиня, Хлопчик і Дівчинка, яка любила казки. Кожен з них тримав якийсь дарунок: хто скоринку хліба, хто снопик оме-

ли, хто відро води. Добрий Єгер мав у руці налігач, і це коров'яче мотуззя нагадало Оленцю, що зараз трапиться щось страшне і незбагненне. Він косив очима на дарунки, на Єгерів налігач, на Дівчинку із заплаканим личком, косив і злякано задкував у далекий куток.

— Ну, чого ти боїшся? — спитав Добрий Єгер. — Іж, що тобі принесли, і будемо, Зелений Оленцю, прощатися.

Сталось. Оце і є «щось», оце і є те невідоме й страшне. Але пощо прощатися?

— Ну, виріс ти у нас здоровим і красивим, хоч і трішки на ногу налягаєш, тепер час відвести тебе в ліс. Бо встидно оленеві, мов тій Корові або Сумирній Кобильчині, в загороді жити. Кожному своє... — говорив Єгер.

«У ліс? Який ліс, Добрий Єгере? Хіба я знаю, як він виглядає?» — Зелений Оленець пробував відпроситися.

— А такий, — пояснив Єгер, — дерева там... корчі... трави... і воля: куди задумаєш — туди й скачи. Ти народився там, там твоя мама Червона Лань.

Оленець не пам'ятав ніякої Червоної Лані, ніякої волі, хотів залишитися тут. Тупнув ногою: не піду.

— Мусиш, — нахмурився Єгер. Він клепає ласкаво Оленця по шиї, гладив по спині, Оленець ловив людські дотики, як сонячні промені, і з жалем думав, що ні завтра, ні післязавтра, ні будь-коли уже не грітиметься людською ласкою. В його очах заблищали сльози.

Єгер пошкрябав потилицю.

— Мой, хло', та ти геть забудь, з якого кореня походиш. Яничаром ніби ростеш чи як?

«Люблю я тебе, ось і все моє яничарство. Жаль розлучатися з тобою, дітьми, навіть з Газдинею жаль. Я виріс коло вас, пралісу боюся, бо загублюсь там або загину. Ворогами там, мабуть, аж кишить».

— Що правда — то правда, ворогів твій рід має до дідька. Але ти поміркуй, хіба пасує синові Рогатого Короля і Червоної Лані ворогів боятися, га? Не пасує. Та й не такі вони страшні, як їх малюють. Ходи сюди, я тобі повім, кого повинен стерегтися, — Єгер поманив Оленця гілкою омели.

«Іж собі сам», — і Оленець повернувся до Єгера хвостом.

— Ну, гаразд, — сказав Єгер, — стій там і мотай на ріг. Отже, найперший твій ворог — це Плямиста Блискавка, рись. Вилізе вона на дерево, причаїться між конарами і жде вашого брата. Має звичку і в корчах чатувати. Рятуюнок від неї такий — обережність і бистрі ноги. Трапляється, що деякі з Рогатих Королів відбиваються у скрутну хвилину короною, але це не завжди їм вдається.

Другий твій кровний ворог — Сіроманець. Дуже він небезпечний у Білу пору. Тоді збирається вовче плем'я у тічки, призначає з-поміж розбійників найбільшого розбійника на ватажка і йдуть опришкувати. Часом нахабніють до того, що й межі людські оселі затесуються: ріжуть почами овечок. Моя тобі порада: уздриш Сіроманців — масти смальцем копита. А коли видиш, що напосідають на хвіст, обертайся задом до скелі, щоб мав безпечний тил, і гамсель передніх рогами. Двом-трьом тельбухи випустиш — іншим страшно стане. Я колись бачив, як твій дедя Рогатий Король вийшов переможцем з подібного жорстокого бою.

Стережися також Рудої Лисиці і Дикої Кішки. Вони, щоправда, залюбки на малечу зуби гострять, але обережність не завадить. Щодо найбільшого ворога — Браконьєра, то перед ним ти безсилий, бо нема звіра хитрішого і лютішого, ніж Браконьєр. З ним поракунки я зводжу.

— А може, деду, най живе Оленець у нас? — перервала Єгереву науку Дівчинка, яка любила казки.

— Ет,— відмахнувся він,— вступиися з-під ніг. Ти б у клітці жила?

— Я — ні, — відповіла Дівчинка,— а Зеленому Оленцю, може, подобається.

— Справжньому оленеві не повинна подобатись навіть золота клітка, — буркнув Єгер і пішов з налігачем до Зеленого Оленця.— Востаннє тебе питаю, хло': чи сам підеш, чи вивести тебе маю?

Оленець заціпенів. Тоді Єгер загудзував на його ріжках налігач і потягнув до виходу. Оленець не впирався, думав, що в Доброго Єгера зачерствіло серце.

Вийшли на стежку.

На стежці були люди, люди тицяли на Оленця пальцями, люди дивувалися, сонце дивувалося, і буки на горах поприкладали до лобів широкі долоні і здалека зорили на небачену процесію. Смереки-пльоткарки перешіптувались:

«Чи чулассе, кумонько, щццо син Червоної Лані і Рогатого Короля боягузом посеред людей ссстав, колиски свої цурається?»

Праліс зустрів Оленця насуплено, дерева шуміли глухо, ніби осуджували його; трави потріскували під копитами насмішкувато; куці боляче шмагали по ногах різками. Врешті Єгер зупинився і розпугав на рогах мотуззя.

— Оце, легіне, твоя колиска, твоя хата і твоя воля, а загинеш — то й твоє деревище. Біжи, — промовив глухо.

Оленець не рушився з місця, жалібно дивився у вічі Доброму Єгереві.

«Ось який ти добрий, га? Як без тебе буду?»

— Гадаєш, мені не сумно? — Людина задиміла люлькою. — Але для твого добра стараюся. Іди,

Оленець і вухом не повів.

— Іди, кажу тобі, — розсердився Єгер. Йому хотілося швидше закінчити сумне прощання.

Оленець стояв, ніби його копита прикипіли до землі.

Тоді Єгер склав удвоє налігач і розмашисто вперіщив Оленця по лискучій спині. Не так пекучий біль, як сором обпалив сина Червоної Лані з ніг до голови, бо світ такого не видів, щоб оленя батожили, як Сумирну Кобильчину. Очі йому налилися червоною злістю, він форкнув, здибився на задні ноги і шугнув хаосліп в гущаки.

— Давно б так, мій Оленцю, — журно посміхнувся Добрий Єгер. — А то, бач, наслідок вдарити мусив...

Болів його вимушений удар. І Оленця воривковий пруг болів. Він гасив біль шаленим летом, безглуздими стрибками. Силу чув у собі викохану, міг би летіти, здавалось, без перепочинку день і ніч. Не знав тільки, куди летіти. І пощо?

Спинив його тісний перстень білих дерев. Глипав на них зачудовано, бо розпізнавав лише смереки, смереки мали колючі лапи, а ці закосичилися в шелестливе м'яке листя і вбралися у білі сорочки. За білокорими деревами стояли велети, що стовбурами підпирали небо, а капелюхами заслоняли сонце. Оленець відчув себе маленькою козявкою, загубленим перцем у зеленому морі пущі.

Якісь звуки народжувались поміж деревами — не розумів їх.

Якісь запахи струмились звідусіль — наморочилась голова.

Мучила спрага. Згадав про відро з чистою водою у вольєрі Доброго Єгера, про снопик омели в руках Газдині. Все це лишилось у минувшині, в далекій казці.

Ліг на поляні і думав, що треба, мабуть, вдаритися головою об білі стовбури дерев, бо однаково не проживе на чужій чужениці.

Хтось йшов пралісом: туп-скік, туп-скік... Йшло зло чи добро? Ет, байдуже. Склепив повіки.

Хтось поруч зупинився, хтось доторкнувся до нього. «Ей, а ти чо' тут розлігся?»

Стояла над ним юна олениця. Відразу помітив, що гарна. Вона, мабуть, також знала про свою красу, бо трималася гордо, незалежно.

«Ти хто такий — питали її очі. — Я тебе в пралісі ранише не здибала».

«Бо не могла здібати, — відповів неохоче. — Я у Доброго Єгеря жив. Зовусь Зеленим Оленцем».

Підстрибнула на radoцax.

«Ти син Червоної Лані? Той, якого Людина яр-порою полонила?»

«Та ніби той, але я нічого не пам'ятаю».

«Зате я про тебе багато знаю, — Червона Лань розповідала. Як вона, бідна, тужила... А мене пам'ятавш? Колись ми в стаді з тобою буцкались. Ти був такий смішний, задерикуватий».

«Ні, — Оленець хитнув рижками, — не пам'ятаю».

«Хіба важко пригадати Білу Чічку? Так мене небіжка вуйна Сухорєбра охрестили. Гарне ім'я, правда? А вуйна Сухорєбра вмерли, старі дуже були, — торочила молоденька оленичка. — А ти куди тепер?»

«Не знаю», — зітхнув. І таки справді не знав.

«Шукай у пралісі свого тата Рогатого Короля, в його стаді будеш ходити. Такий у нас, оленів, порядок».

Його не цікавив оленячий порядок, але сказав:

«Пошукаю». — Зірвав губами яскраву квітку і сплюнув: була гірка як полин.

«Чого ж непотріб пасеш смердючий?» — зауважила Чічка.

«Чи відаю, що тут смачне, а що гірке».

«То ти нічого у пралісі не знаєш, не розумієш?» — витріщилась Чічка. А таки гарні у неї очі, великі, вологі.

«Ні, — мусив признатися. — Мені лише про ворогів розповідав Добрий Єгер».

«Цього замало, Оленцю. Хочеш, я тобі все покажу?»

«Хочу».

Пішли поруч. Чічка вчила його розпізнавати дерева, давала імена квітам і травам, привчала до запахів, показувала стежки. Оленець щось запам'ятовував, а щось їй пропускав мимо вух, бо голова аж гуділа від повені вражень. Найбільше дивувало сина Червоної Лані лісове озерце. Раніше їй гадки не мав, що існує на світі таке величезне відро повне-повпісіньке води.

«Хто ж цю воду випиває?» — спитав наївно.

«Ми з озерця п'ємо, коли тут пасемось. А як спека і овід донече, то й кунаємось. Може, спробуємо?»

«Ні, я хочу пити».

Він пив пожадливо, квапливо. Чічка, здавалось, лише притулила до води красиві губи, мабуть, і крапельки не перехопила, просто видивлялась у дзеркальному плесі на свою вроду. Раптом підвела голову, в очах застрибали бісики. Спитала:

«Я гарна, Зелений Оленцю?»

Що мав їй казати? Хіба він розуміється на красі?

«Кажі, кажі, не соромся. Я тобі подобаюсь?» — і черкнула боком об його бік.

Опустив голову. А таки вродлива, чортяка: тонконога, струнка.

«Ех, ти, а ще син славетного Рогатого Короля. Геть серед людей зледащів», — соромила.

«Мені в людей добре жилося», — насупився.

«Можливо, — не стала сперечатись. — А скажи, чи знаєш, що таке любов?»

Моргав очиськами. Любов? Ні, про любов Добрий Єгер йому не розповідав.

«Дивний ти, Оленцю, і дикий. — Чічка зробила навколо нього коло. — І повинна-м тобі сказати, що ти з вигляду гарний. А про любов восени довідаєшся, коли кров у тобі заговорить. Тоді знайдеш мене у пущі, добре?»

«Та добре», — Оленець невпевнено почухався копитцем за вухом.

Вона заспішила:

«Ой, мені пора, бо й так відбилася від стада. Червона Лань у нас тепер за старшу — перепаде від неї на горішки. А ти, Оленцю, шукай свого тата. І не залишайся, чуєш, на ніч пастися над озерцем. Сюди на водопій Плямисті Блискавки ходять», — Біла Чічка крутнула хвостиком і зникла серед зарослів. Лише чув: скік-скік...

Лишився сам.

Лісове озерце зайнялося червоним вогнем — заходило сонце. З чорних ізворів попід кущами плазували сутінки. А може, це не сутінки крадуться, може, вовки, може, Рудий Лис, може... Оленець блукав лісом навмання, йшов немовби у чужому краю, боявся, щоб не тріснула під копитом гілка, кожної хвилини чекав, що он із того дерева, або із того, або з цього плигне на спину Плямиста Блискавка.

А в лісі темніло. І чим гущішу пряжу ткала піч на своїх кроснах, тим страшніше робилося Оленцю.

Улігся між двома ліщиновими кущами і на всякий випадок нагострив ріжки. А ніч навколо верещала, шаруділа, стогнала, тупотіла, і кожний звук шматував Оленцеві серце. Він пробував вгамувати страх, насміхався з свого боягузтва, згадував для хоробрості граціозну Білу Чічку, яка теж почує у пралісі, але нічого не допомагало. Страх жив у його крові, страх був сильніший від сорому і оленячої гордості, страх ріс вище дерев, пускав пагілля до хмар.

І Зелепий Оленець не витерпів. Зірвався з копита, як навіжений, біг через пні, перескакував кущі, немов за ним гналися і ніч, і Плямиста Блискавка, і ціле плем'я Сіроманців, всі страхи на світі.

Біг на далекий собачий гавкіт — на село, де жив Добрий Єгер. Не журився, що завтра йому скаже Людина, це буде завтра, а сьогодні треба втекти від цієї непевної і непотрібної волі.

...На світанку Добрий Єгер, помітивши у вольєрі Оленця, сплеснув у долоні.

— Аби ти скис, легіню! Вернувся?

Син Червоної Лані звівся на коги, понурив голову.

«Вернувся, Людино. Бий мене, ріж мене — страшно на волі».

— Може, з тебе витекла оленяча кров, і ти став домашнім бичком, га? — питав Єгер.

«Може...»

— Тоді я тебе осідлаю — покладу сідло на спину, і служитимеш мені замість Сумирної Кобильчини.

«Сідлай, але не проганяй...»

— Тоді я запряжу тебе у воляче ярмо і буду тобою орати.

«Ори».

— Тьфу, — сплюнув спересердя Єгер. — Ще-м не видів, аби дикий звір так приручився. А може, в цьому я винен, га? Може, це я з доброти своєї вчинив неволю солодкою? — думав. — Кажуть, до солодкої неволі звикають.

Але був радий Оленцевому поверненню. Тішився його прив'язаністю до себе, клепав долонею по шиї.

— Ну, живи тут... живи, поки тобі забагнеться. Віднині вольєру замикає не будемо, коли захочеш, тоді й підеш у ліс.

Справді, з того ранку двері вольєри ніколи не замикались. І знову Дівчинка торочила йому казки, і знову були нарікання Газдині, і знову були безпечні ночі.

І ще щось нове прийшло в Оленцеве життя. Спершу він й не збагнув того нового, бо його не можна було ні лизнути, ні понюхати, ні побачити. Але воно жило, існувало і росло. Оленець відчув його у те надвечір'я, коли з царинок вітер приніс запах печеної картоплі. Але при чому тут картопля? Цілу ніч простовбичив на ногах — прислухався до себе і до світу.

Ні, у першу ніч він нічого не розумів, і в другу теж, і в третю... Тому й тривожився, часом забував про їжу, перестав цікавитися казками. Аж десь на п'яту ніч в темряві привиділась йому Біла Чічка. Знав, що це омана, бо

не могла Біла Чічка близько підійти до людської оселі. А все ж таки це була вона. Покликав її:

— Бе-е-е!!! — Не впізнавав свого голосу, якийсь був грубий, дорослий.

— Бе-е-е-е!!!

Ніхто не відповів. Ніч пливла над селом місячна, ясна. Ніякої Чічки поблизу не видно. Гаркнув спросоння Брисько: «Якого дідька лисого той оленище серед ночі розбутівся?»

«Тихо, тихо, Бриську. Розумієш, я Чічку бачу. Таку струнку, таку красну...»

«От спи краще, сняться тобі різні відьми».

Але це не був сон. А що? Може... може, це любов? Пригадалось, як колись говорила йому Чічка: «Восени знайди мене в пущі, добре?»

В запаху печеної картоплі — осінь. Осінь! І він знайде Чічку.

Ха-ха, знайде? А страх? А добрі людські долоні? А смачний зелений рунок? Марниця, все марниця, дріб'язок. Головне — Чічка. Сам себе не впізнавав, сам собі дивувався. Невже в цьому винна любов?

Однієї ночі він вдарив рогом у двері вольєри. Без краплини жалю покинув Оленець теплу солому лежанки, пахуче сіно, стережену Бриськом безпеку, легко переплигнув через вориння, навіть напівгадкою не згадавши Єгеря, і пустився бігти у ніч, насупроти страхам і небезпеці. Не думав про них. Нічого у світі не боявся. Трубів, що мав сили. І це означало:

— Гей-гей, Біла моя Чічко, я йду-у-у!!!

В дебрі полуденок.

Добрий Єгер міг би розтлумачити, як у дебрі вгадують полуденок. Робиться це дуже просто. Видибує з своїх тайнних хоромів лісовий володар Чугайстер, білий дух карпатських нетрів, і нечутно підступає до кожної звірини, до кожного птаха, до риби у водах, підступає і нашіптус: «Спіть, мої діти, спіть. Ясний день призначений для відпочинку, викохуйте силу для матері-ночі, бо вона покличе вас на веселі грища, на стежки полюварські і ратні ристалища. Спіть...»

Це паказ і прохання, це ворожбитне вмовляння і щоденне чародійництво. І все живе в дебрі скоряється Чугайстровому велінню — в полуденок тут господарює тиша і сон.

Добрий Єгер лежить на пласті сіна під копичкою на п'ятачковому обійсті полюварки — ошатного будиночка,

складеного з обкорених смерекових свічок, і до нього теж підкрадається Чугайстер з полудневою дрімотою. Єгер стулює повіки, лісовий рунок дурманить, мов вистояне в берцівці горобине вино, і прислухається, як свердлить кістки задавнений ревматизм.

— Спи, Єгере, спи, тобі також не зашкодить сьогодні силу пришпарувати, — шепче Чугайстер у зелену бороду, що стелиться по землі, зростається з мохами і травами. — Я ж, прецінь, відаю, яка потреба тебе сюди привела.

Добрий Єгер не перечить, зручніше вишолоплює у сіні гніздо, навпомацки шукає полу плаща, що зсунулась, і наперед радіє кріпкому сну. Але пальці замість плаща намагають приклад дубельтівки. Ребро дубельтівки, обковане залізом, студене як лід, а Єгер тріпнув пальцями, мовби вересневе сонце розпекло його до гарячого. Цього було досить, щоб дрімота, як сполохана птаха, майнула крилами: Чугайстрове навіювання зникло, лісовий володар пошкунтильгав у гущавину. Єгер лягає на живіт, підпирає обличчя розчепіреними долоньцями, що схожі на висушені кореневища дубків, і кидає косяки на дубельтівку. Вона своєю спрацьованою старістю подібна на господаря: приклад потовчений і потрісканий, дуло давно втратило вороновану чорноту і тепер світиться лисинами, леже в одному місці розколось, і Єгер скріпив його скобою.

Добрий Єгер ворухить губами, мовби хоче щось сказати, підсуває рушницю ближче до обличчя і гладить приклад, як голівку малої онуки. Звук старий до рушниці. Давно міг би поміняти її на нову, гарну, міг би, але хто вгадає, який характер матиме куплена? Може, вдасться норовистою, затинкуватою, а стара роботяца і безвідмовна, ніколи не було випадку, щоб у найвідповідальнішу хвилину відмовилась вистрілити. А колись, бувало, він любив погримувати з неї, особливо погримував замолоду, коли хотів погоноруватись вовчою шкурою, лисячим хвостом, китичками рисі, коли смакувала йому дичина.

Відтоді, як у його вусах засіялося сиве волосся, рушниця дедалі рідше буравила пострілами дебри: з сивиною, мабуть, прийшла до Єгера мудрість. Він думав, що може колись настати такий день, коли в пралісі занімують птахи, коли бур'яном поростуть звірині стежки і на них навіть під побільшуючим склом не уздриш карбування ратичок і м'яких лап... Оці думки сколихували в ньому страх, був готовий розтрощити об пеньок свою рушницю і всі рушниці на світі — тільки б праліс не обертався в цвинтаріще. При нагоді він любив розповідати приїжджим мисливцям про те, що йому уже якось випадало цілий тиж-

день блукати дебрею і за цей час не здибав ні оленя, ні зайця, навіть сороки на кошарі. Натрапляв лише на сліди, холодні і давні, вони здавались йому закаменілими, збереженими з далеких століть.

Це діялося тієї зими, коли він розібрав нікому вже не потрібну вольєру. Довго чекав на Зеленого Оленця, двоєке почуття борсалось у ньому завжди, коли ранками зазірав до вольєри: і тішився, що Оленець одомарився у лісі, і тужив за ним. Вольєра чорніла ребрами до першого снігу, а як її притрусило білизою, Єгер узяв сокиру, і з Оленцевої неволі виріс стос дров. Потім купив у крамниці півлітрівку, стукнув денцем об дубовий стіл і сказав Газдині:

— Нині, стара, мусимо випити, щоб Оленцю щасливо велося.

— Зажди. Може, ще вернеться.— Газдиня теж сумувала за Оленцем.

— Але де... Сніг стежки позасипав, — відповів він. — Будемо пити...

— Нема чим горілку закусити, — насупилася Газдиня. — Якби ти вполював зайця... — Була, певно, забобонна і хотіла відстрочити поминки по живому Оленцю бодай на годину або на півдня.

Він без слова згріб рушницю і пішов толочити першу снігову стежку. Сніги навкруг лежали сині, як недобілені влітку льняні полотна; на тих полотнах птаство і звірина намережили за ніч візерунків: хто мережив хрестиком, а хто кривулькою...

Цей день запам'ятався із тисячі інших днів до найменшої рисочки, і, мабуть, тому запам'ятався, що був схожий на величезне вікно, світле і чисте, в яке він зопалу вдарив пострілом. Засць вигулькнув з-під ніг, спіткнувся об залізні шротини, зойкнув і покотився під гору. На півдорозі зачепився об пеньок і, ніби не залишив за собою на снігу калинові краплини, сів спокійнісінько на хвостик. Єгер кинув рушницю до плеча вдруге, але мушка гойднулась, затанцювала, бо засць притулив передні лапки до мордочки і... заплакав. Ні, він не лементував, як це уміють робити його родичі, не корчився в конвульсіях, а тільки сидів і пхивькав, як ображена дитина. А навколо нього хтось люто толочив червону калину.

Єгер примерз до снігу. Заячий плач сипнув за обшивку жменю мурашок; він не зважувався ні підступити до звірини, ні чомусь не посмів послати в неї нову порцію шроту. Це скидалося на пригоду з сумної казки, яку любила його Дівчинка. Єгер це розумів і пробував зламати одіпеління, адже нічого страшного не сталося, хіба вперше

стріляє зайців? А проте не міг себе збороти. Тихий заячий плач притоптав усі інші звуки, які жили у дебрі, пройняв наскрізь душу, викликав підсвідомий жах і незбагненне каяття.

Що це було?

Коби він знав...

Тиждень після цього, глухий і сліпий, заглиблений у себе, блукав пралісом, і не дивина, що свіжі сліди здавались йому карбами минулих століть.

Може, мстилася йому дебра за той постріл у ясне вікно?

Може, навчився розуміти мову природи?

До цих пір сприймав дебру так, як сприймали її усі люди: бачив дерева, птицю, звіра, трави і красу бачив. Тепер відкрив у ній живий, сновнений таїн світ, в якому вміють плакати, сміятися, ворогувати, любити; це відкриття його втішило і злякало глибиною непізаного.

Був диваком? Може, й так...

Приїжджі мисливці по-різному реагували на його оповіді: одні проймалися лісовою таїною, другі всезнаюче пояснювали інстинктами, треті брали Єгера на кпини. Але й перші, другі і треті любили, коли він водив їх лісовими стежками, часом вони забували про свої рушпиці, немовби піддавшись його ворожбитству. Навіть у розпал мисливського сезону на Єгерових урочищах рідко падали стріли. Добрий Єгер жадав, щоб вони не падали взагалі, аби вмовкли назавжди, всі вмовкли: і ліцензійні, і спортивні, і, тим більше, браконьєрські. В пралісі має жити тиша, любов, краса; праліс не повинен вважати людину рабівником.

Ет, мало чого Єгер жадав би. А тим часом не пізніше ніж учора ввечері...

Добрий Єгер жене геть від себе вчорашній вечір, відбивається від нього, мов від напасті, і таки впливає на плесо сьгоднішнього полуденка, в якому навіть дерева підвладні Чугайстровим чарам. Рідкі у цих краях дуби, що схожі на мальованих у книжці прадавніх лицарів, дрімають прямо в кольчугах і шоломах, що вже побронзовіли і набрали металевої лункості від перших морозенків, які забігають у пуцу досвітками. Не впізнати і назовпи лісових побрехух — ялин, що завше люблять перешіптуватися. Тепер вони прикинулися побожними черницями, що попускали чорно-зелені фалди одерж до землі і стоять сумирно, мов у церкві на великому казанні. Курені буків, кучерявих, гартованих у боях з вітровіями велетів, сплять глибоко і разом з тим чуйно: найменший подих вітру будить то одного з них, то другого, пробуджені дерева ліни-

во помахують гіллям, немов погрожують вітрові кулаками. Сон захопив беріз майже голими: їх суknі, зіткані з багрянцевого листя, вже встигли пообпоситись, здалека видно білі дівочі стегна. Ялини вночі осудять безсоромниць, але берізкам чужий суд не страшний, цілком можливо, що вони й не сплять і з-під вії підморгують войовничим букам, ваблять їх наготовою, і буки, забувши, що вони лісові запорожці, обступають любок густим колом.

До беріз не байдужий і Добрий Єгер. Завжди при здибанні з ним у пралісі берези розливають у ньому ніжність, повертають у молодість, коли він, легінем цікавим будучи, підстерігав, як купалися у Потоці дівки — білі і голі, без клаптя запасчин. Берези, щоправда, влітку ще сяк-так прикривають свою білинь косами, а з пастанням вересневих приморозків просто-таки шаленіють, перед тисячами очей червоно палають любов'ю, і невтямки їм, що завтра-післязавтра вітер здере з них льолі, щоб до весни хапали голяком дрижаки. Може, у них у цей час весілля? — думав Єгер. — Як, приміром, в оленів. Але де, берези квітують весною, це лише олені грають весілля на початку осені. Вчора ввечері йому наказали, щоб одного весільного оленя...

Знову про вчорашній вечір? Тьфу, маро, згинь і пропади! Добрий Єгер сідає на ослоні, з воринного палька знімає торбину з припасом: кладе на долоню скибку хліба з котлетою, запиває з термоса кавою. Смачно. Він переконаний, що котлети і термос вигадала для нього невістка, бо небіжка Газдиня марципанами його не годувала.

Єгерева невістка робить на сільській пошті коло телефонів. Вчора надвечір, повернувшись із зміни додому, передала:

— З району ваш начальник телефонував. Казав, щоб ви подзвонили.

Пощо квапився на пошту? Гадав мудре слово почути, а чорна слухавка розпорядилась:

— Треба застрелити Зеленого Короля...

Що, що? Добрий Єгер аж хитнувся, бо Зелений Король — це його Оленець. Сів на підсунутий поштаркою табурет, кліпав очима. Трубку притискав так, що аж вухо побіліло. Не міг второпати: сміються з нього, а чи насправді?

Кашлянув. Трубка зраділа і металево зашкварчала:

— Алло! Чувте мене? Кажу, що повинні-сте забити найстаршого в пущі Короля, нам потрібно м'ясо. Ви слухаєте? М'ясо, кажу... Рев якраз кінчається... Ліцензія виписана.

Боже мій, і звідки беруться слова: забити... ліцензія... м'ясо... Немов їх з бляхи вирізали: колючі якісь і студені.

Добрий Єгер поклав на важелі слухавку і тільки тепер за давньою звичкою виструнчився:

— Слухаюся.

Пошкрябав чоботиськами до виходу. Чоботиська в одну хвилину потягаріли, а може, це він ослаб, раптово постарів? Поштарка навіть злякалася:

— Вас щось заболіло, нанашку?

Обернувся на дверях.

— Ая, заболіло, доно. Словом, як каменем вдарено.

І пошкандибав. Поки плетався на свій ґруник, балакав сам до себе:

— Їм що? Вбий, бо м'ясо десь там потрібне. А те, що це мій Зелений Оленець, нікого не обходить. Ех... воно, звичайно, з одного боку все по правді, голос у чорній слухавці має рацію. Швидше чи пізніше, а Зеленого Оленця смерть не мине. Він уже геть постарів, весен, мабуть, з вісімнадцять має, це кінець оленячому життю. Але чому той кінець я маю робити? Най би прислали сторонського стрільця, хіба не знають, що означає для мене Зелений Оленець? Ні, не застрілю... Всі накази сповняв, а цей не буду. Най роблять, що хочуть. Коли що — запишуся на пенсію.

Вдома так і сказав: піду на пенсію, і то від завтра...

Ліг спати без вечері. Але де той сон? Ліжко під ним скрипіло, як вози на довгій дорозі. Уявляв себе на відпочинку: сонячна призьба, внуки вичовгують йому коліна, неквапні балачки з ровесниками, взимку — піч... Ніби й непогано, га? Чи не досить йому недоспаних ночей і лісових мандрів? Почекай-но, як це досить? Предінь, ще не вмираю. А як жити без тих мандрів? І як буде жити праліс без мене? Новому Єгереві треба згаяти півкопи років, поки зачує заячий плач. Вже краще ще одним Королем поофірувати задля життя багатьох. Поофірувати? А ніби це легко? Пестив, годував, стежив за ним у пущі, рахував нові гілки на рогах, мов перші зубки у своєї дитини, тішився королівськими синами і донями, яких щороку більшало на осінніх гульбищах, і після цього вбити? Кажуть: це закон пущі. Люди перейняли дикий закон і користуються ним для власної вигоди.

Ох, люди, люди...

А все ж удосвіта потелепав у дебру. В пізній снідачок прибився до полюварки. Тут, щоб забутися і скоротати час, оперізував воживками копички, аби сіно вігер не патлатив, на горищі перекинув висушені віники моло-

дого пагілля — звірині корм на зиму. Та скільки тієї роботи міг нашкрябати? Раз-два — і по всьому. Мусив таки лягти під копичку і слухати тишу лісового полуденка.

Чекав вечора.

Чекав якогось рятунку для себе і для Оленця. Та який може бути рятунок? Видно, мусить одним життям пожертвувати...

Сонце припікало, як вліті, земля парувала теплом. Хмелило грибами і розтопленою живицею, пахтіло духом медвяного серпня, що жив у сухому сіні. А може, ці п'янкі запахи наслав на нього хитрун Чугайстер, наслав і таки заколисав Доброго Єгера.

Люлі-люлі...

Спав.

Спав, як вояк в окопі, з рушничним паском у долоні. Розбудив його перший оленячий рев. Кліпнув очима — вечір, а може, й ніч.

Визначив напрям вітру.

Почовгав на вітер.

Туп-туп...

Туп...

Поспішав. А чого? «Бо, — думав, — хочу чимдуж впоратися з убивством, щоб потім мати час на каяття, люди завжди так чинять. І люди вміють викручуватися і вибілюватися. Ось і я: вбивство назвав жертвою, офірою, смерть маскую якимось вищими інтересами».

Туп-туп...

Нипав полянами місяць і розкладав свої ватри, що горіли без диму і вогню.

Добрий Єгер ліг за колодою на щорічному оленячому Ристалищі: тут завжди в цей час бачив Оленця. Ждав. Загнав патрони в дула дубельтівки — ждав. Ковзав поглядом по величезній витирлуваній копитами поляні, на якій бовваніли куці ялівцю, — ждав. Проклинав себе, пенавидів себе («Офіру якусь знайшов, тьфу!»), а все ж таки ждав.

Олені не забарились. Двигтіли напролом через хащі бики. Дріботіли копитцями відданиці-лані. Пуца, мов велика мембрана, тремтіла від дужого реву. Хтось з кимось бився, хтось у когось рабував наречену — оралось копитами Ристалище. Хтось переможно і пихато вів здобуту лань, а то й дві у куці, хтось залишався нежонатим. Навкруг смерділо мускусом, оленячим потом, спекою великих тіл. Єгер не рахував на Ристалищі борців, вони його не цікавили, видивляв між ними Зеленого Короля, видивляв і не знаходив.

Зелений' появилсь аж після півночі в супроводі давньої любки — Білої Чічки і молоденької лані, що полакомилася на королівську корону. Добрий Єгер припав до дубельтівки. Дуло лягло на колоду, мушка вимацувала праву лопатку Оленця. Вже палець торкнувся собачки, вже...

І несподівано звідкись прилинув заячий плач. Чи упав з неба, чи виповз з-поміж кущів, чи видобувся з-під землі, чи вродився таки в ньому, Єгереві?

А може, то не заячий плач, може, то плакала дєбра?

А Королеві й у вусі не свербіло. Задер високо голову і протрубив. Інші голоси здалися сопілками в порівнянні з його трембітою. Ристалище вмить спорожніло: піддані чкурнули в кущі, певно знали характер вожака. Лише один молодчик забарився, цілючись з любаскою, і за це був покараний. Король з місця черкнув молодика рогом, той шебанув без оглядки, а Король прилучив його лань до свого гарему.

Виступав перед жіноцтвом гоноровито, думпо, трусив головою, як бунчуком, і вигинав каблуком шию. Добрий Єгер міг вцілити його дуже легко, хвиля — і королівський маєстат обернувся б у купу м'яса.

Але жив воскреслий у душі Єгера заячий плач.

Він забув про рушницю, про наказ з району, про своє виправдання вбивства офірою — любувався Оленцем. Любувався і бачив себе молодим, дужим, повернувся у ті далекі роки, коли годував Оленця з долоні, коли напував його з відра, з якого сам пив, коли частував гілкою омели.

Тільки тепер зрозумів, що Оленець — це його молодість. І не може він, дідько би то вхопив, розстрілювати власну молодість. Поки ходить цей звір у пущі, поки водить він олениць на весільні грища — доти ходять пралісом і його калинові роки.

Розхвилювався.

Забув, що чипить у засідці, черкнув під полою запальничкою, встромив у зуби обгризений цибух. П'янів від утіхи: а таки ходить пралісом його молодість, ціле його життя ходить, воно в Оленці, в королєвих синах і онуках.

Тютюновий дим ударив Королеві в ніздрі, Зелений коротко рикнув, попередивши олениць про небезпеку. Хотів і собі пакивати копитами, але... Тютюновий дим загальмував страх, породив незрозумілий щем, далекий спогад. Іншого разу, може, ця маленька затримка коштувала б йому життя, Зелений Король це відчував, однак тепер своє життя не важив. Якась невідома сила підштовхувала ззаду,

спрямовувала на колоду, звідки висотувався тютюновий дим. Король переставляв ноги неквапом, був готовий до бою і до втечі.

— Це я, Оленцю, я! — вродився у тиші людський голос. О, який знайомий голос, який рідний... Не чув його давним-давно. Коли це ще було, коли? Але ж бо говори, Людино, пряди свої слова, я тим часом вловлю тонку нитку.

— Та це ж я, Оленцю, — вихопилась із-за колоди Людина, — Добрий Єгер... Забув? Я тебе в полі плаща додому приніс...

Вони йшли один одному назустріч. Обидва один одного боялися: Олень пам'ятав, що Людина кожної миті могла плюнути вогнем із залізної палиці, Людина розуміла, що олень у відчай пустить у рух корону.

А все ж таки зближались.

Крок. Іще крок. Іще...

Кинув Єгер свою залізну палицю в траву.

І скинув би олень, якби міг, свої роги. Бо запах Людини воскресив у пам'яті решітку вольєри, золоту соломку, спопики омели, воду у відрі і добрі людські долоні — малесенькі сонця, від яких струменіло теплом і любов'ю.

Заревів радісно... Похапцем обнюхав Єгера. Тупав по жищах. Поблимував хвостом. Перестав бути Королем, був просто Оленцем, бо Добрий Єгер попліскував його, як колись, по шиї, теребив гриву, термосив корону.

— Ади, таки — спізнав мене, Зелений Оленцю? — Єгер не помічав, що з його очей стікають на вуса сльози, і що його руки тремтять, і що голос деренчить, як обплетений дротом жбан. — Видиш, який-м уже старий? Гай-гай, скоро треба йти під мураву спати, бо й Газдиня вже пішла, бо Хлопчик, який бігав до школи, на Господаря виріс, бо Дівчинка, що любила казки, має свою дитину... А ти як почувашся, Оленцю, га? Теж старієш? О, бачу, що грива посивіла, що роги пообчімхував... А це що за шрамисько на боці? З ким бився? — Єгер бігав долонями по богатирській статурі Короля, олень стиха ревів, давно не відчував такого щастя: купався в ньому і танцював. Припадком наступив копитом на єгерову дубельтівку, і вона хруснула, як квасолевий стручок.

«Тепер по всьому, — думав з полегкістю Єгер. — Наказ не виконаю, бо не маю з чого стрілити. А оленцю скажу, щоб пішов на бескеття, де людська нога не ступає. Тим часом виросте хтось мені на зміну, який навчиться слухати заячий плач».

З М І С Т.

ЗБРУЧ

Повість добування вогню

Увійди у вогонь	4
Повернення	15
Коріння, що сягає глибини	28
Академік	39

ЛЕВИ І БРУК

Повість львівських акварелей

Вулиці, що мають свої струни	48
Черепок із княжого замку	50
Криниця цілющої води	53
Сходження до Івана Федорова	57
Карби наші	62
Голос вербової сопілки	69
Хто підпалить бікфордів шнур?	71
Вікна на Пасіках	76
Волга і робітник зі Львова	78
Життя і смерть пані Анастасії	81
Ключ від старого міста	83
Розмова до десятої	86
Остання мапдрівка поета	90
Відповідь професору з Нью-Йорка	94

ТРИ СТЕЖКИ ДО ВЕРТОГРАДА

Повість письменницького буття

Дерево Ірини Вільде	100
Кладка до самого себе	135
Магія старого пергамену	156

НОТИ ДЛЯ ТИСЯЧОЛІТНЬОЇ СКРИПКИ

Повість потреби людської

Танець Чугайстра	184
Скрипка, що грає тисячу літ	211

ЯК ОНИСІЯ ЗІЛЛЯ СІЯЛА...

Повість вічної глини

Квіти з дубової полуміні	232
Витоки	253
Художник з Крилоса	268

ТАІНА ЛІСОВА

Повість Чугайстрових пуц

Пролог	286
Рудий Опришок	286
Син Червоної Лані	340

Роман Николаевич Федорив

Танец Чугайстра

Повесті-есе

Художник
Алексей Иванович Дмитриев

Львов, издательство «Камєняр», 1984
(На украинском языке)

Редактор *М. С. Білан*
Художній редактор *І. Г. Пеняк*
Технічний редактор *Ц. А. Буркатовська*
Коректор *І. М. Михига*

Информ. бланк № 967

Здано на складання 16. 07. 84
Підписано до друку 08. 10. 84
ВГ 04992. Формат 84×100^{1/32}
Папір друк. № 1. Гарнітура звичайна нова
Високий друк. Умов. друк. арк. 17,94+1 вкл.
Умов. фарб.-відб. 19,07. Обл.-вид. арк. 22,78+0,09 вкл.
Тираж 22000 пр. Замовлення 1099-4
Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво «Камєняр»
290006 Львів, Підвальна, 3
Львівська
книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, Зелена, 20

Федорів Р. М.
Ф33 **Танець Чугайстра: Повісті-есе — Львів: Каменяр,**
1984. — 366 с., іл.

Нова книга відомого радянського українського письменника складається з низки повістей-есе, у яких розповідається про сучасне й минуле Прикарпаття. Герої книги — люди натхненної творчої праці, найвищою сповукою до якої є суспільне благо, благо всієї Вітчизни.

Танець Чугайстра — це вічний поклик таємниці і краси.

Ф $\frac{4702590200-072}{M214(04)-84}$ 48.84

ББК 84Ук7
У2
